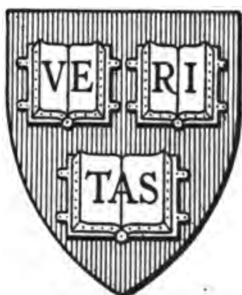
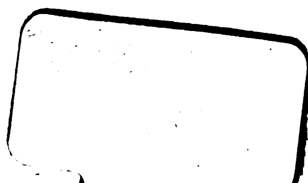

VE
RI
TAS

Δ. ΒΙΚΕΛΑ

Η ΖΩΗ ΜΟΥ

ΠΑΙΔΙΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ—ΝΕΑΝΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒ
42 — ΟΔΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ — 42
1908

Τῇ ἐμῇ πεφιλημένῃ κόρῃ
Ἀσπασίᾳ
ὁ πατὴρ
Παπαδιοδώρου
Ἐν Καλλιθέᾳ Ἀθηνῶν
τῇ 12ῃ Δεκεμβρίου 1922.

Δ. ΒΙΚΕΛΑ

Η ΖΩΗ ΜΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΠΑΙΔΙΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ

Πρὸ ἐτῶν πολλῶν εἶχα κατὰ νοῦν νὰ γράψω τὰς ἀναμνήσεις μου ὅταν γηράσω. Νομίζω ὅτι ἡ πρὸς τοῦτο ὥρα ἦλθε. Τὸ γῆρας καθ' ἑαυτὸ δὲν μὲ κατέλαβε· δὲν αἰσθάνομαι ἐκλειπούσας τὰς σωματικὰς καὶ διανοητικάς μου δυνάμεις· ἐνόσῳ δὲ ἔχω τὴν εὐτυχίαν νὰ βλέπω παρατεινομένην τὴν ζωὴν τῆς μητρός μου, ὑγιοῦς τὸ σῶμα, νέας εἰσέτι τὴν καρδίαν καὶ ἀκμαίας τὸν νοῦν, λησμονῶ ἐνίοτε ὅτι κ' ἐγὼ γηράσκω μετ' αὐτῆς. Ἀλλ' ὅμως ὁ πατήρ μου προσεβλήθη ὑπὸ ἀποπληξίας εἰς ἡλικίαν κατὰ τέσσαρα ἢ πέντε ἔτη μικροτέραν τῆς σήμερον ἰδικῆς μου, τῆς δὲ μητρός μου ἡ ὅρασις πρὸ δύο ἐτῶν ἐσβέσθη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου. Τὸ μέλλον οὐδέποτε ἀσφαλές, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ἀφοῦ διέλθῃ τις τὸ ἑξηκοστὸν τῆς ἡλικίας του ἔτος, ὁπότε κατὰ τὰ λεξικὰ ἀρχίζει ἡ γεροντικὴ περίοδος τοῦ βίου. Δὲν ἐπιτρέπεται τότε ἡ ἀναβολὴ τοῦ ἔργου τῆς σήμε-

ρον εἰς τὴν αὔριον. Καιρὸς λοιπὸν ἐκτελέσεως τοῦ διὰ τὰ γηράματά μου διαγραφέντος προγράμματος.

Θὰ προφθάσω ἆρά γε νὰ φέρω εἰς πέρας τὸ ἔργον; Εἴτε γράψω τὴν διήγησιν τῶν τῆς ζωῆς μου μέχρι τῆς ὥρας ὅτε θὰ πέσῃ ὁ κάλαμος ἀπὸ τὰ δάκτυλά μου, εἴτε μή, αἱ σελίδες αὗται δὲν θὰ ἴδουν τὸ φῶς προτοῦ κλείσω τοὺς ὀφθαλμούς. Ἀλλά, καὶ τότε, θὰ εἶναι ἄξιαι δημοσιεύσεως; Ὑπάρχει πιθανότης ὅτι θὰ ἐνδιαφέρῃ τρίτους ἡ ἀνάγνωσίς των; Ἴσως!

Ἴσως ἡ ἐκ τῶν ἀναμνήσεών μου λεληθότως προκύπτουσα παράστασις ἐποχῆς παρελθούσης ἑλκύσῃ τινων τὴν προσοχήν. Ἴσως ἡ βαθμιαία μόρφωσις, ἡ ψυχολογικὴ ἐξέλιξις ὑπάρξεως, ὁσονδήποτε ταπεινῆς, ἀντισταθμίσῃ τὴν ἔλλειψιν δραματικῶν περιπετειῶν.

Τὰ ἴσως ταῦτα δὲν ἀποτελοῦν τοὺς λόγους, ὅσοι πρὸ πάντων μὲ παρεκίνησαν πρὸς ἐξιστόρησιν τῶν τοῦ βίου μου. Κύριος τούτου λόγος εἶνε ἡ ἐνδόμυχος εὐχαρίστησις τὴν ὁποίαν εὑρίσκω ἀνατρέχων εἰς τὸ παρελθόν· εὐχαρίστησις περιέχουσα μεγάλην πικρίας δόσιν, καθόσον ὀλίγα τὰ φαιδρὰ καὶ πολλὰ τὰ θλιβερὰ σημεῖα εἰς τὴν ὄπισθέν μου τροχιάν.

Ἀρχίζω ἐκ τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Αἱ ἀναμνήσεις ἐκεῖναι γράφονται εὐκολώτερον. Αἱ πρῶται ἐντυπώσεις διατηροῦνται ζωηρότεραι Χαράσσονται

εἰς τὰς πτυχὰς τῆς μνήμης, προτοῦ τὴν θολώσουν αἱ περιπλοκαὶ καὶ αἱ μέριμναι τοῦ κατόπιν βίου, ὥστε ἐνθυμούμεθα ἀκριβέστερον τὰς λεπτομερείας τῶν παλαιοτέρων συμβάντων. Τὰ νεώτερα ἐπέρχονται καὶ παρέρχονται ἀλλεπάλληλα, καὶ ταχύτερον λησμονοῦνται. Οὕτω καὶ ὅσα ἀντικείμενα βλέπομεν διατρέχοντες διὰ σιδηροδρόμου εὐρείας πεδιάδας: τὰ ἀπέχοντα οἰκήματα ἢ δένδρα μᾶς παρακολουθοῦν ἐπὶ πολύ, ἐνῷ τὰ πλησιέστερα μόλις τὰ διακρίνομεν φεύγοντα βιαίως πρὸς τὰ ὀπίσω.

Ἐν γένει, ὁ βίος ὁμοιάζει πρὸς ὁδοιπορίαν διὰ σιδηροδρόμου, ὅτε καθήμεθα ἔχοντες τὰ νῶτα πρὸς τὴν μηχανήν. Βλέπομεν τὰ ὄρη, τοὺς ἀγρούς, τὰς οἰκοδομάς, τὰ κτήνη καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Εἴτε βραδέως, εἴτε ταχέως, τὰ πάντα μένουν ὀπίσω, καθόσον ἡμεῖς προχωροῦμεν. Διατηροῦμεν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον συγκεχυμένας τὰς ἐντυπώσεις των καὶ γνωρίζομεν ἐν συνόλῳ πόσον δρόμον διηνύσαμεν, πόσην ἀπόστασιν διετρέξαμεν. Ἀλλὰ δὲν βλέπομεν τὰ πρὸ ἡμῶν, δὲν γνωρίζομεν ὁποῖα προσκόμματα, ὁποίους κινδύνους ἐνδέχεται νὰ εὕρῃ αἴφνης ἡ ἁμαξοστοιχία, οὔτε ἂν ἢ πῶς θὰ φθάσωμεν εἰς τὸ τέρμα. Καὶ φερόμεθα ἐν τούτοις πρὸς τὰ ἐμπρὸς μὲ τὰ νῶτα ἐστραμμένα πρὸς τὸ ἄδηλον τοῦτο τέρμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ

Ἐγεννήθην εἰς Ἑρμούπολιν τὴν 15 Φεβρουαρίου 1835, εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἐκ μητρὸς πάππου μου Γεωργίου Μελᾶ, κειμένην ἐπὶ τῆς σήμερον πλατείας τοῦ Θεάτρου. Ἦτο τότε μία τῶν καλλιτέρων οἰκοδομῶν τῆς Ἑρμουπόλεως, τὴν ὁποίαν ἐκ τοῦ προχείρου ἐθεμελίωσαν οἱ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν προσφυγόντες ἐκεῖ ἐκ διαφόρων πόλεων, ὅπου ἀσφάλεια ζωῆς δὲν ὑπῆρχεν ἐνόσῳ οἱ Τοῦρκοι ἔσφαζαν καὶ ἐξηνδραπόδιζαν. Οἱ πλεῖστοι τῶν προσφύγων ἦσαν ἐκ Χίου καὶ ἐκ Ψαρῶν, ἦλθαν ὅμως πολλοὶ ἐκ Θεσσαλονίκης, ἐκ Σμύρνης καὶ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκεῖθεν, κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς Ἐπαναστάσεως, ἔφυγαν καὶ ἡ πατρικὴ καὶ ἡ μητρική μου οἰκογένεια. Ὁ ἐκ πατρὸς πάππος μου μετὰ τῶν δύο υἱῶν καὶ τῶν δύο θυγατέρων του κατώρθωσαν νὰ ἔλθουν ἀπ' εὐθείας εἰς Μύκονον, ὁπόθεν μετέβησαν εἰς Σύραν. Ὁ ἐκ μητρὸς ὅμως πάππος μου καὶ ἡ οἰκογένειά του κατέφυγαν εἰς Ὀδησσόν, ἐκεῖθεν δὲ διὰ ξηρᾶς κατέβησαν εἰς Φιούμην καὶ μετέπειτα εἰς Κέρκυραν, ἐπὶ τέλους δὲ εἰς Σύραν. Πολ-

λάκις ἀπὸ τὴν μητέρα καὶ ἀπὸ τὴν μάμμην μου ἤκουσα τὰς περιγραφὰς τῆς φυγῆς καὶ τὰς περιπετείας τῆς ἐπὶ ξένης γῆς διαμονῆς των. Εἰδοποιηθέντες ἐγκαίρως ὅτι ἔρχονται οἱ Τοῦρκοι πρὸς σύλληψιν τοῦ πάππου μου, παρήτησαν ἐν βίᾳ τὴν οἰκίαν των, μὲ στρωμένην τὴν τράπεζαν, ἐνῷ ἡτοιμάζοντο νὰ γευθοῦν. Χάριν ἀσφαλείας ἐχωρίσθησαν· ἀλλοῦ κατέφυγεν ὁ πάππος μου, ἀλλοῦ ἡ μάμμη μου μετὰ τῶν τέκνων της, ἐνδυθεῖσα ἀνδρικὰ φορέματα ὑπηρέτου. Μόλις ἐπρόφθασε νὰ περισυλλέξῃ ὀλίγα πολύτιμα κοσμήματα, διὰ τῶν ὁποίων κατόπιν συνετηρήθη ὁπωσδήποτε ἡ πενομένη οἰκογένεια. Εὐτυχῶς ἐσώθησαν ὅλοι, συνηντήθησαν δὲ εἰς Ὀδησσόν. Ἐπὶ τοῦ πλοίου, εἰς τὸν πυθμένα τοῦ ὁποίου ἐκρύβησαν ὑπὸ σανίδωμα καρφωθὲν μέχρις οὗ ἐξέλθουν τοῦ Βοσπόρου, παρ' ὀλίγον ἔπνιγαν οἱ ἄλλοι πρόσφυγες τὸν θεῖον μου Βασίλειον, βρέφος τότε. Ἐφοβήθησαν μήπως ὁ κλαυθμός του προδώσῃ τὸν κρυψῶνά των εἰς τοὺς Τούρκους, τοὺς ἐπιβάντας πρὸς ἐξέτασιν τοῦ πλοίου.

Εἰς Ἑρμούπολιν ὁ πάππος μου Γεώργιος Μελᾶς εἶχε διορισθῇ ὑπὸ τοῦ Κυβερνήτου πρόεδρος τοῦ νεωστὶ ἱδρυθέντος Ἐμπορικοῦ Δικαστηρίου, ὁ δὲ πατήρ μου εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐμπορεύεται ὅτε ἐμνηστεύθη τὴν μητέρα μου. Ἡ μνηστεία διήρκεσεν ἓν ἔτος κατ' ἀπαίτησιν τοῦ πατρός μου, ἐλπίζοντος

ν' αὐξήσῃ ἐν τῷ μεταξὺ τὴν μικρὰν του περιουσίαν, πρὸς συντήρησιν τῆς μελλούσης οἰκογενείας του. Ὁ γάμος ἐτελέσθη κατὰ τὸ 1834. Ὁ πατήρ μου ἦτο τότε 34 ἡ δὲ μήτηρ μου 18 ἐτῶν.

Ἰδοὺ ὑπὸ ποίους ὅρους εἶδα τὸ φῶς εἰς τὴν Ἑρμούπολιν. Αἱ παιδικαὶ ἀναμνήσεις καὶ αἱ τοῦ μαθητικοῦ μου, ἐν μέρει, βίου καθιστοῦν ὁπωσδήποτε προσφιλῆ δι' ἐμὲ τὴν Σύραν, ἀλλὰ δὲν μὲ προσκολλᾷ εἰς τὴν ξηρὰν ἐκείνην νῆσον τὸ παρελθὸν τῆς οἰκογενείας μου, οὔτε μὲ συνέδεσεν ἡ μετέπειτα ζωή μου πρὸς τὸν τόπον τῆς γεννήσεώς μου. Ἐὰν οἱ γονεῖς μου ἔμεναν ἐκεῖ διαρκῶς, ἐὰν εἶχα πατρικὴν ἰδιοκτησίαν εἰς Σύραν, θὰ ἐγινόμην πράγματι Ἑρμουπολίτης. Δὲν ἔχω ρίζας ἐκεῖ. Οὔτε πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν συνδέομαι διὰ δεσμοῦ οἱουδήποτε, μολονότι ἐκεῖ ἐγεννήθησαν ἀμφότεροι οἱ γονεῖς μου. Ἀλλ' ὁ μὲν ἐκ μητρὸς πάππος μου ἐγεννήθη εἰς Ἰωάννινα, ὁ δὲ ἐκ πατρὸς εἰς Βέροιαν. Αἱ πόλεις ἐκεῖναι εἶναι αἱ ἀληθεῖς πατρίδες τῶν οἰκογενειῶν των. Ἡ ἐκεῖθεν ἐκρίζωσίς των καὶ ὁ πλάνης, ἐκ γενετῆς σχεδόν, βίος μου μοῦ ἀφήρεσαν πᾶσαν ἀφορμὴν πρὸς ἀνάπτυξιν τοπικοῦ πατριωτισμοῦ. Ἀλλ' αἰσθάνομαι ὅτι, ἐὰν ἦτο δυνατὸν καὶ σήμερον ἔτι νὰ στήσω τὴν σκηνήν μου εἰς Βέροιαν, ἐκεῖ ἤθελα ἀνεύρει τὴν πατρίδα, καθόσον ἐκεῖ συγκεντροῦνται αἱ οἰκογενειακαί μου παραδόσεις. Δὲν λη-

σμονοῦμεν ὅτι ἐκεῖθεν καταγόμεθα. Ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ πατρός μου, εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῶν Ἀθηνῶν, ὑπὸ τὸ ὄνομά του ἐχαράξαμεν τὰς λέξεις «ἐκ Βεροίας»· ὁ ἀδελφός μου ἐνέγραψεν εἰς τὸ σχολεῖον τὸν πρωτότοκόν του ὡς Μακεδόνα τὴν καταγωγήν, καὶ ἐγὼ δὲ μεταξὺ τῶν Μακεδόνων πάντοτε συγκαταλέγομαι. Ἀτυχῶς δὲν κατώρθωσα εἰσέτι νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν Βέροιαν. Ἐκ περιγραφῶν γνωρίζω τὴν ὡραίαν τοποθεσίαν της, τὴν ἄποψιν τῶν ποικίλων οἰκοδομῶν της, τὰ ἄφθονά της νερά, τὰ πολλὰ καὶ σκιερά της δένδρα· γνωρίζω ὅτι σώζεται εἰσέτι ἡ παλαιὰ τῆς οἰκογενείας μου οἰκία, μία τῶν μεγαλητέρων τῆς πόλεως, μαρτυροῦσα παρελθόντα μεγαλεῖα· ἀλλὰ τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομά μας ἐξέλιπεν εἰς τὴν κοιτίδα τοῦ γένους μας.

Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐγράφετο-μὲ Μπ.-Μπικέλας ἢ καὶ Μπεκέλας. Ὁ πατήρ μου κατ' ἀρχὰς ὑπεγράφετο οὕτω (Μπικέλας) μέχρις ὅτου, μετὰ τοῦ νεωτέρου ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου, παρεδέχθη τὴν γραφὴν μὲ Β ἀντὶ τοῦ Μπ. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο τούτων συμφώνων εἰς τὴν ἀρχὴν λέξεως ἐθεωρήθη βάρβαρος καὶ κατεδικάσθη ὑπὸ τῆς τότε ἐπικρατούσης σχολαστικότητος. Εἰς τὰς Εὐρωπαϊκὰς ὅμως γλώσσας ὁ πατήρ μου, τηρῶν τὴν προφορὰν τοῦ Μπ, ἔγραφε τὸ ἐπώνυμόν του μὲ τὸ λατινικὸν B. Τὸ παράδειγμα τοῦτο ἠκολούθησα ἀνέκαθεν καὶ ἐγώ.

Δὲν ἔχω περὶ τῆς οἰκογενείας μου εἰδήσεις ἀρκετὰς πρὸς διαγραφὴν γενεαλογικοῦ δένδρου. Ἀρχεῖα ἢ ἔγγραφα, καὶ ἂν ὑπῆρχαν τοιαῦτα, δὲν περιεσώθησαν κατὰ τὴν διασπορὰν τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀλλ᾽ ὅμως (σπάνιον τοῦτο προνόμιον) ἔχομεν ἐντύπους τινὰς εἰδήσεις, ἐκ τῶν ὁποίων καταφαίνεται τὸ παλαιόθεν ἔγκριτον τῆς οἰκογενείας.

Εἶμαι, ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦτο, ἀπηλλαγμένος πάσης ματαιοφροσύνης. Ἀλλ᾽ ὅμως θεωρῶ ὡς εὐτύχημα τὴν καταγωγὴν ἐξ οἰκογενείας, τῆς ὁποίας πολλαὶ κατὰ διαδοχὴν γενεαὶ ἔτυχαν ἐλευθερίου ἀγωγῆς καὶ διετήρησαν παραδόσεις συντελούσας πρὸς ἀνύψωσιν τῆς ἠθικῆς ἀξιοπρεπείας τῶν μελῶν της.

Κατὰ τοσοῦτον, καὶ μόνον κατὰ τοσοῦτον, ἐκτιμῶ τὰ ἀγαθὰ τῆς εὐγενείας καὶ ἐννοῶ τὴν ἀξίαν της. Ἄλλως, ἡ εὐγένεια δὲν ἔχει σημασίαν ἄνευ πλούτου, ἢ τοὐλάχιστον ἄνευ βαθμοῦ τινὸς ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας. Ὁ μὴ δυνάμενος νὰ συντηρηθῇ εἰς τὴν κοινωνικὴν βαθμίδα ὅπου ἐγεννήθη, θὰ ἐκπέσῃ ἐξ ἀνάγκης εἰς βαθμίδα ὑποδεεστέραν, ἡ δὲ λάμψις τῆς καταγωγῆς ἐξατμίζεται τότε, λησμονουμένη καὶ παρὰ τῶν ἄλλων καὶ παρ᾽ αὐτοῦ τοῦ ἐξ εὐγενῶν καταγομένου.

Ἰδοὺ ὅσα περίπου γνωρίζω περὶ τῆς οἰκογενείας μου:

Μεταξὺ τῶν λόγων Ἰωάσαφ Κορνηλίου τοῦ Ζακυνθίου, δημοσιευθέντων τὸ 1788 εἰς δύο τόμους «ἐν Βενετίᾳ, παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων», περιλαμβάνεται «λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν Χ(ατζῆ) Μανόλην Μπικέλλαν τὸν Βεροιέα». Οὗτος ἦτο ὑποθέτω τοῦ πατρός μου ὁ πάππος, ὡς μαρτυρεῖ καὶ τὸ ὄνομά του αὐτό, καθόσον τὰ ὀνόματα Μανουὴλ καὶ Δημήτριος ἦσαν τὰ διδόμενα ἀνέκαθεν εἰς τὴν οἰκογένειάν μας ἐκ πρωτοτόκου εἰς πρωτότοκον. Ὁ Ἰωάσαφ Κορνήλιος ἦτο ὁ ἐξ ἐπαγγέλματος καὶ κατὰ προτίμησιν ῥήτωρ τῶν ἐπισήμων κηδειῶν, ἰδίως τῶν τὰ πρῶτα φερόντων μεταξὺ τῶν Φαναριωτῶν. Ὡς φαίνεται δὲ τὴν ῥητορικήν του δὲν ἐξήσκει εἰς μόνην τὴν βασιλεύουσαν. Τὸν ἐπικήδειον τοῦ προπάππου μου ἐξεφώνησεν εἰς Βέροιαν. «Γεννημένος, λέ»γει, ἀπὸ γονεῖς εἰς τοὺς ὁποίους ἄστραπτεν ἡ εὐγέ»νεια, ἀναθρεμμένος μέσα εἰς ταύτην τὴν καλίρ»ροον καὶ πολύρρoον Βέροιαν»... Ἠθικὴ ὑπόστασις τοῦ κομπώδους ἐπιταφίου εἶναι ἡ σύγκρισις τῆς πρώην εὐδαιμονίας τοῦ ἀποθανόντος πρὸς τὴν ἐκμηδένισιν τοῦ θανάτου καὶ τὴν ματαιότητα τῶν ἐπιγείων. «Ἦτο ὁ μακαρίτης μία εἰκὼν Ναβουχοδο»νόσορος . . . Ἐσύντρεξαν εἰς σύστασίν του . . . εὐ»γένεια, δόξα, τιμή, φήμη, πλούτη, κτήματα, τέ»κνα, γαμβροί, νύμφαι, δοῦλαι, δοῦλοι . . . Ἀλλὰ »δὲν ἐκυριεύθη ἐπὶ τέλους ἀπὸ τὰς αὔρας τῆς εὐ-

»τυχίας τοῦ κόσμου τούτου, δὲν ἐστερέωσε τὰς ἐλ»πίδας τῆς σωτηρίας του εἰς πλούτη καὶ εἰς τεκνο»γονίας, οὐδὲ εἰς δόξας προσκαίρους καὶ τιμὰς ἀν»θρωπίνας... Πτερώνεται μὲ τῆς πίστεως καὶ τῆς »ἐλπίδος τὰς πτέρυγας, πετᾷ, φθάνει, πατεῖ τοὺς »ἁγίους τόπους τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ ἔτζι ἀναγεννη»μένος ἐπέστρεψε πανευφρόσυνος εἰς τὴν ἔντιμον »φαμηλίαν του».

Ἡ φαμηλία του ἦτο, ὡς φαίνεται, πολυάριθμος. Εἰς τὸν ἐπίλογόν του ὁ ρήτωρ ἀποτείνεται πρὸς τὰ περικυκλοῦντα τὸ φέρετρον «τέκνα τοῦ μακαρίτου», εἰς δὲ τὴν ἀρχήν, ἀναφέρων «τὰ τέκνα μὲ τὰ ὁποῖα ἔστεψε τὴν κεφαλήν του», προσθέτει ὅτι «ἐφύτευσεν ὡς καλὸς γεωργὸς εἰς πολλὰ τῆς γῆς μέρη τὰς ῥίζας του».—Μία τῶν ῥιζῶν τούτων ἦτο προφανῶς ὁ πάππος μου Δημήτριος, ὁ ὁποῖος, μεταφυτευθεὶς εἰς Κωνσταντινούπολιν, μετήρχετο τὸ ἐπικερδὲς ἐμπόριον τῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων, ἰδίως τῶν προσοψίων διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ὁποίων ἦτο ὀνομαστὴ ἡ Βέροια. Ἄλλη ῥίζα ἦτο ὁ εἰς Πέστην ἐγκατασταθεὶς Νικόλαος, νεώτερος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀδελφὸς τοῦ πάππου μου.

Πρὶν ἢ ἀναδείξῃ τὴν ἐμπορικὴν ἱκανότητα τῶν Χίων ἡ διασπορὰ τῆς Ἐπαναστάσεως, πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῶν καὶ ἄλλων Ἑλλήνων ἐμπόρων

εἰς τὰς διαφόρους μεγαλοπόλεις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τρία ἦσαν τὰ κύρια κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ Ἑλληνικοῦ. ἐμπορίου: ἡ Βενετία, ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Ρωσσία. Εἰς Ρωσσίαν οἱ Ἠπειρῶται, ἰδίως, μετήρχοντο τὸ ἐμπόριον τῶν γουναρικῶν, ὁπόθεν μεταξὺ ἄλλων εἶχαν πλουτίσει καὶ οἱ Μελάδες. Εἰς δὲ Πέστην καὶ Βιέννην ἤκμασαν κατὰ τὴν δεκάτην ὀγδόην ἑκατονταετηρίδα Μακεδόνες ἔμποροι. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ Σῖναι, οἱ Δοῦμπαι, οἱ Τεκετζῆδες, οἱ Χαρίσαι, εἰς τοὺς ὁποίους προσθετέος καὶ ὁ Μπικέλλας.

Παιδιόθεν ἐγνώριζα ὅτι ὑπῆρχεν εἰς Οὐγγαρίαν κλάδος τῆς οἰκογενείας, μετὰ τοῦ ὁποίου ὅμως εἶχε διακοπῆ πᾶσα ἐπικοινωνία. Κατὰ τὸ 1867, διαβαίνων ἐκ Πέστης, ἐπεσκέφθην τὸν ἐκεῖ γηραιὸν Ἕλληνα ἱερέα, ἀποθανόντα μετ' οὐ πολύ. Ἦτο τότε τὸ 44ον ἔτος τῆς εἰς Πέστην διαμονῆς του, ὀλίγους δὲ μῆνας προτοῦ διορισθῇ ἐφημέριος, εἶχεν ἀποθάνει ὁ θεῖος τοῦ πατρός μου. Κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ γέροντος ἐφημερίου δὲν ἐπέζη ἄλλος φέρων τὸ ὄνομά μας, αἱ δὲ θυγατέρες τοῦ Μπικέλλα εἶχαν νυμφευθῆ μετ' εὐγενῶν Οὔγγρων καὶ Γερμανῶν.

Ἐν τούτοις τὸν Αὔγουστον τοῦ 1897 ἔλαβα ἐπιστολὴν ἐκ τῆς Οὐγγρικῆς πόλεως Hurzst, φέρουσαν τὴν ὑπογραφὴν «Otto Bekella, Dr Philosophiae, Magister Pharmaciae». Ὁ γράφων,

ἔγγονος τοῦ Νικολάου καὶ υἱὸς τοῦ Δημητρίου Μπικέλλα, μόνος ἄρρην ἐπιζῶν, ἠθέλησε νὰ ἐξετάσῃ ἐὰν ἡ οἰκογένεια σώζεται εἰς Μακεδονίαν ἢ εἰς Ἑλλάδα. Μαθὼν παρὰ τοῦ ἐν Πέστῃ εὑρισκομένου ἱερέως τὸ ὄνομα καὶ τὴν διεύθυνσίν μου, μὲ ἠρώτα ἐὰν εἴμεθα συγγενεῖς.

Ὁ Ὄθων ἐγεννήθη εἰς Πέστην τὸ 1833, ἐσπούδασε δὲ φιλοσοφίαν ἐπὶ τῇ ἐλπίδι νὰ καταταχθῇ εἰς τὴν διπλωματικὴν ὑπηρεσίαν, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ὁ πατήρ του εἶχε χάσει τὴν περιουσίαν του, ἡ δὲ πενία ἠνάγκασε τὸν Ὄθωνα νὰ ἐκμάθῃ τὴν Φαρμακευτικὴν καὶ ἤδη ἐπαγγέλλεται τὸν φαρμακοποιόν. Νυμφευθεὶς ἀπέκτησε μίαν θυγατέρα, ὥστε, ἐν ἐλλείψει ἄρρενος, ἐκλείπει μετ' αὐτὸν ὁ ἐν Οὐγγαρίᾳ κλάδος.

Τρίτη ῥίζα τοῦ Χατζῆ Μανόλη ἦτο, ὑποθέτω, ὁ Σταμάτιος, ὁ ποιήσας ἐπίγραμμα ἔμμετρον κατὰ τὸ 1773 εἰς τὸν ἐξ Ἰωαννίνων ἐπίσκοπον Καμπανίας Θεόφιλον, τὸν συγγραφέα τοῦ γνωστοῦ «Ταμείου Ὀρθοδοξίας» Τὸ ἀρχαιοπρεπὲς ἐπίγραμμα ἐδημοσιεύθη, κατὰ τὴν τότε συνήθειαν, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ βιβλίου. Ὑπογράφων τοὺς στίχους του δὲν ἐτόλμησε, προλαμβάνων τὸ παράδειγμα τῶν ἀνεψιῶν του, νὰ μετατρέψῃ τὸ Μπ εἰς Β, ἀλλ' ἐμφορούμενος ἴσου ζήλου πρὸς τοὺς ἀρχαίους τύπους ἔδωκε τὴν κατάληξιν ίδης εἰς τὸ ὄνομά του καὶ ὑπεσημειώθη

«τῆς ὑμετέρας πανιέρου σοφελλογιμότητος δοῦλος »εὐτελής, Σταμάτιος Μπεκελλίδης».

Ἐνθυμοῦμαι κατὰ τὴν παιδικήν μου ἡλικίαν ἀναφερόμενον μετά τινος ἱλαρότητος τὸ ὄνομα Σταματέλλος, ὡς θείουτοῦ πατρός μου καταφυγόντος καὶ τούτου εἰς Σύραν καὶ μνημονευομένου διὰ τὰ ἐπιδόρπια αὐτοσχέδια στιχουργήματά του. Ἦτο ἆρά γε αὐτὸς ὁ εἰς νεαρὰν ἡλικίαν προσαγορεύσας ἐμμέτρως εἰς Βέροιαν τὸν ἐπίσκοπον Καμπανίας; Μὴ ἐκεῖθεν ἐκληρονόμησα καὶ ἐγώ, ὁ παρανεψιὸς τοῦ Σταματέλλου, τὴν πρὸς τὸ στιχουργεῖν τάσιν;

Τετάρτην ῥίζαν ἀντιπροσωπεύει ὁ Τηλέμαχος Βικέλλας, σταθμάρχης. Ὁ πατήρ του Δημήτριος ἐσπούδασε τὴν Ἰατρικὴν εἰς Πέστην, τῇ ἀρωγῇ τοῦ ἐκεῖ θείου του, ἐξήσκησε δὲ τὴν ἰατρικὴν εἰς Θεσσαλονίκην καὶ μετέπειτα εἰς Σκόπια, ὅπου ἀπεβίωσεν. Ὁ υἱός του Τηλέμαχος, ἀφ' οὗ ἐπώλησε τὴν εἰς Βέροιαν πατρικὴν οἰκίαν, κατῆλθεν εἰς Ἑλλάδα καὶ κατετάχθη εἰς τὸν στρατόν. Μετὰ τὸ τέλος τῆς θητείας του μετέβη εἰς Μασσαλίαν χάριν ἐμπορίου. Μὴ πλουτήσας ἐκεῖ, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ προσελήφθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ σιδηροδρόμου Πελοποννήσου. Νυμφευθείς, δὲν ἀπέκτησε τέκνον. Ὥστε μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, τοῦ Οὔγγρου Ὄθωνος καὶ ἐμοῦ, μόνοι ἀντιπρόσωποι ἄρρενες τῆς γενεᾶς τοῦ Χατζῆ Μανόλη μένουν ὁ ἀδελφός

μου Γεώργιος καὶ οἱ δύο υἱοί του Μανουὴλ καὶ Δημήτριος. Εἴθε νὰ τιμήσουν ἀμφότεροι καὶ νὰ ἀνυψώσουν τὸ οἰκογενειακόν των ὄνομα.

Ὁ ἀδελφὸς τοῦ πατρός μου Κωνσταντῖνος εἶχε δύο θυγατέρας, δὲν ἀπέκτησεν δὲ υἱόν. Ἐχρημάτισεν οὗτος Εἰσαγγελεὺς καὶ δικηγόρος, συνέγραψε δὲ δύο νομικὰ συγγράμματα.

Ἀγνοῶ τίνος βαθμοῦ συγγένεια μὲ συνδέει πρὸς ἄλλον Βικέλαν, τὸν βουλευτὴν Τρικάλων, ὁ ὁποῖος ὅμως παρήτησε τὸ πατρικόν του ὄνομα, υἱοθετηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐκ μητρὸς θείου του Καζαμπάκα. Ὁ πατὴρ καὶ αὐτοῦ ὠνομάζετο Δημήτριος, ἐχρημάτισε δὲ διδάσκαλος εἰς Βελιγράδιον, ὡς μὲ ἐπληροφόρησεν ὁ βουλευτὴς αὐτός, ὅτε πρό τινων ἐτῶν συνεταξειδεύσαμεν μεταβαίνοντες εἰς Θεσσαλίαν.

Διατρίψας τότε ἡμέρας τινας εἰς Βόλον καὶ εἰς Λάρισσαν ἐπεσκέφθην καὶ τὸν Τύρναβον. Ὄρθιος εἰς τὴν θύραν τοῦ κεντρικοῦ ἐκεῖ καφενείου ἔβλεπα τοὺς διαβάτας καὶ τὰ ἀπέναντι ἐργαστήρια, ὅτε εἵλκυσε τὴν προσοχήν μου ἡ ἐπιγραφὴ ἀρτοποιοῦ· «Βικέλας». Διεσκέλισα ἀμέσως τὴν στενὴν ὁδὸν καὶ ἠρώτησα εἰς τὸ ἀρτοποιεῖον νεαρὸν ἐργάτην:— «Ποῦ εἶναι ὁ Βικέλας; — Μέσα. — Φώναξέ τον». Δὲν ἐβράδυνε νὰ παρουσιασθῇ ὁ ψωμᾶς, εὐσταλής, νέος εἰσέτι ἄνθρωπος, φέρων τὰς στενὰς βράκας τῶν βορείων Ἑλλήνων.

— Σὺ εἶσαι ὁ Βικέλας;

Ὁ δυστυχὴς ἐφαίνετο μᾶλλον ἀνήσυχος, Κύριος οἶδεν εἰς ποῖον ἀστυνομικὸν μέτρον ἀπέδιδε τὴν παρουσίαν καὶ τὰ ἐρωτήματά μου.

— Εἶσαι ἀπ' ἐδῶ;

— Ὄχι· εἶμαι ἀπ' ἔξω.

— Ποῦ ἔξω;

— Ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν.

Συγγενής μου καὶ αὐτός, εἶπα κατ' ἐμαυτόν.

— Πόθεν τῆς Μακεδονίας;

Δὲν ἦτο ἐκ Βεροίας, ἀλλ' ἐξ ἄλλης κωμοπόλεως Μακεδονικῆς. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατάγεται καὶ αὐτὸς ἐκ μέλους τῆς οἰκογενείας μας, τοῦ ὁποίου ἡ πενία ἀπέσβεσε πᾶσαν ἀνάμνησιν καὶ παράδοσιν εὐγενείας.

Καὶ εἰς Ἀθήνας εὑρίσκοντο πρό τινος δύο ἀδελφοὶ ῥάπται φέροντες τὸ ὄνομα Βικέλα. Τὸν ἕνα ἐξ αὐτῶν ἐγνώρισα. Ἦτο τεχνίτης ἀξιοπρεπὴς καὶ εὐπρόσωπος. Καὶ οἱ δύο ἀδελφοὶ ἐκ Βεροίας καταγόμενοι, ἀνήκουν βεβαίως εἰς κλάδον παράλληλον τῆς οἰκογενείας μου.

Ἰδοὺ ποῦ κατέληξαν «αἱ Ναβουχοδονοσόρειοι εἰκόνες» τοῦ ἱεροκήρυκος Κορνηλίου! Ἐὰν ἠδύνατο νὰ μαντεύσῃ ὅτι μετὰ παρέλευσιν ἑνὸς αἰῶνος καὶ ἡμίσεως θὰ συγκατελέγοντο ῥάπται, σταθμάρχαι, φαρμακοποιοὶ καὶ ψωμάδες μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ

γένους τοῦ ὁποίου ἐξύμνει «τὴν εὐγένειαν, τὴν δόξαν, τὴν τιμήν, τὴν φήμην, τὰ πλούτη, τὰ κτήματα», ἤθελε πλέξει ἄλλως τὸν ἐπιτάφιόν του καὶ φέρει ἄλλας ἀποδείξεις τῆς ματαιότητος τῶν ἐπιγείων παρὰ τὴν φθορὰν τοῦ θανάτου.

Καὶ ὅμως, τίς οἶδεν; Ὁ τροχὸς τοῦ βίου στρέφεται κατὰ τρόπον παράδοξον. Τίς δύναται νὰ βεβαιώσῃ ὅτι μετὰ δύο ἢ τρεῖς γενεάς, ἐκ τῶν ἀπογόνων τοῦ ψωμᾶ τοῦ Τυρνάβου δὲν θ' ἀναθάλῃ νέος βλαστὸς προωρισμένος νὰ γείνῃ νέα «εἰκὼν Ναβουχοδονόσορος» καὶ νὰ δώσῃ νέαν λάμψιν εἰς τὸ διὰ τοῦ Β ἐξελληνισθὲν ὄνομα τοῦ «Χατζῆ Μανόλη τοῦ Βεροιέως!»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

ΠΡΩΤΑΙ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ

Ἤμην τετραετὴς μόλις ὅτε ἀνεχωρήσαμεν ἀπὸ τὴν Σύραν, ἀλλ' ὅμως διετήρησα εἰς τὴν μνήμην διαφόρους ἐντυπώσεις τῆς πρώτης ἐκεῖ διαβιώσεώς μου. Ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ πάππου μου ἐνθυμοῦμαι μόνην τὴν εἰς τὸ προαύλιον γαζίαν μὲ τὰ κίτρινα σφαιροειδῆ της ἄνθη, ἀλλὰ τῆς πατρικῆς οἰκίας δὲν ἐλησμόνησα οὐδεμίαν λεπτομέρειαν,— οὔτε τ ͺν αὐλήν, οὔτε τὰ χωρίσματα, οὔτε τὰ παράθυρα. Τὰς διαστάσεις ὅμως ἐκανόνιζεν ἡ φαντασία μου ἀναλόγως τοῦ μικροῦ μου τότε ἀναστήματος. Τὰς ἐφανταζόμην ὑπερμεγέθεις. Ὅτε μετά τινα ἔτη ἐπανῆλθα εἰς τὴν Σύραν, ἠπόρησα ἰδὼν πόσον στενὸν ἦτο τὸ προαύλιον, πόσον μικρὰ ἡ οἰκία, πόσον σκοτεινὰ τὰ δωμάτιά της!

Τὴν οἰκίαν ἐκείνην ἀπέκτησεν ὁ πατήρ μου ἐν περίπου ἔτος μετὰ τὴν γέννησίν μου. Αἱ περιστάσεις ἦσαν δυσχερεῖς ἔτι, τὰ μέσα εἰς ἄκρον περιωρισμένα, οἱ δὲ συνοικίσαντες τὴν Ἑρμούπολιν πρόσφυγες, λησμονοῦντες τὴν πρώην εὐπορίαν, ἐθεώρουν ἱκανὴν εὐτυχίαν τὴν ἀπόκτησιν τῶν καλυβῶν

ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐστέγασαν τὰ τέκνα των. Εἶπα: «λησμονοῦντες τὴν πρώην»... Ὄχι. Δὲν τὴν ἐλησμόνουν, ἀλλ' ἀντέτασσαν καρτερίαν εἰς τὰς ἐπελθούσας συμφοράς, καὶ ἤρχιζαν μετὰ θάρρους καὶ ἐλπίδος νέον ὑπὲρ ζωῆς καὶ προόδου ἀγῶνα.

Ὅτε, βραδύτερον, μετέβημεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὁ πατήρ μου μὲ ὡδήγησε μίαν ἡμέραν εἰς τὸ Φανάρι καὶ μοῦ ἔδειξεν ἐκεῖ τὴν πατρικήν του οἰκίαν, τὴν οἰκίαν τοῦ ἐκ μητρὸς πάππου μου, τὰς οἰκίας τῶν ἄλλων συγγενῶν μας. Τοῦ πάππου μου ἡ ὡραία ἐξοχικὴ οἰκία ἔκειτο εἰς τὴν παραλίαν τῶν Θεραπείων, παρέκει δὲ ἐπὶ τῆς στενῆς προκυμαίας τοῦ Μπαλτᾶ-Λιμανιοῦ ἡ ὡραία ἔπαυλις, ὅπου ἐγεννήθη καὶ ἐνυμφεύθη ἡ μάμμη μου, θυγάτηρ τοῦ φίλου τοῦ Κοραῆ Μιχαὴλ Βασιλείου. Ὅλαι ἐκεῖναι αἱ οἰκίαι, δημευθεῖσαι κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ἐπωλήθησαν εἰς ξένους, Χριστιανοὺς ἢ Τούρκους. Πῶς ἠδύναντο οἱ ἀτυχεῖς πρόσφυγες νὰ μὴ συγκρίνουν πρὸς τὰ ἀπολεσθέντα μέγαρά των τὰ εὐτελῆ μονώροφα οἰκήματα, τὰ ὁποῖα ἐθεμελίωσαν ἐπὶ τῶν φιλοξένων βράχων τῆς πτωχῆς Σύρας; Ἀλλ' ἐξ ἄλλου ἦτο κοινὴ τότε ἡ συμφορὰ καὶ γενικὴ ἡ ἔνδεια, ὥστε ἂν παρέβαλλαν πολλοὶ τὰς παρούσας στερήσεις πρὸς τὴν παρελθοῦσαν εὐημερίαν, οὐδεὶς ὅμως εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐλεεινολογῇ τὴν ἰδικήν του τύχην, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τύχην τοῦ πλησίον.

Ἡ μικρά μας οἰκία, κειμένη εἰς τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐκρέματο, τρόπον τινά, ἐπὶ τῆς θαλάσσης. Ὅτε ὁ ἄνεμος ἔπνεε δυνατός, ὁ ἀφρὸς τῶν κυμάτων ὑψοῦτο μέχρι τῶν παραθύρων της. Αἱ ἀπέχουσαι γραμμαὶ τῆς Δήλου καὶ τῆς Μυκόνου ἔκλειαν ἀπέναντι τὸν ὁρίζοντα. Δὲν ἔχω σαφῆ τὴν ἀνάμνησιν τῶν λεπτομερειῶν τούτων, ἀλλὰ συναισθάνομαι ὅτι αἱ πρῶται ἐκεῖναι ἀόριστοι ἐντυπώσεις διέπλασαν λεληθότως τὴν ψυχήν μου. Καὶ σήμερον ἔτι τῶν κυμάτων ἡ βοή, τῆς κυανῆς θαλάσσης ἡ θέα, χωρὶς νὰ γνωρίζω πῶς καὶ διατί, μὲ ἐπαναφέρουν εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ὑπάρξεώς μου.

Ὅτε παρῃτήσαμεν τὴν Σύραν ὁ πατήρ μου ἐπώλησε τὴν οἰκίαν. Πολλάκις ἔκτοτε συνέλαβα τὴν ἐπιθυμίαν νὰ τὴν ἀνακτήσω. Ἀλλὰ πρὸς τί; Ἡ οἰκία ἐκείνη ἦτο ὁ πρῶτος τῶν πολλῶν σταθμῶν. ὅπου ἐσκήνωσα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου μου. Ὁ κατάλογος θὰ ἦτο μακρός, ἐὰν ἐπεχείρουν νὰ ἀπαριθμήσω τὰς στέγας ὑπὸ τὰς ὁποίας εἰργάσθην, ὠνειροπόλησα, ἐχάρην ἢ ἐθρήνησα. Ζηλεύω ὅμως πάντοτε τοὺς δυναμένους, καίτοι πλανώμενοι, νὰ μεταφέρωνται διὰ τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας εἰς οἰκογενειακὸν ἄσυλον, ὅπου οἱ πατέρες των ἀπέθαναν πρὸ αὐτῶν, ὅπου περιμένει καὶ αὐτοὺς ἡ κλίνη εἰς τὴν ὁποίαν ἐκοιμήθησαν νέοι. Ἀλλ' ὁ

ἐπὶ τῶν βράχων τῆς Σύρας οἰκίσκος δὲν περιέχει παραδόσεις οἰκογενειακοῦ παρελθόντος, οὔτε εἶναι πλέον τὰ δωμάτιά του ἀνάλογα πρὸς τὰς ἔκτοτε ἀποκτηθείσας ἕξεις τοῦ βίου.

Κατὰ τὸ 1839 καὶ ὁ πάππος μου καὶ ὁ πατήρ μου ἀνεχώρησαν ἀπὸ τὴν Σύραν.

Μετὰ τὰ ἔτη τῆς δυσπραγίας ἀνέτελλεν ἤδη ἡ περίοδος τῆς ἀνορθώσεως, ὅσοι δὲ ἐκ τῶν προσφύγων εἶχαν τὰ μέσα πρὸς ἐκπατρισμόν, ἢ συγγενεῖς ἐμπορευομένους εἰς τὰ ξένα, ἀπήρχοντο πρὸς εὕρεσιν εὐρυτέρου ὁρίζοντος. Πολλοὶ ἔμειναν εἰς τὴν Ἑρμούπολιν καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐμπορικὴν καὶ βιομηχανικὴν ἀνάπτυξίν της, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ μετηνάστευσαν εἰς τὰ ξένα, ὅπου κατόπιν μετέφεραν καὶ τὰς οἰκογενείας των. Οὕτως ἐξηγεῖται πῶς οἱ πλεῖστοι τῶν εἰς Λονδῖνον, Μασσαλίαν ἢ ἀλλαχοῦ ὁμηλίκων μου Ἑλλήνων, ἐγεννήθησαν καθὼς ἐγὼ εἰς τὴν Σύραν.

Καὶ ὁ μὲν πάππος μου μετέβη εἰς Ταγανρόκ, ὡς διευθυντὴς τοῦ ἱδρυθέντος ἐκεῖ καταστήματος ὑπὸ τοῦ οἴκου τῶν ἐν Ὀδησσῷ Μαύρων· τοῦτο δὲ χάρις εἰς τὴν συγγένειάν του πρὸς τὸν Σπυρίδωνα Μαῦρον, τοῦ ὁποίου ἡ δευτέρα σύζυγος ἦτο ἀδελφὴ τῆς μάμμης μου. Τότε ἡ μεταξὺ συγγενῶν ἀλληλοβοήθεια ἐπεκράτει περισσότερον ἢ σήμερον.

Ὁ δὲ πατήρ μου ἀνεχώρησεν εἰς Κωνσταντι-

νούπολιν, ὡς συνεταῖρος τοῦ ἐκ μητρὸς πρωτεξαδέλφου του Νοταρᾶ, ἐμπορευομένου τὰ εἴδη τῆς Γερμανίας, καὶ ἰδίως τὰ τῆς Νυρεμβέργης.

Καὶ ὁ πατὴρ καὶ ὁ πάππος μου ἀνεχώρησαν μόνοι. Ἦτο μέτρον φρονήσεως τοῦτο, ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ τῶν περιστάσεων. Ἔπρεπε νὰ προηγηθῇ ἡ τακτοποίησις τῶν ἐργασιῶν των, ἡ ἐξασφάλισις τῶν ἀπαιτουμένων δαπανῶν πρὸς συντήρησιν οἰκογενείας, προτοῦ ἀποφασισθῇ ἡ πλησίον των μετάβασις τῶν συζύγων καὶ τῶν τέκνων. Τὰ πάντα ἐβάδισαν κατ' εὐχήν. Μετὰ παρέλευσιν ἔτους ἐξεπληρώθη ὁ σκοπός των. Ἐν τῷ μεταξὺ αἱ δύο οἰκογένειαι, συναποτελοῦσαι μίαν καὶ μόνην, μετεφέρθησαν εἰς Ναύπλιον, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ πρωτοτόκου ἀδελφοῦ τῆς μητρός μου, τοῦ θείου μου Λέοντος Μελᾶ, διορισθέντος τότε ἐκεῖ εἰσαγγελέως. Ἀντεισαγγελέα εἶχε τὸν ἐκ πατρὸς θεῖόν μου Κωνσταντῖνον Βικέλαν. Ἡ ὑπὸ μίαν στέγην συγκέντρωσις ὑπηγορεύετο καὶ ἐκ λόγων οἰκονομίας.

Οὕτω ἐζήσαμεν ἐν περίπου ἔτος εἰς Ναύπλιον. Δὲν ἐνθυμοῦμαι πολλὰ ἐκ τῆς ἐκεῖ διαμονῆς, ἀλλ' ὅσα διετήρησα εἰς τὴν μνήμην θὰ μείνουν ἀνεξάλειπτα ἐνόσῳ ζῶ. Ἡ οἰκία μας ἦτο διώροφος, εἴχαμεν δὲ ἡμεῖς τὸ ἄνω πάτωμα. Νομίζω ὅτι βλέπω τὸ φαιὸν χρῶμα τῶν πωρίνων βαθμίδων τῆς λιθίνης κλίμακος. Εἰς τὸ κάτω πάτωμα κατῴκει φι-

λικὴ οἰκογένεια. Ἐνθυμοῦμαι τὸ πρόσωπον, τὸ ἀνάστημα τῆς οἰκοδεσποίνης, ἀκόμη καὶ τὸν τρόπον τοῦ κτενίσματός της. Εἰς τὴν αἴθουσάν της, ἐπὶ τραπέζης ὑψηλῆς (κονσόλας) ἦσαν δύο ἀγαλμάτια γύψινα, παριστῶντα παῖδας γυμνοὺς καθημένους· ὁ μὲν ἀνεγίνωσκε βιβλίον ἀνοικτόν, ὁ δὲ ἄλλος ἐχάραττε γράμματα εἰς πλάκα. Ἀντίτυπά των δὲν ἐπανεῖδα ἔκτοτε, ἀλλ' ἠδυνάμην, ἐὰν ἐζωγράφιζα, νὰ παραστήσω πιστῶς ὅλας τὰς λεπτομερείας των.

Ἡ οἰκία ἔκειτο ἄντικρυ τῶν χερσαίων τειχῶν. Ὁλόκληρος ἡ πόλις ἦτο περιτειχισμένη τότε, ἀλλὰ δὲν ἐνθυμοῦμαι τὰ πρὸς τὴν θάλασσαν τείχη. Ἐνθυμοῦμαι μόνον εἰς τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου καλάμους, τοὺς ὁποίους ὅμως δὲν ἐπανεῖδα, ὅτε εἰς ὥριμον ἡλικίαν, μετὰ ἔτη πολλά, ἐπεσκέφθην ἐκ νέου τὸ Ναύπλιον. Ἐνθυμοῦμαι τοὺς περιπάτους ἔξω τῆς πόλεως, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Παλαμηδίου, ὅτε ἐβάδιζα πλησίον τῆς μητρός μου, κρατῶν μὲ τὴν μικράν μου παιδικὴν χεῖρα τὴν χεῖρα ἢ τὸ φόρεμά της. Ἐνθυμοῦμαι μίαν τῶν ἐπισκέψεών μας εἰς τὴν παρὰ τὸ Ναύπλιον Πρόνοιαν. Διευθυντὴς τοῦ ἐκεῖ Ὀρφανοτροφείου ἦτο ὁ συγγενὴς τῆς μάμμης μου Κυρίτζης, ὀνομαστὸς διὰ τὸ εἰς ἄκρον ἀτημέλητον τῆς περιβολῆς του. Ἦτο παροιμιώδης ἡ ἀκαταστασία τῆς ἐνδυμασίας του. Δὲν τὸν λησμονῶ, ἀκούμβωτον, ἀκτένιστον, μὲ τὴν στρογγύλην φαλακρὰν

κεφαλήν του, ἐντὸς τοῦ γραφείου του, ὅπου μᾶς ὑπεδέχθη, μὲ τὰ ὀλίγα του ψάθινα καθίσματα, τὴν τράπεζαν φορτωμένην βιβλία, καὶ τὰ παράθυρα χωρὶς παραπετάσματα.

Ἐκ τῶν ἐπισκεπτομένων τὴν οἰκίαν μας ἐνθυμοῦμαι πρὸ πάντων τὸν Γεώργιον Κροκίδαν, συγγενῆ καὶ τοῦτον μητρόθεν. Ἦτο ἀξιωματικὸς τῆς Χωροφυλακῆς, οἱ δὲ τοῦ σώματος τούτου ἔφεραν τότε ὀγκώδη περικεφαλαίαν. Ὁ ἀγαθὸς Κροκίδας τὴν ἔθετεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μου, πρὸς ἄκραν μου τέρψιν. Διετήρησε τὴν πρὸς ἐμὲ ἀγάπην μέχρι τέλους τοῦ μακροῦ του βίου, ἀνεπόλει δὲ πάντοτε τοὺς στίχους, ἀγνοῶ ἐκ τίνος ἡρωϊκοῦ ᾄσματος, τοὺς ὁποίους μὲ εἶχε τότε μάθει ν' ἀπαγγέλλω τραυλίζων:

«Μὲ ἀσπίδα, μὲ φλαμύδα καὶ μὲ περιφεκελαίαν».

Ὁ Κροκίδας ἔρρεπεν εἰς τὴν ποίησιν, εἰς τὸν ρωμαντισμόν· εἶχέ τι τὸ ἱπποτικὸν εἰς τὴν μορφὴν καὶ εἰς τὸ ἦθος. Εἰκάζω ὅτι ἡ νεότης του δὲν διῆλθεν ἀκύμαντος. Ἀπεβίωσε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, γέρων καὶ ἡμίπληκτος. Ἔζησεν ἄγαμος, μὲ ὑπηρέτριαν, ἢ οἰκονόμον, ἐπὶ τέλους δὲ καὶ νοσοκόμον, τὴν ἀφωσιωμένην Κυρὰ-Ἀσήμων. Δὲν διετήρει εἰς τὸ γῆρας της ἡ Ἀσήμω ἴχνη ὁρατὰ ὡραιότητος, ἀλλ' ἀνεδείχθη πιστὴ καὶ ἀφιλοκερδὴς μέχρι τέλους· διὰ δὲ τοὺς φίλους τοῦ κυρίου της ἡ μακρὰ συνήθεια εἶχε παραγράψει ὅ,τι ὑπῆρξε τυχὸν ὕποπτον

εἰς τὴν πολυετῆ των συμβίωσιν. Ἀπέθανε δύο ἔτη μετὰ τὸν ἔντιμον καὶ ἀγαθὸν ἀπόστρατον συνταγματάρχην.

Ἐσύχναζεν ἐπίσης εἰς τὴν οἰκίαν μας ὁ Χουρμούζης, ὁ γράψας τὸν «Λεπρέντην», ἄλλας κωμῳδίας καὶ τὰ «Κρητικά». Ἦτο ἄνθρωπος ζωηρὸς καὶ ἔξυπνος, ἀλλὰ δὲν ἤμην εἰς ἡλικίαν νὰ ἐκτιμήσω τὸ πνεῦμά του. Ἔφερε τότε τὴν φουστανέλλαν, εἶχε δὲ συνήθως ἀνοικτὸν τὸ ὑποκάμισον καὶ ἐνθυμοῦμαι τὰ λάσια στήθη του, ὡς καὶ τὰς δασείας ὀφρῦς του. Υἱὸς ἐμπόρου Κωνσταντινουπολίτου, ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, διαρκούσης τῆς Ἐπαναστάσεως, κατελέχθη μεταξὺ τῶν ἀγωνιστῶν, ἐπολέμησε δὲ εἰς Κρήτην ὅπου συνώδευσε τὸν στρατηγὸν Ῥαϊνέκ. Ἀγνοῶ τί ἐπηγγέλλετο τότε εἰς Ναύπλιον. Κατόπιν ἐπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐχρημάτισεν ὑπάλληλος τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως. Δὲν τὸν ἐπανεῖδα ποτέ.

Ἐν τούτοις ὁ πάππος καὶ ὁ πατήρ μου, τακτοποιήσαντες κατ' εὐχὴν τὰς ὑποθέσεις των, μετεκάλεσαν καὶ τὰς οἰκογενείας των. Παρητήσαμεν ὁμοῦ τὸ Ναύπλιον, ἐπρόκειτο δὲ νὰ χωρισθῶμεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὁπόθεν ἡ μάμμη μου καὶ τὰ τέκνα της θὰ μετέβαιναν εἰς Ταγανρόκ.

Πρῶτος σταθμὸς ἦσαν αἱ Ἀθῆναι. Ἕως ἐκεῖ μᾶς συνώδευσε καὶ ὁ θεῖος μου Λέων διὰ νὰ τελέσῃ

τοὺς γάμους του μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ ἐξ Ἀγγλίας μεταναστεύσαντος τότε εἰς Ἑλλάδα Κ. Θωμᾶ. Ἀλλ' οἱ γάμοι ἀνεβλήθησαν, ἡ δὲ διαμονή μας εἰς Ἀθήνας παρετάθη ἐπὶ ἑβδομάδας πολλάς, διότι ἠσθένησα δεινῶς.

Τὸ κεφάλαιον τῆς ὑγείας μου δὲν ἔδωκε διὰ πρώτην τότε φορὰν ἀφορμὴν ἀδημονίας εἰς τὴν καλήν μου μητέρα. Ἐκ κατοπινῶν της διηγήσεων γνωρίζω μετὰ πόσης στοργῆς καὶ ἀγωνίας κατώρθωσε νὰ μὲ σώσῃ, βρέφος ἔτι, ἀπὸ τὴν νοσηράν μου καὶ ἐπικίνδυνον ὄρεξιν διὰ τὰ χώματα τῆς αὐλῆς μας.

Ἡ τότε ἀσθένειά μου ἦτο τυφοειδὴς πυρετὸς ὀξύτατος. Ἐκινδύνευσα τὸν ἔσχατον κίνδυνον, ἀλλὰ δὲν ἦτο πεπρωμένον νὰ μὲ κλαύσῃ μικρὸν ἡ μήτηρ μου. Ἐνθυμοῦμαι τὴν ἀνάρρωσίν μου, τὴν κλίνην ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐκοιτώμην, καὶ ἐπὶ τοῦ στρώματός μου τοὺς μολυβδίνους στρατιώτας, δῶρον τοῦ ἀγαθοῦ Κροκίδα, ἐλθόντος ἐπ' ἀδείᾳ εἰς Ἀθήνας χάριν τῶν γάμων τοῦ θείου μου.

Μετὰ τοὺς γάμους ἀνεχωρήσαμεν δι' ἀτμοπλοίου εἰς Κωνσταντινούπολιν Ἦσαν τότε τὰ ἀτμόπλοια πρόσφατος νεωτερισμὸς εἰς τὰς θαλάσσας μας. Δὲν διετήρησα τὴν ἀνάμνησιν τοῦ ταξειδίου ἐκείνου. Ἐνθυμοῦμαι ὅμως κάλλιστα τὸ μικρὸν ἱστιοφόρον, τὸ ὁποῖον μᾶς μετέφερεν ἀπὸ τὸ Ναύπλιον εἰς τὸν

Πειραιᾶ. Δηλαδή, ἐνθυμοῦμαι τὰς ἀράχνας εἰς τὴν ὀροφήν. Τὰς ἔβλεπα ἐξαπλωμένος εἰς τὸ στρῶμά μου κάτω εἰς τὸ «ἀμπάρι», καὶ ἐνοχλούμενος ἀπὸ τὴν κίνησιν τοῦ πλοίου.

Συνεταξειδεύσαμεν, ἐννοεῖται, μετὰ τῆς μάμμης μου καὶ τῶν τριῶν νεωτέρων τέκνων της. Ἐξ αὐτῶν ἡ Νίνα ἀπέθανε μετά τινα ἔτη εἰς θαλερὰν ἡλικίαν. Ὁ Μιχαὴλ ἦτο κατὰ δύο μόλις ἔτη πρεσβύτερός μου, ἡ δὲ Εὐφροσύνη (Βαλλιάνου) δύο σχεδὸν ἔτη νεωτέρα μου. Μετὰ τῶν δύο τούτων συνανετράφημεν καὶ ἐμεγαλώσαμεν ὁμοῦ. Ἡ ἀδελφικὴ σχέσις ἀνέπτυξε μεταξύ μας ἀγάπην ἀδελφικήν, οὐδέποτε διαταραχθεῖσαν. Μεγάλως εἰς τοῦτο συνετέλεσε καὶ ἡ πρὸς ἐμὲ στοργὴ τῆς μάμμης μου. Μὲ ἠγάπα καὶ τὴν ἠγάπων ὡς δευτέραν μητέρα. Ἄλλως, ἡ διαφορὰ ἡλικίας μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς μητρός μου ἦτο μικροτέρα ἀπὸ τὴν μεταξὺ τῆς μητρός μου καὶ ἐμοῦ. Πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως αἱ γυναῖκες, ἰδίως αἱ τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ὑπανδρεύοντο εἰς ἡλικίαν ἡ ὁποία σήμερον θεωρεῖται παιδική. Καὶ ἡ μάμμη μου καὶ ἡ προμμάμη μου ἐνυμφεύθησαν κατὰ τὸ δέκατον τέταρτον ἢ τὸ δέκατον πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας των Ὅτι οἱ γάμοι τόσον νεαρῶν νυμφῶν δὲν ἦσαν καταδικαστέοι ὡς πρώϊμοι ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς γονιμότητός των καὶ ἐκ τῆς εὐρωστίας τῶν τέκνων των. Κατὰ συνέπειαν τῶν τοιούτων γάμων, ἦτο

συνήθης τότε ἡ ὁμόχρονος τεκνοποίησις μητέρων καὶ θυγατέρων. Ἡ μάμμη καὶ ἡ μήτηρ μου ἐθήλαζαν ἐναλλὰξ τὰ τέκνα των, τὴν θείαν μου Εὐφροσύνην καὶ τὴν ὁμήλικόν της ἀδελφήν μου Ἑλένην.

Αἱ στεναὶ αὗται σχέσεις καὶ ἡ παιδιόθεν συμβίωσις ἐξηγοῦν τὴν προσκόλλησίν μου εἰς τὴν μητρικὴν οἰκογένειαν. Οἱ μητρόθεν συγγενεῖς μου ἀπετέλεσαν ἀνέκαθεν μέρος ἀναπόσπαστον τῆς ὑπάρξεώς μου. Ἡ πρὸς τὴν μητέρα μου ἀγάπη των μετεδόθη ἀμέριστος εἰς ἐμέ. Αἱ θωπεῖαι τοῦ πάππου καὶ τῆς μάμμης μου δὲν χωρίζονται εἰς τὴν ἐνθύμησίν μου ἀπὸ τῶν γονέων μου τὰς θωπείας· τὰ δύο νεώτερά των τέκνα ἀνετράφησαν ἀδελφικῶς μετ' ἐμοῦ· τί δὲ ὀφείλω εἰς τοὺς ἀδελφοὺς τῆς μητρός μου, τὸν Λέοντα καὶ τὸν Βασίλειον, μετὰ πόσης ἀγάπης μὲ περιέβαλαν, πῶς ἐπέδρασαν ἐπὶ τοῦ βίου μου, θὰ τὸ ἀφηγηθῶ βραδύτερον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ

Ἀπὸ τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ δεκάτου τετάρτου ἔτους τῆς ἡλικίας μου, ἐπὶ ἐννέα διαρκῆ ἔτη, ἔζησα εἰς τὴν Πόλιν. Ἐκεῖ ἔλαβα τὰς πρώτας σαφεῖς ἐντυπώσεις τῆς ζωῆς, ἐντυπώσεις ἀνεξαλείπτους. «Τὸ παιδὶ εἶνε ὁ πατὴρ τοῦ ἀνδρός», εἶπεν ὁ Ἄγγλος ποιητής [1]. Ἀναλόγως τῶν ἐντυπώσεων καὶ τῶν διδαγμάτων τῆς παιδικῆς ἡλικίας ῥυθμίζεται ὁ μετέπειτα ἠθικὸς βίος. Τοῦτο συναισθάνομαι, ἀνατρέχων εἰς τοὺς παιδικούς μου χρόνους. Ὁπόταν δὲ τοὺς ἀναλογίζομαι, ἡ φαντασία μου μ' ἐπαναφέρει ἰδίως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐκεῖ, καθὼς ἄλλοτε εἶπα, ἐκεῖ ἀνεπτύχθησαν τὰ πρῶτα αἰσθήματα μου, ἐκεῖ ἐδοκίμασα τὰς πρώτας ἀληθεῖς θλίψεις καὶ τὰς πρώτας χαράς, ἐκεῖ ἐδιδάχθην τὰ πρῶτα γραμματα, ἐκεῖ ἔμαθα νὰ θαυμάζω καὶ ν' ἀγαπῶ τὰ δένδρα, τὴν θάλασσαν καὶ τὸν οὐρανόν.

1) The child is father to the man. (Wordsworth).

Μεταναστεύσαντες ἐκεῖ δὲν ἐρρίψαμεν ἄγκυραν εἰς ἓν ὡρισμένον σημεῖον. Οὔτε εἰς τὴν πόλιν, οὔτε εἰς ἐξοχὴν ἀπεκτήσαμεν μόνιμον κατοικίαν, ἀλλ' ἐξηκολουθήσαμεν μεταφέροντες τὴν σκηνήν μας ἀπὸ ἓν μέρος εἰς ἄλλο. Οὕτω δέ, διὰ τῶν συχνῶν μετοικεσιῶν, δὲν διεκόπη ἡ σειρὰ τῶν περιπλανήσεων, μὲ τὰς ὁποίας ἤρχισεν ὁ βίος μου ἀφότου ἐνθυμοῦμαι τὴν ὕπαρξίν μου.

Ἡ πρώτη μας οἰκία ἔκειτο εἰς τὰ Μνηματάκια, ὄπισθεν τῆς Ἀγγλικῆς Πρεσβείας. Ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς στενῆς ὁδοῦ παραθύρων ἐβλέπαμεν τὸν ὡραῖον της κῆπον. Ἐκ δὲ τῶν ὄπισθεν, ἐπὶ τῆς κατωφερείας τοῦ λόφου, ἐβλέπαμεν τὸ ἐκτεταμένον Τουρκικὸν κοιμητήριον μὲ τὰς πενθίμους πυκνὰς κυπαρίσσους του. Κάτωθεν τοῦ κοιμητηρίου ἐφαίνετο ὁ Κεράτειος κόλπος, καὶ πέραν αὐτοῦ ὑψοῦντο οἱ ἐντὸς τῶν τειχῶν λόφοι, ὅπου αἱ τουρκικαὶ συνοικίαι, αἱ πολύχροοι ξύλιναί των οἰκίαι, τὰ θολωτὰ τζαμία καὶ οἱ ὑψηλοὶ μιναρέδες.

Συνήθης περίπατός μας ἦτο τὸ σκιερὸν Νεκροταφεῖον. Ἀλλὰ δὲν μᾶς ὡδήγει ἡ μήτηρ μου εἰς τὰ ἀπόκεντρα καὶ μονήρη του μέρη, πρὸς ἀποφυγὴν δυσαρέστων συναντήσεων. Οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχαν ἀκόμη συνειθίσει νὰ ἀνέχωνται τοὺς Εὐρωπαίους, καὶ μάλιστα τοὺς ἐξευρωπαϊσθέντας πρώην δούλους των· αἱ δὲ ἐκδηλώσεις τῆς ἀπεχθείας των, ἰδίως

ἐκ μέρους τῶν μικρῶν Τουρκοπαίδων, δὲν περιωρίζοντο πάντοτε εἰς μόνον ὕβρεις· ὑπῆρχε καὶ λιθοβολήσεως κίνδυνος. Δὲν ἐνθυμοῦμαι προσβολὴν τοιούτου εἴδους, ἀλλ' ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἐπὶ νύκτας πολλάς, κατὰ σειράν, ἔβλεπα ὄνειρον εἰς τὸν ὕπνον μου, ὅτι διώκομαι καὶ βασανίζομαι ὑπὸ Τούρκων. Διετήρησα εἰς τὴν μνήμην μου, ὄχι τὰς λεπτομερείας, ἀλλὰ τὸν τρόμον τοῦ ὀνείρου μου, καθὼς διετήρησα καὶ τὴν συναίσθησιν τῆς ἀποστροφῆς, (ἢ καὶ τοῦ φόβου ἴσως,) τὴν ὁποίαν ἐπροξένει ἡ γειτνίασις τῶν Τούρκων. Ἡ σύνοικία μας ἦτο Τουρκική. Μόναι, νομίζω, αἱ ἑκατέρωθεν τῆς ἰδικῆς μας δύο οἰκίαι κατοικοῦντο ὑπὸ Ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν. Οἱ δεξιόθεν γείτονές μας ἦσαν Χῖοι, ἐπανελθόντες εἰς Κωνσταντινούπολιν, καθὼς ἡμεῖς, ἀπὸ τὴν Σύραν. Ὑποθέτω ὅτι καὶ ἐκεῖνοι καὶ ὁ πατήρ μου χάριν τοῦ εὐθηνοτέρου ἐνοικίου ἀπεφάσισαν τὴν ἐκεῖ μίσθωσιν κατοικίας.

Ἐντὸς τῆς οἰκίας ἐκείνης ἀπέθανε ἡ κατὰ ἓν ἔτος νεωτέρα, καὶ μόνη τότε, ἀδελφή μου, ἐγεννήθη δέ, μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνης, ἄλλη μου ἀδελφή, ἡ Εὐφροσύνη. Τὴν λύπην μου διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς μιᾶς διεσκέδασεν ἡ χαρὰ διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἄλλης· ἄλλως ἡ παιδικὴ λύπη δὲν εἶναι βαθεῖα, οὔτε διαρκής, ὑποθέτω δὲ ὅτι ἡ φιλόστοργος μήτηρ μου ὑπέκρυπτεν ἐνώπιόν μου τὴν ἰδικήν της λύπην,

καθὼς ἐφρόντισε νὰ μὲ ἀπομακρύνῃ τῆς οἰκίας κατὰ τὴν ὥραν τῆς συμφορᾶς. Ἐνθυμοῦμαι τὴν ἀσθένειαν τῆς ἀδελφῆς μου, ἀλλὰ δὲν εἶδα καὶ δὲν ἐνθυμοῦμαι οὔτε τὸν θάνατον, οὔτε τὴν κηδείαν της. Εἶναι ἆρά γε ὀρθὸν νὰ ὑποτρέφεται ἡ εὐαισθησία τῶν παίδων διὰ τῆς μὴ ἐξοικειώσεώς των πρὸς τὰ θλιβερὰ τοῦ βίου; Διατί νὰ μᾶς ἐμπνέεται παιδιόθεν ὁ φόβος, ἡ φρίκη τοῦ θανάτου;

Ἡ δευτέρα κατοικία μας ἔκειτο εἰς ὁδὸν ἀποκλειστικῶς Χριστιανικήν, τὴν ὀνομαζομένην τότε «Σοκάκι τοῦ Γλαβάνη». Τὴν σήμερον, ὅτε ἡ Γαλλικὴ ἐπικρατεῖ, ἡ στενὴ ἐκείνη καὶ ἀνήλιος ὁδὸς λέγεται, ἐπὶ τὸ εὐρωπαϊκώτερον, Rue Glavani. Ἐκεῖ οὔτε κῆπος, οὔτε δένδρα, οὔτε θέα, παρεκτὸς ἐκ τοῦ ἡλιακοῦ ὑπεράνω τῆς στέγης.

Ἐκεῖθεν μετεφέρθημεν εἰς τρίτην κατοικίαν, κειμένην ἐπὶ τῆς μεγάλης ὁδοῦ τοῦ Σταυροδρομίου, ἄντικρυ· σχεδὸν τῆς διόδου τῆς ἀγούσης εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Εἰσοδίων τῆς Παναγίας. Ὄπισθεν ὑπῆρχεν εὐρύχωρον γήπεδον κατωφερές, ὥστε εἴχαμεν καὶ ἀέρα καὶ φῶς, καὶ θέαν προσέτι. Ἀπὸ δὲ τὰ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ παράθυρα εἴχαμεν τὴν διασκέδασιν τῆς κινήσεως τοῦ πλήθους. Ἰδίως μὲ ἔτερπε ἡ διάβασις στρατιωτικῶν σωμάτων, μὲ τὴν μουσικὴν ἐπὶ κεφαλῆς, καὶ κατὰ τὸ Πάσχα αἱ πανηγυρικαὶ

παρελάσεις τῶν Ἀρμενίων καὶ οἱ χοροὶ καὶ τὰ τύμπανά των.

Αἱ τρεῖς ἐκεῖναι κατοικίαι δὲν ἦσαν οἱ μόνοι σταθμοὶ τῶν ἐντὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως περιπλανήσεών μας. Τὴν ἄνοιξιν μετεβαίναμεν εἰς ἐξοχὴν κατ' ἔτος διάφορον.

Εἰς ἓν μυθιστόρημά του (Le chemin le plus court) ὁ Ἀλφόνσος Κὰρ παριστᾷ τὸν ἥρωά του ἐπιθυμοῦντα διακαῶς τὴν ἀπόκτησιν ἰδιοκτήτου ἀγροκηπίου. Ἡ εὐχή του ἐκπληροῦται, ἀλλὰ τότε, ἐντὸς τῶν τεσσάρων του τοίχων, ὁ ἰδιοκτήτης ἀνακαλύπτει ὅτι ἀπώλεσε τὴν ἐλευθερίαν του καὶ ἠλάττωσε τὰς τέρψεις του. Πρότερον ἡ γῆ ὅλη ἦτο ἰδική του καὶ ἠδύνατο νὰ ἀπολαύσῃ τὴν ποικιλίαν της. Τώρα ζῇ δεσμευμένος, ἔχων μόνην ἀπόλαυσιν τὸν στενὸν ὁρίζοντα τοῦ κτήματός του.—Ἐὰν εἶχεν οἰκογένειαν ὁ ἥρως τοῦ Ἀλφόνσου Κάρ, ἴσως αἱ σκέψεις του θὰ ἦσαν διάφοροι. Τὴν περιοχήν του θὰ ἐφαίδρυναν αἱ ζωηραὶ φωναὶ τῶν τέκνων του· ἡ αὐξάνουσα κατ' ἔτος σκιὰ τῶν δένδρων του δὲν θὰ ἐκάλυπτεν ἔδαφος ἔρημον· ἡ ἔπαυλίς του θ' ἀπέβαινε κέντρον προσφιλὲς κύκλου οἰκογενειακοῦ βαθμηδὸν εὐρυνομένου, καὶ ἀνευρίσκοντος ἐκεῖ ἀναμνήσεις κοινοῦ παρελθόντος, ἡ δὲ μακρὰ συνήθεια βίου ἡσύχου θὰ καθίστα τὸν γηράσκοντα ἰδιοκτήτην ἀδιάφορον πρὸς τὰ θέλγητρα τοῦ πέραν τῶν τοίχων του ὁρίζοντος.

Καὶ ὅμως, δὲν λυποῦμαι ὅτι ἕνεκα τῶν περιωρισμένων των μέσων οἱ γονεῖς μου δὲν ἀπέκτησαν τότε ἰδιόκτητον ἀγροτικὴν οἰκίαν. Ἡ κατ' ἔτος μετάβασίς μας εἰς νέαν ἑκάστοτε ἐξοχὴν εἶχέ τι τὸ τερπνῶς τυχοδιωκτικόν, ἔγεινε δὲ ἀφορμὴ νὰ γνωρίσω καὶ ν' ἀγαπήσω τόσα ποικίλα καὶ ὡραῖα μέρη τοῦ Βοσπόρου καὶ τῶν Νήσων. Καὶ αἱ προετοιμασίαι αὗται τῆς μετακομίσεως,—ἡ μεταφορὰ ἐπίπλων καὶ σκευῶν εἰς τὰς ἐνοικιαζομένας κενὰς οἰκίας, —τὸ γέμισμα τῶν μεγάλων μαλλίνων σάκκων, τῶν χαραριῶν, μὲ στρώματα καὶ προσκέφαλα, — ἡ φόρτωσις ἐπὶ βωδαμαξῶν, ὅλα αὐτὰ ἦσαν συμβάντα τῶν ὁποίων ἡ προσδοκία καὶ αἱ περιπέτειαι ἔδιδαν τροφὴν εἰς τὴν παιδικήν μου φαντασίαν. Ἐφθάναμεν εἰς τὴν ἐξοχὴν πρὸ τῶν βραδυκινήτων φορτηγῶν ἁμαξῶν, αἱ ὑπηρέτριαι ἐκαθάριζαν τὴν νέαν μας κατοικίαν ἐνῷ ἡ μήτηρ μου ἐσχεδίαζε τὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν περιμενομένων ἐπίπλων, καὶ ἡμεῖς τὰ μικρά, ἐπαίζαμεν εἰς τὸν κῆπον, ἐξασκοῦντες οὕτω τὸ δικαίωμα κατοχῆς καὶ μὴ σκεπτόμενοι ἂν ἦτο ἰδιόκτητος ἢ ξένη ἡ οἰκία, μήτε μεριμνῶντες ποῦ θὰ εἴμεθα τὸ ἑπόμενον θέρος. Ἀδιαφορεῖ περὶ τοῦ μέλλοντος ἡ παιδικὴ ψυχή, ἡ δὲ αὔριον ἀπέχει τόσον εἰς τὴν ἡλικίαν ἐκείνην!

Ὅταν μετεβαίναμεν εἰς τὰς Πριγκηποννήσους, ἡ μετακόμισις ἦτο πολυπλοκωτέρα. Τὰ χαράρια, καὶ

τὰ ἔπιπλα, καὶ τὰ κιβώτια ἐκ τῶν βωδαμαξῶν μετεφορτώνοντο εἰς μεγάλα δεκάκωπα καΐκια, διὰ παρομοίου δὲ καϊκίου μετεφερόμεθα καὶ ἡμεῖς. Τότε ἀτμόπλοια δὲν ὑπῆρχαν οὔτε εἰς τὸν Βόσπορον οὔτε εἰς τὴν Προποντίδα. 'Αλλ' οὔτε ἅμαξαι ὑπῆρχαν εἰς Κωνσταντινούπολιν, παρεκτὸς τῶν γραφικῶν βωδαμαξῶν, καὶ τῶν μικρῶν στρογγύλων ξυλίνων κιβωτίων, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο Χιντόβια. Βωδάμαξαι ὑπάρχουν καὶ σήμερον, ἰδίως εἰς τὰ περίχωρα τῆς Πόλεως, ἀλλὰ τὰ ἐπίχρυσα Χιντόβια νομίζω ὅτι ἐξέλιπαν παντελῶς. 'Αντὶ νὰ στοιβάζωνται ἐντὸς αὐτῶν, αἱ χανούμισαι περιφέρονται τώρα ἐντὸς εὐρωπαϊκῶν ἁμαξῶν.

Τοὺς θερινοὺς μῆνας τοῦ πρώτου ἔτους διήλθαμεν εἰς Γενιμαχαλᾶν, φιλοξενούμενοι εἰς τὴν οἰκίαν τῆς μητρόθεν θείας τοῦ πατρός μου, χήρας Νοταρᾶ. 'Επωνομάζετο Ντουντοῦ, κατὰ τὴν παλαιὰν Φαναριωτικὴν συνήθειαν. Ἄλλο της ὄνομα δὲν ἐγνώρισα. Ἡ Ντουντοῦ ἦτο μικροῦ ἀναστήματος γραῖα, εὔσαρκος, ζωηρά, ῥοδοκόκκινη καὶ μὲ χαρακτηριστικὰ κανονικώτατα, διατηροῦντα ἴχνη παρελθούσης ὡραιότητος. Ἔφερε κοντογοῦνι καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέσι χαμηλὸν περιβαλλόμενον διὰ χρωματιστοῦ ὑφάσματος, «καλεμκεριοῦ». Ἄλλως, οἱ νεωτερισμοὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶχαν εἰσέτι ἐξαπλωθῆ πέρα τῶν νέων κυριῶν τῶν ἀνω-

τέρων τάξεων. Τὸ φέσι καὶ τὸ φακιόλι ἐβασίλευαν ἀκόμη. Μόναι δὲ ἐκ τῶν ἐγχωρίων αἱ Ἑλληνίδες ἐξήρχοντο ἀσκεπεῖς. Αἱ Ἀρμένιαι ἔφεραν, καθὼς αἱ Ὀθωμανίδες, τὸν φερετζὲν καὶ τὸ γιασμάκι. Πρὸς διάκρισιν αἱ πρῶται ἐφόρουν ἐμβάδας κοκκίνου χρώματος, ἐνῷ αἱ τῶν Τουρκισσῶν ἦσαν κίτρινοι. Καὶ ἐκ τῶν ἀνδρῶν, ὁμογενεῖς ὀλίγιστοι ἔφεραν ἐπὶ κεφαλῆς τὰ ὀγκώδη καλπάκια, ἀλλ' οἱ Ἀρμένιοι δὲν τὰ εἶχαν εἰσέτι ἀντικαταστήσει γενικῶς διὰ τοῦ φεσίου, οὔτε εἶχαν ἐγκαταλείψει τοὺς μακροὺς Ἀσιατικοὺς μανδύας των. Οἱ Ἑβραῖοι ἐπίσης ἔφεραν καλπάκια μικρότερα, διαφόρου σχήματος. Οἱ δὲ Τοῦρκοι, παρεκτὸς τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν ὑπαλλήλων, διετήρουν τὴν παλαιάν των ἐνδυμασίαν, — τοὺς ποδήρεις ποικιλοχρόους μανδύας καὶ τὰ λευκὰ ἢ πράσινα σαρίκια. Ἐν συνόλῳ, ἡ Κωνσταντινούπολις δὲν εἶχεν ἀποβάλλει τὸν Ἀνατολικόν της χαρακτῆρα χάριν τοῦ νόθου εὐρωπαϊσμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔκτοτε ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὴν ἀσχημίζει, χωρὶς νὰ τὴν ἐξομοιώνῃ πρὸς τὰς μεγαλοπόλεις τῆς Δύσεως.

Ὁ Γενιμαχαλᾶς εἶναι τὸ βορειότερον χωρίον, πρὸ τῶν Καβακίων, ἐπὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ὄχθης τοῦ Βοσπόρου, εἰς τὴν ἄκραν τοῦ Καταστένου, καθὼς ὀνομάζουν οἱ ἐγχώριοι Ἕλληνες τὸν Βόσπορον. Ἡ φύσις ἐκεῖ δὲν εἶναι ἥμερος ὅσον εἰς τὰς μεσημβρι-

νωτέρας ὄχθας του. Ἐπὶ τῶν ἀκαλλιεργήτων τότε λόφων ἤνθιζαν τὰ ὡραῖα ἄνθη τῶν σπάρτων. Ὁ παιδικός μου θαυμασμὸς διὰ τὸ χαριέστατον φυτὸν δὲν ἐξηντλήθη ἔκτοτε, ὁπόταν δὲ βλέπω ἀνθισμένα σπάρτα, ἐπανέρχονται εἰς τὴν μνήμην μου οἱ λόφοι τοῦ Γενιμαχαλᾶ.

Ἡ νεόδμητος οἰκία τῆς θείας μας ἔκειτο εἰς ὕψωμα, ὁπόθεν κατέβαινέ τις διὰ κλίμακος λιθίνης εἰς ἐπίπεδον στενὸν μετασχηματισθὲν εἰς κῆπον, κάτωθεν δὲ αὐτοῦ ὑπῆρχε βράχος, βρεχόμενος ἀπὸ τὴν θάλασσαν. Ἡ Ντουντοῦ ἠγάπα τὰ ἄνθη της καὶ παρηκολούθει μετά τινος ἀνησυχίας τὰ ἐντὸς τοῦ κήπου παίγνιά μας. Ἐνίοτε, προσποιουμένη ἀγανάκτησιν, ὕψωνε τὴν φωνὴν ἐπιβάλλουσα προσοχήν. Ἀλλ' ἡ δῆθεν ἐπίπληξίς της ἐξεφράζετο δι' εὐφημισμοῦ, τοῦ ὁποίου μὲ διέφευγε τότε ἡ λεπτότης. Ἐνόμιζα ὅτι μᾶς ὕβριζεν ὅτε σείουσα ἀπειλητικῶς τὴν κεφαλὴν ἔλεγε. «Κακὸν χρόνον νὰ μὴν ἔχετε!».

Εἰς Γενιμαχαλᾶν ᾐσθάνθην κατὰ πρῶτον τὴν μαγείαν τῆς φύσεως. Οἱ περίπατοι γύρω τοῦ χωρίου ἦσαν τερπνοί, πανταχόθεν ἡ θέα μεγαλοπρεπής. Εἶχα δὲ πάντοτε ὁδηγὸν τὴν μητέρα μου, ἡ ὁποία μετέδιδε καὶ εἰς ἐμὲ τὸν θαυμασμὸν καὶ τὴν ἀγάπην της πρὸς πᾶν ὅ,τι ὡραῖον. Τὰς Κυριακάς, ὁπότε μᾶς συνώδευεν ὁ πατήρ μου, αἱ ἐκδρομαὶ ἐγί-

νοντο μακρότεραι. Διερχόμενοι τὴν καλλιεργημένην κοιλάδα τοῦ Βαθυρρύακος, ἀνεβαίναμεν διὰ μέσου λαχανοκήπων τὰ μονοπάτια τὰ ἄγοντα πρὸς τὰς ὑπωρείας τῶν λόφων, ἰδίως πρὸς τὴν πηγὴν τῶν Καστανεῶν (Κεστενέ-σουϊ), ὅπου Τοῦρκοι καὶ Τούρκισσαι συνέρρεαν διὰ νὰ πίουν τὸ δροσερὸν νερὸν τῆς πηγῆς. Ὁ καφεπώλης ἔστρωνε ψάθας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, δύο ἢ τρία χαμηλὰ σκαμνία ἐχρησίμευαν διὰ τοὺς ὀλίγους τοὺς μὴ προτιμῶντας τὸ καταγῆς κάθισμα, λουκούμια δὲ καὶ καφὲς ἦσαν τὸ λιτὸν συμπλήρωμα τῆς ἀγροτικῆς ἀπολαύσεως. Τὴν σήμερον ἴσως ἀνηγέρθη καὶ ἐκεῖ καφενεῖον μὲ τραπέζας καὶ καθέκλας καὶ παγωτά, πιθανῶς καὶ μὲ μουσικὴν εὐρωπαϊκήν.

Τὸ ἑπόμενον θέρος διήλθαμεν εἰς Μπαλταλιμάνι, ἢ μᾶλλον εἰς τὸ ὑπερκείμενον Μπογιατζήκιοϊ (χωρίον Βαφέων). Τὸ ἀποκλειστικῶς χριστιανικὸν τοῦτο χωρίον διερρυθμίσθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ληγούσης ἑκατονταετηρίδος κατὰ σχέδιον δοθὲν ὑπὸ προκρίτου ὁμογενοῦς. Δυστυχῶς ἐλησμόνησα τὸ ὄνομά του. Εἶναι δὲ ἡ μόνη κανονικὴ συνοικία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Αἱ παράλληλοι πρὸς τὴν θάλασσαν ὁδοὶ διαιροῦν τὸ χωρίον εἰς ἐπιμήκη τετράγωνα. Αἱ προσόψεις τῶν οἰκιῶν κεῖνται πρὸς τὴν θάλασσαν, ἑκάστη δὲ οἰκία ἔχει ὄπισθεν τὸν κῆπόν της. Ὡς ἐκ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἑκάστη σειρὰ

οἰκιῶν ἔχει τὴν θέαν τῆς θαλάσσης καθὼς καὶ τῶν κήπων τῆς πρὸ αὐτῆς σειρᾶς. Ὁ πορθμὸς ἐκεῖ εἶναι στενός. Οἱ καταπράσινοι λόφοι τῆς ἀπέναντι ἀσιατικῆς ὄχθης κλείουν ἐπιχαρίτως τὸν ὁρίζοντα. Κάτω, ἐπὶ τῆς παραλίας, ὑπάρχει μακρὰ σειρὰ οἰκιῶν ἀρχοντικῶν. Οἱ κῆποι των ἀνέρχονται ἐπὶ τοῦ λόφου μέχρι τῆς πρώτης ὁδοῦ τοῦ χωρίου. Οἱ τοιοῦτοι ἀνηφορικοὶ κῆποι σχηματίζουν ἐπὶ τῆς κλιτύος τῶν ὑψωμάτων, καθ' ὅλον τὸν Βόσπορον, ἐπίπεδα κλιμακωτά, τὰ λεγόμενα σέτια.

Λαβόντες τὴν ἄδειαν τοῦ Τούρκου ἰδιοκτήτου, ἐπεσκέφθημεν ἐκεῖ τοὺς κήπους τῆς οἰκίας τοῦ προπάππου μου Μιχαὴλ Βασιλείου. Ὅλαι αἱ ἐπὶ τῆς παραλίας ἐκείνης οἰκίαι ἦσαν ἄλλοτε ἰδιοκτησίαι ὁμογενῶν· Μία ἐξ αὐτῶν ἦτο ἡ τοῦ Παπαρρηγοπούλου, πατρὸς τοῦ ἱστοριογράφου. Εἰς τὴν θύραν της, κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐκρεμάσθησαν ταυτοχρόνως ὁ πατήρ, ὁ πρεσβύτερος υἱός του καὶ ὁ γαμβρός του, ὡς ἔνοχοι προδοσίας,—ἄνευ δίκης, ἐννοεῖται. Ἐνθυμοῦμαι τὴν χήραν τοῦ τελευταίου τούτου. τὴν ὁποίαν ἡ μήτηρ μου ἠγάπα καὶ ἐτίμα. Ἡ μορφή της μένει ἔκτοτε χαραγμένη εἰς τὴν μνήμην μου, ὡς εἰκὼν τῆς λύπης,—βαθείας ἀλλ' ἀξιοπρεποῦς λύπης, ἐμπνεούσης σέβας μᾶλλον ἢ ἔλεον. Ἦτο ὑψηλοῦ ἀναστήματος, ἰσχνοτάτη καὶ ἀλύγιστος. Τὰ μαῦρα ἐνδύματά της ἦσαν πτωχικά, ἀλλ'

ὅμως πάντοτε εὐπρεπῆ. Δὲν ἔφερεν ἐπὶ κεφαλῆς φέσι, καθὼς ἡ Ντουντοῦ, ἀλλὰ σκούφιαν μαύρην ἁπλουστάτου σχήματος. Ἦτο πρεσβυτέρα τῶν δύο ἀδελφῶν της, τοῦ ἱστοριογράφου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ νομομαθοῦς Πέτρου, ἀμφοτέρων Καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐγνώρισα κατόπιν ἐκ τοῦ πλησίον καὶ τοὺς δύο. Ἐκεῖνοι, ὡς ἐκ τῆς ἡλικίας των, διετήρουν ἀμυδρὰς τὰς ἀναμνήσεις τῆς οἰκογενειακῆς των τραγῳδίας. Δὲν ἐξηκολούθουν νὰ φαντάζωνται τὰς νύκτας, ὅτι βλέπουν τὰ τρία πτώματα κρεμασμένα εἰς τὴν θύραν τῆς οἰκίας των. Ὡμίλουν, ἐχαριεντίζοντο καὶ ἐγέλων ὡς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι. Εἰς τῆς ἀδελφῆς των ὅμως τὰ πένθιμα χείλη δὲν εἶδα ποτὲ μειδίαμα.

Μία ἐκ τῶν παραθαλασσίων ἐκείνων οἰκιῶν κατείχετο τότε ὑπὸ τοῦ διασήμου μετέπειτα Ἀαλῆ Πασᾶ. Παρέκει κατῴκει ὁ μικρὸς τὸ σῶμα Χοσρέφ, ἐπιλεγόμενος Τοπὰλ Πασᾶς ὡς ἐκ τοῦ χωλοῦ του ποδός, ὁ γνωστὸς διὰ τὴν παράδοσιν τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ναυαρχουμένου Τουρκικοῦ στόλου εἰς τὸν ἀποστατήσαντα Μεχμὲτ-Ἀλῆν τῆς Αἰγύπτου. Τὸν ἐνθυμοῦμαι κάλλιστα, καθὼς ἐπίσης ἐνθυμοῦμαι τὸ μεγαλοπρεπὲς παράστημα καὶ τὴν λευκὴν γενειάδα τοῦ γείτονός του Χουσεῒν πασᾶ, τοῦ ἐνεργήσαντος, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Σουλτάνου Μαχμούτ, τὴν καταστροφὴν τῶν Γενιτσάρων. Ἐπεσκέφθημεν καὶ

τῶν δύο μεγιστάνων τὰ σεράγια καὶ τοὺς κήπους. Ἄλλως, τοὺς ἐβλέπαμεν συχνάκις εἰς τὰ δεκάκωπα καΐκιά των, ὅταν ὁ περίπατός μας ἐγίνετο εἰς τὴν παράλιον στενὴν λιθόστρωτον ὁδόν, τὴν χωρίζουσαν τὰς οἰκίας ἀπὸ τὴν θάλασσαν. Ἔμπροσθεν πάσης οἰκίας ἡ προκυμαία ὑψουμένη ἐσχημάτιζε τόξον πρὸς εἴσοδον τῶν καϊκίων εἰς τὸ νεώλκιον, τὸν καϊκ-χανᾶν. Ἐνίοτε ἡ εἴσοδος τοῦ νεωλκίου ἦτο ἀνοικτὴ καί, ἀντὶ τοῦ θολωτοῦ ὑψώματος, τὰ δύο χείλη τῆς διακοπτομένης προκυμαίας συνεδέοντο διὰ κινητῆς σανίδος, ἐν εἴδει γεφύρας. Ὥστε ἡ προκυμαία περιωρίζετο εἰς τὴν χρῆσιν πεζῶν μόνον διαβατῶν.

Πῶς σκηναί τινες μένουν ἀνεξάλειπτοι εἰς τὴν μνήμην! Ἡμέραν τινὰ ἐκαθήμεθα, χάριν ἀναπαύσεως, εἰς τὰς μαρμαρίνας βαθμίδας πρὸ τῆς θύρας μιᾶς τῶν ἐκεῖ οἰκιῶν, ὅτε ἄνωθεν ἐκ τοῦ καφασωτοῦ παραθύρου γυναικεία φωνὴ μᾶς ἀπέτεινε εἰς τὴν γλῶσσάν μας τὸν λόγον. Δὲν ἐνθυμοῦμαι τί ἐλέχθη, ἀλλὰ δὲν λησμονῶ τὸν γλυκὺν ἦχον τῆς φωνῆς, οὔτε τῆς μητρός μου τὴν συγκίνησιν. Ἐνόησεν ἐκ τῆς προφορᾶς ὅτι ἡ λαλοῦσα ἦτο Χία,—Χία δουλωθεῖσα ἀναμφιβόλως κατὰ τὴν καταστροφὴν τῆς πατρίδος της. Δὲν ὡμίλησαν περὶ τοῦ παρελθόντος. Δὲν ἐτόλμησαν. Ἠθέλησε μόνον ἡ δυστυχὴς τουρκευθεῖσα Ἑλληνὶς νὰ λαλήσῃ καὶ νὰ ἀκούσῃ τὴν

γλῶσσάν της. Τίς οἶδεν ὁποία ὀδύνη ἐκρύπτετο ὄπισθεν τοῦ καφασίου ἐκείνου! Τῆς μητρός μου οἱ ὀφθαλμοὶ ἦσαν πλήρεις δακρύων ὅτε ἀπεχαιρετήσαμεν τὴν ἄγνωστον νέαν. Δὲν ἠκούσαμεν ἄλλοτε τὴν φωνήν της.

Ἄλλην ἡμέραν ὁ ἐπὶ τῆς προκυμαίας περίπατος ἀπέληξεν εἰς συγκινήσεις εὐφροσύνους. Ἐπεριμέναμεν ἀπὸ τὸ Ταγανρὸκ τὴν μάμμην μου καὶ τὰ νεώτερά της τέκνα, τὸ δὲ ἱστιοφόρον πλοῖον, διὰ τοῦ ὁποίου ἤρχοντο, ἔμελλε ν' ἀγκυροβολήσῃ εἰς τὸν λιμένα τῆς Στένης, ὀλίγον ἀπέχοντα τοῦ χωρίου μας. Ἀλλὰ τὰ ἱστιοφόρα δὲν ἔρχονται, καθὼς τὰ ἀτμόπλοια, εἰς ἡμέραν ἐκ τῶν προτέρων γνωστήν, πολλὰ δὲ τὰ κατερχόμενα ἐκ τῆς Μαύρης θαλάσσης πλοῖα ὅταν πνέῃ βορρᾶς, καὶ ὄχι ὀλίγα τὰ προσορμιζόμενα εἰς τὸν λιμένα τῆς Στένης. — Ἐκ τῶν παραθύρων τῆς οἰκίας μας καὶ ἐκ τῆς παραλίας, ὅπου τότε καθ' ἑκάστην μᾶς ὡδήγει ἡ μήτηρ μου, οἱ ὀφθαλμοί της παρηκολούθουν ἀτενῶς πᾶν πλοῖον κατερχόμενον τὸν Βόσπορον. Ἐκείνην τὴν ἡμέραν, ἐν ᾧ ἐβαδίζαμεν ἐπὶ τῆς παραλίας, ἓν δικάταρτον ἱστιοφόρον ἔστρεφε τὴν πρῴραν πρὸς τὴν Στένην. Τὸ πρῶτον συναντηθὲν καΐκι μᾶς ἔφερεν ἀμέσως, τὴν μητέρα μου καὶ ἡμᾶς, τὰ δύο μεγαλείτερά της τέκνα, πρὸς τὸ πλοῖον. Ἔρριπτε τὴν ἄγκυραν ὅτε ἐπλησιάσαμεν. Τὸ προαίσθημα τῆς μητρός μου δὲν ἦτο ἀπα-

τηλόν. Ἀνέβημεν εἰς τὸ πλοῖον. Χαρά, δάκρυα, ἐναγκαλισμοί! Πόσον ἠγάπα ἡ μήτηρ μου τοὺς γονεῖς, τοὺς ἀδελφούς της, καὶ πῶς μὲ ἔμαθε νὰ τοὺς ἀγαπῶ!

Ἔκτοτε ὁ εἰς Κωνσταντινούπολιν βίος μας μετεβλήθη. Ἡ μήτηρ μου εἶχε τὴν μητέρα της, κ᾽ ἐγὼ εἶχα καὶ πάλιν συντρόφους καὶ συμπαίκτορας τὸν Μιχαλάκην καὶ τὴν Φρόσων. Οἱ περίπατοί μας ἔγειναν φαιδρότεροι καὶ ζωηρότεροι. Ὁ συνηθέστερος, παρεκτὸς τῆς παραλίας, ἦτο εἰς τὸ δάσος, ὄπισθεν τοῦ χωρίου, — δάσος πυκνῶν δρυῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐβλάστανε ἄφθονος καὶ ἀκμαία ἡ πτέρις. Εἰς τὸ μέσον τοῦ δάσους ὑπῆρχεν ὁμαλὴ ἔκτασις ἄδενδρος, ὅπου ἰδίως ἐγίνοντο τὰ παίγνιά μας. Ἐκεῖθεν ὑψοῦντο εἰς τὸν ἀέρα οἱ χάρτινοι ἀετοί, εἰς τῶν ὁποίων τὴν κατασκευὴν ἐπετηδεύετο ὁ Μιχαλάκης, ἐκεῖ ἐπαίζαμεν τὰ Σκλαβάκια μὲ τὰ παιδία ἄλλων γνωστῶν οἰκογενειῶν. — Τὸ δάσος ἀνήρχετο μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ὅπου ἔκειτο ἀνεμόμυλος, τέρμα πολλάκις καὶ αὐτὸς τῶν περιπάτων μας. Ὁ λόφος ἐκεῖθεν κατήρχετο ἀποτόμως πρὸς κοιλάδα χλοεράν, διασχιζομένην ὑπὸ διαυγοῦς ῥύακος. Ἐκεῖ κατεβαίναμεν ἐνίοτε, ὅταν δὲν ἔβοσκαν ἵπποι ἀδέσμευτοι. Ἡ κοιλάς, στενεύουσα πρὸς τὴν θάλασσαν, ἐκαλύπτετο εἰς τὰ ἄκρα της ἀπὸ βαθυσκίους πλατάνους ῥιζοβολοῦντας εἰς τὰς ὄχθας τοῦ ῥύακος. Ὑπὸ

τοὺς πλατάνους προχωροῦντες εὑρισκόμεθα καὶ πάλιν ἐπὶ τῆς προκυμαίας.

Μετὰ δύο ἔτη διήλθαμεν ἐκ νέου τὸ θέρος εἰς τὸ αὐτὸ ἀγαπητὸν χωρίον. Τῶν δύο χωριστῶν ἐκεῖ διαμονῶν αἱ λεπτομέρειαι συγχέονται εἰς τὴν ἐνθύμησίν μου. Κατὰ τὴν δευτέραν, νομίζω, ἐπεδόθημεν εἰς τὴν στρατηγικήν, ἀρχηγοῦντος τοῦ Μιχαλάκη, καὶ ἐδημιουργήσαμεν πρὸς πόλεμον τάγματα ὁλόκληρα χαρτίνων πετεινῶν, ἕκαστον τάγμα διαφόρου χρώματος. Ὀλιγώτερον ἀνώδυνος ἀπέβη δι' ἐμὲ ἄλλη τοῦ Μιχαλάκη ἔμπνευσις. Ἠθέλησε νὰ μεταβάλωμεν τὸ σχέδιον τοῦ κήπου. Ἐπεχειρήσαμεν λοιπὸν μίαν Κυριακὴν τὴν ἐκρίζωσιν καὶ μεταφύτευσιν τῶν θάμνων, λησμονοῦντες ὅτι οὐδὲν δικαίωμα εἴχαμεν πρὸς τοῦτο. Ἓν ἐκ τῶν πρώτων διδαγμάτων τῆς μητρός μου ἦτο νὰ σέβωμαι τὴν ξένην ἰδιοκτησίαν. Ποτὲ δὲν ἐπέτρεψε νὰ κόψω ἄνθος εἰς κῆπον ξένον, καὶ τώρα νὰ ἐκριζώνω φυτά! Ἡ ἐγκληματική μας πρᾶξις ἐτιμωρήθη αὐστηρῶς. Τότε πρώτην καὶ μόνην φοράν, ἐχειροτονήθην. Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐπικειμένης ποινῆς ἔτρεχα ἐντὸς τοῦ κήπου, κυνηγούμενος ἀπὸ τὸν πατέρα μου. Δὲν μ' ἐτιμώρησεν ὅμως ἐκεῖνος ὅτε μὲ συνέλαβε. Μὲ ὡδήγησε μετανοοῦντα εἰς τὴν μητέρα μου καὶ παρ' ἐκείνης ἔλαβα τὰ ἐπίχειρα τῆς κακίας μου.

Δύναμαι, νομίζω, νὰ καυχηθῶ ὅτι τοῦτο ὑπῆρξε

τὸ βαρύτερον παιδικὸν ἁμάρτημά μου. Ἡ πρὸς τὴν μητέρα μου ἀγάπη μὲ ἀνεχαίτιζεν ἀπὸ πρᾶξιν δυναμένην νὰ τὴν δυσαρεστήσῃ, ἐπίστευα δὲ ἐνδομύχως ὅτι καὶ μὴ παροῦσα μὲ βλέπει. Τόσον βαθεῖα ἦτο ἡ τοιαύτη ἐντύπωσις, ὥστε παρέμεινε καὶ ὅτε μετέβην εἰς τὰ ξένα. Ἡ ἰδέα ὅτι μὲ παρακολουθεῖ πάντοτε τὸ βλέμμα της, ἰσχυροτέρα καὶ τῆς σκέψεως τοῦ «τί θὰ ἔλεγε ἂν μ' ἔβλεπε», ἐμπόδισεν ἴσως ἐνίοτε πράξεις, τὰς ὁποίας δὲν θὰ ἐτόλμων νὰ ὁμολογήσω πρὸς αὐτήν. Διότι δὲν ἠδυνάμην νὰ φαντασθῶ κἂν ὡς δυνατὴν τὴν ἀπόκρυψιν τῆς ἀληθείας πρὸς ἐκείνην. Ὄχι πρὸς ἐκείνην μόνην. Βάσιν τῆς ἀγωγῆς ἡ μήτηρ μου ἐθεώρει τὴν ἀποστροφὴν τοῦ ψεύδους. Μοῦ τὴν ἐνέπνευσεν, ἄνευ κόπου, καὶ διὰ τοῦ ἰδίου παραδείγματος καὶ διὰ διδαγμάτων εὐστόχων. Ἐνθυμοῦμαι εἰς τὸ πρῶτον μου Ἀναγνωσματάριον [1]) τὴν ἱστορίαν τοῦ «Νέου Πέρσου ὁ ὁποῖος δὲν ἔλεγε ποτὲ ψεύματα». Συλληφθεὶς ὑπὸ ληστῶν δὲν ἀπέκρυψε τὴν ἀλήθειαν εἰς τὸν ἀρχιληστήν, ἐρωτῶντα ποῦ εἶχε τὰ χρήματά του. Ὅτε δὲ ὁ ἀρχιληστὴς ἠπόρησε διὰ τὴν ἀφέλειάν του, ὁ νέος Πέρσης ἀπεκρίθη ὅτι ἡ μήτηρ του παρήγγειλε ποτὲ νὰ μὴ εἴπῃ ψεῦμα. Τοῦτο

[1]) Ἦτο τυπωμένον εἰς Σμύρνην ὑπὸ Ἀγγλοαμερικανικῆς ἑταιρίας, εἶθε δὲ νὰ ἀνεδημοσιεύετο, καθόσον νομίζω ὅτι καλλίτερον δὲν ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν γλῶσσαν μας.

συνεκίνησε τὸν ἀρχιληστήν, τὸν ἔφερεν εἰς θεογνωσίαν, εἰς μετάνοιαν, καὶ οὕτω καθεξῆς. Τὴν ἱστορίαν ἐκείνην ἐστόλιζε τόσον διὰ τῶν σχολίων της ἡ μήτηρ μου, ὥστε οὐδέποτε τὴν ἐλησμόνησα.

Ἐπὶ τοῦ ὅλου, δὲν ἦτο κακὴ ἡ παιδική μου φύσις. Ἤμην ἥσυχος, εὐάγωγος, εὔτακτος. Ἀλλ' οἱ τοιοῦτοι δὲν ἀπολαύουν δημοτικότητος μεταξὺ τῶν ζωηροτέρων ὁμηλίκων των. Συντελεῖ πρὸς τοῦτο τὸ ἀτύχημα, ὅτι φέρονται ὡς παράδειγμα εἰς τοὺς ἀτάκτους ἢ τοὺς ἀμελεῖς. Ἡ φιλομάθειά μου ἰδίως μὲ ἐξέθετεν εἰς τὰ σκώμματα τῶν συντρόφων μου. Χάρις εἰς αὐτὴν ἀπέκτησα τὸν τίτλον τοῦ φιλοσόφου, ἔφερα δὲ βαρέως τὸν ὀνειδισμόν, τὸν ὁποῖον ὑπέκρυπτεν ἡ προσωνυμία. Ἀλλ' ἡ ἀδημονία καὶ ἡ ἀγανάκτησίς μου, ὅταν μὲ προσηγόρευαν ἐμπαικτικῶς ὡς φιλόσοφον, ἀντὶ νὰ ἀφοπλίσουν τοὺς συμπαίκτοράς μου, ἐπηύξαναν, ἀπ' ἐναντίας, καὶ ἐπέτειναν τὴν ἐπίθεσιν. Τὸ κακὸν ἐκορυφώθη, ὅτε μίαν ἡμέραν, ἐκάρφωσαν εἰς τὴν ῥάχιν μου τεμάχιον χάρτου μὲ τὴν λέξιν «Φιλόσοφος» καὶ γελῶντες καὶ φωνάζοντες ἔστησαν χορὸν γύρω μου. Ἐπὶ τέλους ἀνεκάλυψα τὴν αἰτίαν τῆς εὐθυμίας των καὶ μὲ κατέλαβε θρῆνος καὶ κοπετός. Ἐμεσολάβησαν ἡ μήτηρ καὶ ἡ μάμμη μου, οἱ ἔνοχοι ἐτιμωρήθησαν, καὶ ἔπαυσεν ἡ καταδρομή. Δὲν ἠδύναντο νὰ προΐδουν ἐκεῖνοι, οὔτε ἐγώ, ὅτι ἡ φιλομάθεια, διὰ τὴν ὁποίαν μὲ ἐνέ-

παιζαν, θὰ ἦτο ἡ σωτηρία μου. Τί θὰ ἐγινόμην εἰς τὸν μετέπειτα βίον, πόσον δυσχερεστέρα θὰ ἀπέβαινεν ἡ ὕπαρξίς μου, ἐὰν δὲν μὲ ὑπεστήριζε καὶ δὲν ἔφερε παραμυθίαν ἡ ἔμφυτος κλίσις μου πρὸς τὰ γράμματα! Εὐτυχῶς δὲν τὴν ἐξερρίζωσαν οὔτε οἱ τότε ἐμπαιγμοὶ τῶν ὁμηλίκων μου, οὔτε βραδύτερον εἰς τὸ Λονδῖνον ἡ εἰρωνεία καὶ αἱ προτροπαὶ τοῦ θείου μου Βασιλείου.

Ἀλλ' ὁ κάλαμός μου προτρέχει τῆς χρονολογικῆς τάξεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΚΑΙ ΠΡΙΓΚΗΠΟΝΝΗΣΟΙ

'Ανέφερα ἤδη τὸ ὄνομα τῆς θείας τῆς μητρός μου Εὐφροσύνης Μαύρου 'Η σεβασμία μορφή της θὰ ἐπανέλθῃ βραδύτερον εἰς τὰς ἀναμνήσεις μου. Τότε, ὅτε πρῶτον τὴν ἐγνώρισα, ἤρχισεν ἡ ἀλληλουχία τῶν συμφορῶν της. Σύζυγος πλουσίου ἐμπόρου, διελθοῦσα ἐν ἀνέσει, εἰς τὴν 'Οδησσόν, τὰ ὀδυνηρὰ ἔτη τῆς 'Επαναστάσεως,—μήτηρ εὐτυχὴς πολυαρίθμου οἰκογενείας,—ἐλογίζετο ἀξιομακάριστος καὶ ἀξιοζήλευτος. 'Αγαθὴ ὅσον καὶ νοήμων, ὑπῆρξε, κατὰ τὴν περίοδον τῆς δοκιμασίας, τὸ ἀληθὲς στήριγμα τῆς οἰκογενείας της καὶ ἔγεινε τρόπον τινὰ τὸ κέντρον της. Χάρις εἰς τὴν προστασίαν της καὶ εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Μαύρων ἐπιρροήν της, οἱ δύο της ἀδελφοὶ καὶ οἱ δύο γαμβροί της, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ πάππου μου, ἐτοποθετήθησαν εἰς Μασσαλίαν, εἰς Λιβόρνον καὶ εἰς Ταγανρὸκ ὡς διευθυνταὶ τῶν καταστημάτων τοῦ οἴκου τῶν Μαύρων. 'Η εὐδαίμων καὶ εὐεργετικὴ ἀρχόντισσα ἤρχετο πλήρης χαρᾶς εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ νυμφεύσῃ τὴν πρω-

τότοκον θυγατέρα της, ἤρχετο δὲ ἐξ 'Οδησσοῦ μὲ ὅλα τὰ τέκνα της, παρεκτὸς τοῦ πρεσβυτέρου υἱοῦ της, ὁ ὁποῖος, συμπληρώσας τὰς σπουδάς του εἰς 'Ιταλίαν, ἔφθασε ταὐτοχρόνως ἐκεῖθεν. 'Αλλά, μόλις ἀφιχθεῖς, ἠσθένησε καὶ ἀπέθανε. 'Εντὸς ὀλίγων ἑβδομάδων ἐπηκολούθησεν ὁ θάνατος δύο ἐκ τῶν νεωτέρων του ἀδελφῶν! Δὲν ἔχω σαφῆ τὴν ἀνάμνησιν οὔτε τῶν προσώπων, οὔτε τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐκείνων θανάτων, ἀλλ' ἐνθυμοῦμαι τὴν ἀδημονίαν, τὴν παραζάλην, τὸ πένθος ὁλοκλήρου τῆς οἰκογενείας. Μετὰ τῶν περισωθέντων τέκνων της ἡ δυστυχὴς θεία μας, πρὸς ἀλλαγὴν ἀέρος, κατέφυγεν εἰς τὰ Θεραπεῖα, ἡ μάμμη μου δὲ καὶ ἡμεῖς τὴν συνωδεύσαμεν. Συνεκατοικοῦμεν εἰς τὴν εὐρύχωρον παράλιον οἰκίαν γνωστῆς οἰκογενείας, μίαν τῶν ὀλίγων οἰκιῶν ὅσαι, μὴ δημευθεῖσαι, κατείχοντο εἰσέτι ὑπὸ τῶν παλαιῶν των ἰδιοκτητῶν.

'Η δραματικὴ ἱστορία τῆς οἰκογενείας ἐκείνης ἀποδεικνεύει ὅτι καὶ κατὰ προγενεστέραν ἐποχὴν συνέβαιναν πράγματα ἐξ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα σήμερον ἀποδίδομεν εἰς τὴν διαφθορὰν τῆς ἐποχῆς μας. Πάντοτε καὶ πανταχοῦ τὰ πάντα! Πανταχοῦ οἱ ἄνθρωποι ὑπόκεινται εἰς τὰ αὐτὰ πάθη καὶ εἰς τὰ αὐτὰ παθήματα! 'Επὶ τῇ βάσει πληροφοριῶν ἀγνοῶ τίνος ἐπιπολαίου παρατηρητοῦ, διεδόθη ἡ ἐσφαλμένη ἀτυχῶς ἰδέα, ὅτι μεταξὺ τῶν 'Ελλήνων σπανιωτάτη

ἡ παραφροσύνη καὶ ἄγνωστοι αἱ αὐτοκτονίαι. Τοῦτο δὲ ἐπανέλαβαν καὶ ὁ Reclus εἰς τὴν Παγκόσμιον Γεωγραφίαν του καὶ ἡ σπουδαιοτάτη Βρετανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία εἰς τὸ περὶ Ἑλλάδος ἄρθρον! Καὶ ἡμεῖς ὑποκείμεθα, ὅσον καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη, εἰς τὰ παντοειδῆ ἀνθρώπινα δυστυχήματα. Ἴσως τὴν σήμερον ἐπλήθυναν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν περιορίζεται εἰς μόνους τοὺς Ἕλληνας, ἐξηγεῖται δὲ ὡς ἐκ τῆς ἐν γένει μεταβολῆς τῶν ὅρων τοῦ βίου.

Ἀλλ' ἐπανέρχομαι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς οἰκογενείας.

Ὁ ἰδιοκτήτης τῆς οἰκίας ὅπου ἐσκηνώσαμεν εἶχε νυμφευθῆ νέαν τῆς κοινωνικῆς του τάξεως, ἀπέκτησε δ' ἐξ αὐτῆς πολλὰ τέκνα. Ἀλλ' ἡ σύζυγός του δὲν ἠρέσκετο εἰς βίον ἀκύμαντον. Μίαν ἡμέραν παρήτησε καὶ τὸν ἄνδρα καὶ τὰ τέκνα καὶ τὴν οἰκίαν καὶ τὴν πατρίδα της. Ἐδραπέτευσε μετὰ τοῦ ἐρωμένου της, — διδασκάλου τῶν τέκνων της. Τὰς περιπετείας τοῦ βίου της ἀγνοῶ, γνωρίζω μόνον ὅτι ἐπὶ τέλους μετήρχετο εἰς Μασσαλίαν τὸ ἐπάγγελμα πλάτρας (γυρολόγου, καθὼς λέγεται εἰς Ἀθήνας), μέχρις οὗ ἐφονεύθη ἐκεῖ μίαν νύκτα ἀπὸ κλέπτας. Ἰδοὺ ὕλη διὰ μυθιστόρημα.

Εἰς τὰ ἀνήλικα τέκνα τῆς ἀπίστου συζύγου ἀφωσιώθη ἡ τροφός των. Ἡ παραμάννα, καθὼς μέχρι τοῦ θανάτου της τὴν ὠνόμαζαν, ἐδικαίωσε τὴν ἐτυ-

μολογίαν τῆς ὡραίας καὶ ἐκφραστικῆς λέξεως. Ἀντικατέστησε τὴν μητέρα, καὶ ἀνέθρεψε τὰ ὀρφανευθέντα τέκνα. Νομίζω ὅτι ἀκούω τὴν θωπευτικὴν φωνὴν τῆς ἀγαθῆς γραίας, ὅτι βλέπω τὸ στρογγύλον πρόσωπόν της καὶ τὰ προέχοντα στήθη της.

Ἡ παραμάννα δὲν εἶναι τὸ μόνον γνωστόν μου παράδειγμα τῆς ἀφοσιώσεως τῶν τότε ὑπηρετῶν εἰς τὰς οἰκογενείας, μετὰ τῶν ὁποίων συνεταυτίζοντο. Ὅτε ἡ προμάμμη μου ὑπάνδρευσε τὰς δύο πρεσβυτέρας θυγατέρας της, παρεχώρησεν εἰς ἑκάστην αὐτῶν μίαν ἐκ τῶν θεραπαινίδων της. Ἐκ τούτων ἡ Τηνία Σταμάτα — ἡ κυρὰ Σταμάτα — ἔζησεν ἐπὶ ἔτη πολλὰ εἰς τὴν οἰκίαν τῆς Κας Μαύρου, εἰς Ὀδησσόν, ὅτε δὲ παρεγήρασεν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πατρίδα της. Ἐκεῖ διῆλθε τὰ τελευταῖα της ἔτη, ζῶσα ἀνέτως, χάρις εἰς τὴν ἐλευθεριότητα τῆς κυρίας της, καὶ ἐπιδεικνύουσα διὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς περιβολῆς της τὸν ἀποκτηθέντα δῆθεν πολιτισμόν. Ἡ ἄλλη, ἡ Κωνσταντινουπολίτισσα Ταρσή, διῆλθεν ἀγογγύστως μετὰ τῆς μάμμης μου τὴν περίοδον ὅλην τοῦ τρόμου, τῆς φυγῆς, τῆς ἐξορίας, τῶν στερήσεων, καὶ τῆς βαθμιαίας μετέπειτα ἐπανόδου πρὸς τὴν εὐημερίαν. Μὴ ἀρκεσθεῖσα εἰς τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων τῆς κυρίας της, ἐφρόντιζε καὶ διὰ τὰ τέκνα τῶν τέκνων της. Ὁ πάππος μου, ἐκτιμῶν τὴν ἀφοσίωσίν της, τὴν ἀνύψωσε κοινωνικῶς

περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου της. Ἡ κυρὰ Ταρσὴ ἔτρωγε εἰς τὴν τράπεζάν μας καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς συγγενής, ὡς θεία μας. Ἀλλ' ἐκείνη οὐδέποτε ἐλησμόνει τὸ ὀφειλόμενον εἰς τοὺς κυρίους της σέβας, οὔτε ἠθέλησε νὰ ἐξαλείψῃ τὴν ἐνθύμησιν τοῦ παρελθόντος διὰ μεταβολῆς τῆς ἐνδυμασίας της. Ἔφερε μέχρι τέλους τὸ αὐτὸ φακιόλι, καθὼς καὶ εἰς τὴν νεότητά της, δεμένον χαμηλὰ ἐπὶ τοῦ μετώπου, χωρὶς τὴν ἐλαχίστην ἀξίωσιν κομψότητος. Δὲν ἔλεγε πολλὰ ἡ Κυρὰ Ταρσή, δὲν ἠρέσκετο εἰς ἐκχύσεις τρυφερότητος· εἶχε τι τὸ ξηρὸν καὶ τὸ ψυχρὸν ἡ ἔκφρασίς της, ἀλλὰ τὴν ἀγάπην της ἀπεδείκνυε διὰ τῶν γλυκυσμάτων, τὰ ὁποῖα εἰς ὥρας ἀσυνήθεις μᾶς ἔδιδε, καί, ἔτι περισσότερον, διὰ τῶν φροντίδων καὶ τῶν ἀγρυπνιῶν της παρὰ τὴν κλίνην μας, ὅταν ἤμεθα ἀσθενεῖς. Ἡ φυσιογνωμία τῆς Κυρὰ Ταρσῆς εἶναι μία τῶν προσφιλεστέρων καὶ διαρκεστέρων ἀναμνήσεων τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας.

Μετὰ τὴν πρώτην ἐκείνην διαμονήν, διήλθαμεν καὶ πάλιν τὸ θέρος εἰς τὰ Θεραπεῖα. Ἠγάπα ἡ μήτηρ μου τὸ χωρίον ἐκεῖνο, ἴσως δὲ συνέτεινεν εἰς τοῦτο ἡ ἀνάμνησις, ἢ μᾶλλον ἡ ἐξ ἀκοῆς παράδοσις τῶν παιδικῶν της χρόνων. Ἐκ τῆς οἰκίας, ὅπου ἐμείναμεν, ἐφαίνετο ὁ κῆπος τῆς ἐπαύλεως τοῦ πατρός της.

Ὀλίγον ὑψηλότερα, ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ περι-

κλείοντος πρὸς βορρᾶν τὸν λιμένα τῶν Θεραπείων, εἰς ἄλλην οἰκίαν, ἐγεννήθη κατὰ τὸ 1845 ἡ ἀδελφή μου Ἑλένη. Ἐδόθη εἰς αὐτὴν τὸ ὄνομα τῆς ἀποθανούσης πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀδελφῆς τὴν ὁποίαν ἀντικατέστησε. Ἤμην τότε δεκαετὴς καὶ ἐνθυμοῦμαι τὸ χαρμόσυνον συμβάν.

Παραπλεύρως τῆς οἰκίας ἐκείνης ὑπῆρχε μικρὰ ἔκτασις κενὴ καὶ ἀκαλλιέργητος. Ἐκεῖ ἐσκήνωσεν ἐπί τινας ἡμέρας τριὰς παράδοξος Βουλγάρων ἐπαιτῶν. Ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν, ἀνάπηρος, χωρὶς πόδας, ἐκάθητο ἐπὶ ὄνου. Ὁ δεύτερος εἶχε πόδας καὶ προηγούμενος τοῦ ζῴου τὸ ἔσυρε διὰ σχοινίου δεμένου περὶ τὴν ὀσφύν του, διότι δὲν ἠδύνατο ἄλλως νὰ τὸ κρατήσῃ· καὶ αἱ δύο του χεῖρες εἶχαν ἀποκοπῇ μέχρι τῶν ὤμων. Ὁ τρίτος, ἀόμματος, ἠκολούθει κρατῶν σχοινίον δεμένον εἰς τὸν ὄνον. Ὁ τυφλὸς καὶ ὁ ἄπους ἔπαιζαν τὰς λύρας των, ἔψαλλαν δὲ καὶ οἱ τρεῖς ὁμοῦ καὶ συναπετέλουν κακόηχον ἀλλὰ συγκινητικὴν ἁρμονίαν. Ἡ εἰκὼν τοῦ τριπλοῦ, ἢ μᾶλλον τοῦ τετραπλοῦ συμπλέγματος ἔμεινεν ἀνεξάλειπτος εἰς τὴν μνήμην μου.

Τὰ ὑψώματα τῶν Θεραπείων, ἡ πρὸς τὸν μυχὸν τοῦ λιμένος στενὴ ἀμπελόφυτος κοιλάς, ἡ πρὸς βορρᾶν καὶ πρὸς νότον τοῦ χωρίου παραλία ὁδός, οἱ ὡραῖοι κῆποι τοῦ μεγάρου τῶν Ὑψηλαντῶν, ἀνήκοντος ἔκτοτε εἰς τὴν Γαλλικὴν πρεσβείαν, ἡ ἐντὸς

τοῦ λιμένος σταθμεύουσα γαλλικὴ φυλακίς, ὅλα ἔκαμναν ἐκεῖ τερπνὸν δι' ἐμὲ τὸ θέρος. Ἀλλὰ πρὸ πάντων μ' ἔτερπαν τὰ παίγνιά μας εἰς τὰ παρημελημένα σέτια τοῦ κήπου τῆς οἰκογενείας, τὴν ὁποίαν πρὸ ὀλίγου ἀνέφερα. Αἱ παμπάλαιοί του πύξοι εἶχαν λάβει διαστάσεις ἀσυνήθεις. Ἐσχημάτιζαν δάσος μικρόν, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐπαίζετο ὁ κρυπτός. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ κήπου, ὁπόθεν ἐφαίνετο μέγα τοῦ Βοσπόρου μέρος, ἦσαν δένδρα ὑψηλότατα. Ἐκ τοῦ κλώνου ἑνὸς ἐξ αὐτῶν ἐκρέματο κούνια, εἰς τὴν ὁποίαν τότε πρῶτον ἔμαθα νὰ αἰωροῦμαι. Λησμονοῦνται ποτὲ ἐντυπώσεις τοιαῦται;

Ἐκ τῆς μικρᾶς θύρας τοῦ κήπου, ὄπισθεν τῶν ὑψηλῶν ἐκείνων δένδρων, ἐξηρχόμεθα ἐπὶ τοῦ λόφου, ὁπόθεν κατεβαίναμεν εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Μαυρογένη. Διετήρει τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου της ἰδιοκτήτου, τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου καὶ Διερμηνέως τοῦ Στόλου, τοῦ καρατομηθέντος κατὰ τὸ 1821. Καὶ τὰ παρέκει ἐρείπια μεγαλοπρεποῦς μεγάρου διετήρουν ἐπίσης τὸ ὄνομα τοῦ Καλλιμάχη, τοῦ ταὐτοχρόνως ἀποκεφαλισθέντος πρώην Μεγάλου Διερμηνέως. Ἦσαν πρόσφατοι τότε εἰσέτι αἱ ἀναμνήσεις τῆς ἀπηνοῦς καταδρομῆς, ἡ δὲ φρίκη της μετεδίδετο εἰς τὴν παιδικήν μου ἀκοὴν καὶ δὲν συνετέλει βεβαίως πρὸς ἀνάπτυξιν φιλοτουρκικῶν αἰσθημάτων. Ἡ θύρα τῆς οἰκίας τῶν κρεμασθέντων Παπαρ-

ρηγοπούλων, οἱ χρημνισμένοι τοῖχοι τοῦ Καλλιμάχη καὶ ἡ πλήρης μελαγχολίας κοιλὰς τοῦ Μαυρογένη παρίστων εἰς τὴν παιδικήν μου φαντασίαν ζωντανήν, τρόπον τινά, εἰκόνα τοῦ μεταξὺ Τούρκων καὶ Ἑλλήνων χάσματος.

Οἱ περίπατοί μας εἰς τὰ πέριξ τοῦ Γενιμαχαλᾶ, τοῦ Μπαλταλιμανιοῦ ἢ τῶν Θεραπείων, καὶ αἱ συχναὶ μὲ καΐκια ἐκδρομαὶ εἰς τὴν ἀπέναντι Ἀσιατικὴν ὄχθην μ' ἔκαμαν νὰ γνωρίσω τὴν ποικίλην ὡραιότητα τοῦ ἄνω μέρους τοῦ Βοσπόρου. Ἐκ τοῦ κάτω μέρους μόνην τὴν παραλίαν γνωρίζω. Παρέπλευσα τοσάκις τὰ Σουλτανικὰ ἀνάκτορα, ἐνώπιον τῶν ὁποίων ἀπηγορεύετο τότε τὸ ἄνοιγμα ὀμβρέλλας πρὸς προφύλαξιν εἴτε ἀπὸ τὴν βροχὴν, εἴτε ἀπὸ τὸν ἥλιον. Πρὸς βορρᾶν τῶν ἀνακτόρων τὰ ῥεύματα, — τὸ Μέγα Ρεῦμα καὶ τὸ Ρεῦμα τοῦ Σατανᾶ, — ὅπου τὰ καΐκια ἀνεσύροντο διὰ σχοινίου. Μὲ τὸ σχοινίον ἐπ' ὤμου ἐβάδιζαν ἐπὶ τῆς προκυμαίας κυρτοὶ οἱ σύροντες, ἐνῷ οἱ κωπηλάται μὲ τὰ μεταξωτά των ὑποκάμισα καὶ τὰ ἀνοικτὰ λάσια στήθη ἀνεπαύοντο, ἀναλαμβάνοντες δυνάμεις διὰ τὴν περαιτέρω κωπηλασίαν. Μετὰ τὰ ῥεύματα, τὸ φρούριον τοῦ Ἰσαρίου, τὸ πρῶτον σημεῖον τῆς ἁλώσεως, μὲ τὰ λευκὰ περιτειχίσματα καὶ τοὺς γραφικοὺς πύργους του. Καθ' ὅλην δὲ τὴν παραλίαν ἡ ἀδιάκοπος σειρὰ οἰκιῶν μὲ τὰ καφασωτὰ ἢ τὰ ἀνοικτὰ παράθυρα καὶ

τοὺς κρεμαστοὺς ἐπὶ τῶν λόφων κήπους, καὶ τὰς ἐπὶ τῆς θαλάσσης ξυλίνας ἀποβάθρας ἢ τὰ κιόσκια των!

Ὡραῖος ὁ Βόσπορος, ἀλλ' αἱ νῆσοι τῆς Προποντίδος ἔχουν χωριστὴν χάριν. Ἄλλος ἐκεῖ κόσμος. Ὁ ὁρίζων εὐρύτερος, τὰ βουνὰ τῆς Βιθυνίας καὶ οἱ ἀπέχοντες λόφοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν περικλείουν πρὸς ἀνατολάς, ἐνῷ πρὸς δυσμὰς διακρίνεται μόλις ἡ χαμηλὴ ὄχθη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.

Ἡ θάλασσα χωρίζει καὶ ἀπὸ τὴν Εὐρώπην καὶ ἀπὸ τὴν Ἀσίαν τὸ χαριέστατον σύμπλεγμα τῶν μικρῶν ἐκείνων νήσων. Τὴν ἀπομόνωσίν των καθίστα ἔτι μᾶλλον αἰσθητὴν ἡ παντελὴς τότε ἔλλειψις Ὀθωμανῶν. Παρεκτὸς τῆς Χάλκης, ὅπου χάριν τῆς Ναυτικῆς Σχολῆς εἶχεν ἀνεγερθῆ καὶ τζαμίον, οὔτε μιναρέδες ὑπῆρχαν ἐκεῖ, οὔτε καφασωτὰ παράθυρα, οὔτε σαρίκια Τούρκων καὶ φερετζέδες χανουμισῶν. Ὁ δὲ ἀποκλειστικῶς Ἑλληνικὸς πληθυσμὸς διετήρει φαιδρότητα μὴ διακρινομένην εἰς τὰ χερσαῖα περίχωρα τῆς πόλεως, ὅπου συνέχεται στενώτερον τὸ ψηφιδωτὸν τῶν διαφόρων φυλῶν καὶ θρησκευμάτων. Ἔκτοτε τὰ πράγματα μετεβλήθησαν· τὰ ἀτμόπλοια μεταφέρουν φορτία ἀλλεπάλληλα ἐπιβατῶν, ξενοδοχεῖα ἱδρύθησαν, ἐσχηματίσθησαν κέντρα διάφορα ποικίλων διασκεδάσεων, ἀνηγέρθησαν σειραὶ ἐπαύ-

λεων πολυτελῶν, τὸ μικρὸν χωρίον ἔλαβεν ἀξιώσεις κομψῆς πόλεως, καὶ 'Οθωμανικαὶ οἰκογένειαι, μὴ πτοούμεναι ἐκ τοῦ ἐπεισάκτου ἐκεῖ Εὐρωπαϊσμοῦ, αὐξάνουν καὶ αὐταὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν θερινῶν κατοίκων.

Τὰ μοναστήρια, ὅπου ἄλλοτε ἀνήρχετό τις δι' ἀτραπῶν ὑπὸ τὴν σκιὰν τῶν πευκώνων, ἢ ἀναμέσον θάμνων εὐωδῶν, ἔγειναν σήμερον προσιτὰ εἰς ἁμάξας, οἱ δὲ ἡγούμενοί των ὠφελοῦνται ἐκ τῆς μετατροπῆς τῶν κελλίων εἰς ξενῶνας. Τότε τὰ μοναστήρια εἰς τὰς τερπνὰς ἐρημίας των, καὶ τὰ χωρία μὲ τὰς στενὰς ὁδοὺς καὶ τὰς μικρὰς πλατείας, σκιαζομένας ὑπὸ παναρχαίου πλατάνου, ἐφαίνοντο πισταὶ εἰκόνες παρελθούσης ἐποχῆς. Τοιαύτη περίπου θὰ ἦτο ἡ Πρίγκηπος καὶ πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως.

Τὴν αὐτὴν ἐντύπωσιν ἐπροξένει καὶ ἡ μικρὰ 'Αντιγόνη, ὅπου παρεθερίσαμεν ἄλλο ἔτος. Εἰς τὸ Μοναστήριόν της ἔζη τότε, ὑπὸ περιορισμόν, ἐπίσκοπος, περὶ τῆς ἠθικῆς ὑποστάσεως τοῦ ὁποίου δὲν ἐσχημάτισα καλὴν ἰδέαν. ἐξ ὅσων ἐλέγοντο εἰς ἐπήκοόν μου, καὶ καθόσον ἠδυνάμην νὰ ἐννοήσω. Ὁ τίτλος τοῦ μικροσώμου καὶ εὐσάρκου. ἱεράρχου ἦτο: ὁ ἅγιος Τριμυθοῦντος. Κατὰ τὸν τύπον τοῦτον ἔπλασα εἰς ἓν διήγημά μου τὸν τίτλον τοῦ Ἁγίου Σαλμαθοῦντος, τοῦ ὁποίου τὴν ἐπαρχίαν εἰς μάτην ὁ γερ-

μανὸς μεταφραστής μου ἀνεζήτει εἰς τοὺς γεωγραφικοὺς πίνακας.

Πρώτην φορὰν τότε, εἰς τὴν νῆσον Ἀντιγόνην, ἐξωμολογήθην κατ' ἰδίαν καὶ ὄχι, ὡς προηγουμένως, παρουσίᾳ τῆς μητρός μου. Δὲν ἐφαντάζετο ἡ μήτηρ μου εἰς τί μὲ ἐξέθετε διὰ τοῦ πρώτου ἐκείνου βήματος πρὸς θρησκευτικὴν χειραφέτησιν! Ὁ πνευματικὸς ἦτο ἱερεὺς ὑπέργηρως καὶ τυφλός. Τὸ γῆρας δὲν εἶχε συμπληρώσει τὴν πεῖραν του, οὔτε ἀνεπλήρωνε κοινὸς νοῦς τὴν τυφλότητά του. Ἐγνώριζε τὴν ἡλικίαν μου, ἔψαυσε τὴν μικράν μου κεφαλὴν διὰ νὰ μ' εὐλογήσῃ, ὥστε ἠδύνατο εὐκόλως νὰ μαντεύσῃ μέχρι τίνος σημείου ἦτο πιθανὸν νὰ εἶμαι ἁμαρτωλός. Καὶ ὅμως μ' ἐθεώρησεν ἱκανὸν πρὸς καταπάτησιν καὶ τῶν δέκα ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου. Δὲν ἐνθυμοῦμαι τὰς ἀπαντήσεις μου εἰς τὰ ἐρωτήματά του, ἀλλ' ἡ φρίκη τῆς ἐξομολογήσεως ἐκείνης διετάραξεν ἐπὶ πολὺ τὴν παιδικὴν φαντασίαν μου.

Εὐτυχῶς αἱ τότε περὶ τοῦ κλήρου ἐντυπώσεις μου δὲν ἐσχηματίσθησαν μόνον ἐκ τοῦ τυφλοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Τριμυθοῦντος. Ἰδιώτευεν εἰς Ἀντιγόνην ὁ πρώην Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχης Κωνστάντιος, ὁ συγγράψας τὴν Κωνσταντινιάδα. Τὸν γέροντα ἱεράρχην ἐσέβοντο ὅλοι, ὄχι μόνον διὰ το ἀξίωμα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ

διὰ τὴν πολυμάθειάν του. Ὁ πατήρ μου μὲ παρέλαβε εἰς μίαν τῶν πρὸς αὐτὸν ἐπισκέψεών του διὰ ν' ἀσπασθῶ τὴν χεῖρα του καὶ νὰ λάβω τὴν εὐχήν του. Νομίζω ὅτι βλέπω τὸ ἀξιοπρεπὲς παράστημα τοῦ ἰσχνοῦ γέροντος καὶ τὰς ἀραιὰς τρίχας τῆς λευκῆς γενειάδος του. Ἡ ἀνάμνησις προσώπων ἐξεχόντων μένει ἀνεξάλειπτος καὶ εἶναι εὐεργέτημα ἡ ἐκ μέρους τῶν γονέων παροχὴ τοιούτων ἐντυπώσεων εἰς τὰ τέκνα των.

Χάρις εἰς τὰς τοιαύτας θερινὰς μετοικεσίας ἐγνώρισα τὰς πλείστας τῶν ἐξοχῶν τῆς Πόλεως. Ἡ ποικίλη ὡραιότης των ἀνέπτυσσε τὴν ἀγάπην μου πρὸς τοὺς ἀγροὺς καὶ πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἀλλά, συγχρόνως, αἱ ἀέναοι ἐκεῖναι μετατοπίσεις ὑπέτρεφαν τὴν κλίσιν μου πρὸς νέας πάντοτε σκηνάς, πρὸς ἀναζήτησιν νέων ἐντυπώσεων.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου μου συνέπεσε νὰ ῥίψω τὴν ἄγκυραν καὶ νὰ διαμείνω ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν εἰς ἓν μέρος. Ἀλλ' οὐδὲ τότε ἔπαυσεν ἡ τυχοδιωκτικὴ τάσις ἡ παιδιόθεν ἀποκτηθεῖσα. Ναὶ μέν, καθόσον γηράσκω ἐλαττοῦται ἡ τέρψις, τὴν ὁποίαν παρέχει μόνη ἡ θέα νέων τόπων καὶ μνημείων καὶ μουσείων· τώρα μ' ἑλκύουν πρὸ πάντων αἱ πόλεις ὅπου ἔχω φίλους. Ἀλλ' εὐτυχῶς ἔχω εἰς τόσας χώρας φίλους ἢ γνωρίμους, ὥστε ἐὰν μετεβλήθη τὸ κι-

νοῦν με αἴτιον, δὲν ἐκόπη ὅμως ἡ ὄρεξις πρὸς μετακίνησιν.

Τὰ δύο τελευταῖα ἔτη τῆς διαμονῆς μας εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπεράσαμεν ὑπὸ νέους ὅρους. Ὁ πάππος μου ἀποχαιρετήσας τὸ Ταγανρὸκ ἵδρυσεν εἰς τὴν Πόλιν οἶκον ἐμπορικόν, συνδεόμενον, ἐννοεῖται, μετὰ τῶν ἐν Ὀδησσῷ Μαύρων. Ὡς βοηθός του δὲ ἦλθεν ὁ θεῖος μου Κωνσταντῖνος ἐξ Ἀθηνῶν, παραιτηθεὶς τῆς θέσεως τοῦ Πρωτοδίκου. Ταυτοχρόνως δὲ ἐρρυθμίζοντο καὶ τὰ τοῦ πατρός μου κατὰ τρόπον προκαλοῦντα νέαν πάλιν οἰκογενειακὴν μετανάστευσιν.

Ὁ μετὰ τοῦ ἐξαδέλφου του Νοταρᾶ συνεταιρισμὸς διελύθη δύο ἢ τρία ἔτη μετὰ τὴν ἄφιξίν μας εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐπῆλθε δὲ νέος συνδυασμὸς μετὰ φίλου του, διευθύνοντος ἓν τῶν γνωστοτέρων ἐμπορικῶν καταστημάτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ πατήρ μου διηύθυνε τὸ εἰς Βαλιδὲ-Χὰν ὑποκατάστημα. Τοῦ οἴκου ἐκείνου κυρία ἐργασία ἦτο τὸ ἐμπόριον εἰσαγωγῆς ἐξ Ἀγγλίας. Κατόπιν ἀπεφασίσθη νὰ δοθῇ μεγαλειτέρα ἔκτασις εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις των διὰ τῆς ἱδρύσεως καταστήματος εἰς Ὀδησσόν. Ἡ διεύθυνσίς του ἀνετέθη εἰς τὸν πατέρα μου.

Ἀνεχώρησε λοιπὸν ὁ πατήρ μου, μόνος κατὰ πρῶτον, —καθὼς καὶ ὅτε ἀπὸ τὴν Σύραν μετέβη εἰς

Κωνσταντινούπολιν, — ἡ δὲ οἰκογένεια ἔμεινε προσωρινῶς ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ τὴν σκέπην τοῦ πάππου μου.

Ἡ τότε οἰκία τοῦ πάππου μου ἔκειτο εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ Σταυροδρομίου, πλησίον τοῦ Ταξιμίου. Τὸ τελευταῖον πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς μας θέρος, ἐνῷ εὑρισκόμεθα εἰς τὴν ἐξοχήν, (τὸ Μπαλτὰ-Λιμάνι καὶ πάλιν), συνέβη πυρκαϊὰ εἰς τὴν συνοικίαν ἐκείνην καὶ ἐκάη ἡ οἰκία μὲ ὅλα τὰ περιεχόμενα. Περιεσώθησαν μόνα τὰ ἔπιπλα καὶ τὰ ἐνδύματα ὅσα εἴχαμεν μεταφέρει εἰς τὴν ἐξοχήν. Τρίτην τότε φορὰν ἐκαιόμεθα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Μία τῶν πυρκαϊῶν συνέβη ἐπίσης, ἐνῷ εἴμεθα εἰς τὴν ἐξοχήν. Ἡ ἄλλη ἀνεκαλύφθη ἐγκαίρως ὑπὸ τῆς μητρὸς καὶ τῆς μάμμης μου, χάρις δὲ εἰς τὴν δραστηριότητά των, τὸ κακὸν περιωρίσθη εἰς τὴν καταστροφὴν μικροῦ μέρους τῆς οἰκίας. Ἐνθυμοῦμαι τὴν παραζάλην, τὴν κίνησιν, τὰς ἐσπευσμένας προετοιμασίας πρὸς διάσωσιν καὶ μεταφορὰν τῶν σκευῶν καὶ ἐπίπλων, τὸ συσσωρευθὲν πρὸ τῆς οἰκίας πλῆθος, καὶ εἰς τὸ ὄπισθεν οἰκόπεδον τὴν σχηματισθεῖσαν μακρὰν ἅλυσιν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι, μέχρις οὗ ἔλθουν αἱ ἀντλίαι τῶν πυροσβεστῶν, μετεβίβαζαν ἀπὸ χειρὸς εἰς χεῖρα, ἐκ μακρυνοῦ φρέατος, δοχεῖα νεροῦ πρὸς κατάσβεσιν τοῦ πυρός. Ἄλλοι γείτονες ἐπροφύλατταν ἔξωθεν τὴν οἰκίαν κατὰ τῆς εἰσβολῆς

λωποδυτῶν, ὠφελουμένων συνήθως ἀπὸ τὰς τοιαύτας περιστάσεις. Μετὰ τόσου δὲ ζήλου ἐφύλατταν, ὥστε ὁ πατήρ μου ἐδυσκολεύθη νὰ τοὺς πείσῃ ὅτι ἦτο ὁ οἰκοδεσπότης, διὰ νὰ τὸν ἀφήσουν νὰ εἰσέλθῃ.

Ἦσαν τότε συνήθεις αἱ πυρκαϊαὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν,—πολὺ συνηθέστεραι ἢ σήμερον, ὅτε λίθινοι οἰκοδομαὶ ἀντικατέστησαν εἰς πολλὰ τῆς Πόλεως μέρη τὰς πυρποληθείσας ξυλίνας οἰκίας. Τότε πολλάκις τῆς ἑβδομάδος ἠκούοντο τὴν νύκτα αἱ ἄγριαι φωναὶ τῶν περιπολούντων νυκτοφυλάκων, εἰδοποιούντων ποία συνοικία ἐκαίετο. Καὶ ἄνευ τούτου εἶχέ τι τὸ ἀπαίσιον ὁ ἐπὶ τῆς λιθοστρώτου στενῆς ὁδοῦ κρότος τοῦ ὀγκώδους ῥοπάλου τοῦ νυκτοφύλακος, μακρόθεν ἀκουομένου καὶ βαθμηδὸν πλησιάζοντος, πρὸς διατάραξιν μᾶλλον τοῦ ὕπνου τῶν ἡσύχων πολιτῶν, ἢ πρὸς ἐκφόβισιν τῶν κλεπτῶν. Ἀλλ᾽ ὅτε τὸν κρότον τοῦ ῥοπάλου συνώδευεν ἡ νυκτερινὴ κραυγὴ Γιαγκὶν βάρ, διεκόπτετο ὁ ὕπνος, ἠνοίγοντο τὰ παράθυρα καὶ ἀπηυθύνοντο ἐρωτήσεις. ποῦ ἡ πυρκαϊά; Ἐνίοτε ἐκ τοῦ παραθύρου ἐφαίνοντο αἱ ἀπέχουσαι φλόγες, ἐπιμαρτυροῦσαι ἢ καὶ προλαμβάνουσαι τὴν νυσταλέαν ἀπόκρισιν τοῦ νυκτοφύλακος —τοῦ μπεχτζῆ. Ἐὰν ἡ πυρκαϊὰ ἦτο εἰς συνοικίαν πρὸς τὴν ὁποίαν δὲν συνέδεε τίποτε τὸν ἐρωτῶντα, ἐκλείετο τὸ παράθυρον καὶ ἐπανελαμβάνετο ὁ διακοπεὶς ὕπνος. Ἀλλ᾽ ἐὰν ἦτο πλησίον, τότε ἤλλαζε τὸ

πρᾶγμα. Ἡ εἴδησις τοῦ κινδύνου διεδίδετο προτοῦ ἀκουσθῇ ἡ φωνὴ τοῦ νυκτοφύλακος καὶ τοῦ ῥοπάλου του ὁ κρότος. Τότε ὁλόκληρος ἡ συνοικία ἐγίνετο ἀνάστατος. Οἱ ἡμίγυμνοι πυροσβέσται ἤρχοντο δρομαῖοι, φέροντες ἐπὶ τῶν ὤμων τὰς ἀντλίας των. Εἷς ἐξ αὐτῶν, προπορευόμενος, μὲ λόγχην εἰς χεῖρας, ἤνοιγε τὸν δρόμον κραυγάζων, καὶ ἀλλοίμονον εἰς τοὺς μὴ παραμερίζοντας διαβάτας! Καὶ ὑψοῦντο αἱ φλόγες, καὶ ἀντήχουν κραυγαὶ τρόμου καὶ ὁ συριγμὸς τῶν ἀντλιῶν καὶ κρότοι ἐκπυρσοκροτήσεων ὅπου τὸ πῦρ εὕρισκεν εὐφλέκτους ὕλας, καὶ ἡ βοὴ τοῦ αὐξάνοντος πλήθους! Τὴν δ' ἐπαύριον ἐπλανῶντο μεταξὺ τῶν θερμῶν ἔτι ἐρειπίων οἱ δυστυχεῖς ὅσοι ἔμειναν ἄστεγοι, προσπαθοῦντες νὰ ἀνεύρουν εἰς τὰ ἴχνη τῆς κατοικίας των λείψανα κειμηλίων ἀπολεσθέντων. Καὶ ὁ θεατής, ἔστω καὶ ἀνήλικος, ἐλάμβανε μάθημα φοβερὸν τοῦ ἐπισφαλοῦς τοῦ βίου καὶ τῶν συμφορῶν ὅσας ὁ ἄνθρωπος οὔτε νὰ προΐδῃ δύναται, οὔτε νὰ προλάβῃ!

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Δὲν ἐνθυμοῦμαι πῶς καὶ πότε ἔλαβα τὰ πρῶτά μου μαθήματα, ἀλλ' ἐνθυμοῦμαι τὸ βιβλίον τὸ ὁποῖον ἀνεγίνωσκα εἰς Ναύπλιον. Ἤμην μόλις πενταετὴς τότε. Τὸ ἀναγνωσματάριόν μου περιεῖχε τὴν ἱστορίαν λαιμάργου παιδίου. Ἡ πολυφαγία του ἐτιμωρήθη διὰ τοῦ ὀ δ ο ν τ ο ϊ α τ ρ ο ῦ καὶ τῆς ὀ δ ο ν τ ά γ ρ α ς. Ἐνετυπώθη ἆρά γε εἰς τὸν νοῦν μου τὸ διήγημα ἕνεκα τῶν δύο τούτων ἠχηρῶν λέξεων, ἢ ἐκ τοῦ διδάγματος, τὸ ὁποῖον ἡ μήτηρ μου ἐξήγαγεν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως; Εἶχε τὴν μέθοδον νὰ ἐξεγείρῃ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ νὰ ἑλκύῃ τὴν προσοχήν μου, δίδουσα ζωὴν εἰς τοῦ βιβλίου τὰ περιεχόμενα μὲ τὰ σχόλια καὶ τὰς ἐπεξηγήσεις της. Ὁ ὀδοντοϊατρὸς καὶ ὁ φιλαλήθης μικρὸς Πέρσης δὲν ἔμειναν μόνοι εἰς τὴν μνήμην μου ἔκτοτε. Δὲν ἐλησμόνησα μέχρι τοῦδε τὰς πρώτας λέξεις τῆς Ἠθικῆς τοῦ Κάμπη, ἑνὸς τῶν καλλιτέρων βιβλίων, ὅσα ὁ Ραγκαβῆς μετέδωκεν εἰς τὴν Ἑλλάδα. «Ὁ Θεόφιλος Τιμαῖος ἦτο ἄνθρωπος δίκαιος καὶ καλός»... Τὸν Θεόφιλον Τιμαῖον διατηρῶ εἰς τὴν ἐνθύμησίν μου, ὡς

ἕνα τῶν ἀγαπητῶν φίλων τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας. Μοῦ φαίνεται ἐνίοτε ὅτι πράγματι τὸν ἐγνώρισα. Τὰ πορίσματα τῆς διδασκαλίας του διετύπωσεν ὁ ἔμμουσος μεταφραστὴς διὰ διστίχων ἢ τετραστίχων, πολλὰ τῶν ὁποίων ἐχαράχθησαν διὰ παντὸς εἰς τὴν μνήμην μου.

Ἡ εὐκολία, μὲ τὴν ὁποίαν ἔκτοτε καὶ μετέπειτα οἱ στίχοι ἐνετυποῦντο εἰς τὸν ἐγκέφαλόν μου, ὀφείλεται βεβαίως εἰς τὴν μητέρα μου. Δύναμαι νὰ εἴπω ὅτι μὲ ἀνέθρεψε διὰ στίχων. Ἠγάπα τὴν ποίησιν, ἐγνώριζεν ἐκ στήθους τὰ ἐκλεκτότερα ποιήματα τῶν συγχρόνων τότε ποιητῶν μας, ἠρέσκετο δὲ νὰ μοῦ τὰ ἀπαγγέλλῃ. Ἄλλως, κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν οἱ ποιηταὶ δὲν ἐπλεόναζαν, ἐγίνοντο δὲ τόσον μᾶλλον δημοτικώτεροι, καθόσον δὲν ἀπερρόφα τὸν πρὸς ἀνάγνωσιν καιρὸν ἡ πληθὺς ἡμερησίων ἐφημερίδων. Ὁ τύπος ἦτο ἀκόμη εἰς τὰ σπάργανά του. Ἡ πολιτικὴ διεξήγετο κατὰ μέγα μέρος ποιητικῶς. Οἱ εὔηχοι στίχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτζου ἐξήσκησαν ἐπὶ τῆς κοινῆς γνώμης ἐπιρροὴν (ὄχι ἀγαθήν, δυστυχῶς,) μεγαλειτέραν ὅσης δύνανται σήμερον νὰ ἐξασκήσουν τὰ ἄρθρα τῶν ἐφημερίδων μας καὶ αὐτοὶ οἱ στίχοι τοῦ Σουρῆ. Τὸ δὲ μὴ εὔωνον τῶν δημοσιευμάτων ἀντὶ νὰ περικόπτῃ τὴν διάδοσίν των, συνετέλει ἀπ' ἐναντίας πρὸς αὔξησίν της, χάρις εἰς τὴν ταχεῖαν ἐξάπλωσιν τῆς φήμης

των. Τὰ ὀλίγα ἀντίτυπα τῶν σπανίων βιβλίων ἢ φυλλαδίων ἐκυκλοφόρουν ἀπὸ χειρὸς εἰς χεῖρα. Ἐνίοτε ἐκυκλοφόρουν ὡς χειρόγραφα. Ἡ μήτηρ μου ἀντέγραφε συνήθως τὰ τῆς ἀρεσκείας της. Ἐνθυμοῦμαι δύο τετράδιά της, ἀπολεσθέντα κατὰ τὴν πυρκαϊὰν τῆς τελευταίας κατοικίας μας εἰς Κωνσταντινούπολιν. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν περιεῖχε διάφορα ποιήματα τῶν δύο Σούτζων καὶ τοῦ Ραγκαβῆ, τὸ δὲ ἄλλο ὁλόκληρον τὴν μετάφρασιν τῆς Ζαΐρας τοῦ Βολταίρου ὑπὸ Ἰακώβου Ρίζου τοῦ Ραγκαβῆ.

Δὲν περιωρίζετο εἰς μόνην τὴν ποίησιν ἡ φιλομάθεια τῆς μητρός μου. Ἠγάπα ἐν γένει τὴν ἀνάγνωσιν, ἠγάπα δὲ καὶ νὰ διηγῆται εἰς ἐμὲ ὅ,τι ἀνέγνωσε, καθόσον ἠδύνατο τροπολογοῦσα νὰ τὸ ἐξισώσῃ πρὸς τὴν διάνοιάν μου. Ἀνεγίνωσκε κατὰ προτίμησιν βιβλία χρήσιμα πρὸς φωτισμὸν μητρός. Μεταξὺ τῶν ὀλίγων βιβλίων της ἐνθυμοῦμαι ἓν Ἑλληνικόν, τὸ ὁποῖον δὲν ἐπανεῖδα ἔκτοτε: «Μήτηρ Οἰκουροῦσα», καὶ ἓν Γαλλικὸν εἰς σχῆμα μικρὸν μὲ ἐξώφυλλον κόκκινον. Ἦτο τὸ περιώνυμον περὶ ἀνατροφῆς βιβλίον τοῦ Ρουσσῶ: Ὁ Αἰμύλιος

Ἀλλὰ πῶς, ἀνατραφεῖσα κατὰ τὴν περίοδον τῆς χρηματικῆς στενοχωρίας, τῆς στερήσεως, τῆς συμφορᾶς, πῶς ἠδυνήθη ἡ μήτηρ μου νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἔφεσίν της πρὸς μάθησιν; Πῶς κατώρθωσε καὶ αὐτὴν τὴν Γαλλικὴν νὰ μάθῃ; Βεβαίως εἰς τὴν

πατρικήν της οἰκίαν οἱ διδάσκαλοι δὲν ἤρχοντο ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον, καθὼς ἤρχοντο μετέπειτα εἰς τὴν ἰδικήν της, χάριν τῶν θυγατέρων της. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν περιπλανήσεων εἰς τὰ ξένα, καὶ εἰς τὴν Σύραν ἀκολούθως, αἱ οἰκιακαὶ φροντίδες, πρὸς βοήθειαν τῆς μητρός της καὶ τῆς Κυρὰ Ταρσῆς, ἀπερρόφων ἐξ ἀνάγκης πολλὰς ὥρας καὶ δὲν ἄφιναν καιρὸν πρὸς σπουδήν. Καὶ ὅμως ἡ μόρφωσις τῆς μητρός μου δὲν ὑπελείπετο, ἀλλ' ὑπερτέρει τῆς τῶν συγχρόνων της Ἑλληνίδων. Υἱϊκὴ μετριοφροσύνη μόνη μὲ ἀποτρέπει ἀπὸ τοῦ νὰ προσθέσω εἰς τὰς συγχρόνους της καὶ τὰς Ἑλληνίδας τῶν νεωτέρων γενεῶν.

Διδάσκαλοι τῆς μητρός μου ἐχρημάτισαν οἱ ἀδελφοί της. Τὴν ἑσπέραν ἡ λιτὴ τραπεζαρία τῆς πατρικῆς οἰκίας μετετρέπετο εἰς σπουδαστήριον. Ἀλληλεδιδάσκοντο ἐκεῖ γνώσεις ποικίλαι καὶ ὑπετρέφετο μεταδιδόμενος ὁ ἐνθουσιασμὸς διὰ πᾶν ὡραῖον. Ἐκεῖ διωρθόνοντο γυμνάσματα, καὶ ἀπηγγέλλοντο ποιήματα, καὶ ἐσχολιάζοντο οἱ ποιηταί. Μετὰ τὸν μακρὸν ἀγῶνα πρὸς ἀπόσεισιν τοῦ ξένου ζυγοῦ, ἡ πρώτη ἐκείνη ἐλευθέρα γενεὰ ἔρρεπεν εὐκόλως πρὸς τὸ ἰδεῶδες. Ἡ συναίσθησις τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως διήγειρε τὰς ψυχὰς πρὸς ἐνέργειαν, πρὸς δρᾶσιν. Μετὰ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν ἐρήμωσιν τοῦ προηγηθέντος κλονισμοῦ, ἐπεβάλλετο τὸ ἔργον τῆς

ἀνορθώσεως· μεθ' ὅσου δὲ ζήλου οἱ γονεῖς εἰργάζοντο πρὸς ἀνέγερσιν στέγης νέας ὑπὲρ τῶν τέκνων των, μετὰ τοσούτου καὶ οἱ ἀνήλικοι ἐπεδίωκαν τὴν ἠθικὴν καὶ διανοητικὴν ἀνοικοδόμησίν των

Παρεκτὸς ὅμως τούτων ὅλων, ὑπῆρχε καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν οἰκογενειακῶν παραδόσεων. Τῆς ἐπαναστάσεως προηγήθη ἡ διανοητικὴ ἀνάπλασις τοῦ ἔθνους, κέντρον δὲ κατ' ἐξοχὴν ἀναπλάσεως ὑπῆρξε τὸ Φανάρι. Ἀλλ' ἐντὸς τοῦ Φαναρίου διεκρίνοντο οἶκοι τινες, ὅπου προεῖχεν ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων. Τοιοῦτος ἦτο ὁ τοῦ πατρὸς τῆς μάμμης μου Μιχαὴλ Βασιλείου. Φίλος τοῦ Κοραῆ, ζηλωτὴς τῆς προόδου, ἐφήρμοζεν εἰς τὰ τέκνα του τὸ πρόγραμμα ἐκπαιδεύσεως, τοῦ ὁποίου ὁ Κοραῆς ἐπεδίωκε τὴν ἐξάπλωσιν εἰς τὸ ἔθνος ὁλόκληρον. Ἐφρόντιζε δὲ περὶ τῆς μορφώσεως τῶν κορασίων του ὅσον καὶ διὰ τοὺς υἱούς του. Καὶ ἡ μάμμη μου, καὶ ἡ δευτερότοκος ἀδελφή της, ἀνατραφεῖσαι πρὸ τοῦ κλονισμοῦ τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐγνώριζαν καλῶς τὴν Ἑλληνικήν, ἔμαθαν τὴν Γαλλικήν, ἐδιδάχθησαν τὰ συνήθη ἐγκύκλια μαθήματα, ἰδίως τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τῆς ὁποίας ἡ διάδοσις ἐξήγειρε τότε γόνιμον ἐνθουσιασμόν, καὶ πρὸς τούτοις, (θαῦμα διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην) ἔλαβαν καὶ μουσικῆς μαθήματα! Συνετέλεσε βεβαίως εἰς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξίν των καὶ ἡ ἔμφυτος πρὸς τοῦτο

ἐπιδεκτικότης των. Αἱ ἐπιστολαὶ τῶν δύο ἐκείνων σεβασμίων δεσποινῶν ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσουν ὡς πρότυπα ἐπιστολογραφίας. Ἡ μάμμη μου εἰς τὰ γηρατεῖα της ἐκόσμησε δι' ὡραίων στιχουργημάτων τὰ λευκώματα τῶν ἐγγόνων της. Ἐὰν αἱ περιστάσεις ἐπέτρεπαν τὴν καλλιέργειαν τῆς στιχουργικῆς ἰδιοφυΐας της, ἴσως σήμερον κατελέγετο μεταξὺ τῶν ποιητριῶν μας. Τὴν κλίσιν της πρὸς τὴν ποίησιν μετέδωκεν εἰς τὴν μητέρα μου καὶ εἰς ἕνα τῶν υἱῶν της, τὸν Βασίλειον, ὁ ὁποῖος ἔγραφε στίχους χαριεστάτους. Ὁ πρωτότοκός της Λέων ἔγραψεν ἐπίσης ἐμμέτρως τὴν τραγῳδίαν του «ὁ Διάκος»· ἀλλ' ἐκεῖνος διέπρεψεν εἰς ἄλλα. Ὁ «Γεροστάθης» του ἀρκεῖ, αὐτὸς καὶ μόνος, πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ὑστεροφημίας. Ἐκ τῶν ἄλλων μου θείων, ὁ Κωνσταντῖνος συνέγραψε τὸ μεθοδικὸν καὶ χρησιμώτατον «Ἐμπορικὸν Ἐγχειρίδιον», ὡς μαρτύριον τῆς οἰκογενειακῆς πρὸς τὸ συγγράφειν τάσεως.

Ἐν συνόλῳ, ἡ πρὸς τὰ γράμματα κλίσις ἦτο κληρονομικὴ ὄχι μόνον εἰς τὴν γενεὰν τοῦ Μιχαὴλ Βασιλείου, ἀλλὰ εἰς ὅλας τὰς οἰκογενείας τῶν ὁποίων οἱ συνδυασμοὶ ἀπέληξαν εἰς τὴν γέννησίν μου. Ὁ μητρόθεν πάππος μου δὲν εἶχε τὰ προσόντα συγγραφέως, ἀλλ' ἦτο ἐγκρατὴς τῆς Ἑλληνικῆς, ὁ δὲ ἀδελφός του Ἰωάννης, φίλος καὶ ὀπαδὸς τοῦ Καποδιστρίου, κατελέγετο μεταξὺ τῶν ἐγγραμμάτων ἐρ-

γατῶν τῆς Ἐπαναστάσεως. Καὶ εἰς τὴν πατρικήν μου οἰκογένειαν ὑπῆρχαν, ὡς ἀνέφερα, ἐνδείξεις ἀρχαῖαι φιλολογικῶν τάσεων. Ὁ πατήρ μου ἦτο κάτοχος τῆς Ἑλληνικῆς καὶ συχνάκις μ' ἐβοήθει πρὸς ὑπερπήδησιν δυσκολιῶν εἰς τὰς ἐξηγήσεις μου. Ἐγνώριζε δὲ καὶ τὴν Ἰταλικήν, ἡ ὁποία ἄλλοτε ἐθεωρεῖτο καθὼς σήμερον ἡ Γαλλική, ὡς συμπλήρωμα ἐλευθερίου ἀγωγῆς. Ὁ δὲ ἀδελφὸς τοῦ πατρός μου Κωνσταντῖνος, χρηματίσας συμμαθητὴς τοῦ θείου μου Λέοντος Μελᾶ εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Guilford εἰς Κέρκυραν, ἐνέγραψε πρὸ ἐμοῦ τὸ ὄνομά μας εἰς τὸν κατάλογον τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, διὰ τῆς δημοσιεύσεως τριῶν νομικῶν του συγγραμμάτων. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον ἐὰν παιδιόθεν ἔτεινα κ' ἐγὼ εἰς τὰ γράμματα, ὑπείκων λεληθότως εἰς γενεαλογικὰ αἴτια, — πρὸ πάντων ὅμως ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ τὴν μητέρα μου.

Ἐκείνη ὑπῆρξεν ὁ διδάσκαλός μου μέχρι τῆς ἡλικίας ἑπτὰ ἐτῶν, ὅτε κατετάχθην ὡς ἐξωτερικὸς μαθητὴς εἰς σχολεῖον Γαλλικόν, ἱδρυθὲν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ Γάλλου τινός, τοῦ Mr Allard. Δὲν ἤμην εἰς θέσιν νὰ κρίνω κατὰ πόσον εἶχε τὰ ἁρμόδια προσόντα πρὸς διεύθυνσιν παιδαγωγικοῦ ἱδρύματος, ἀλλ' ἀναπολῶν τὰ τῶν διαφόρων Γάλλων διδασκάλων μου εἰς Κωνσταντινούπολιν, διστάζω νὰ ἀποδώσω καὶ εἰς τὸν Allard πολλὴν

ειδικὴν ἱκανότητα. Τότε, περισσότερον ἢ σήμερον, οἱ πλεῖστοι τῶν οὕτως ἢ ἄλλως διωκόντων τὴν τύχην εἰς τὰ μέρη μας, κατελέγοντο εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀποτυχόντων εἰς τὴν πατρίδα των. Οἱ Γάλλοι, ἰδίως, δὲν ἐκπατρίζονται εὐκόλως. Διὰ τοὺς καλοὺς καὶ ἱκανούς, τότε μάλιστα, ὑπῆρχε πάντοτε θέσις εἰς τὴν Γαλλίαν. Οἱ μὴ τοιοῦτοι εὕρισκαν πόρον ζωῆς εἰς τὰ ξένα, ἀναλόγως τῆς εὐφυΐας μᾶλλον ἢ τῆς δῆθεν εἰδικότητός των. Τί δὲ εὐκολώτερον ἐπάγγελμα ἀπὸ τὸ νὰ διδάσκῃ τις τὴν γλῶσσαν του εἰς ξένους, μὴ δυναμένους νὰ ἐκτιμήσουν τὸν βαθμὸν τῶν γνώσεών του! Τύπος τοιούτου ἀγύρτου ἦτο ὁ διδάσκαλος, τὸν ὁποῖον βραδύτερον ἀπέκτησα εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ Ραζῆ. Ὠνομάζετο Dovarés. Ἀντὶ γραμματικῆς ἢ συντακτικοῦ, ἀνεγίνωσκε εἰς ἐπήκοον τῶν μαθητῶν του, πρὸς μόρφωσιν ἴσως τοῦ ὕφους των, σελίδας ἐκ μυθιστοριῶν ἢ σκηνὰς ἐκ τοῦ δράματος La tour de Nesle τοῦ Dumas.

Ὁπωσδήποτε, εἰς τοῦ Allard τὸ σχολεῖον συνείθισα νὰ ὁμιλῶ τὴν Γαλλικὴν γλῶσσαν, τόσον μᾶλλον καθόσον ἡ χρῆσις της ἐπεβάλλετο κατὰ τὰς ὥρας τῆς διασκεδάσεως. Ἡ πρώτη λέξις τὴν ὁποίαν οὕτω ἔμαθα ἦτο chicaneur. Ἀντηλλάσσετο μεταξὺ τῶν συμμαθητῶν μου εἰς τὸ παίγνιον τῶν βόλων, συχνότερον ἴσως ἢ ὅσον ἥρμοζεν. Ἐκεῖ προσέτι ἔμαθα νὰ τρέχω, περισσότερον ἢ ὅσον τὸ ἐπέτρεπαν

τὰ μικρά μου σκέλη. Εἰς τοὺς περιπάτους τῶν μαθητῶν, πέριξ τῆς πόλεως, ἐσχηματίζαμεν διὰ ράβδων καὶ σχοινίων φαντασιώδεις ἁμάξας, τῶν ὁποίων ἡμεῖς εἴμεθα καὶ τροχοὶ καὶ ἵπποι. Χάριν τῆς νίκης εἰς τὸν μεταξὺ τῶν ἁμαξῶν ἀγῶνα, τὴν πρώτην σειρὰν ἑκάστου συμπλέγματος ἀπετέλουν οἱ μεγαλείτεροι. Ἐκεῖνοι ἦσαν οἱ ἵπποι, ἀλλ' οἱ μικρότεροι ὄπισθεν, οἱ τροχοί, μετὰ βίας ἠδύναντο νὰ τοὺς ἀκολουθήσουν. Καὶ ὁ ἡνίοχος ὄπισθεν παρώτρυνε διὰ τῆς μάστιγός του τοὺς τροχοὺς μᾶλλον ἢ τοὺς ἵππους. Πολλάκις ἔφθασα εἰς τὸ τέρμα ὄχι τρέχων, ἀλλὰ συρόμενος. Καὶ ὅμως ἦσαν τερπνοὶ οἱ περίπατοι ἐκεῖνοι Ὅτε, ἐπιστρέφοντες κατάκοποι, ἐβλέπαμεν μακρόθεν τὰς πρώτας οἰκίας τοῦ Σταυροδρομίου, πρὸς ἀμοιβαίαν ἐμψύχωσιν ἐψάλλαμεν ᾆσμα, τοῦ ὁποίου δὲν ἐλησμόνησα τοὺς τρεῖς πρώτους στίχους:

Courage, amis, courage!
Quand on voit le rivage
On est près d'aborder.

Ἂς προστεθῇ καὶ τοῦτο εἰς ὅσας γνώσεις ἀπεκόμισα ἐκ τοῦ σχολείου τοῦ Allard. Ἄλλως, τὰς γνώσεις μου ἀπέδειξα εἰς τὰς ἐξετάσεις, τὰς μόνας τὰς ὁποίας ὑπέστην καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ μαθητικοῦ μου βίου. Εἰς τί συνίσταντο αἱ γνώ-

σεις μου ἀγνοῶ. Ἐνθυμοῦμαι μόνον ὅτι ἀπεστήθισα, Κύριος οἶδε πῶς, τὸν μῦθον τοῦ Λαφονταίνου:

Un souriceau tout jeune et qui n'avait rien vu...

Τὴν φοίτησίν μου εἰς τὸ Γαλλικὸν ἐκεῖνο σχολεῖον διέκοψεν ἀσθένεια, μία τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων ὅσας διῆλθα κατὰ τὴν παιδικήν μου ἡλικίαν. Τὰς διῆλθα σῶος, τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην, χάρις εἰς τὴν ἀφοσίωσιν τῆς μητρός μου, χάρις δ' ἐπίσης καὶ εἰς τὴν καλήν μου κρᾶσιν. Καὶ τοῦτο εὐεργέτημα τῶν γονέων πρὸς τὰ τέκνα! Εἰς ἐκείνους ὀφείλομεν τὴν πολύτιμον τῆς ὑγείας κληρονομίαν. Γόνοι εὔρωστοι γενεῶν ἁγνῶν, μετέδωκαν ἄσπιλον εἰς τὰς φλέβας τῶν τέκνων των τὸ εὔχυμον προπατορικὸν αἷμα.

Μετὰ τὴν ἀνάρρωσίν μου ἐπανέλαβα τὰ μαθήματα κατ' οἶκον. Διδάσκαλον εἶχα τὸν Ἰωάννην Πάτροκλον. Ἐὰν δὲν μὲ ἀπατᾷ ἡ μνήμη, ἡ ἐκλογή του ἔγεινε κατὰ σύστασιν τῆς κυρίας Μαυρομμάτη. Ἀγνοῶ τοὺς λόγους καὶ τοὺς ὅρους τῆς συστάσεως, ἀλλ' εἰς τὴν ἐνθύμησίν μου συνδέονται τὸ ὄνομα τοῦ διδασκάλου καὶ ἡ μορφὴ τῆς σεβασμίας ἐκείνης γραίας.

Ἡ κοκώνα Ραλοῦ, φίλη τῆς μάμμης μου ἐκ νεανικῆς ἡλικίας, ἦτο διὰ τὴν μητέρα μου, ὅτε μετέβημεν εἰς τὴν Πόλιν, παρήγορος ἀναπλήρωσις

τῶν ἀπόντων συγγενῶν της· ἦτο δὲ καὶ ὡς κρῖκος, τρόπον τινα, συνέχων τὸ παρὸν πρὸς τὰς ἀναμνήσεις τοῦ πρώην οἰκογενειακοῦ βίου. Τὴν ἐπεσκέπτετο συχνάκις ἡ μήτηρ μου, τὴν συνώδευα δὲ εὐχαρίστως πάντοτε. Ἡ εὐγενὴς γερόντισσα μὲ προσείλκυε καὶ διὰ τῶν θωπειῶν της καὶ δι' ἐνδείξεων ἀγάπης ὑλικωτέρων. Νομίζω ὅτι τὴν βλέπω κρούουσαν τὰς παλάμας τῶν λεπτῶν ὠχρῶν της χειρῶν. Ἐφώναζε «Φανή, Φανή», καὶ ἔφερεν ἡ Φανὴ γλυκύσματα καὶ παξιμάδια.—Ἡ Φανὴ ἦτο ἀρχαία της ὑπηρέτρια, προβιβασθεῖσα εἰς βαθμὸν συντρόφου,—εἶδος τῆς ἰδικῆς μας Κυρὰ Ταρσῆς.—Καὶ ἡ Φανὴ καὶ ἡ κυρία της ἔφεραν ἐπὶ κεφαλῆς μικρὸν μαῦρον φακιόλι, κρύπτον τὸ ἄνω μέρος τοῦ μετώπου Ἡ μαύρη ἐνδυμασία των ἦτο ἐξ ἴσου ἁπλῆ. Ἡ ὁμοιότης ὅμως τῆς σεμνῆς πενθίμου περιβολῆς δὲν συνεπέφερε κοινωνικὴν ἐξίσωσιν. Ἡ Φανὴ ἐκάθητο ἐνίοτε ἐνώπιον τῆς κυρίας της, ἀλλ' ἐκάθητο ταπεινῶς ἐπὶ καθέκλας, ἐνῷ ἡ κυρία της σωρεύουσα τὸ μικρόν της σῶμα εἰς τὴν γωνίαν τοῦ σοφᾶ, ἐμαρτύρει τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ γένους καὶ τῆς μορφώσεως διὰ τῶν τρόπων της, καὶ διὰ τῆς ἐλαχίστης χειρονομίας, καὶ διὰ τῆς λεπτότητος τῶν ἐκφράσεων, καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ τόνου τῆς φωνῆς. Χήρα πλουσίου ἐμπόρου μαργαριτῶν, ἡ κυρία Μαυρομμάτη, διετήρει ἀκόμη τότε τὴν κληρονομίαν του, κατὰ τὸ μᾶλ-

λον ἢ ἧττον ἄθικτον. Ἀλλὰ τὸν πατρικὸν πλοῦτον ὑπενόμευε δραστηρίως ὁ μονογενής της υἱός. Τὸν ἐλάτρευεν ἡ δυστυχὴς καὶ μὴ θέλουσα νὰ τὸν δυσαρεστήσῃ δὲν ἔθετε φραγμὸν εἰς τὴν σπατάλην του Περιωρίζετο ἐκείνη εἰς τὴν γωνίαν τοῦ σοφᾶ της, ἐντὸς ταπεινοῦ δωματίου, ἐνῷ ὁλόκληρος ἡ λοιπὴ οἰκία δὲν ἐχώρει τὸν υἱόν της, τὰ πολυτελῆ του ἔπιπλα, τὰ ποικίλα μουσικὰ ὄργανα καὶ τοὺς παρασίτους ὅσοι ἐνεθάρρυναν καὶ ἐξεμεταλλεύοντο τὴν τάσιν του πρὸς ἐπίδειξιν. Ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἡ περιουσία ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἐξηντλήθη καὶ οἱ δῆθεν φίλοι παρήτησαν τὴν πτωχεύσασαν οἰκίαν. Ὁ νέος, σωφρονισθείς, ἠθέλησε δι' ἐργασίας ἐντίμου νὰ ἐξασφαλίσῃ τοὐλάχιστον τὴν ὕπαρξιν τῆς γραίας μητρός του. Ἀλλ' ἀσθενήσας ἀπέθανε προτοῦ τὸ κατορθώσῃ.

Ὅτε ἐπανήλθαμεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ ἄλλοτε πλουσία καὶ ἐλεήμων ἀρχόντισσα ἔζη ἐκ τοῦ ἐλέου τῶν φίλων, ὅσοι ἐξηκολούθουν νὰ τὴν περιβάλλουν διὰ τοῦ σεβασμοῦ των. Διετήρησε μέχρι τέλους τὴν ἀξιοπρέπειάν της. Ἀλλὰ τὸ τέλος ἐβράδυνε νὰ ἐπέλθῃ. Ἡ πιστὴ Φανὴ ἀπέθανε πρώτη, καὶ ἔμεινε μόνη ἐκείνη, περιμένουσα τὸν θάνατον.

Ὁ νέος διδάσκαλός μου ἐφημίζετο ὡς μαθητὴς τοῦ Λογάδου. Πόθεν τὸ ἐπώνυμόν του Πάτροκλος; Ἡ ἐξελλήνισις τῶν ἐπωνύμων ἦτο ἓν τῶν πολλῶν

συμπτωμάτων τῆς Ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως. Ἐκ τῶν εἰς ίδης, τὰ μὴ πατρωνυμικὰ εἶναι ἁπλῶς μεταφράσεις Τουρκικῶν ἐπιθέτων ληγόντων εἰς ὀγλου. Εἴτε διὰ τὴν δυσκολίαν τῆς μεταφράσεως, εἴτε ἐξ ὑπερβολικῆς ἀρχαιολατρείας, πολλαὶ οἰκογένειαι ἀνεβαπτίσθησαν ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον. Τὴν ἐκλογὴν παρεῖχεν εὔκολον τὸ ὀνοματολόγιον τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ μυθολογίας. Οὕτως ὑποθέτω ἀπέκτησεν ὁ διδάσκαλός μου τὸ ἡρωϊκόν του ἐπώνυμον. Τὸ ἔφερεν ὅμως εὐσχήμως. Ἦτο ὑψηλὸς τὸ ἀνάστημα, εὔσαρκος καί, ἐν συνόλῳ, εὔμορφος ἄνθρωπος. Περὶ τῶν γνώσεών του δὲν ἤμην τότε ἁρμόδιος κριτής. Μόνον του ἔργον φιλολογικὸν ὑπῆρξε νομίζω, ἡ μετάφρασις τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Δουμᾶ, ὁ Κόμης τοῦ Μοντεχρίστου. Τὸ ἐδημοσίευεν εἰς φυλλάδια ἐνῷ μὲ εἶχε μαθητὴν καί, κατὰ συνέπειαν, ἐπέτρεπε νὰ παρακολουθῶ ἀπὸ ἑβδομάδος εἰς ἑβδομάδα τὰς περιπετείας τοῦ μυθώδους ἥρωος. Ἴσως εἰς μόνην τὴν πολλήν του ἀφοσίωσιν εἰς τὸ ἔργον τῆς μεταφράσεως πρέπει ν᾽ ἀποδοθῇ ἡ ὀλίγη του προσοχὴ ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθητοῦ του. Μετὰ κόπου κατόπιν ἀπέμαθα συστηματικὰς ἀνορθογραφίας. Ἴσως τὸν ἀδικῶ φρονῶν ὅτι ἐκεῖνον βαρύνει ἡ εὐθύνη των. Ἦτο καλὸς ὁπωσδήποτε διδάσκαλος, καὶ καλὸς ἄνθρωπος, πρᾶος καὶ εὐγενὴς τοὺς τρόπους. Περιῆλθαν τότε μέχρι τῆς ἀκοῆς μου

ψιθυρισμοὶ περὶ φιλίας του στενῆς πρὸς Ἀρμενίαν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνάμην νὰ ἐννοήσω διατί ἀκριβῶς ἐψέγοντο αἱ τοιαῦται σχέσεις. Ἄλλως, δὲν διεκόπησαν ὡς ἐξ αὐτῶν τὰ μαθήματά μου.

Τὰ Γαλλικὰ μὲ ἐδίδασκεν ὁ Monsieur Verdet, καλὸς ἐπίσης ἄνθρωπος, ἴσως δὲ καὶ ἱκανὸς διὰ τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον ἐπηγγέλλετο, ἀλλὰ πολὺ ὀλιγώτερον τοῦ Πατρόκλου περιποιούμενος τὰ τῆς ἐνδυμασίας του καὶ τὴν καθαριότητα τῶν χειρῶν του. Ἦτο γνήσιος τύπος Γάλλου τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν ταξεων. Εἶδα πολλοὺς ἔκτοτε παρομοίους του, ὑπαλλήλους μικροὺς εἰς γραφεῖα δημόσια, ῥάπτας ἢ ὑποδηματοποιοὺς εἰς τὰ ἐργαστήριά των, ἢ καὶ συνωθουμένους πρὸ τῶν θεάτρων, προτοῦ ἀνοιχθῇ ἡ θύρα τῶν εὐθηνῶν θέσεων.

Ἐνῷ ἠκολούθουν τὰ μαθήματα τῶν δύο τούτων διδασκάλων, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ μάμμη μου μετὰ τῶν νεωτέρων τέκνων της καὶ απέκτησα συμμαθητὴν τὸν θεῖον μου Μιχαλάκην

Δὲν ἠξεύρω ἂν ἐκ τοῦ διπλασιασμοῦ τῶν μαθητῶν των. ἢ ἐξ ἄλλης ἀφορμῆς, συνέλαβον οἱ δύο διδάσκαλοι, ὁ Πάτροκλος καὶ ὁ Verdet, τὴν ἰδέαν συνεταιρισμοῦ πρὸς ἵδρυσιν σχολείου. Τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σχεδίου των ἤρχισαν διὰ τῆς προσθήκης τριῶν ἔτι συμμαθητῶν, οἱ ὁποῖοι, πρὸ τῆς

ἐνοικιάσεως καταλλήλου οἰκίας, ἤρχοντο τακτικῶς εἰς τὴν οἰκίαν μας καὶ ἐδιδάσκοντο ἀπὸ κοινοῦ μὲ ἡμᾶς τοὺς δύο. Εἷς ἐξ αὐτῶν ἦτο συγγενής μας ἀποθανὼν εἰς νεαρὰν ἡλικίαν. Οἱ δύο ἄλλοι ἦσαν οἱ ἐξάδελφοι Καραθεοδωρῆ, ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Στέφανος Μεταξὺ τῶν πέντε διέπρεπεν ὁ Ἀλέξανδρος. Οἱ λοιποί, ἰσοδύναμοι περίπου καὶ οἱ τέσσαρες, ἀνεγνωρίζαμεν τὴν ὑπεροχήν του. Τὴν ἐκτίμησίν μας ἐδικαίωσε, ἀναδειχθεὶς κατόπιν εἷς τῶν πολυμαθεστέρων Ἑλλήνων.

Τοὺς δύο τούτους συμμαθητὰς ἐπὶ πολλὰ ἔτη δὲν ἐπανεῖδα. Διήλθαμεν ἑκατέρωθεν δεκάδας ἐτῶν χωρὶς νὰ συναντηθῶμεν ἢ νὰ παρουσιασθῇ ἀφορμὴ πρὸς ἀνανέωσιν τῶν παιδικῶν σχέσεων. Ὑπάλληλοι ἐκεῖνοι τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως, προήχθησαν εἰς μεγάλα ἀξιώματα, ἐνῷ ἐγὼ ἔζων ἰδιωτεύων εἰς Λονδῖνον. Μετὰ τοῦ Στεφάνου, πρέσβεως τῆς Τουρκίας εἰς Βρυξέλλας, ἀνενεώσαμεν πρὸ ἱκανῶν ἤδη ἐτῶν, τὴν παλαιὰν φιλίαν. Τὸν δὲ Ἀλέξανδρον ἐπεσκέφθην ἡγεμονεύοντα εἰς Σάμον, ὅτε πρό τινων ἐτῶν διέμεινα ἐπὶ ὀλίγας ὥρας εἰς τὴν αὐτόνομον νῆσον.

Ἐν τούτοις τὸ σχολεῖον τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ ·rdet ἤρχισε νὰ λειτουργῇ. Εἰς τὰ καινουργῆ θρανία ἐκαθίσαμεν, ὄχι μόνοι οἱ πέντε ἡμεῖς, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι τόσοι περίπου ὁμήλικοί μας. Οὐδένα ἐξ αὐτῶν ἐνθυμοῦμαι. Ἐν γένει δέ, τῆς μαθητικῆς

ἐκείνης περιόδου πολὺ ἀμυδρὰς ἀναμνήσεις διετήρησα. Ἡ φοίτησίς μου εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο διεκόπη, εἴτε ὡς ἐκ τῆς μεταβάσεώς μας εἰς ἐξοχήν, εἴτε ἕνεκα ἀσθενείας μου νέας. Ὁπωσδήποτε, ὅτε ἐπανέλαβα τὰ μαθήματά μου, τὸ ἵδρυμα τοῦ Πατρόκλου εἶχε διαλυθῆ. Ἡ κερδοσκοπία δὲν ἐστέφθη ὑπὸ ἐπιτυχίας. Κατετάχθην τότε ὡς ἡμισύσσιτος εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ Ραζῆ. Εἰς τοῦτο ἦτο ἤδη πρὸ ἐμοῦ ἐγγεγραμμένος ὁ Μιχαλάκης· ὡς ἀρχαιότερος δὲ μαθητής, ὡς ἀνήκων εἰς ἀνωτέραν τάξιν, ὡς πρεσβύτερός μου, ὡς ἀδελφὸς τῆς μητρός μου, ἴσως δὲ καὶ διότι ἤμην φιλάσθενος, μὲ ἔλαβεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του. Καὶ δὲν ἀπέβη ἀνωφελὴς δι' ἐμὲ ἡ προστασία του. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὁ πολὺς Dovarès, τοῦ ὁποίου ἀνέφερα ἤδη τὸ ὄνομα καὶ τοὺς ἄθλους, ἐκτιμήσας τὰ γαλλικά μου ἀναλόγως τοῦ μικροῦ μου ἀναστήματος, μὲ κατέταξεν εἰς τὴν κατωτέραν τῶν τάξεών του. Εἶχε μόλις ἀρχίσει τὸ πρῶτον μάθημα, ὅτε ὁ Μιχαλάκης, μαθὼν φαίνεται τὸν ἄδικον ἐξευτελισμόν μου, ἀνοίγει τὴν θύραν, εἰσβάλλει ἐντὸς τοῦ δωματίου, μὲ ἁρπάζει ἀπὸ τὴν χεῖρα καὶ πρὸς ἄκραν ἔκπληξιν τοῦ διδασκάλου μὲ ὁδηγεῖ εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Διευθυντοῦ. — « Κύριε Διευ»θυντά, ὁ ἀνεψιός μου ἀδικεῖται. Γνωρίζει Γαλλικὰ »περισσότερα παρ' ὅσα χρειάζονται διὰ νὰ καταταχθῇ »εἰς τὴν ἀνωτέραν τάξιν. Ἂς ἐξετασθῇ ἐκ νέου! »

Ὁ Διευθυντὴς ἐπείσθη, ὑπεβλήθην εἰς νέαν ἐξέτασιν, ἀνεγνωρίσθη ἡ ἀξία μου καὶ οὕτω, χάρις εἰς τὸν προστάτην μου, ἠξιώθην ν' ἀκούω τὸν Dovarès ἀναγινώσκοντα εἰς ἐπήκοον τῶν μαθητῶν τῆς ἀνωτέρας του τάξεως σκηνὰς ἐκ τοῦ δράματος La tour de Nesle.

Ὁ Διευθυντὴς Γεράσιμος Ραζῆς ἦτο Κεφαλλήν, ὡς μαρτυροῦν καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπώνυμόν του. Εἶχε τι τὸ εὐγενὲς εἰς τὴν μορφὴν καὶ τοὺς τρόπους. Ἡ ἔκφρασίς του ἦτο μελαγχολική, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι γνώρισμα ὅλων σχεδὸν τῶν κατοίκων τοῦ Ἀργοστολίου, ἀποδίδεται δὲ εἰς τὸ ἀπέναντι τῆς πόλεως ὑψηλὸν βουνόν, ἕνεκα τοῦ ὁποίου στερεῖται φαιδρότητος ὁ στενὸς ὁρίζων τῆς παραλίου καὶ κατὰ τὰ ἄλλα χαριέσσης πόλεως. Ἀλλὰ τὸ σύννουν ὕφος τοῦ ἀγαθοῦ Κεφαλλῆνος ἥρμοζεν εἰς διευθυντὴν σχολείου καὶ ἐπηύξανεν ἴσως τὴν γενικὴν πρὸς αὐτὸν ὑπόληψιν. Ἤκμαζε τότε τὸ σχολεῖόν του καὶ εἶχε μαθητὰς πολυαρίθμους ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων τῆς Πόλεως οἰκογενειῶν. Ἀγνοῶ ποῦ εἶχε σπουδάσει ὁ κύριος Ραζῆς, καὶ τί. Εἰδικότης του, νομίζω, ἦσαν τὰ μαθηματικά, ἀλλ' ὅμως ἐγὼ δὲν τὰ ἐδιδάχθην παρ' αὐτοῦ. Διδάσκαλον τῶν μαθηματικῶν εἶχα ἕνα ἀξιωματικὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ Μηχανικοῦ, διαμένοντα τότε εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ λόγους ἀγνώστους. Ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς μαθητὰς διὰ

τῆς ἀξιοπρεποῦς συμπεριφορᾶς μᾶλλον ἢ διὰ τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας του. Ἴσως ὅμως δὲν πταίει ἐκεῖνος ἐὰν ἡ διάνοιά μου δὲν εἰσέδυσεν εἰς τὰ μυστήρια τῆς γεωμετρίας.

Διδάσκαλον τῶν Ἑλληνικῶν εἴχαμεν τὸν Ἠπειρώτην Βρασούκαν, καλὸν κατὰ τὰ ἄλλα, ἄξεστον ὅμως καὶ ὀξύθυμον ἄνθρωπον. Τὴν ἀγανάκτησίν του ἐξέφραζε διὰ λέξεων Ἠπειρωτικῶν: «Κούτσουρα, Καλοιακοῦδα!» Τὸ ἀσύνηθες τῶν ὕβρεων διεσκέδαζε τοὺς μαθητὰς καὶ ἐφιλοτιμοῦντο, κατὰ συνέπειαν, νὰ διδουν ἀφορμὰς ὀργῆς εἰς τὸν εὐερέθιστον διδάσκαλον.

Δύναμαι νὰ καυχηθῶ ὅτι δὲν ἀπηύθηνε ποτὲ πρὸς ἐμὲ τὰ ἠχηρά του ἐπίθετα. Ἤμην εἰς τὸ σχολεῖον ὁποῖος καὶ εἰς τὴν οἰκίαν: ἥσυχος, εὔτακτος καὶ εἰρηνικός Ἔχαιρα τὴν εὔνοιαν τῶν διδασκάλων διὰ τὴν διαγωγὴν καὶ τὴν ἐπιμέλειάν μου, ἀλλὰ δὲν διέπρεψα ποτὲ ὡς εὐφυής. Διὰ τοῦτο, ὑποθέτω, ν συμπεριελήφθην εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπιδειχθέντω εἰς τὰς ἐξετάσεις, κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς φοιτήσεώς μου. Ὅτε, τελευταῖος τῆς τάξεώς μου, ἐποοχώρησα προσκληθεὶς πρὸς τὴν τράπεζαν, πρὸ ἧς ὁποίας ἐκάθηντο οἱ ἐξετάζοντες διδάσκαλοι, ὁ ὁ ευθυντὴς εἶπεν ὅτι ἡ ὥρα παρῆλθεν, ἀλλ᾽ ὅτι καὶ ἀνεξέταστος κρίνομαι ἄξιος προβιβασμοῦ.

Τὸ ἑπόμενον ἔτος δὲν εὑρισκόμην εἰς τὸ σχο-

λεῖον τοῦ Ραζῆ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἐξετάσεων. Εἴχαμεν ἀναχωρήσει πρὸ τούτων εἰς Ὀδησσόν. Τὰ δύο ἐκεῖνα ἔτη εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ Ραζῆ ἦσαν τὰ μόνα, κατὰ τὰ ὁποῖα ἠκολούθησα τακτικῶς τὴν σειρὰν τῶν λεγομένων ἐγκυκλίων μαθημάτων. Ἀλλὰ οὔτε ἐκεῖ τὰ ἠκολούθησα μέχρι τέλους, οὔτε ἀλλοῦ συνεπλήρωσα τὴν διακοπεῖσαν σειράν των. Ὁ πλάνης παιδιόθεν βίος καὶ αἱ ἀλλεπάλληλοι κατὰ τὴν πρώτην ἡλικίαν ἀσθένειαί μου ἐξηγοῦν πῶς ηὔξησα καὶ ἐνηλικιώθην χωρὶς ν' ἀποκτήσω ἐνδικτικὸν σχολείου ἢ ἀπολυτήριον οἱονδήποτε. Ἴσως ἡ ἔλλειψις συνεχοῦς τακτικῆς ἐκπαιδεύσεως δὲν μὲ ἐζημίωσεν οὐσιωδῶς. Ἀλλά, βεβαίως, ἔχει τὰ πλεονεκτήματά της ἡ μεθοδικὴ ἀπόκτησις τῶν γνώσεων, τῶν περιεχομένων εἰς τὰ σχολικὰ προγράμματα. Τὴν στέρησιν τῶν τοιούτων πλεονεκτημάτων συνῃσθάνθην πολλάκις κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου μου. Οὔτε τὴν ἀνεπλήρωσεν ἡ ἀπόκτησις τιμητικῶν διπλωμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ϛ'.

ΕΙΣ ΟΔΗΣΣΟΝ

Αἱ ἐντυπώσεις μου τῆς Ὀδησσοῦ ἤρχισαν ἀπὸ τὸ λοιμοκαθαρτήριον, ὥστε δὲν ἦσαν εὐάρεστοι. Ἡ πανώλης εἶχεν ἀπὸ ἐτῶν ἐκλείψει εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' ἡ Τουρκία ἐθεωρεῖτο ἀκόμη ὕποπτος. Ἄλλως, αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, ἐν τῇ σοφίᾳ των, δὲν τὴν εἶχαν εἰσέτι συμπεριλάβει εἰς τὴν χορείαν τῶν πολιτισμένων κρατῶν καὶ ἀναλόγως ἐρρυθμίζοντο αἱ πρὸς αὐτὴν σχέσεις των Τὰ πράγματα κατ' οὐσίαν δὲν μετεβλήθησαν ἔκτοτε, ὅσον καὶ ἂν ἠλλοιώθη ἡ ἐπιφάνεια. Ἡ πανώλης ἐξέλιπε, ἀλλ' ἡ ἔκτοτε ἱδρυθεῖσα διεθνὴς ὑγειονομικὴ ἐπιτροπὴ ἐξακολουθεῖ ἑδρεύουσα εἰς Κωνσταντινούπολιν. Εὐτυχῶς ὅμως ἐξέλιπε καὶ ἡ ζώνη τῶν λοιμοκαθαρτηρίων διὰ τῶν ὁποίων τὰ ὅμορα κράτη ἐπροφυλάττοντο κατὰ πάσης πρὸς τὴν Τουρκίαν ἀμέσου ἐπαφῆς. Ἰδίως αὐστηραὶ ἦσαν τῆς Ρωσσίας αἱ προφυλάξεις. Ἡ κάθαρσις τότε διήρκει δύο ἑβδομάδας. Διήλθαμεν δεκατέσσαρας ὅλας ἡμέρας ὡς κατάδικοι εἰς ἀληθῆ φυλακήν Τὰ ἐνόματά μας ἐκρατήθησαν πρὸς ἀπολύμανσιν, καὶ διὰ μὲν τοὺς λοιποὺς εἶχε λάβει ὁ πατήρ μου τὴν δέουσαν

πρόνοιαν διὰ νὰ μὴ μείνουν γυμνοί. Ἐγὼ ὅμως ἐλησμονήθην κατ' ἀρχάς Ἐπὶ τέλους ἦλθε καὶ δι' ἐμὲ ἐπενδύτης τοῦ πατρός μου. Τὸ πλάτος καὶ τὸ μῆκος του ἐπὶ τοῦ μικροῦ σώματός μου ἐπροκάλουν τὴν γενικὴν εὐθυμίαν ἐντὸς τοῦ Λοιμοκαθαρτηρίου, ἀλλὰ δὲν διέψευσα καὶ τότε τοὺς βαπτίσαντάς με παιδιόθεν φιλόσοφον, ἀπέδειξα δὲ διὰ τῆς ἀπαθείας μου ὅτι μὲ ὠφέλησε τὸ δοθὲν μάθημα ὅτε οἱ συμπαίκτορές μου ἐκόλλησαν εἰς τὴν ῥάχιν μου τὴν ἐπιγραφὴν Φιλόσοφος. Ὅσον περισσότερον ἀποδεικνύει τις ὅτι πειράζεται, τόσον περισσότερον τὸν πειράζουν.

Διήρχετο μὲ ἡμᾶς τὴν κάθαρσιν ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τῆς μάμμης μου Δημήτριος Βασιλείου. Ἀνετράφη μετὰ τῆς μητρός μου καὶ τῶν ἀδελφῶν της, καθὼς ἐγὼ μετὰ τῶν ὁμηλίκων θείων μου. Συνεταξειδεύσαμεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἤρχετο δὲ εἰς Ὀδησσὸν διὰ νὰ νυμφευθῇ. Ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐγνωρίσθημεν ἐσχετίσθημεν καὶ ἠγαπήθημεν. Τὸ ὄνομά του θὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὰς ἀναμνήσεις μου. Ἦτο εἷς τῶν προσφιλεστέρων ἐκ μητρὸς συγγενῶν μου· ἰδιότροπος κατὰ πολλά, ἀλλ' εὐφυὴς καὶ ἀγαθὸς ἄνθρωπος, εὐφάνταστος, ζωηρός, μὲ νοῦν φωτισθέντα ἐκ πολλῶν ἀναγνώσεων καὶ μὲ καρδίαν πλήρη εὐγενῶν αἰσθημάτων.

Ὁ πατήρ μου, ἡ θεία τῆς μητρός μου Εὐφρο-

σύνη Μαύρου καὶ τὰ τέκνα της ἤρχοντο καθ' ἑκάστην πρὸς ἐπίσκεψίν μας, ἀλλὰ τοὺς ἐβλέπαμεν καὶ μᾶς ἔβλεπαν διὰ μέσου διπλῆς σειρᾶς σιδηρῶν κιγκλίδων. Ἐπὶ τέλους ἐδόθη ἐλευθέρα κοινωνία, ἠνοίχθησαν τῆς φυλακῆς αἱ θύραι καὶ μετὰ τοὺς ἐναγκαλισμοὺς καὶ τοὺς ἀσπασμοὺς ὡδηγήθημεν εἰς τὴν οἰκίαν μας. Ἡ ἐκλογὴ τῆς οἰκίας ἐμαρτύρει ὅτι αἱ ὑποθέσεις τοῦ πατρός μου ἐπήγαιναν καλά. Ἡ κατοικία ἦτο εὐρύχωρος, εἰς τὸ πρῶτον πάτωμα μεγίστης οἰκοδομῆς, κειμένης ἐπὶ τῆς πλατείας τοῦ Θεάτρου. Τὰ ἔπιπλα ἦσαν εὐπρεπῆ. Ἐν συνόλῳ ἡ εἰς Ὀδησσὸν ἐγκατάστασις ἦτο ὁ ἀνετώτερος σταθμὸς τῶν πολλῶν ἕως τότε περιπλανήσεών μας. Ἀλλ' οὔτε τῆς οἰκίας τὸ ἄνετον, οὔτε ὁ ἐξευρωπαϊσμὸς τῆς πόλεως μετέβαλαν τὰς πρώτας ἐντυπώσεις καὶ τὴν ἀνέκαθεν προκατάληψίν μου. Δὲν ἠγάπων τὴν Ὀδησσόν, διότι δὲν μὲ εἵλκυε τῆς Ρωσσίας ἡ ἀτμοσφαῖρα.

Ἐκ βρεφικῆς ἡλικίας ἀνετράφην ἀκούων παιᾶνας ἐλευθερίας καὶ ὑμνουμένην τὴν ἀντίστασιν κατὰ τῆς τυραννίας· τροφή μου διανοητικὴ ὑπῆρξαν τὰ θούρια ᾄσματα τοῦ Ρήγα καὶ οἱ στίχοι τῶν δύο Σούτζων. Ἤμην ὀκταετὴς ὅτε ἦλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ εἴδησις τῆς μεταπολιτεύσεως τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1843, ἡ δὲ συμμετοχὴ τοῦ θείου μου Λέοντος Μελᾶ εἰς τὰ τότε συμβάντα ἐπηύξανε

τὴν παιδικὴν χαράν μου διὰ τὸν νέον ἐκεῖνον θρίαμβον τῆς ἐλευθερίας! Αἱ περὶ ἐμὲ κυκλοφοροῦσαι ἰδέαι ἐτυπόνοντο εἰς τὸν ἄωρον ἐγκέφαλόν μου. Ἐπῆλθαν κατόπιν οἱ ἀλλεπάλληλοι κλονισμοὶ τοῦ ἔτους 1848. Ἤμην τότε δεκατριῶν ἐτῶν, ὥστε ἠδυνάμην νὰ παρακολουθῶ τὰς ἐξ Εὐρώπης εἰδήσεις· καὶ παρηκολούθουν μετὰ περιεργείας ἐνθουσιώδους τὰς διαφόρους σκηνὰς τοῦ πολυπλόκου δράματος: τὴν πτῶσιν τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου, τὴν ἀνίδρυσιν τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, τὴν ἐξέγερσιν τῆς γείτονος Ἰταλίας, τὴν ἐφήμερον ἀποθέωσιν τοῦ Πάπα Πίου. Εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔψαλλαν ἀνεμποδίστως οἱ Ἰταλοὶ τὸν ὕμνον του, μετὰ ἴσου δὲ ἐνθουσιασμοῦ ἐψάλλαμεν καὶ ἡμεῖς τὴν ἐπωδόν του «Viva Pio Nono, viva la liberta», μέχρις οὗ τὸ ὄνομα τοῦ Πάπα ἀντεκατεστάθη εἰς τὸν ὕμνον διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Γαριβάλδη. Ὁ γενικὸς σάλος τῆς Εὐρώπης εἶχε τὸν ἀντίκτυπόν του εἰς τὰς νεαράς μας καρδίας. Πῶς ἦτο δυνατὸν οἱ συνηλικιῶται μου καὶ ἐγὼ νὰ συμπαθῶμεν πρὸς τοὺς ἀντιπάλους τῆς Ἐλευθερίας; Ἡ Αὐστρία τότε ἦτο ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐκπροσωποῦσα τὴν τυραννίαν. Τὴν Αὐστρίαν ἐπολέμουν καὶ Ἰταλοὶ καὶ Οὖγγροι. Ἡ δὲ δύναμις τῆς Αὐστρίας ἐκλονίζετο, ὅτε ἐπῆλθεν ἀρωγός της ἄλλη ἀντίμαχος τῆς Ἐλευθερίας, ἡ Ρωσσία. Ἡ Ρωσσικὴ σπάθη

κατέστρεψε τὴν Οὐγγρικὴν Ἐθνεγερσίαν. Κατὰ τὴν φοβερὰν ἐκείνην πάλην αἱ συμπάθειαι καὶ τὰ μίση συνεκεντρώθησαν εἰς δύο προπάντων ὀνόματα: ὁ Κοσοὺθ ἦτο ὁ λατρευτὸς ὑπέρμαχος τῆς Ἐλευθερίας,—ὁ αὐτοκράτωρ Νικόλαος ἐξεπροσώπει τὴν τυραννίαν. Ἰδοὺ διατί δὲν ἠγάπων τὴν Ρωσσίαν.

Τὴν ἀντιπάθειάν μου ἐπηύξησε, μετὰ τὰ ὀχληρὰ ἐπεισόδια τῆς καθάρσεως, ἡ ὑπερβολικὴ αὐστηρότης τῆς λογοκρισίας. Ἐκρατήθησαν πρὸς ἐξέτασιν τὰ βιβλία μου ὅλα, βιβλία σχολικὰ τὰ πλεῖστα, μετὰ δὲ τὴν ἐξέτασιν πολλὰ δὲν ἐπεστράφησαν. Χώρα ὅπου οὐδενὸς εἴδους ἐλευθερία ὑπῆρχε δὲν ἠδύνατο νὰ μὲ ἑλκύσῃ.

Ἀλλὰ καὶ ἡ φύσις αὐτὴ δὲν παρεῖχεν ἐκεῖ τὴν ἐλαχίστην ἀντιστάθμισιν τῶν ἠθικῶν μειονεκτημάτων. Ποῦ τοῦ Βοσπόρου ἡ ποικίλη ὡραιότης; Ποῦ τὸ ἐπαγωγὸν τῶν Νήσων τῆς Προποντίδος; Πεδιὰς ἀπέραντος καὶ μονότονος ἁπλοῦται ὄπισθεν τῆς πόλεως. Ἀντὶ τῶν τερπνῶν ἐξοχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ θέρος ἐκλείσθημεν εἰς ἀγροκήπιον, ὁπόθεν οὔτε βουνὸν ἐφαίνετο, οὔτε θάλασσα. Ἔξω τῆς περιοχῆς μας περίπατοι σπανίως ἐγίνοντο· ἦτο βαθὺ τὸ στρῶμα κονιορτοῦ εἰς τὰς δημοσίας ὁδούς. ἡ δὲ ἀκαλλιέργητος καὶ ἄδενδρος πεδιὰς δὲν εἶχε τίποτε τὸ ἑλκυστικόν. Ἐνίοτε ἐπεσκεπτόμεθα τὴν ἔπαυλιν τῆς θείας μας. Ἐκεῖθεν

ἐφαίνετο τουλάχιστον ἡ θάλασσα, — θάλασσα ἀπέραντος καθὼς καὶ ἡ πεδιάς, χωρὶς ἴχνος νήσου, χωρὶς γραμμὴν ὀρέων εἰς τὰ ἄκρα τοῦ ὁρίζοντος.

Ἐν συνόλῳ, καὶ σήμερον ἔτι, μετὰ τὰς ἐπελθούσας μεταβολὰς καὶ εἰς τὴν Ρωσσίαν καὶ εἰς τὸν τρόπον μου τοῦ σκέπτεσθαι, φρονῶ ὅτι δὲν ἦτο ἀδικαιολόγητος ἡ σφοδρά μου τότε ἐπιθυμία νὰ μὴ γείνω ὁριστικῶς Ὀδησσινός. Ἀδικαιολόγητος ὅμως μένω κατὰ τοῦτο: ὅτι δὲν ὠφελήθην ἀπὸ τὴν ἐκεῖ διαμονὴν διὰ νὰ σπουδάσω τὴν Ρωσσικὴν γλῶσσαν. Ὁ φόβος μου ἦτο μὴ μὲ δεσμεύσῃ ὁπωσδήποτε εἰς τὴν χώραν ἡ ἐκμάθησις τῆς γλώσσης της. Μετενόησα πολὺ ἔκτοτε! Πόσον χρήσιμος θὰ μοῦ ἦτο μετέπειτα ἡ Ρωσσική, καὶ πόσον εὐκόλως θὰ τὴν ἐμάνθανα τότε, ὁπότε ἄλλως ἐκ τῆς καθημερινῆς τριβῆς εἶχα συνειθίσει νὰ τὴν ἐννοῶ καὶ νὰ τὴν λαλῶ!

Ἀλλὰ μὴ καὶ τὴν Τουρκικὴν δὲν ἠδυνάμην ἐπίσης νὰ μάθω ἀκόπως κατὰ τὴν πολυετῆ διαμονήν μας εἰς Κωνσταντινούπολιν; Ἡ παιδική μου ἀκοὴ παρέλαβε σωρὸν λέξεων καὶ ἐκφράσεων, τὰς ὁποίας μέχρι τοῦδε δὲν ἐλησμόνησα ἐντελῶς. Καὶ ὡς πρὸς τὴν Τουρκικήν, λόγοι αἰσθηματικοὶ ὑπερίσχυσαν τῆς φιλομαθείας μου. Ἡ ἐκμάθησις τῆς γλώσσης ἐφαίνετο συνεπάγουσα, τρόπον τινά, τὴν ἀναγνώρισιν τῆς Τουρκικῆς κυριαρχίας. Διὰ τοῦτο, ἐνόσῳ ἡ

Ὀθωμανικὴ Κυβέρνησις δὲν ἀνεμιγνύετο εἰς τὰ τῶν σχολείων, οὔτε κἂν συμπεριελαμβάνετο ἡ Τουρκικὴ γλῶσσα εἰς τὰ προγράμματά των. Πῶς ὅμως ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἄλλως τὸ πρᾶγμα; Οἱ κατακτηταὶ ἀπέφυγαν ἐξ ἀρχῆς πᾶσαν ἀνάμιξιν πρὸς τοὺς κατακτηθέντας. Τίς Σουλτάνος, τίς Πασσᾶς ἐσκέφθη ποτὲ ὅτι ἐπεβάλλετο ἡ μίμησις τοῦ παραδείγματος τῶν Μοναρχῶν καὶ Κυβερνητῶν ἄλλων χωρῶν πολυγλώσσων; Τίς Τοῦρκος, καίτοι γνωρίζων τὴν Ἑλληνικήν, καταδέχεται νὰ τὴν ὁμιλήσῃ; Καὶ μετὰ τὴν δῆθεν ἀποδοχὴν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τὴν συγκρότησιν Ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ τὴν ὀργάνωσιν συστήματος ἐκπαιδευτικοῦ, διατί, κατὰ μίμησιν τῶν ξένων ὑποδειγμάτων, δὲν εἰσήχθη εἰς τὰ Τουρκικὰ σχολεῖα ἡ διδασκαλία τῆς Ἑλληνικῆς, — τῆς γλώσσης τόσων ἑκατομμυρίων ὑπηκόων τοῦ Σουλτάνου; Ἡ περιφρόνησις πρὸς τὸ ὑπόδουλον ἔθνος ἐκτείνεται καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν του. Συνέπεια τούτου ἡ ἀποστροφὴ τῶν κατακτηθέντων πρὸς τὴν γλῶσσαν τῶν κατακτητῶν, ἐφ᾽ ὅσον ἡ ἐκμάθησίς της δὲν ἐπιβάλλεται ὑπὸ τῆς ἀνάγκης.

Ἀτυχῶς καὶ εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα ἐπικρατεῖ τὸ αἴσθημα τοῦτο. Λησμονοῦμεν ὅτι ἡ γνῶσις τῆς Τουρκικῆς θ᾽ ἀπετέλει, ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, ὑπεροχὴν ἡμῶν ἀπέναντι τῶν Τούρκων, — ὅτι ἔπρεπε νὰ καταστῇ τὸ κυριώτατον προσὸν τῶν ἐπιζη-

τούντων θέσιν προξενικὴν εἰς τὴν Τουρκίαν,—ὅτι θὰ διηυκόλυνε καὶ εἰς τοὺς ἰδιώτας τὴν εὕρεσιν σταδίου ἐκεῖ, —ὅτι ἠδύνατο ἐπὶ τέλους ν' ἀποβῇ χρήσιμος καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας στρατιωτικούς. Ἡ ἀμάθεια ποτὲ δὲν ὠφελεῖ, ποτὲ δὲν φέρει τιμήν, οἱαδήποτε ἡ πρὸς δικαίωσίν της πρόφασις. Ἡ Τουρκική, καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ὅλαι τῶν γειτόνων μας αἱ γλῶσσαι ἔπρεπε νὰ διδάσκωνται συστηματικῶς. Ἀλλ' αἱ τοιαῦται σκέψεις εἶναι προϊὸν πείρας, τὴν ὁποίαν δὲν εἶχα τότε. Δὲν ἐσκεπτόμην οὕτω πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν καὶ οὔτε οἱ περὶ ἐμὲ εἶχαν τοιαύτας ἰδέας.

Ἄλλως, ὁ πατήρ μου δὲν μὲ προητοίμαζε διὰ στάδιον λογίου ἢ ἐπιστήμονος. Ὁ προορισμός μου ἦτο νὰ γείνω κ' ἐγὼ ἔμπορος. Πρὸς τοῦτο δὲν ἐθεώρει ἱκανὰς τὰς μέχρι τοῦ σχολείου τοῦ Ραζῆ ἀποκτηθείσας γνώσεις. Ἀπ' ἐναντίας. Ἀλλ' εἰς Ὀδησσὸν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμπληρώσω εἰς Ἑλληνικόν σχολεῖον τὴν ἐγκύκλιόν μου παίδευσιν. Μόνον διὰ τὰς ξένας γλώσσας ἠδύνατο νὰ ληφθῇ φροντίς.

Εἰς συμπλήρωσιν ὅσων ἐδιδάχθην ἀπὸ τὸν Dovarés, ἐλάμβανα μαθήματα Γαλλικῆς, ἤρχισα δὲ μετ' ὀλίγον καὶ τὰ Ἀγγλικά. Κυρία ὅμως φροντὶς τοῦ πατρός μου ἦτο ἡ ἐμπορική μου ἐκπαίδευσις. Ὅσας ὥρας τῆς ἡμέρας δὲν ἀπησχόλει ἡ ἐκμάθησις τῶν δύο γλωσσῶν, διηρχόμην εἰς τὸ γραφεῖον, ἀντιγράφων ἐμπορικὰς ἐπιστολάς. Ταυτοχρόνως ἤρχισα

νὰ διδάσκωμαι πρακτικῶς καὶ τὴν διπλογραφίαν, κρατῶν τινα τῶν Καταστίχων, ὑπὸ τὰς ὁδηγίας καὶ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ συνεταίρου τοῦ πατρός μου, εἰδικοῦ περὶ τὰ τοιαῦτα. Κατὰ τὸ θέρος ὅμως ἔμενα διαρκῶς εἰς τὴν ἐξοχήν, ἐλεύθερος ν' ἀναγινώσκω, νὰ μελετῶ καὶ νὰ γράφω ὅσον θέλω. Ἦτο δὲ τόση, φαίνεται, ἡ πρὸς τοῦτο ἔφεσίς μου, ὥστε ἡ ἰδιοκτήτρια τοῦ ἀγροκηπίου, κατοικοῦσα εἰς παρακειμένην οἰκίαν, ἔλεγεν εἰς τὴν μητέρα μου: «Μὴ τὸν ἀφίνῃς νὰ διαβάζῃ τόσον· θὰ κουτιάσῃ!» Δὲν εἶχεν ἴσως ἄδικον ἡ ἀγαθὴ γερόντισσα. Ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἡ μήτηρ μου δὲν συνεμερίζετο τοὺς περὶ ἐμοῦ φόβους της, ἀπ' ἐναντίας ἐφαίνετο ὑπερηφανευομένη κάπως διὰ τὴν φιλομάθειαν τοῦ υἱοῦ της καὶ διὰ τὰς πρὸς τὰ γράμματα τάσεις του. Ἐκεῖ δέ, εἰς Ὀδησσόν, συνέλαβα κατὰ πρῶτον καὶ ἐγὼ αὐτὸς τὴν ἰδέαν ὅτι ἴσως εἶχα, ἢ ἠδυνάμην ν' ἀποκτήσω, προσόντα δικαιοῦντα τὴν μητρικὴν φιλοδοξίαν.

Ἡ πρὸς τοῦτο ἐνθάρρυνσις προῆλθεν ἐκ τοῦ διδασκάλου μου τῆς Γαλλικῆς. Ἦτο Ἑλβετὸς εὐπαίδευτος, — τύπος λογίου εὐπρεποῦς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὠνομάζετο Weiss. Πέρυσι (τὸ 1897) ἐγνώρισα εἰς Λωζάνην φίλον καὶ συνάδελφόν του, ὑπέργηρων ἤδη ἀλλ' ἀκμαῖον τὴν διάνοιαν, τὸν γνωστὸν Ἑλβετὸν λόγιον καὶ συγγραφέα Κον Hermin-

geard. Πρὸ ἡμίσεως περίπου αἰῶνος διέτριψεν εἰς Ὀδησσὸν ὡς διδάσκαλος, ὑπῆρξε δὲ ἀμοιβαία ἡ εὐχαρίστησίς μας ὅτε ἀνεκαλύψαμεν ὅτι ἡ μνήμη τοῦ πρὸ ἐτῶν πολλῶν ἀποθανόντος συμπατριώτου του συνέδεε τὰς παλαιάς μας ἀναμνήσεις.

Ὁ Weiss δὲν περιωρίζετο εἰς τὴν ἐξάσκησιν τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος. Ἦτο ταυτοχρόνως διευθυντὴς καὶ συντάκτης τῆς ἐφημερίδος le Messager d'Odessa. Ὅπως ὁ πατήρ μου ἐθεώρει ὡς τὸ κάλλιστον προπαίδευμα διὰ τὸ ἐμπορικὸν στάδιον τὴν ἀντιγραφὴν ἐπιστολῶν, οὕτω καὶ ὁ συντάκτης τῆς Ὀδησσινῆς Ἐφημερίδος ἐφρόνει, φαίνεται, ὅτι συνετέλει εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς Γαλλικῆς ἡ χρησιμοποίησίς μου πρὸς παραγέμισμα τοῦ φύλλου του. Ἐνίοτε ὑπηγόρευεν ἄρθρα του ἢ καὶ ἐπιφυλλίδας· ἄλλοτε μοῦ τὰ ἐνεπιστεύετο πρὸς ἀντιγραφήν Ἀλλὰ ταῦτα ἦσαν ἐπεισοδιακά. Αἱ παραδόσεις του ἦσαν τακτικαὶ καὶ εὐμέθοδοι. Ἐμάνθανα παρ' αὐτοῦ την ἱστορίαν τῆς Γαλλικῆς Φιλολογίας, ἐξησκούμην δὲ εἰς τὴν χρῆσιν τῆς γλώσσης διὰ μεταφράσεων καὶ συνθέσεων. Ἔχω ἀκόμη τὸ χειρόγραφον τῆς μεταφράσεώς μου ὁλοκλήρου τῆς Ἱστορίας τοῦ Σουλίου τοῦ Περραιβοῦ, μὲ τὰς διορθώσεις τοῦ διδασκάλου μου. Τῶν συνθέσεών μου δὲν ἐκράτησα ἀντίγραφα. Τὴν εὕρεσιν τοῦ θέματος ἄφινε ὁ διδάσκαλος εἰς τὴν ἐκλογήν μου. Μίαν ἡμέραν ἔφερα πρὸς διόρθωσιν

περιγραφὴν τοῦ Ναυπλίου κατὰ τὰς παιδικὰς ἐντυπώσεις μου. Τὸ μάθημα ἐγίνετο εἰς τὴν κατοικίαν του. Τὸ δωμάτιον ἦτο πλῆρες βιβλίων διεσπαρμένων ἐπὶ ὅλων τῶν ἐπίπλων, καὶ φύλλων τοῦ Messager στοιβασμένων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ἐνῷ διώρθωνε τὴν σύνθεσίν μου κύπτων ἐπὶ τῆς τραπέζης του, ὁ Weiss διέκοψε τὴν ἀνάγνωσιν, ἔστρεψε πρὸς ἐμὲ τὸ βλέμμα καὶ μὲ ἠρώτησε ἐὰν ἔγραψα μόνος καὶ ἀβοήθητος. Δὲν ἀπέκρυψε τὴν ἔκπληξίν του οὔτε ἀπεσιώπησε τὴν ἐπιδοκιμασίαν του. Διέδωσε δὲ τοὺς δι' ἐμὲ ἐπαίνους του εἰς τὸν οἰκογενειακόν μας κύκλον, πρὸς ἄκραν εὐχαρίστησιν τῆς μητρός μου. Τὸ γύμνασμά μου ἐκεῖνο ἦτο ἡ ἀφετηρία τῆς ὅλης μετέπειτα συγγραφικῆς ἐργασίας μου, ὁ δὲ Weiss διὰ τῆς ἐνθαρρύνσεώς του, ὑπῆρξεν ὁ ἀληθὴς ἀνάδοχός μου εἰς τὸ βάπτισμα τῆς φιλολογίας.

Ἐξηκολούθησα τὰ μαθήματά μου, τὰς ἀναγνώσεις μου, ἀλλὰ δὲν ἐπεζήτησα διὰ νέων Γαλλικῶν συνθέσεων νέους ἐπαίνους τοῦ διδασκάλου μου. Ἀντὶ τούτου ἐπεχείρησα τὴν εἰς στίχους μετάφρασιν τῆς Ἐσθὴρ τοῦ Ρακίνα.

Εἶπα ἤδη πόσον ὀφείλω εἰς τὴν μητέρα μου τὴν εὐκολίαν τοῦ ἀποθησαυρίζειν εἰς τὴν μνήμην μου στίχους. Ἐκ βρεφικῆς σχεδὸν ἡλικίας ἡ ἀκοή μου εἶχε συνειθίσει τόσον εἰς τὸν Ἑλληνικὸν δεκαπεντασύλλαβον, ὥστε ἦλθεν αὐτόματος, τρόπον

τινά, ἡ πρὸς στιχουργίαν ἀπόπειρα. Διὰ τοῦτο οἱ πρῶτοι μου ἐκεῖνοι στίχοι ἔχουν τοῦτο τοὐλάχιστον τὸ προσόν, ὅτι δὲν μαρτυροῦν βίαν, οὔτε στεροῦνται ἀφελοῦς τινος φυσικότητος. Ἀλλ᾽ ὅμως ὁ στίχος εἶναι ἔργον τέχνης ἀπαιτούσης τριβὴν καὶ κόπον, — εἶναι ὄργανον τοῦ ὁποίου ἡ τελειοποίησις δὲν ἀποκτᾶται εὐκόλως καὶ διὰ μιᾶς. Ἐγνώριζα μὲν ἐκ στήθους ποιήματα τῶν Σούτζων καὶ τοῦ Ραγκαβῆ, ἀλλὰ τοὺς κανόνας τῆς στιχουργίας δὲν εἶχα διδαχθῇ παρ᾽ οὐδενός, δὲν εἶχα μάθει τί ν᾽ ἀποφεύγω, τί νὰ ἐπιδιώκω πρὸς ἐπιτυχῆ ἐκμετάλλευσιν τῆς ἁρμονίας τῆς γλώσσης μας, οὔτε ἦτο δυνατὸν εἰς τὴν ἡλικίαν ἐκείνην νὰ σχηματίσω ἐξ ἰδίας πείρας ὀρθὰς περὶ τούτων ἰδέας. Ἀλλὰ καὶ τῆς γλώσσης μας αὐτῆς δὲν ἤμην ἐγκρατής. Τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Βρασούκα τὰ μαθήματα δὲν ἦσαν βεβαίως προπαρασκευὴ ἀρκοῦσα πρὸς μόρφωσιν Ἕλληνος συγγραφέως. Μὴ ἔχων ὅμως τὴν συναίσθησιν τῶν ἐλλείψεων καὶ τῶν ἀτελειῶν τούτων, ἐξηκολούθουν ἄνευ ἐνδοιασμῶν τὴν ἔμμετρόν μου μετάφρασιν τῆς Ἐσθήρ.

Καὶ οὔτε περιωρίσθη εἰς τοῦτο ἡ στιχουργική μου τόλμη. Μὴ ἀρκούμενος εἰς τὴν μετάφρασιν, δὲν ἐδίστασα νὰ ἐκφράσω διὰ στίχων τοὺς στοχασμοὺς καὶ τὰ αἰσθήματά μου. Τὸ πρῶτον μου ποίημα ἐνέπνευσεν ὁ θάνατος νέας κόρης. Μόλις τὴν ἐγνώ-

ρίζα, ἀλλ' ἦτο μνηστὴ τοῦ υἱοῦ τῆς θείας μας ὥστε ὁ πρόωρός της θάνατος ἐπροξένησε βαθεῖαν ἐντύπωσιν εἰς ὅλην μας τὴν οἰκογένειαν. Ἀπήχησις τῆς γενικῆς περὶ ἐμὲ λύπης ἦσαν οἱ πρῶτοι μου ἐκεῖνοι στίχοι:

Μίαν θερινὴν ἡμέραν ἡ ψυχή μου λυπημένη
μὲ ὡδήγησε ς' ἐκεῖνο τὸ ἁγιασμένον μέρος
ὅπου κεῖνται ἀμερίμνως οἱ ψυχροὶ ἀποθαμμένοι κλ.

Στίχοι παιδικοί· ἤμην μόλις δεκατετραετὴς τότε. Ἀλλ' ἐν τούτοις τὸ ἐλεγεῖον ἐκεῖνο, καθὼς καὶ ἡ Γαλλική μου περὶ Ναυπλίου σύνθεσις, ἐμαρτύρουν ἰδιοφυΐαν ἐπιδεκτικὴν καλλιεργείας καὶ ἀναπτύξεως. Τὸ κακὸν ἦτο, ὅτι ἡ ἐκ φύσεως εὐκολία πρὸς ἔκφρασιν τῶν ἰδεῶν μου, πεζῶς ἢ ἐμμέτρως, ὑπέτρεφε ματαιότητα ἐπικίνδυνον εἰς τὴν ἡλικίαν μου. Ἐξ ἄλλου ὅμως ηὔξανε τὸν ζῆλον μου πρὸς ἀπόκτησιν γνώσεων. Ἡ φιλομάθειά μου συνεδυάζετο οὕτω μὲ δόσιν φιλοδοξίας.

Ἀλλ' οὔτε ἡ φιλοδοξία οὔτε ἡ φιλομάθειά μου ἐρρυθμίζοντο κατὰ πρόγραμμα ὡρισμένον. Αἱ περιπλανήσεις μας, ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ ἐργασθῶ πρὸς ἀπόκτησιν ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τὸ ἐπισφαλὲς τῆς ὑγείας μου μὲ ἐστέρησαν παιδιόθεν συστηματικῆς παιδεύσεως καὶ δὲν ἐπέτρεψαν, κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν, νὰ χαράξω τὸν δρόμον μου συμμόρ-

φως πρὸς τὰς φιλολογικάς μου τάσεις. 'Απέβη ἄρα γε τοῦτο πρὸς ζημίαν ἢ πρὸς ὄφελός μου; Ἤθελεν ἀποβῇ ὁ βίος μου χρησιμώτερος, γονιμώτερος ἢ εὐτυχέστερος ἐὰν αἱ περιστάσεις ἐπέτρεπαν νὰ μεταβῶ ἐξ 'Οδησσοῦ εἰς κέντρον ἐπιστημονικὸν, ν' ἀφοσιωθῶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ γράμματα ἢ τὰς ἐπιστήμας, νὰ φοιτήσω εἰς Πανεπιστήμια καὶ ν' ἀποκτήσω διπλώματα ἀνοίγοντα θύρας σταδίων ἄλλων ἢ τὸ στάδιον τοῦ ἐμπορίου; Ἴσως ναί, ἴσως ὄχι. 'Αλλὰ καὶ ἂν συνέλαβαν τότε οἱ γονεῖς μου σχέδια τοιαῦτα περὶ τοῦ μέλλοντός μου, τὰ ἀνέτρεψε νέα μου πάλιν ἀσθένεια.

Νομίζω ὅτι τὸ κακὸν προῆλθεν ἐκ λάθους τοῦ ἰατροῦ. Εἶχα πάθει ἐξανθήματα, ὄχι ἀσυνήθη κατὰ τὴν ἡλικίαν τῆς νεανικῆς ἀναπτύξεως, ἀλλ' εἰς ἄκρον ἐνοχλητικά. Εἶχαν παραμορφώσει καὶ αὐτὸ τὸ πρόσωπόν μου. Πρὸς θεραπείαν, ἐσυμβούλευσεν ὁ ἰατρὸς λουτρὰ εἰς λίμνην ὑφάλμυρον, κειμένην εἰς τὰ περίχωρα τῆς 'Οδησσοῦ. Ἴσως ἀδικῶ τὸν ἰατρὸν ἀποδίδων εἰς τὰ λουτρὰ ἐκεῖνα τὴν ἐξάλειψιν μὲν τῶν ἐξανθημάτων, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἀσθένειαν. Ὁποία ἀκριβῶς ἡ ἀσθένεια ἀγνοῶ, ἀλλὰ ἔλαβε διαστάσεις τοιαύτας, ὥστε ὡς μέσον σωτηρίας ἀπεφασίσθη ἡ ἄμεσος μετάβασίς μου εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἕνεκα τῶν ἀπαιτουμένων διατυπώσεων πρὸς ἀπόκτησιν διαβατηρίου, ἐπεβάλλετο

ή ἀναβολὴ τῆς ἀναχωρήσεως τῆς μητρός μου, δι᾽ ἐμὲ δὲ πᾶσα χρονοτριβὴ ἐθεωρεῖτο ἐπικίνδυνος. Ἐπεβιβάσθην λοιπὸν μόνος ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου. Ἡ μήτηρ μου, κρύπτουσα τὴν ἀδημονίαν της, ὑπεκρίνετο φαιδρότητα. Κατόπιν ἔμαθα ὅτι κυρίαι γνώριμοι, βλέπουσαι τὸν ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου χωρισμόν μας, τὴν ἐλεεινήν μου κατάστασιν, καὶ ἀπατηθεῖσαι ἐκ τῆς προσποιητῆς εὐθυμίας τῆς καλῆς μου μητρός, ἀπέδιδαν εἰς ἀναλγησίαν τὴν συμπεριφοράν της. Δὲν ἐγνώριζαν φαίνεται μέχρι τίνος δύναται νὰ φθάσῃ ἡ ἀγάπη μητρὸς καὶ πόσης γενναιότητος εἶναι ἐπιδεκτικὴ ἡ μητρικὴ στοργή!

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ ΕΚ ΔΕΥΤΕΡΟΥ

Ὁ καλός μου πάππος ἦλθεν ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου πρὸς παραλαβήν μου καὶ μὲ συνώδευσε μέχρι τῆς οἰκίας του, κειμένης ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Γαλατᾶ. Δυσκόλως ἀπέκρυψεν ἐκεῖνος τὴν θλιβεράν του ἐντύπωσιν ὅτε εἶδε τὴν ἐξησθενημένην μορφήν μου, ἀλλ' ἡ μάμμη μου μὲ ὑπεδέχθη μὲ ἐνδείξεις χαρᾶς καὶ εὐθυμίας. Ὑπεκρίνετο ὅτι μὲ ὑποδέχετο ὅπως καὶ ἡ μήτηρ μου ὅτε μὲ ἀπεχωρίσθη. Ἀλλ' ὅμως ἐπροδόθη, χωρὶς νὰ τὸ ἐννοήσῃ. Ἀνέβην τὴν κλίμακα στηριζόμενος εἰς τὸν βραχίονά της καὶ βήχων. Εἰς τὸ διάζωμα τῆς κλίμακος δεξιόθεν ἦτο ἡ θύρα τῆς τραπεζαρίας, ἄντικρυ δὲ ἐπὶ τοῦ τοίχου καθρέπτης. Προτοῦ στραφῶ διὰ νὰ εἰσέλθω εἰς τὴν τραπεζαρίαν, εἶδα εἰς τὸν καθρέπτην τὴν μάμμην μου, ὄπισθέν μου. Συσφίγγουσα τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν χειλέων ἐξέφραζε διὰ τοῦ σχήματος αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦ βλέμματος τὴν ἀδημονίαν της. Δὲν ἀπέδειξα ὅτι τὴν παρετήρησα. Ὑπεκρινόμην καὶ ἐγὼ τὸν εὔθυμον. Καὶ ὅμως ἐγνώριζα ὅτι δὲν ἦτο ἀκίνδυνος ἡ ἀσθένειά μου. Ἀλλὰ δὲν μὲ ἐφόβιζεν ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου.

Δὲν ἐνθυμοῦμαι ἀκριβῶς ἐὰν τότε, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἢ τὸ ἑπόμενον ἔτος εἰς τὴν Σύραν, ἔγραψα τοὺς στίχους «Ὁ θνήσκων νέος».

Καὶ εἰς τὴν Σύραν κατόπιν, μολονότι ἤμην εἰς πλήρη ἀνάρρωσιν, ἔμεναν ἀκόμη καταφανῆ τὰ σημεῖα τῆς ἀσθενείας. Μίαν ἡμέραν, ἐνῷ ἔβηχα καθ' ὁδόν, ἤκουσα ὄπισθέν μου ἀγυιόπαιδας χαρακτηρίζοντάς με ὡς φθισικόν. Εἶχα τότε καὶ ἐπὶ ἔτη πολλὰ διετήρησα τὴν ἰδέαν, ὅτι θ' ἀποθάνω νέος. Εἰς τὸ Λονδῖνον, ὅτε μετὰ τὴν ἡμιπληγίαν τοῦ πατρός μου ἔγεινα ὁ ἀληθὴς ἀρχηγὸς καὶ τὸ στήριγμα τῆς οἰκογενείας, συναισθανόμενος τὴν ἀνάγκην νὰ ζήσω, παρεκάλεσα τὸν ἰατρόν μου νὰ μὲ βεβαιώσῃ ἐὰν ἦτο πιθανὴ ἡ ἐπὶ δέκα ἔτη, ἔστω καὶ πέντε, παράτασις τῆς ὑπάρξεώς μου. Ἀφοῦ μὲ ἐξήτασε μετὰ προσοχῆς, εἶπε μειδιῶν ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος διὰ νὰ μὴ ζήσω καὶ εἴκοσιν ἔτη ἀκόμη. Ἤμην τότε εἰκοσιπενταετής. Ἡ προθεσμία τοῦ ἰατροῦ μου παρῆλθε πρὸ πολλοῦ, ὥστε δὲν διεψεύσθη ἡ προφητεία του. Ἡ ὑγεία μου ἐστερεώθη ἔκτοτε. Ἡ κρᾶσις μου, ὡς φαίνεται, ἦτο ἐκ γενετῆς καλὴ καὶ διὰ τοῦτο, ἀφοῦ διῆλθα σῷος τὰς πολλὰς ἀσθενείας τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἀπέκτησα ἀνδρωθεὶς τὴν εὐρωστίαν μου. Ἄλλως, δύναμαι νὰ προσθέσω ὅτι ἀπέφυγα πάντοτε τὰς καταχρήσεις, τὰς ὑποσκαπτούσας τὴν ὑγείαν. Μόνον τῆς ὁράσεως δὲν ἐφεισ-

ὅσον ἔπρεπε. Ἀλλ᾽ εἰς τοῦτο πταίει ὁ αὐτὸς ἰατρός. Ἦτο ὁ γνωστὸς Gueneau de Mussy, ὁ ἰατρὸς τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας τῶν Ὀρλεανιδῶν, τὴν ὁποίαν παρηκολούθησεν εἰς τὴν ἐξορίαν. Παρεκτὸς τῆς ἐπιστήμης του, ἦτο ἀγαθὸς ἄνθρωπος—εὐφυής, εὐγενὴς καὶ εὐπροσήγορος. Παρατηρήσας ἡμέραν τινὰ τοὺς ὀφθαλμούς μου, μὲ ἠρώτησεν ἂν ἀναγινώσκω τὴν νύκτα εἰς τὴν κλίνην μου, καὶ ἀπηρίθμησεν ὅλας τὰς ὀλεθρίας συνεπείας τῆς τοιαύτης κακῆς συνηθείας, παρακινῶν με νὰ τὴν παραιτήσω. Ἔπειτα, ἐψιθύρισε μυστηριωδῶς: «Δὲν ἀποκοιμοῦμαι ποτὲ χωρὶς ν᾽ ἀναγνώσω». Ἐννοεῖται ὅτι ἠκολούθησα τὸ παράδειγμα καὶ ὄχι τὸ δίδαγμα τοῦ ἰατροῦ μου. Τοῦτο συνέτεινε βεβαίως εἰς τὴν ἐξασθένησιν τῶν ὀφθαλμῶν μου, ἀλλὰ πρὸς τί ἡ ὅρασις, ἐὰν δὲν χρησιμοποιεῖται; Ἐὰν πέπρωται νὰ χάσω τὸ φῶς τῶν ὀφθαλμῶν, ἂς ἔχω τοὐλάχιστον τὴν παρηγορίαν ὅτι τοὺς ἐχρησιμοποίησα.

Πρὸς ἀνάρρωσιν ὁ πάππος καὶ ἡ μάμμη μου μὲ ἔφεραν εἰς τὴν νῆσον Πρίγκηπον. Ἦτο προχωρημένον τὸ θέρος, ὥστε ὀλίγα οἰκήματα ἔμεναν διαθέσιμα. Εὐτυχῶς μεταξὺ αὐτῶν ἐπροτιμήθη ἡ τελευταία οἰκία τῆς κωμοπόλεως, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης πρὸς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Δὲν ἦτο μεγάλη, οὔτε πολυτελής, ἀλλὰ τὴν περιέζωνε κῆπος, ἡ δὲ θέα ἐκ τῶν παραθύρων ὡραία

καὶ πρὸς τὸ βουνὸν καὶ πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἦτο ἀληθὴς ἐξοχικὴ κατοικία, τὰ πάντα δὲ ἐκεῖ μοῦ ἐφαίνοντο τερπνὰ παραβαλλόμενα πρὸς τὰ θερινὰ ἐνδιαιτήματα τῆς Ὀδησσοῦ.

Τὴν ἀνάρρωσίν μου ἐπετάχυνε ὁ ζωογόνος ἀὴρ τῆς Πριγκήπου ὅσον καὶ ἡ τρυφερὰ περίθαλψις τῶν γονέων τῆς μητρός μου. Πρὸς τὴν μάμμην μου μὲ εἶχεν ἐξοικειώσει ἡ πολυετὴς συμβίωσις, ἀλλὰ πρὸς τὸν πάππον μου μὲ συνέδεεν ἡ ἀμυδρὰ μόνον ἀνάμνησις τῶν θωπειῶν του, ὅτε ἤμην τετραετὴς εἰς τὴν Σύραν. Εκτοτε διέμενε εἰς Ταγανρόκ, ὁπόθεν ἐπανῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὀλίγους μῆνας πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς μας δι' Ὀδησσόν. Τότε, καὶ ἔτι μᾶλλον κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀναρρώσεώς μου εἰς τὴν Πρίγκηπον, τὸν ἐγνώρισα καὶ τὸν ἠγάπησα ἐκ τοῦ πλησίον. Μὲ ἠγάπα καὶ ἐκεῖνος. Εἶχε χωριστὴν ἀδυναμίαν πρὸς τὴν μητέρα μου καὶ μετέφερεν εὐκόλως εἰς τὸν πρωτότοκόν της τὴν πρὸς ἐκείνην στοργήν. Ἦτο φύσει γλυκὺς καὶ ἥμερος. Σπανίως ἠγανάκτει· τότε δὲ ἐκοκκίνιζαν αἱ παλάμαι του καὶ ἐπανήρχοντο εἰς τὴν γλῶσσαν του ἐκφράσεις διαλεκτικαὶ τῆς πατρίδος του, — ὄχι ὅμως ποτὲ δριμεῖαι, ὅσον τὰ ἐπίθετα διὰ τῶν ὁποίων διετρανοῦτο ἡ ὀργὴ τοῦ διδασκάλου μου Βρασούκα. Ἄλλως, τὸν πάππον μου καθησύχαζεν ἀμέσως ἡ ἔτι πρᾳοτέρα σύζυγός του. Καὶ οἱ δύο δέ, καθὼς καὶ

ὁ Μιχαλάκης καὶ ἡ Φρόσω, οἱ παιδικοί μου σύντροφοι καὶ συμπαίκτορες, ἐφρόντιζαν πῶς νὰ καταστήσουν ὅσον τὸ δυνατὸν ὀλιγώτερον ἐπαισθητὴν τὴν ἔλλειψιν τῆς μητρός μου. Ἠσθανόμην ὅτι εἶχα περὶ ἐμὲ ἀληθεῖς γονεῖς καὶ ἀληθεῖς ἀδελφούς. Ἓν τῶν πολυτιμοτέρων ἀγαθῶν τοῦ βίου μου ἦτο ἀνέκαθεν ἡ συνδέουσα τὴν οἰκογένειάν μας ἀγάπη. Ἡ παιδιόθεν προσκόλλησις εἰς τοὺς ἐκ μητρὸς συγγενεῖς κατέστησεν ὡς συνήθειαν, ὡς δευτέραν τρόπον τινὰ φύσιν, τὴν ἐπέκτασιν τῆς στοργῆς μου καὶ εἰς τὰ τέκνα των. Οἱ νεώτεροι, οἱ βαθμηδὸν αὐξήσαντες τὸν οἰκογενειακὸν κύκλον, μὲ ἀποκαλοῦν ἐνίοτε φιλοσυγγενῆ· φοβοῦμαι δὲ ὅτι τοῦτο ὑποκρύπτει δόσιν εἰρωνείας. Ἀλλὰ δὲν γνωρίζουν οἱ νεώτεροι πῶς καὶ διατί ἀνεπτύχθη ἐντὸς τῆς ψυχῆς μου ἡ φ ι λ ο σ υ γ-γ έ ν ε ι α.

Εἰς τὴν Πρίγκηπον συνεδέθην διὰ στενῆς φιλίας μὲ τὸν Ἀπόστολον Θεοδωρίδην. Ἦτο ἄλλοτε οἰκοδιδάσκαλος, εἰς τὴν Λιβόρνον, τοῦ ἀποθανόντος μονογενοῦς υἱοῦ τῆς ἀδελφῆς τῆς μάμμης μου. Ἐφιλοξενεῖτο καὶ ὁ Ἀπόστολος τότε εἰς τοῦ πάππου μου. Ἦτο κατὰ πολλὰ ἔτη πρεσβύτερός μου, ὡς ἐμαρτύρει καὶ ἡ δασεῖα ὑπόξανθος γενειάς του. Ὑπῆρξε ὁ πρῶτος, ἀλλ᾽ ὄχι καὶ ὁ τελευταῖος, τῶν φίλων μου ἡλικίας διαφόρου τῆς ἰδικῆς μου. Κατὰ τὴν νεότητά μου ἀπέκτησα πολλοὺς φίλους πρεσβυτέρους μου, ἢ

καὶ γέροντας. Τώρα δέ, ὅτε ἐγήρασα, οἱ πλεῖστοι τῶν φίλων μου εἶναι κατὰ πολλὰ ἔτη νεώτεροί μου. Ὅ,τι μὲ εἵλκυεν ἄλλοτε πρὸς τοὺς γηράσαντας, ἴσως ἑλκύει σήμερον καὶ τοὺς νέους πρὸς ἐμέ· ἴσως οἱ τιμήσαντές με τότε διὰ τῆς φιλίας των ἐνεφοροῦντο τῶν αὐτῶν αἰσθημάτων καθὼς ἐγὼ τώρα πρὸς τοὺς νέους, ὅσους δὲν βαρύνει ἡ πρεσβυτική μου ἡλικία. Ἀγαπῶμεν τὴν νεότητα, καθὼς ἀγαπῶμεν τὴν ἄνοιξιν, ὁ δὲ συγχρωτισμὸς μετὰ νεωτέρων ἰσοδυναμεῖ πρὸς παράτασιν τῆς ζωῆς. Ἐξασφαλίζει τὴν διάρκειαν τῆς μνήμης μας μέχρις οὗ καὶ οἱ ἐπιζῶντες νεώτεροί μας φίλοι γηράσουν.

Ὁ Ἀπόστολος εἶχε γεννηθῇ εἰς Σιάτιστα τῆς Μακεδονίας, καθόσον δὲ ἐνθυμοῦμαι ἐσπούδασεν εἰς Ἀθήνας, εἰς τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον. Ἦτο εὐγενὴς τὴν ψυχὴν καὶ τὸ ἦθος, φύσει δὲ μελαγχολικός. Ἴσως ὄχι φύσει. Ἡ ἤρεμος εὐθυμία του συχνάκις ἐφαίδρυνε τοὺς περιπάτους μας καὶ τοὺς εἰρηνικοὺς ἀγῶνας μας εἰς τὸ σφαιριστήριον τοῦ παρὰ τὸν Πλάτανον Καφενείου. Ἡ ἔλλειψις ὑγείας καὶ χρημάτων ἦσαν λόγοι ἐπαρκεῖς πρὸς ἐξήγησιν τῆς μελαγχολίας τοῦ Ἀποστόλου. Ἠσθάνετο ὅτι ἠδύνατο νὰ ἐργασθῇ, νὰ γείνῃ χρήσιμος εἰς τὸ ἔθνος καὶ νὰ διαπρέψῃ, εἶχε γνώσεις, φιλομάθειαν, φιλοπονίαν, ἀλλ' ἡ πενία καὶ τὸ φιλάσθενον τὸν ἐδέσμευαν. Τὰς μετ' αὐτοῦ σχέσεις δὲν διέκοψεν ὁ ἀπο-

χωρισμός μας, ὅτε μετέβη εἰς τὴν Ὀδησσὸν ὡς διδάσκαλος τοῦ νεωτέρου υἱοῦ τῆς θείας μου. Ἕνεκα λόγων ὑγείας ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν μετ' ὀλίγα ἔτη. Ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Λιβόρνον, ὁπόθεν μετηνάστευσεν εἰς Τεργέστην. Ἐκεῖ ἀπέθανε κατὰ τὸ 1855 ἢ 1856. Μετὰ κόπου ἐπορίζετο τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐκ τοῦ διδασκαλικοῦ του ἐπαγγέλματος, μετὰ κόπου δὲ εὕρισκε καὶ τὰ μέσα πρὸς δημοσίευσιν τῶν μεταφράσεών του. Μετέφρασε τὴν Piciola τοῦ Saintine, τῆς ὁποίας δὲν ἔχω οὔτε εἶδα ἀντίτυπον, καὶ τὰ «Στοιχεῖα Φυσιολογίας» τοῦ Ἄγγλου ἰατροῦ Ἀνδρέου Κόμπε (ἐν Βενετίᾳ 1854). Εἰς τὸ ἀντίτυπόν μου τοῦ βιβλίου τούτου προσήρτησα χειρογράφους πρὸς ἐμὲ ἐπιστολὰς τοῦ ἀτυχοῦς μου φίλου. Ἐξ αὐτῶν φαίνεται πόσον ἐπροσπάθουν μακρόθεν νὰ τὸν ἐμψυχώσω καὶ πόσον μάταιαι ἦσαν αἱ πρὸς τοῦτο προσπάθειαί μου. Ἡ ὁμοιότης τῶν χαρακτήρων καὶ ἡ κοινότης τῶν φιλολογικῶν κλίσεων ἐνίσχυσαν τὴν μεταξύ μας φιλίαν.

Ἐπὶ τέλους ἦλθεν ἐξ Ὀδησσοῦ ἡ μήτηρ μου μετὰ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν μου. Ὁ ἀριθμός των εἶχεν αὐξήσει εἰς Ὀδησσὸν διὰ τῆς γεννήσεως κορασίου ὀνομασθέντος Εἰρήνη, πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ ὀνόματος τῆς Νίνας, ἀποθανούσης ἀδελφῆς τῆς μητρός μου. Μετ' οὐ πολὺ δὲ παρῃτήσαμεν καὶ πάλιν τὴν

Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐπεστρέψαμεν εἰς τὴν Σύραν, μετὰ δέκα καὶ ἐπέκεινα ἐτῶν ἀπουσίαν.

Δὲν γνωρίζω ἐὰν τὸ μέτρον τοῦτο ἐλήφθη μόνον πρὸς στερέωσιν τῆς ὑγείας μου, διὰ νὰ μὴ διαχειμάσω εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἢ ἐὰν συνέτειναν καὶ οἰκονομικοὶ λόγοι. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν, αἱ ὑποθέσεις τοῦ πατρός μου εἶχαν λάβει νέαν τροπήν. Ὁ Νικόλαος Μπαλλῆς, ὁ στύλος καὶ ἡ ψυχὴ τῆς ἐμπορικῆς ἑταιρίας εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε προσκολληθῇ ὁ πατήρ μου, ἀπεβίωσεν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Συνέπεια τοῦ θανάτου του ἦτο ἡ διάλυσις καὶ τῆς ἑταιριας και τοῦ εἰς Ὀδησσὸν καταστήματος. Ὁ πατήρ μου ἀπεφάσισε ν' ἀναλάβῃ μόνος τὴν ἐξακολούθησιν τῶν ἐργασιῶν του, μὲ τὰ ἰδικά του μέσα καὶ ὑπὸ τὴν ἀτομικήν του ἐπωνυμίαν. Ὁποῖα ἦσαν τότε τὰ χρηματικά του μέσα, ἀγνοῶ. Μεγάλα βεβαίως δὲν ἦσαν. Ἀγνοῶ ἐπίσης ἐὰν ὁ πατήρ μου εἶχε τὰ πρὸς ἀπόκτησιν πλούτου ἀπαιτούμενα προσόντα. Ἦτο συνετός, φίλεργος, φιλότιμος· ἀλλὰ ταῦτα μόνα δὲν ἀρκοῦν πρὸς ἐπιτυχίαν εἰς τὸ ἐμπορικὸν στάδιον. Δὲν ἀπέθανε πλούσιος. Ἀλλὰ βεβαίως δὲν ἔχω παράπονον ὅτι δὲν ἀφῆκε μεγάλην κληρονομίαν. Ἀφῆκεν ἄσπιλον τὸ ἔντιμον ὄνομα τὸ ὁποῖον παρέλαβεν ἐξ ἐναρέτων γονέων καὶ μετέδωκεν ἄθικτον εἰς τὰ τέκνα του τὴν παράδοσιν ἐντίμου παρελθόντος. Ἄλλως, ἐὰν δὲν κα-

τώρθωσε ν' ἀνυψωθῇ εἰς περιωπὴν πλούτου, οὐδέποτε ὅμως εἰσῆλθεν εἰς τὸν οἶκόν του ἡ στέρησις. Ἐν μέσῳ τῶν δυσχερειῶν, ὅσας εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ, εἰργάσθη ἐπιμόνως καὶ ἠδυνήθη νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τὴν οἰκογένειάν του ἄνεσιν ἀξιοπρεπῆ. Ἐξ ἀνάγκης, ἴσως καὶ φύσει, φειδωλός, οὐδέποτε ὅμως ἀνεδείχθη γλίσχρος περὶ τὰ τοῦ ζῆν, ἔτι δὲ ὀλιγώτερον εἰς τὰ ἀφορῶντα τὴν ἀνατροφὴν καὶ παίδευσιν τῶν τέκνων του. Διὰ τῆς ἀόκνου φιλοπονίας του ἀπέκτησε, καὶ ἀπολέσας ἀνέκτησε καὶ διετήρησε τὰ μέσα ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας, ἄνευ ἐπιδείξεως, ἀλλ' ἀναλόγως πάντοτε τῆς κοινωνικῆς τάξεως καὶ αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου του.

Ἐνθυμοῦμαι πάντοτε μετὰ θαυμασμοῦ,— θαυμασμοῦ μετέχοντος καὶ ἐντροπῆς τινος, διότι δὲν ἠδυνήθην ποτὲ νὰ μιμηθῶ τὸ παράδειγμά του, — ἐνθυμοῦμαι ὅτι, ἐνόσῳ ἐμέναμεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐσηκώντο πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, ἐν καιρῷ χειμῶνος, καὶ μετέβαινε πεζὸς εἰς τὸ γραφεῖον του, κείμενον μακρὰν τῆς οἰκίας μας, εἰς τὴν ἀπέναντι πλευρὰν τοῦ Κερατείου κόλπου (εἰς τὸ λεγόμενον Χάνι τῆς Βαλιδές). Καὶ πάλιν πεζὸς ἐπανήρχετο τὸ ἑσπέρας. Οἱ κόποι του ἦσαν ἴσως ἄξιοι μεγαλειτέρας ἀμοιβῆς. Ἀλλ' εἰς τὰ τοῦ βίου ἀσφαλεστέρα καὶ φρονιμωτέρα ἡ σύγκρισις ὄχι πρὸς τοὺς ὀλίγους ὀλβιωτέρους, ἀλλὰ πρὸς τοὺς πολλοὺς ἀτυ-

χεστέρους. Ἐκ τῆς τοιαύτης συγκρίσεως πείθεταί τις εὐκολώτερον περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ εὐαγγελικοῦ ῥητοῦ: «Μακάριοι οἱ ἐν τῷ ὀλίγῳ ἀναπαυόμενοι».

———

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ [illegible].

ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΥΡΑΝ

Κάθαρσις πάλιν εἰς τὴν Σύραν! Ἀλλ' ἡ φυλάκισίς μας εἰς τὸ Ἑλληνικὸν λοιμοκαθαρτήριον διήρκεσεν ἑπτὰ μόνον ἡμέρας, ἀντὶ τῶν δεκατεσσάρων τῆς Ὀδησσοῦ, ἡ δὲ ἐφαρμογὴ τῶν ἀπολυμαντικῶν μέτρων δὲν εἶχε τὴν Ρωσσικὴν αὐστηρότητα. Ἡ θέα ἐκ τῶν παραθύρων τῆς φυλακῆς μας πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ πρὸς τὴν ἀπέναντι Ἑρμούπολιν, καὶ οἱ ἐπὶ τῶν βράχων περίπατοι, ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τῶν φυλάκων, ἀπετέλουν ἐλάφρυνσιν τῆς ποινῆς ἡ ὁποία μᾶς ἐπεβάλλετο ἕνεκα τῆς προελεύσεως ἐκ τῆς ὑπόπτου Τουρκίας. Βλέπων τις σήμερον τὰς εὐκολίας τῆς συγκοινωνίας, ἀπορεῖ πῶς τόσον εὐκόλως ἀπεφάσιζαν οἱ ἄνθρωποι νὰ μετατοπίζωνται πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν, ὅτε αἱ καθάρσεις, τὰ διαβατήρια, αἱ ἀστυνομικαὶ καὶ τελωνειακαὶ διατυπώσεις, τὰ βραδυκίνητα ἀτμόπλοια, — ὅπου τοιαῦτα ὑπῆρχαν, — καὶ ἡ ἔλλειψις σιδηροδρομικῶν γραμμῶν εἰς τὰ μέρη μας, παρενέβαλλαν τόσα ἐμπόδια καὶ τόσας δυσκολίας εἰς τοὺς ταξειδεύοντας. Ἀλλ' αἱ δυσκολίαι ἦσαν ἀκόμη μεγαλείτεραι πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν, ἴσως δὲ μετὰ

ἑκατὸν ἔτη, εἰς τὸ τέλος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, οἱ μεταγενέστεροι θὰ ἐλεινολογοῦν τοὺς ζήσαντας κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δεκάτου ἐνάτου.

Εἰς τὴν Σύραν ὁ συγγενικός μας κύκλος περιωρίζετο εἰς τὴν οἰκογένειαν τῆς ἀδελφῆς τοῦ πατρός μου. Ὁ σύζυγος τῆς θείας μου ἀνῆκεν εἰς ἔγκριτον τῆς Θεσσαλονίκης οἰκογένειαν, καταφυγοῦσαν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν εἰς τὴν Σύραν. Ἐκεῖ ἐπεδόθη εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ ἔμεινε μέχρι τέλους τοῦ βίου του. Κατεῖχε θέσιν ἐκ τῶν πρώτων μεταξὺ τῶν οἰκιστῶν τῆς Ἑρμουπόλεως, ἔζη ἀνέτως, ἠξιώθη δὲ νὰ κατεδαφίσῃ τὴν πρώτην ταπεινὴν κατοικίαν του, ἀπέναντι τῆς ἰδικῆς μας καλύβης, καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ γηπέδου νὰ οἰκοδομήσῃ οἰκίαν διώροφον, δυναμένην τότε νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πολυτελῆ. Αἱ ἀξιώσεις πολυτελείας διετρανοῦντο ἰδίως εἰς τὰς ὀροφὰς τῶν δωματίων, ὅπου Ἰταλὸς ζωγράφος, ἐκ τῶν προσφύγων τοῦ 1848, ἐπεσώρευσε, διὰ χρωμάτων ὑπὲρ τὸ δέον ζωηρῶν, σκηνὰς ποικίλας τῆς Μυθολογίας. Ἀλλὰ ὑπὸ τὰς ὀροφὰς ἐκείνας δὲν μετεβλήθη ὁ πρώην οἰκογενειακὸς βίος. Ἡ θεία μου, μέχρι γήρατος διατηρήσασα ἴχνη τῆς πολλῆς της ὡραιότητος, εἶχεν ἔμφυτον τὴν εὐγένειαν τῶν τρόπων, ἀλλὰ δὲν εἶχε καὶ τὴν τέχνην νὰ ἐπιβάλῃ περὶ αὐτὴν τὴν εὐκοσμίαν καὶ τὴν τάξιν. Ὁ δὲ ἀγαθός της σύζυγος ἦτο μὲν ἄριστος οἰκογε-

νειάρχης, ἀλλ' ἡ πρὸς τὰ τέκνα του τρυφερότης ἐγίνετο ἀφορμὴ ἀκαταστασίας τόσης, ἰδίως εἰς τὰ τῆς τραπέζης, ὥστε, ἐκ τῆς βρεφικῆς μου ἔτι ἡλικίας, τὸ παράδειγμα τῶν ἐξαδέλφων μου ἐχρησίμευεν εἰς τὴν μητέρα μου καθὼς τὸ τῶν ἀσχημονούντων Εἱλώτων εἰς τὰς Σπαρτιάτιδας μητέρας. Τὸν δὲ πατέρα των δὲν ἐνθυμοῦμαι ἄλλως ἢ μὲ τὸ ὑποκάμισον μόνον τὸ θέρος καὶ μὲ λιγδωμένον ἔνδυμα τὸν χειμῶνα, πάντοτε δὲ μὲ τὸ κοντόν του τσιμποῦκι εἰς τὸ στόμα. Καὶ θέρος καὶ χειμῶνα ἔφερεν ἐπὶ κεφαλῆς καπέλον ὑψηλόν, τὸ ὁποῖον ὅμως ποτὲ δὲν εἶδα καθαρὸν ἢ νέον. Τὸ ἔφερεν, ὑποθέτω, πρὸς ἔνδειξιν κοινωνικῆς ἀξιοπρεπείας — τὸ προσήρμοζεν ὅμως λοξῶς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του. Τοῦτο ἔδιδε εἰς τὸν θεῖον μου ὕφος λεβεντιᾶς, ὑπενθυμίζον τὴν ἡρωικὴν περίοδον τοῦ νεανικοῦ του βίου. Καθότι, ἂν δὲν μὲ πλανᾷ ἡ μνήμη, ἦλθε κατὰ πρῶτον εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα ὡς ἀγωνιστής, ἢ τοὐλάχιστον μὲ προθέσεις ἀγωνιστοῦ.

Τύπος ἀξιοπερίεργος ἦτο καὶ ἡ γηραιὰ μήτηρ του, ἡ θεία-Νάναινα. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο τὴν ἐγνώριζεν ἡ Ἑρμούπολις ὅλη. Εἶχε καταστῇ πασίγνωστος ὡς ἐκ τῆς εἰδικότητός της εἰς τὰ τῆς ἰατρικῆς. Πόθεν ἔλαβε τὰς ἰατρικάς της γνώσεις, ἀγνοῶ. Ἴσως ἐκ παραδόσεως, ἴσως ἐξ ἐμφύτου κλίσεως. Ὁπωσδήποτε κατεῖχε τὸ μυστικὸν διαφόρων φαρμάκων

πρὸς θεραπείαν νόσων, καταγμάτων καὶ πληγῶν, ἠρέσκετο δὲ εἰς τὴν ἐξάσκησιν τῆς τέχνης της,— δωρεὰν ἐννοεῖται. Αἱ πρὸς τοῦτο εὐκαιρίαι δὲν ἔλειπαν, κατὰ τὰς ἀρχὰς μάλιστα τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ἑρμουπόλεως, ὅτε ὑπῆρχε σπάνις, ἢ μᾶλλον ἔλλειψις παντελὴς ἰατρῶν ἐπιστημόνων. Τῶν δύο ἢ τριῶν ἐμπειρικῶν δὲν ἐφοβεῖτο τὸν ἀνταγωνισμὸν ἡ Θεία-Νάναινα, οὔτε ἀνεγνώριζε τὴν ὑπεροχήν των. Τὸ δωμάτιόν της ἦτο σωστὸν φαρμακεῖον. Συχνάκις τὸ ἐπεσκέφθην συνοδεύων τὴν μητέρα μου, ἡ ὁποία ἠγάπα καὶ ἐσέβετο τὴν εὐεργετικὴν γραῖαν. Ἐνθυμοῦμαι τὸ ἰσχνόν, ῥυτιδωμένον της πρόσωπον περιβαλλόμενον ὑπὸ λευκῆς ὀθόνης, εἰς σχῆμα μαγουλίκας. Εἶχεν ἀποθάνει πλήρης ἡμερῶν·πρὸ τῆς ἐπανόδου μας εἰς τὴν Σύραν, ὥστε ἡ περὶ αὐτῆς ἀνάμνησίς μου ἀνέρχεται εἰς τὰ πρῶτα μου ἔτη.

Εἰς τὴν Σύραν ἡ ἐγκατάστασίς μας ἔγεινεν εὐκόλως, χάρις εἰς τὰς ἀποκτηθείσας ἕξεις ἐκ τῶν πολλῶν μεταναστεύσεων καὶ μετοικεσιῶν. Ἐνοικιάσαμεν κατοικίαν εὐάερον, πρὸς τὰ Βαπόρια, διὰ τῶν ὀλίγων δὲ ἀγορασθέντων ἐπίπλων ἡ μήτηρ μου κατώρθωσεν ἐκ τοῦ προχείρου νὰ δώσῃ χάριν καὶ κοσμιότητα εἰς τὰ δωμάτιά της.

Ἀλλ' ἡ κυρία τῆς μητρός μου φροντίς,—μετὰ τὸ κεφάλαιον τῆς ὑγείας, ἐννοεῖται, —ἦτο περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν κορασίων της καὶ ἐμοῦ. Ὡς πρὸς

τὰς μικρὰς ἀκόμη ἀδελφάς μου, τὸ πρᾶγμα ἦτο εὔκολον. Τὸ ζήτημα ἦτο περὶ ἐμοῦ, πῶς νὰ συμβιβασθῇ ἡ ἐπιβαλλομένη ὡς ἐκ τῆς κλονισθείσης ὑγείας μου προφύλαξις, μὲ τὴν ἀνάγκην συμπληρώσεως τῶν σπουδῶν μου. Ἐνόσῳ ἐμέναμεν εἰς τὴν Ὀδησσὸν ὁ πατήρ μου ἐστενοχωρεῖτο, ὅτι δὲν ἠδυνάμην ἐκεῖ νὰ συνεχίσω τὰς προώρως διακοπείσας εἰς Κωνσταντινούπολιν σπουδάς μου. Ἡ ἐπάνοδός μας εἰς τὴν πατρίδα διηυκόλυνε, ἐν μέρει τοὐλάχιστον, τὴν ἀναπλήρωσιν τοῦ κενοῦ τούτου.

Εἰς τὴν Σύραν, κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν, ὑπῆρχαν δύο ἰδιωτικὰ σχολεῖα ἀντίζηλα, ἀλλὰ καλῶς κατηρτισμένα καὶ τὰ δύο. Πολλοὶ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ Ἕλληνες ἔστελλαν εἰς αὐτὰ τὰ τέκνα των. Τὸ ἓν τῶν σχολείων τούτων ἦτο ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἰωάννου Βαλέττα, τὸν ὁποῖον κατόπιν ἐγνώρισα εἰς Λονδῖνον· τὸ ἄλλο, φέρον τὴν ἐπωνυμίαν Λύκειον, εἶχεν ἱδρύσει ὁ Χρῆστος Εὐαγγελίδης. Ἀγνοῶ τῇ συστάσει τίνος ἔδωκεν ἡ μήτηρ μου τὴν προτίμησιν εἰς τὸ δεύτερον.

Ὁ Εὐαγγελίδης, γεννηθεὶς εἰς Θεσσαλονίκην, ἔτυχε, κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἐπαναστάσεως, τῆς προστασίας φιλανθρώπων Ἀγγλαμερικανῶν καὶ ἐστάλη εἰς Νέαν Ὑόρκην. Τὴν ἰδίαν καλὴν τύχην εἶχαν καὶ ἄλλοι τινες Ἑλληνόπαιδες, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ ὁ πολυμαθὴς καὶ φιλόπονος ἰατρὸς Ἀλέ-

ξανδρος Πασπάτης, τοῦ ὁποίου τὴν φιλίαν ἀπέκτησα, κατὰ τὰ τελευταῖα τοῦ βίου του ἔτη, εἰς Ἀθήνας. Καθὼς καὶ ὁ Πασπάτης, ὁ Εὐαγγελίδης, ἀφοῦ ἐξεπαιδεύθη, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴν εὐγενῆ πρόθεσιν νὰ γίνῃ ὠφέλιμος εἰς τὴν ἀναγεννωμένην πατρίδα του. Ἐγκατασταθεὶς εἰς τὴν Ἑρμούπολιν, ὅπου ἐνυμφεύθη Χίαν ἀγαθὴν καὶ ἐνάρετον, ἐπεδόθη εἰς τὸ στάδιον τῆς διδασκαλίας καί, τῇ βοηθείᾳ τῶν Ἀμερικανῶν προστατῶν του, κατώρθωσε νὰ ἱδρύσῃ τὸ Λύκειόν του. Γράμματα πολλὰ δὲν εἶχε μάθει· νομίζω ὅτι δὲν ἐγνώριζε κατὰ βάθος οὔτε τὴν Ἀγγλικήν, τὴν ὁποίαν ἐδίδασκεν,— ἀλλ' εἶχεν ἀποκτήσει εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἕξεις παιδαγωγικάς, τῶν ὁποίων ἡ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦτο εὐεργετική. Ἐκεῖ ἔμαθε πῶς ἀνατρέφονται ἀνδρικῶς οἱ παῖδες, πῶς συνδυάζεται ἡ ἠθικὴ μετὰ τῆς σωματικῆς μορφώσεως. Ἐγνώριζε πῶς νὰ προσελκύῃ τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν μαθητῶν του διὰ τῆς προσηνείας του, καὶ πῶς δι' αὐστηρότητος ἐπικαίρου νὰ ἐπιβάλῃ τὸ σέβας, ἢ καὶ τὸν φόβον ἐν ἀνάγκῃ. Ὑπὸ τὸ φαλακρόν του μέτωπον οἱ ζωηροὶ ὀφθαλμοί του ἔλαμπαν γελαστοὶ ἢ ἄγριοι, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων. Ὁ δασύς του μύσταξ ἐφαίνετο προσλαμβάνων καὶ ἐκεῖνος τὴν ἔκφρασιν τοῦ βλέμματος, ἡ δὲ βροντώδης φωνή του, ὅσον εὐθύμως διηύθυνε τὰ παίγνια, τόσον ἠδύνατο καὶ νὰ ἐν-

σπείρῃ τὸν τρόμον. Πρὸ παντὸς ἐζήτει νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς τοὺς νέους τὴν ἀποστροφὴν τοῦ ψεύδους καὶ τὸ θάρρος νὰ λέγουν πάντοτε τὴν ἀλήθειαν. Συνοδεύων αὐτοὺς εἰς τοὺς μακρινούς των περιπάτους διωργάνωνεν ὁ ἴδιος τὰ ἀθλητικά των παίγνια, ἐπιτείνων συχνάκις τὴν ἅμιλλαν διὰ τῆς αναμίξεώς του. Ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν του διέτρεξα τὰ βραχώδη βουνὰ τῆς Σύρας, συνεχίζων ὅσην ἄσκησιν πεζοπορικὴν εἶχα κάμει μικρὸς εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ Allard. Ἐν συνόλῳ, εἰς τὸ Λύκειόν του ἡ ἀγωγὴ συνεδυάζετο μὲ τὴν ἐκπαίδευσιν. Ἴσως ὁ διευθυντὴς τοῦ Λυκείου δὲν εἶχεν ὅλα τ' ἀπαιτούμενα προσόντα πρὸς τελείαν ἐπιτυχίαν τοῦ καλοῦ του προγράμματος, ἀλλ' ἔκαμνε τὸ κατὰ δύναμιν, θὰ ἦτο δὲ εὐχῆς ἔργον, ἐὰν καὶ σήμερον, μετὰ πεντήκοντα ἐτῶν πάροδον, εἴχαμεν πρὸς διεύθυνσιν τοιούτων σχολείων διδασκάλους μορφωθέντας εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἢ εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ δυναμένους νὰ ἐφαρμόσουν τὸ ἐκεῖ ἐπικρατοῦν σύστημα παιδαγωγίας.

Εἰς τὸ Λύκειον τοῦτο ἐπανέλαβα τὰς ἐπὶ δύο ἔτη διακοπείσας σχολικὰς ἕξεις. Τὰ περισσότερά μου ὅμως μαθήματα ἠκολούθουν εἰς τὸ Δημόσιον Γυμνάσιον, ὅπου ἐνεγράφην, καταταχθεὶς εἰς τὴν δευτέραν τάξιν. Ἀλλὰ δὲν ἠκολούθουν ἀνεξαιρέτως ὅλα τὰ μαθήματα τῆς τάξεώς μου. Ἡ μήτηρ μου προνοοῦσα πάντοτε περὶ τῆς ὑγείας μου, μὴ θέλουσα νὰ

κοπιάζω πολὺ καὶ νομίζουσα ὅτι δὲν εἶχα ἀνάγκην κέντρου πρὸς μελέτην, ἐζήτησε καὶ ἐπέτυχε τὴν ἀπαλλαγήν μου ἀπὸ τὸ μάθημα τῆς Λατινικῆς. Ἀμφιβάλλω ἂν θὰ ἐμάνθανα πολλὰ Λατινικὰ εἰς τὸ Γυμνάσιον τῆς Ἑρμουπόλεως, ἀλλ' ὁπωσδήποτε, ἡ ἀπαλλαγὴ ἐκείνη ἀπέβη πρὸς ζημίαν μου. Ἐπροσπάθησα μετέπειτα ν' ἀναπληρώσω τὴν ἔλλειψιν. Καὶ εἰς τὸ Λονδῖνον καί, βραδύτερον, εἰς τὰ Παρίσια ἐπεδόθην εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς Λατινικῆς, ἐκοπίασα ὅμως ματαίως. Δὲν ἀποκτῶνται εὐκόλως εἰς τὸν μετέπειτα βίον γραμματικαὶ γνώσεις μὴ ἀποκτηθεῖσαι εἰς τὸ σχολεῖον.

Τὴν ἀτέλειαν τῆς σχολικῆς μου μορφώσεως δὲν συναισθάνομαι ὡς πρὸς μόνα τὰ Λατινικά. Ἔμαθα ἴσως καὶ τότε καὶ κατόπιν περισσότερα τῶν διδασκομένων εἰς τὰ σχολεῖα, ἀλλ' ὁ αὐτοδίδακτος ἔχει πάντοτε διπλοῦν μειονέκτημα ἀπέναντι τῶν ἀκολουθησάντων τακτικῶς ὁλόκληρον καὶ ἀνελλιπῆ τὴν σειρὰν τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων. Ἐν πρώτοις, μένουν ἐξ ἀνάγκης κενὰ τινὰ εἰς τὴν μάθησίν του· δεύτερον, δὲν ἔχει τὰ ἀποδεικτικὰ καὶ τὰ διπλώματα, τὰ ὁποῖα ὄχι μόνον ἀνοίγουν θύρας εἰς τὸ στάδιον τοῦ βίου, ἀλλὰ καὶ χρησιμεύουν ὡς μαρτύρια ὅτι ὁ κάτοχος ἀπέκτησε μεθοδικῶς καὶ ἀλλεπαλλήλως τὰς ἀναγκαίας γνώσεις πρὸς καταρτισμὸν ἐπιστημονικῶν ἐφοδίων. Ἐγὼ τὰ σχολεῖα διῆλθα ὡς

ἐλεύθερος σκοπευτής. Οὔτε κἂν τὸ ἀποδεικτικὸν τοῦ Γυμνασίου Ἑρμουπόλεως ἀπέκτησα, διακόψας τὴν ἐκεῖ φοίτησιν προτοῦ καταταχθῶ εἰς τὴν πρώτην τάξιν. Ἀλλ' οὔτε καὶ τῆς δευτέρας τάξεως τὰς ἐξετάσεις ὑπέστην, καθὸ μὴ ἀκολουθήσας ὅλα τῆς τάξεως τα μαθήματα. Καὶ ἐκ τῶν ἐντὸς τοῦ Λυκείου παραδιδομένων τινὰ μόνον, κατ' ἐκλογήν, ἤκουα.

Ἰδίως ὠφελήθην τότε ἐκ τῶν εἰς τὸ Γυμνάσιον παραδόσεων τοῦ καθηγητοῦ τῶν Ἑλληνικῶν Τύμπα. Ὁ Τύμπας οὗτος, ἀνήκων εἰς καλὴν Σμυρναϊκὴν οἰκογένειαν, δὲν ἦτο ἐκ τῶν κοινῶν σχολαστικῶν διδασκάλων. Διεκρίνετο μεταξὺ τῶν συναδέλφων του διὰ τὴν εὐγένειαν τῶν τρόπων καὶ τὴν κομψότητα τῆς ἐνδυμασίας, συνετέλει δὲ καὶ αὐτὴ ἡ ἐξωτερικὴ εὐπρέπειά του πρὸς ἐπιβολὴν σεβασμοῦ εἰς τοὺς μαθητάς. Ὅσοι τὸν συνήντων καθ' ὁδὸν ἢ εἰς τὴν Πλατεῖαν, τὴν κοινῶς Πλαταίαν, ὅπου ἐγίνετο ὁ ἀπογευματινὸς περίπατος, μόλις ἐτόλμων διὰ ταπεινοῦ χαιρετισμοῦ νὰ προκαλέσουν βλέμμα ἀναγνωρίσεως. Ἦτο εὔμορφος ἄνθρωπος ὁ Τύμπας. Ὑψηλὸς τὸ ἀνάστημα, εὐθυτενής, ἔφερε πάντοτε ὑψηλὸν πῖλον ἐπὶ κεφαλῆς καὶ μαστίγιον ἀντὶ ῥάβδου εἰς τὴν χεῖρα. Ἀλλ' ὁ κομψευόμενος καθηγητὴς δὲν ἐθυσίαζε τὸ καθῆκον εἰς τὴν φιλαρέσκειαν. Κάτοχος τῆς Ἑλληνικῆς, ἀκριβὴς εἰς τὰς

παραδόσεις του, αὐστηρός, ἀλλὰ καὶ δίκαιος συγχρόνως, ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς μαθητὰς καίτοι περιφρονῶν τὴν δημοτικότητα. Τοιούτου εἴδους διδάσκαλοι ἦσαν τότε, εἶναι δὲ καὶ σήμερον, σπάνιοι.

Γυμνασιάρχης ἦτο τότε ὁ Σουρίας. Διδάσκαλος αὐτὸς τῆς παλαιᾶς σχολῆς, ἐμαρτύρει διὰ τῆς παρημελημένης γενειάδος του καὶ μόνης ὅτι οὔτε συνεμερίζετο οὔτε ἐπεδοκίμαζε τὴν κομψοπρέπειαν τοῦ καθηγητοῦ τῆς δευτέρας τάξεως. Ἐθεωρεῖτο ὡς ἄριστος Ἑλληνιστὴς ὁ Σουρίας, ἐδίδασκε δὲ τὰ Ἑλληνικὰ εἰς τὴν πρώτην τάξιν τοῦ Γυμνασίου. Τὸν ἐπανεῖδα μετὰ ἔτη πολλὰ γυμνασιαρχεύοντα εἰς Χίον, ὅπου καὶ ἀπέθανε.

Ἄλλων καθηγητῶν τοῦ Γυμνασίου δὲν ἐτήρησα σαφῆ τὴν ἀνάμνησιν. Καὶ ἐκ τῶν διδασκόντων δὲ εἰς τὸ Λύκειον δὲν ἐνθυμοῦμαι τὴν μορφὴν καὶ τὸ ὄνομα εἰμὴ δύο μόνων. Ἦσαν καὶ οἱ δύο ξένοι. Τὸν ἕνα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τὸν λησμονήσω ποτέ. Ἡ πρὸς ἐμὲ τότε εὐμένειά του, ἡ χριστιανικὴ ἀγαθότης τὴν ὁποίαν μᾶς ἀπέδειξε εἰς ὥρας πένθους καὶ ὀδύνης, συνδέονται ἀναποσπάστως μὲ τὰς παιδικὰς ἀναμνήσεις μου. Αἱ φιλικαί μας σχέσεις δὲν διεκόπησαν μέχρι τοῦ θανάτου του. Ἦτο ἀληθῶς ἀγαθὸς ἄνθρωπος ὁ Ἰούλιος Ἕνιγκ. Κατελέγετο μεταξὺ τῶν Γερμανῶν τῶν συνοδευσάντων εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν βασιλέα Ὄθωνα. Ὑπὸ τίνα ἰδιότητα ἦλθε κατὰ

πρῶτον, ἀγνοῶ. Μετὰ τὸν διωγμὸν τῶν Βαυαρῶν, τὸ 1843, ἔμεινεν εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὴν ὁποίαν εἶχε συνδεθῇ καὶ διὰ τοῦ γάμου του. Ἡ Ὑδραία σύζυγός του δὲν εἶχε τίποτε, κατὰ τὸ φαινόμενον, τὸ ἑλκυστικόν, παρεκτὸς τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς συζυγικῆς ἀφοσιώσεως. Ὅτε τὴν ἐγνώρισα εἰς τὴν Σύραν ἦτο νέα ἀκόμη, δὲν διέσωζεν ὅμως ἴχνη ὡραιότητος δικαιούσης τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἕνιγκ, ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ κάλλους. Ἀλλὰ τὴν ἠγάπα καὶ τὴν ἐτίμα, ἐφαρμόζων καὶ εἰς τὸν συζυγικὸν βίον τὴν ἔμφυτον ἀρετήν του. Εἰς τὴν τάξιν, εἰς τὴν καθαριότητα τὴν ὁποίαν ἡ Ὑδραία σύζυγος ἔφερεν εἰς τὸν ταπεινόν του οἶκον, προσετίθετο, χάρις εἰς ἐκεῖνον, ἡ εὐπρέπεια τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ζεῦγος ἐφαίνετο καὶ θὰ ἦτο βεβαίως εὐτυχές, καθόσον ἡ ψευδὴς λάμψις τῆς ἐπιδείξεως καὶ ἡ ἱκανοποίησις τῆς ματαιοδοξίας δὲν ἐθεωρήθησαν ποτὲ ὑπὸ τοῦ ἐντίμου ἐκείνου Γερμανοῦ ὡς στοιχεῖα εὐτυχίας.

Ὁ Ἕνιγκ ἐπορίζετο τὰ πρὸς τὸ ζῆν διδάσκων τὴν μουσικήν, — ἰδίως τὴν φωνητικήν. Αὐτὸς πρῶτος, ἂν δὲν λανθάνωμαι, εἰσήγαγε τὴν διδασκαλίαν τῆς Εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς εἰς τὰ Ἑλληνικὰ σχολεῖα. Ἀπὸ τὴν Σύραν μετέβη κατόπιν εἰς τὰς Ἀθήνας ὅπου ἐπὶ ἔτη πολλὰ ἐδίδαξεν εἰς τὸ Ἀρσάκειον καὶ εἰς ἄλλα σχολεῖα, ὥστε τὸ ὄνομά του ἔγεινε γνωστὸν εἰς εὐρὺν κύκλον μαθητῶν καὶ μα-

θητριῶν. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς φοιτήσεώς μου εἰς τὸ Λύκειον ἀνέθεσεν εἰς ἐμὲ τὴν ἔμμετρον μετάφρασιν Γερμανικῶν ᾀσμάτων. Δὲν ἦτο εὔκολος ἡ τήρησις τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ μέτρου εἰς τὴν μετάφρασιν, οὔτε ἡ ἐπιδεξιότης τοῦ μεταφραστοῦ ἴση πρὸς τὰς δυσκολίας τοῦ ἐπιχειρήματος, ὥστε ἦσαν ἄτεχνα καὶ ἀτελῆ τὰ ᾄσματα. Εἶχαν ὅμως τὸ προτέρημα ὅτι προσηρμόζοντο πρὸς τὴν γερμανικὴν μελῳδίαν τῶν πρωτοτύπων, τοῦτο δὲ ἤρκει διὰ τὸν Ἕνιγκ. Τά ἔψαλλαν λοιπὸν οἱ συμμαθηταί μου καὶ ὑπερηφανευόμην ἐγώ, ὁ ἐπίσημος ποιητὴς τοῦ Λυκείου! Δυστυχῶς ἐξηκολούθησεν ὁ Ἕνιγκ νὰ διδάσκῃ τὰ αὐτὰ ᾄσματα καὶ κατόπιν, εἰς τὰς Ἀθήνας. Τὸ δὲ χειρότερον, συμπεριελήφθησαν τινὰ ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρίας δημοσιευθεῖσαν Συλλογήν, — καὶ δὲν συμπεριελήφθησαν ἀνωνύμως, ἀλλὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ. Ἰδοὺ εἰς τί ἐκτίθενται οἱ πρωΐμως χειριζόμενοι τὸν κάλαμον! Ἀλλ' ὡς πρὸς τὰ ᾀσμάτια ἐκεῖνα ἔχω τοὐλάχιστον τὴν παρηγορίαν ὅτι ἡ δημοσίευσίς των ἔγεινε ἐν ἀγνοίᾳ μου καὶ δὲν μὲ εὐθύνει.

Ὁ Ἕνιγκ ἐδίδασκε τὴν μουσικὴν εἰς τὰς μικρὰς ἀδελφάς μου, συγχρόνως δὲ καὶ εἰς ἐμέ, ἀλλ' ἐκ τῶν μαθημάτων του δὲν ὠφελήθην πολύ. Ὡς πρὸς τοῦτο βεβαίως δὲν πταίει ἐκεῖνος. Δὲν εἶχα ἐκ φύσεως τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα. Δι' ἔλλειψιν φωνῆς,

ἀπέβαινα ὄχι μόνον περιττός, ἀλλὰ καὶ φορτικὸς εἰς τὴν τάξιν τῆς φωνητικῆς μουσικῆς. Εἰς δὲ τὸ κλειδοκύμβαλον ἡ πρόοδός μου ἀπέβη ἀρνητικὴ καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εἶχα ἤδη λάβει μαθήματα, καὶ εἰς τὴν Σύραν μὲ τὸν Ἕνιγκ. Καὶ ὅμως δὲν λυποῦμαι τὸν εἰς μάτην ἀπολεσθέντα χρόνον. Ἐὰν δὲν ἔγεινα μουσικός, ἔμαθα ὅμως, ἔστω καὶ ἀτελῶς, τὰς βάσεις τῆς μουσικῆς καὶ ἔχω ἰδέαν τινὰ τῶν μεθόδων τοὐλάχιστον διὰ τῶν ὁποίων ἀποκτᾶται ἡ γνῶσις της. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου θεωρῶ καλὸν καὶ χρήσιμον νὰ διδάσκεται ἡ μουσική, ἀλλ' ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ μὴ ἐξακολουθῇ ἡ διδασκαλία εἰς τοὺς μὴ ἐπιδεκτικοὺς περαιτέρω μαθήσεως. Τὰ κοράσια ἰδίως τυραννοῦνται ἀδίκως πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ συμπληρώματος δῆθεν τούτου τῆς λεγομένης καλῆς ἀνατροφῆς. Δαπανᾶται οὕτω πολύτιμος χρόνος, ἀντὶ νὰ χρησιμοποιηθῇ καλλίτερον, ἀναλόγως τῆς ἰδιοφυΐας ἑκάστου. Πόσοι καὶ πόσαι, ἀνεπίδεκτοι μουσικῆς καλλιεργείας, ἠδύναντο νὰ μάθουν ζωγραφικήν, τόσον χρήσιμον καὶ ὅμως τόσον παραμεληθεῖσαν μέχρι τοῦδε εἰς τὰ σχολεῖα μας. Ὁ ἰδικός μου πόθος ἦτο νὰ διδαχθῶ τὴν ζωγραφικήν, ἀλλ' ἡ μήτηρ μου δὲν τὸ ἐπέτρεψε. Δὲν ἐγνώριζα ὅτι ἡ ἀπαγόρευσίς της προήρχετο ἐκ τοῦ φόβου της διὰ τὴν ἀδυναμίαν καὶ τοῦ στήθους καὶ τῶν ὀφθαλμῶν μου. Βραδύτερον εἰς τὸ Λονδῖνον ἤρχισα μαθή-

ματα ἰχνογραφίας, ἀλλ' ἕνεκα τῆς ἀσθενοῦς μου ὁράσεως ἠναγκάσθην νὰ τὰ διακόψω. Τὰ παρήτησα μὲ λύπην, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐνισχυθεῖσαν τὴν πεποίθησιν ὅτι αἱ καλαὶ μητέρες ἔχουν πάντοτε δίκαιον.

Κατὰ τὰ τελευταῖα τῆς ζωῆς του ἔτη ὁ Ἕνιγκ ἐπεδόθη μετὰ ζέσεως εἰς τὸν πνευματισμόν. Ἐπίστευεν ἀδιστάκτως ὅτι ἐπεκοινώνει πρὸς τὰς ψυχὰς τῶν ἀποδημησάντων πρὸ αἰώνων ἢ καὶ πρὸ ἡμερῶν. Τόση δὲ ἦτο ἡ ἐκ τῶν πνευματιστικῶν ἐκείνων σχέσεων εὐδαιμονία του, καὶ τόση ἡ ἐπιθυμία του πρὸς μετάδοσιν τοῦ ἀγαθοῦ τούτου εἰς ὅσους ἠγάπα, ὥστε μὴ θέλων νὰ τὸν δυσαρεστῶ δι' ἀντιλογίας ματαίας, βαρυνόμενος δ' ἐξ ἄλλου τὴν ἐξ ἀγαθότητος ἐπιμονήν του εἰς τὸ νὰ μὲ κατηχήσῃ, δὲν τὸν ἐσύχναζα ὅσον ἄλλως ἐπεθύμουν.

Ὁ ἄλλος διδάσκαλος τοῦ Λυκείου, τοῦ ὁποίου διατηρῶ ζωηρὰν τὴν μνήμην, ἦτο Ἰταλός. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἔμεναν ἀκόμη εἰς τὴν Ἑλλάδα πολλοὶ πρόσφυγες ἐκ τῶν ἐνοχοποιηθέντων κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 1848. Ὁ Φουμαγάλης ἦτο ἐκ Ῥώμης. Δὲν γνωρίζω οὔτε τὰς περιπετείας τοῦ ἐπαναστατικοῦ του βίου, οὔτε τὰ τῆς προτέρας κοινωνικῆς του θέσεως. Ἀγνοῶ ἐπίσης ἂν ἦτο κάτοχος γνώσεων ἄλλων παρεκτὸς τῆς καλλιγραφίας, τὴν ὁποίαν ἐδίδασκεν εἰς τὸ Λύκειον. Ἦτο εὐγενὴς τοὺς τρόπους καὶ εὐπροσήγορος Τί ἀπέγεινεν ἄρα γε μετὰ

τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἰταλίας; Ἐνθυμοῦμαι τὸ ὑψηλόν του ἀνάστημα, τὴν ξανθὴν γενειάδα καὶ τὸ ὠχρὸν κανονικὸν πρόσωπόν του. Ἡ ὡραιότης του συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ μείνῃ ἡ μορφή του χαραγμένη εἰς τὴν ἐνθύμησίν μου. Παιδιόθεν μὲ εἵλκυε τὸ κάλλος — ὄχι μόνον τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνδρῶν. Ἀναμετρῶν, ἐνῷ γράφω τὰς γραμμὰς ταύτας, ὅσους φίλους ἀπέκτησα, δὲν δύναμαι ν' ἀποδώσω εἰς ἁπλῆν σύμπτωσιν ὅτι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἦτο ἄσχημος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

ΟΙ ΣΥΜΜΑΘΗΤΑΙ ΜΟΥ

Ἐπανέρχεται εἰς τὸν νοῦν μου ζωντανή, ἐνῷ γράφω, ἡ ὡραία μορφὴ τοῦ εἰς τὸ Λύκειον συμμαθητοῦ μου Σπυρίδωνος Πανᾶ. Στενὴ φιλία μὲ συνέδεσε πρὸς αὐτὸν μέχρι τοῦ θανάτου του. Ἀπέθανε φρενοβλαβής, ὁ δυστυχής. Πρῶτον ἐκεῖνον εἶδα, ἐκ τοῦ πλησίον, θῦμα τῆς ἀπαισίας ἀσθενείας, ἡ ὁποία μετέπειτα κατέστησεν ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη μαρτύριον τὴν ζωήν μου καὶ κατέστρεψε διὰ παντὸς τὴν οἰκιακήν μου εὐτυχίαν. Ἀλλὰ καὶ προτοῦ ἐπέλθῃ ἡ συμφορὰ ἐκείνη καὶ ἀφοῦ ἐπῆλθε, εἶδα, παρεκτὸς τοῦ Πανᾶ, καὶ ἄλλων φίλων μου νὰ κλονισθῇ ὁ νοῦς. Διατί μοῦ ἦτο πεπρωμένον νὰ δοκιμάσω κατ' ἐπανάληψιν τὴν τοιαύτην πικρίαν; Διατί ἔδωκα τὴν ἀγάπην μου εἰς ὄντα καταδικασμένα ἐκ τῶν προτέρων εἰς διπλοῦν θάνατον,—εἰς τὴν συγκάλυψιν τῆς διανοίας πρὸ τῆς ἐκλείψεως τῆς ζωῆς; Ἐξήσκει μήπως μυστηριώδη γοητείαν ἐπὶ τῆς καρδίας μου τὸ ἔκρυθμον τῆς ἰδιοφυΐας των,—προανάκρουσμα τοῦ ἐπικειμένου κλονισμοῦ τῆς ψυχικῆς των ἰσορροπίας;..

Ὁ Πανᾶς δὲν διέπρεπεν εἰς τὸ σχολεῖον ὡς μαθητὴς ἐπιμελὴς ἢ εὐφυής. Οἱ διδάσκαλοι δὲν ἐφρόνουν μεγάλα περὶ αὐτοῦ. Ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἦτο ἀφηρημένος, ἀλλ' εἶχεν ὁρμὴν πλήρη χάριτος εἰς τὰς ἐκφράσεις, εἰς τὰς κινήσεις,—ὅταν δὲν τὸν κατελάμβανε ῥεμβώδης νωχέλεια. Ἡ κλίσις του πρὸς τὴν μουσικὴν ἦτο ἔμφυτος, ἡ φωνή του συμπαθεστάτη, καὶ ἐτερπόμεθα νὰ τὸν ἀκούωμεν κρούοντα τὴν κιθάραν καὶ ᾄδοντα τὰ αἰσθηματικὰ ᾄσματα τῆς Ἑπτανήσου. Ἦτο φύσις ἀληθῶς ποιητική. Ἐνόσῳ ἤμεθα εἰς τὸ σχολεῖον δὲν ἔγραφε στίχους. Κατόπιν εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἀπεκαλύφθη ὡς ποιητής. Δὲν ἐδημοσιεύθησαν ποτὲ στίχοι του, παρεκτὸς τῶν περιληφθέντων εἰς τὴν ἰδικήν μου συλλογήν. Ἐὰν ἔζη καὶ ἐκαλλιέργει τὰς φιλολογικάς τάσεις του, ἤθελε βεβαίως διαπρέψει. Ἀλλ' ὁ πεζὸς βίος ἐμποροϋπαλλήλου εἰς τὴν ὁμιχλώδη Ἀγγλίαν δὲν συνεβιβάζετο μὲ τὰς κλίσεις καὶ τὰς ὀρέξεις του, καὶ ἴσως μάλιστα συνετέλεσε εἰς τὸ νὰ ἐκδηλωθῇ ἐνωρίτερον ἡ ὀδυνηρά του ἀσθένεια. Ἐμαραίνετο ζῶν ἐκτὸς τοῦ στοιχείου του, καὶ ἐστερεῖτο δυνάμεως ἠθικῆς πρὸς ἀντίδρασιν κατὰ τῆς πιεζούσης τὴν ψυχήν του ἀπογοητεύσεως. Ἐὰν εἶχα τὴν ἔκτοτε ἀποκτηθεῖσαν πεῖραν, ἤθελα ἴσως διαγνώσει τὰ προμηνύοντα τὴν νόσον συμπτώματα. Ἐξελάμβανα ὡς ἁπλᾶ τεκμήρια μελαγχολίας τὸ ἀτενὲς ἐνίοτε βλέμ-

μα, τὴν προκλητικὴν στάσιν τῆς ὡραίας του κεφαλῆς, τὴν τάσιν του πρὸς ἔριδας μὲ ἀγνώστους, ἐὰν αἴφνης δὲν παρεμέριζαν καθ' ὁδὸν ἐνώπιόν του, τὴν μακρὰν συχνάκις σιωπὴν καὶ τὸ νεφελῶδες ποῦ καὶ ποῦ τῶν σκέψεών του. Ἐπροσπάθουν νὰ ἀνυψώσω τὸ φρόνημά του, μέχρις οὗ πᾶσα μου πλάνη διελύθη. Οἱ συγγενεῖς του τὸν μετέφεραν κακῶς ἔχοντα εἰς τὴν πατρίδα του Κεφαλληνίαν, ὅπου μετ' οὐ πολὺ ἀπέθανε.

Ἔχω ἀντίγραφα στιχουργημάτων του τινῶν. Διαφαίνεται εἰς αὐτὰ λεπτότης αἰσθήματος καὶ χάρις ἐκφράσεως, δικαιοῦσαι, νομίζω, τὰς ματαιωθείσας ἐλπίδας μου περὶ τοῦ ποιητικοῦ του μέλλοντος. Ἰδοὺ ὀλίγοι του στίχοι, ὡς ὑπόδειγμα τοῦ ὕφους του:

Σ' αὐτὸ τὸ ἔρημο 'ξωκκλῆσι
μ' ἐμένα ἡ Μοῦσα θὰ καθίση
μαζῆ πικρόλογα νὰ 'ποῦμε,
κ' ἐδῶ ποιὸς θλίβεται καὶ κλαίει,
καὶ πέρα ἡ θάλασσα τί λέει
ς' τὴν ἀμμουδιά, ν' ἀφικραστοῦμε...
Σ' αὐτὸ τῆς κλάψας τὸ χωράφι,
ὦ Μοῦσα, ποῦ οἱ κρύοι τάφοι
μοῦ δείχνουνε τὰ περασμένα,
θέλεις καὶ πάλι νὰ καθίσω;
πάλι κι' ἀπόψε ν' ἀγρυπνήσω

ς' τὰ μνήματα τ' ἀραχνιασμένα;
Κι' ἄλλα φαρμάκια θέλεις νὰ φᾶμε;
Φθάνει, ὦ Μοῦσα! Σήκω νὰ πᾶμε
καὶ ς' ἄλλα μέρη, 'κεῖ ποῦ ἀνθοῦνε
δροσᾶτοι θύμοι, γλυκειὰ μυρσίνη,
καὶ ὅπου γέρνοντας οἱ κρῖνοι
τὰ τριαντάφυλλα φιλοῦνε...

Καὶ ἄλλος μου τότε συμμαθητὴς καὶ φίλος ἐγκάρδιος, ὁ Ἀναστασιάδης, ἀπέθανε προώρως, μὲ τὸν νοῦν σαλευόμενον καὶ ἐκεῖνος. Δὲν τὸν εἶδα ἀποθνήσκοντα. Εὑρισκόμην εἰς τὸ Λονδῖνον· ἀλλ' ἡ μήτηρ μου, ἐπανελθοῦσα τότε εἰς τὴν Σύραν, τὸν περιέθαλψε κατὰ τὰ τέλη του. Τὸν ἠγάπα καὶ χάριν μου καὶ χάριν τῆς πολλῆς του ἀξίας. Δὲν ἔγραφε στίχους ἐκεῖνος, ἀλλ' εἶχε τὴν ψυχὴν πλήρη ποιήσεως καὶ ἔτρεφε σχέδια ἐνθουσιώδη πρὸς ἠθικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους. Ἡ ἀπόφασίς του ἦτο νὰ γείνῃ ἱερεύς. Θὰ ἐπέμενε ἄρα γε εἰς τὸν σκοπόν του ἐὰν παρετείνετο ἡ ζωή του; —Ἴσως ὄχι.— Ἀλλ' ὅμως τότε ἦτο στερεὰ ἡ πρόθεσίς του καὶ εἰλικρινεστάτη. Ἐνεφορεῖτο τῶν ὑψηλοτέρων καὶ εὐγενεστέρων αἰσθημάτων, εἶχε δὲ τὸν χαρακτῆρα ἰσχυρὸν καὶ ἐφαίνετο ἱκανὸς νὰ συνδυάσῃ τὸ ἰδεῶδες μετὰ τοῦ πρακτικοῦ. Δὲν ἦτο ἀφῃρημένος, δὲν ἦτο ἐπιρρεπὴς εἰς ῥεμβασμούς, δὲν ἔστρεφε καθὼς ὁ Πανᾶς πρὸς τὰ νέφη τὸ βλέμμα. Τὸ βλέμμα του, ἐκείνου, ἠτένιζε

κατ' εὐθεῖαν πρὸς τὰ ἐμπρός, καὶ ἦτο πύρινον τὸ βλέμμα του· πᾶν νεῦμα, πᾶν σχῆμα του ἐμαρτύρει καὶ δύναμιν καὶ θέλησιν νὰ ὑπερνικήσῃ πάντα τὰ προσκόμματα, βαδίζων πρὸς τὸ τέρμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀπέβλεπε. Διετήρησα τὰς ἐπιστολάς του, πλήρεις ἀγάπης ἀδελφικῆς, πλήρεις ζέσεως νεανικῆς ἀλλὰ καὶ ἀνδρικῆς συνάμα. Ἦτο εἷς τῶν καλλιτέρων μαθητῶν τοῦ Λυκείου, — εἷς ἐκ τῶν ὀλίγων τοὺς ὁποίους εἶχε καύχημα ὁ Διευθυντής του.

Οἱ δύο ἐκεῖνοι, ὁ Πανᾶς καὶ ὁ Ἀναστασιάδης, ἦσαν οἱ κατ' ἐξοχὴν φίλοι μου, ἀλλὰ σχέσεις ἐξ ἴσου ἀδελφικαὶ μὲ συνέδεαν πρὸς τοὺς μαθητὰς ὅλους τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων. Διέφερεν, ἐννοεῖται, ἡ περὶ ἑνὸς ἑκάστου αὐτῶν ἐνδόμυχος ἐκτίμησίς μου ἀλλά, φύσει εἰρηνικὸς καὶ εἰρηνοποιός, δὲν ἔλαβα ἀφορμὴν ῥήξεως πρὸς οὐδένα. Μόνον μίαν φοράν, ἐνθυμοῦμαι, ἐκινδύνευσα νὰ ἔλθω εἰς χεῖρας μὲ μαθητὴν κατωτέρας μὲν τάξεως, ἀλλὰ μεγαλόσωμον καὶ ῥωμαλεώτερόν μου. Ἐπείραζε, ὄχι μὲ κακίαν, ἀλλα μὲ ἐπιμονὴν φορτικήν, μικρόν, ἀδύνατον μαθητήν, τοῦ ὁποίου ἡ ἀδημονία ἐκίνησε τὴν ἀγανάκτησίν μου. Ἀποτεινόμενος ἀποτόμως εἰς τὸν διώκτην τοῦ μικροῦ διέταξα νὰ τὸν ἀφήσῃ ἥσυχον. Ἀντὶ νὰ ὑπακούσῃ ἐκεῖνος ἐπέτεινε τὴν ἐπίθεσιν. Ἡ ἀγανάκτησίς μου ἐκορυφώθη καὶ τὸν ἐρράπισα. Ἐστάθη διὰ μιᾶς καὶ μὲ ἀντεμετώπισεν ὀργίλως,

ἐνῷ ὁ μικρός, ὠφελούμενος τῆς περιστάσεως, ἀνελήφθη. Ἐπερίμενα προσβολήν, ἀλλ' ὁ ῥαπισθείς, μετὰ μικρὸν δισταγμόν, ἔστρεψε τὰ νῶτα καὶ ἀπεσύρθη. Μὲ ἐμήνυσεν ὅτι ἐκρατήθη καὶ δὲν ἠθέλησε νὰ ἐκδικηθῇ διὰ τὴν ὕβριν, διότι μὲ ἐσέβετο. Τί μοῦ ἐσέβετο; Τὸ φιλάσθενόν μου, ἢ τὴν ὑπεροχήν μου εἰς τὰ γράμματα; Ὁπωσδήποτε τὸ μήνυμά του μ' ἐξιλέωσε καὶ τὸ μεταξύ μας νέφος διεσκεδάσθη ἀμέσως.

Ἀναπολῶν τὰς τοιούτου εἴδους ἁμαρτίας μου ἐνθυμοῦμαι ὅτι καὶ εἰς τὸ Γαλλικὸν σχολεῖον τοῦ Allard, ὅτε ἤμην μικρὸς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐξυλοκοπήθην μὲ ὁμήλικόν μου Χῖον, ἢ μᾶλλον τὸν ἐξυλοκόπησα, κατόπιν ἔριδος εἰς τὸ παίγνιον τῶν βόλων. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν θεῖόν μου Μιχαλάκην μίαν ἡμέραν, πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς μας εἰς Ὀδησσόν, ἤλθαμεν εἰς ῥῆξιν, — πρώτην καὶ τελευταίαν μεταξύ μας ῥῆξιν. Ἐπρόκειτο περὶ τῆς ἰδιοκτησίας ἑνὸς βιβλίου. — Ἰδικόν μου! — Ὄχι, ἰδικόν μου! Τοὺς λόγους ἐπηκολούθησεν ἡ βία, ἐννοεῖται δὲ ὅτι ὁ μεγαλείτερός μου καὶ δυνατώτερος Μιχαλάκης ἔμεινε κύριος τοῦ πεδίου τῆς μάχης. Νικηθεὶς κατὰ κράτος ἔτρεξα, μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς πλήρεις δακρύων, νὰ καταγγείλω τὸν νικητὴν εἰς τὸν πατέρα του. Ἤνοιξα μὲ ὁρμὴν τὴν θύραν τῆς τραπεζαρίας, ὅπου ὁ πάππος μου, μόνος κατ' ἐκεί-

νην τὴν στιγμήν, ἐκάπνιζεν εἰς τὴν γωνίαν τοῦ σοφᾶ τὴν μακρὰν καπνοσύριγγά του. Δὲν ἐνθυμοῦμαι πῶς ἤρχισα τὴν καταγγελίαν καὶ τί εἶπα παραπονούμενος, ἀλλ' ἐνθυμοῦμαι τὸ ἤρεμον βλέμμα τὸ ὁποῖον ἔστρεψε πρὸς ἐμὲ ὁ πάππος μου, χωρὶς νὰ διακόψῃ τὸ κάπνισμά του, χωρὶς νὰ προφέρῃ λέξιν. Μὲ κατέλαβε διὰ μιᾶς αἴσθημα ἐντροπῆς καὶ μετανοίας· μετανοίας, διατί νὰ καταδώσω τὸν Μιχαλάκην καὶ νὰ προκαλέσω τὴν τιμωρίαν του· ἐντροπῆς, διότι διετάραξα τὴν ἡσυχίαν τοῦ πάππου μου. Ἡ φωνή μου ἐκόπη. Ἐξῆλθα τοῦ δωματίου καὶ ἔκλεισα τὴν θύραν ὅσον ἡσυχώτερον ἠδυνήθην. Ἀλλὰ μὲ ἠκολούθει ἡ ἥσυχος ἔκπληξις τοῦ ἀταράχου βλέμματος τοῦ ἀγαθοῦ μου πάππου. Ἰδοὺ τὰ μόνα πολεμικὰ ἐπεισόδια τοῦ παιδικοῦ μου βίου.

Τὸ σύνολον τῶν τότε συμμαθητῶν μου περιλαμβάνει εἰκὼν ζωγραφηθεῖσα ὑπὸ Γερμανοῦ καλλιτέχνου, ἀγνοῶ πῶς καὶ διατί καταστάλαξαντος εἰς τὴν Σύραν. Ἀτυχῶς μὲ διαφεύγει τὸ ὄνομά του. Δὲν τὸ ἔγραψεν εἰς τὰς δύο ἐξαιρέτους προσωπογραφίας τῆς μάμμης καὶ τῆς μητρός μου, τῶν ὁποίων εἶμαι κάτοχος. Τὴν εἰκόνα τῶν μαθητῶν τοῦ Λυκείου εἶδα πρό τινων ἐτῶν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς χήρας Εὐαγγελίδου. Ἔκτοτε ἀπέθανε καὶ ἐκείνη, ἀγνοῶ δὲ τί ἀπέγεινεν ἡ εἰκών. Ἔχω θαμβὴν παλαιὰν φωτογραφίαν της. Παριστᾷ τὴν μεγάλην αἴθουσαν τοῦ

Λυκείου. Ἐν τῷ μέσῳ κάθηται προτείνων τὸ στῆθος ὁ Διευθυντής, μὲ τὴν φαλακρὰν κεφαλὴν καὶ τὸν δασὺν μύστακά του. Περὶ αὐτόν, ἔμπροσθεν ἢ ὄπισθεν τῶν θρανίων, εἰς στάσεις διαφόρους καὶ ποικίλα συμπλέγματα, φαίνονται ὅλοι οἱ οἰκότροφοι μαθηταί. Καίπερ μὴ οἰκότροφος περιελήφθην κατ' ἐξαίρεσιν εἰς τὴν εἰκόνα. Ὁ ἀγαθὸς Εὐαγγελίδης μὲ ἐτίμα διὰ τῆς εὐνοίας του καὶ ἠρέσκετο νὰ μὲ καταλέγῃ μεταξὺ τῶν μαθητῶν του. Ἀληθῶς, εἰς τὸ Λύκειόν του δὲν ἔμαθα πολλὰ γράμματα, ἀλλ' ὅμως ἡ πρὸς αὐτὸν ἐπὶ δύο περίπου ἔτη ἐπαφὴ συνετέλεσε πρὸς χάραξιν τοῦ διανοητικοῦ κατόπιν βίου μου, — ἐὰν ὄχι πρὸς μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος μου. Πρὸ πάντων συνετέλεσεν εἰς τοῦτο διὰ βιβλίου Ἀγγλικοῦ, τὸ ὁποῖον μὲ ἐδώρησεν. Ἐπεγράφετο The student's Manual (Μαθητοῦ Ἐγχειρίδιον), ὑπὸ τοῦ Todd. Ἦτο δὲ συγκεφαλαίωσις τοῦ Ἀγγλικοῦ συστήματος ἀγωγῆς, — εἶδος ὁδηγοῦ πρὸς αὐτοχειραγώγησιν. Δὲν δύναμαι σήμερον νὰ ἐνθυμηθῶ ἀκριβῶς τὰ περιεχόμενά του, οὔτε νὰ ὁρίσω κατὰ τί καὶ πῶς μὲ ὠφέλησε, ἀλλὰ βεβαίως τὸ βιβλίον ἐκεῖνο ἐξήσκησε μεγάλην ἐπ' ἐμοῦ καὶ ἀγαθὴν ἐπίδρασιν. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ἐὰν μεταφραζόμενον ἐγίνετο προσιτὸν εἰς τὴν νεολαίαν μας.

Μεταξὺ τῶν συμμαθητῶν, ὅσους ὁ ζωγράφος ἀπεικόνισεν, ὑπάρχουν τινες τῶν ὁποίων μόλις διετή-

σησα τὴν μνήμην· ἄλλων ἐλησμόνησα καὶ αὐτὰ τὰ ὀνόματα. Ζοῦν ἆρα γε ἢ ἀπέθαναν; Ἀπέτυχαν ἢ ἐπέτυχαν εἰς τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ βίου; Ὁ Πανᾶς καὶ ὁ Ἀναστασιάδης δὲν ἦσαν ἐξ αὐτῶν οἱ μόνοι ἀποθανόντες εἰς τὰ πρόθυρα τῆς ἀνδρικῆς ἡλικίας. Νεώτατος ἐπίσης ἀπέθανε καὶ ὁ πρὸ τῶν ἄλλων ἱστάμενος εἰς τὴν εἰκόνα, πλησίον τοῦ διευθυντοῦ. Ἠξιώθη τῆς διακρίσεως αὐτῆς καθότι ἐπρόκειτο ἐντὸς ὀλίγου νὰ λάβῃ τὸ ἀπολυτήριον τοῦ Γυμνασίου καὶ ν' ἀποφοιτήσῃ. Τὸ τέλος του ἦτο οἰκτρόν! Δὲν γνωρίζω τὰς λεπτομερείας τοῦ τυχοδιωκτικοῦ βίου του. Γνωρίζω μόνον ὅτι μετηνάστευσεν εἰς τὴν Ἀμερικήν, ὅπου ἀπώλεσεν ἐντὸς μιᾶς νυκτὸς εἰς χαρτοπαικτεῖον ὅ,τι εἶχε καὶ δὲν εἶχε, καὶ ηὐτοκτόνησεν. Ὁ δυστυχὴς ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀνεύθυνος. Ἡ διανοητικὴ ἀνισορροπία ἦτο κληρονομικὴ εἰς τὴν οἰκογένειάν του. Ἐγνώρισα κατόπιν καὶ ἠγάπησα ἀδελφόν του πρεσβύτερον, ἀγαθὸν καὶ ἔντιμον νέον, ὁ ὁποῖος ἔχασε τὴν ὅρασιν καὶ μετὰ τὴν ὅρασιν τὰς φρένας· — πρόσθετος καὶ ἐκεῖνος εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν φίλων ὅσων εἶχα τὴν θλῖψιν νὰ ἴδω τὸν νοῦν σαλευθέντα. Ὁ πρωτότοκος τῶν ἀδελφῶν ἀπέθανεν ἐκ παραλυσίας νευρικῆς. Ἄλλος ἀδελφός, ἀνάπηρος, ἔζησεν αἰσχρῶς, προκαλῶν τὸν γέλωτα καὶ τὴν περιφρόνησιν, ἀνεύθυνον ἴσως θῦμα καὶ αὐτὸς προγονικῆς ἁμαρτίας. Τοῦ συμμαθητοῦ μας μόνον προτέρημα

ἦτο ἡ εὐμάθεια. Ἄλλως, ἄνοστος, ὀχληρὸς καὶ ῥυπαρός, δὲν ἠγαπᾶτο εἰς τὸ Λύκειον. Κατὰ τὴν παράστασιν τῆς Ἐσθήρ, ὑπεκρίθη τὸ πρόσωπον τοῦ Μαρδοχαίου, ἔκτοτε δὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ἐπεκολλήθη εἰς αὐτόν, ὡς δῆθεν προσαρμοζόμενον εἰς τὸ ἦθός του. Τὸ διατί δυσκόλως θὰ ἠδύναντο νὰ ὁρίσουν οἱ τότε ἐναβρυνόμενοι εἰς τὴν ἐμπαικτικὴν χρῆσιν τῆς προσωνυμίας.

Ἐκ τῶν ζωγραφηθέντων καὶ ἐπιζώντων ὁμηλίκων μου, ὅλοι, παρεκτὸς τοῦ Ῥοΐδου, ἠκολούθησαν στάδια, τὰ ὁποῖα μᾶς ἀπεμάκρυναν ἀπ' ἀλλήλων καὶ γεωγραφικῶς καὶ διανοητικῶς. Ὅταν συναντώμεθα, βλεπόμεθα εὐχαρίστως ἀνανεοῦντες τὰς παλαιὰς σχέσεις, ἀλλ' ἀποχωριζόμεθα χωρὶς πολλὴν λύπην. Οἱ ἀγαπητότεροι κατὰ τὴν περίοδον τῆς σχολικῆς ζωῆς μένουν καὶ σήμερον προσφιλέστεροι. Ἐν γένει δέ, ἡ περὶ ἑκάστου μαθητοῦ ἐκτίμησις τῶν συμμαθητῶν του δὲν διαψεύδεται καὶ εἰς τὸν μετέπειτα βίον. Ἡ εἰς τὸν μικρόκοσμον τοῦ σχολείου ἐπικρατήσασα κρίσις ἐπικυροῦται κατόπιν ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης. Ὁ ἄνθρωπος δὲν μεταβάλλεται εὐκόλως, εἰς δὲ τὴν μεταξὺ συμμαθητῶν ἐλευθερίαν καὶ ἰσότητα ὁ χαρακτὴρ ἑκάστου ἐκδηλοῦται εἰλικρινέστερα καὶ κρίνεται αὐστηρότερα ἢ ἀφοῦ μάθωμεν νὰ ὑποκρύπτωμεν καὶ τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰς ἐντυπώσεις μας. Ὅταν ἐπαναβλέπω τινὰς τῶν

παλαιῶν συμμαθητῶν μου δὲν ἐπαναλέγω τὰ ἐπίθετα διὰ τῶν ὁποίων τότε ἐχαρακτηρίζοντο, ἀλλ' ἐνδομύχως σκέπτομαι ὅτι ἐφαρμόζονται εἰς αὐτοὺς καὶ σήμερον.

Εἶπα ἤδη ὅτι ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Λυκείου ὁ μόνος ἐπιδοθεὶς εἰς τὰ γράμματα ἦτο ὁ Ἐμμανουὴλ Ροΐδης. Ἡ τάσις του πρὸς τὸ συγγράφειν ἐξεδηλώθη ἔκτοτε, καθὼς ἡ ἰδική μου, συνεδέθημεν δὲ διὰ πρωΐμου φιλολογικῆς συνεργασίας, χάρις εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἄλλης καλῆς Ἀμερικανικῆς συνηθείας εἰς τὸ πρόγραμμα τοῦ Λυκείου. Κατὰ Σάββατον ἐγίνοντο, τὴν ἑσπέραν, ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Διευθυντοῦ, συνεδριάσεις γενικαὶ τῶν μαθητῶν. Διὰ τῶν συνεδριάσεων τούτων ἐδίδετο μάθημα εὐκοσμίας καὶ τάξεως, καθόσον μάλιστα, παρεκτὸς τῆς οἰκογενείας τοῦ Διευθυντοῦ, παρίσταντο ἐνίοτε καὶ ἄλλοι, συγγενεῖς μαθητῶν. Ἀμφιβάλλω ἐὰν τὸ ἀκροατήριον ἐτέρπετο πολὺ ἐξ ὅσων ἤκουεν, ἀλλὰ διὰ τοὺς μαθητὰς τὸ πρᾶγμα ἦτο ὄχι μόνον ὠφέλιμον ἀλλὰ καὶ διασκεδαστικόν. Τινὲς τῶν νεωτέρων ἀπήγγελλαν ποιήματα, ἄλλοι ἀνεγίνωσκαν συνθέσεις των, ὁ δὲ Ροΐδης καὶ ἐγώ, συντάκται τῆς χειρογράφου «Λυκείου Μελίσσης», ἀνεγινώσκαμεν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τὸ ἑβδομαδιαῖον περιοδικόν μας. Ὁποῖα τὰ περιεχόμενά του ἀδύνατον νὰ ἐνθυμηθῶ. Οὔτε ὁ Εὐαγγελίδης οὔτε, μετὰ τὸν θάνατόν του, ἡ χήρα του

ἠδυνήθησαν νὰ μᾶς βοηθήσουν, τὸν Ροΐδην καὶ ἐμέ, εἰς τὰς ἐρεύνας μας πρὸς ἀνίχνευσιν τοῦ σώματος τοῦ ἐγκλήματος. Εἴχαμεν καὶ οἱ δύο τὴν περιέργειαν νὰ ἴδωμεν τὸ προϊὸν ἐκεῖνο τῆς συνεργασίας μας, τὴν ἀπαρχὴν τοῦ φιλολογικοῦ μας σταδίου. Ἀπαρχὴν διὰ τὸν Ροΐδην ἰδίως. Ἐγώ, χάρις εἰς τὰ διὰ τὸν Ἕνιγκ στιχουργούμενα ᾄσματα καὶ χάρις εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Ἐσθήρ, εἶχα ἀποκτήσει ἐντὸς τοῦ Λυκείου φήμην ποιητοῦ! Ἀληθῶς ἤμην κατὰ δύο ἔτη πρεσβύτερος τοῦ Ροΐδου, ἀλλ' ἡ διαφορὰ ἡλικίας δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ ζηλεύῃ τὸ τρόπαιόν μου, καθὼς πρό τινων ἐτῶν μὲ ὡμολόγησε. Τὰ κατορθώματά μου δὲν ἦσαν ἄξια φθόνου, οὔτε εἶχε λόγον ὁ Ροΐδης νὰ μὲ ζηλεύῃ τότε, ἔτι δὲ ὀλιγώτερον μετέπειτα. Φύσει κριτικός, καὶ κριτικὸς ῥέπων ἐξ ἰδιοσυγκρασίας εἰς τὸ ἀνευρίσκειν τὰ ψεκτά, ἠδύνατο εὐκόλως νὰ ἐκτιμήσῃ τὸ ἄτεχνον τῶν στίχων μου καὶ νὰ παρηγορηθῇ οὕτω διὰ τὴν δῆθεν ὑπεροχήν μου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄.

ΠΟΙΗΤΙΚΑΙ ΑΠΑΡΧΑΙ

Ἡ ἔμμετρος μετάφρασίς μου τῆς Ἐσθὴρ δὲν ἦτο κατὰ πολὺ ἀνωτέρα τῶν πεζῶν μεταφράσεων ὅσας πρὸ πέντε ἢ ἓξ ἐτῶν ἐξεφουρνίζαμεν εἰς Μπαλταλιμάνι, ὁ Μιχαλάκης κ' ἐγώ. Ὁπωσδήποτε, ἡ ὑπερπήδησις τῶν δυσκολιῶν τῆς μεταφορᾶς τοῦ Γαλλικοῦ κειμένου εἰς στίχους ὁμοιοκαταλήκτους, καὶ ἡ ἐπιμονή μου νὰ φέρω τὸ ἔργον εἰς πέρας, ἐμαρτύρουν προσόντα ὄχι ἀνάξια ἐνθαρρύνσεως. Ἡ ἐνθάρρυνσις δὲν ἔλειψεν. Ἀπ' ἐναντίας, νομίζω ὅτι ὑπερέβη τὰ ὅρια. Εἶχα πρὸ παντὸς ἀνάγκην κριτῶν περὶ ἐμὲ αὐστηρῶν πρὸς χειραγώγησίν μου. Εἶχα ἀνάγκην νὰ ἐννοήσω ὅτι ἡ μετάφρασίς μου ἦτο ἀτελὲς παιδικὸν γύμνασμα, ὅτι ἡ στιχουργία εἶναι τέχνη πολύπλοκος, ὅτι ἀπῃτεῖτο ἐργασία προκαταρκτικὴ πολλὴ προτοῦ δυνηθῶ νὰ ἐπιχειρήσω ποιητικὴν μετάφρασιν. Ἀντὶ τούτου, μὲ περιέβαλλεν ἡ μητρικὴ στοργὴ καὶ ἡ εὐμένεια κριτῶν ἀναρμοδίων. Ἦτο φυσικὴ ἡ ὑπερηφάνεια τῆς καλῆς μου μητρὸς διὰ τὴν πρώϊμον φιλολογικὴν παραγωγὴν τοῦ υἱοῦ της, ἀλλὰ τὴν ὑπέτρεφε πέρα τοῦ δέοντος ἡ ὑπερ-

βολικὴ διὰ τὸ ἔργον μου ἐπιείκεια τοῦ Εὐαγγελίδου. Ἀποδίδω εἰς μόνην τὴν φιλίαν του πρὸς τὴν μητέρα μου καὶ πρὸς ἐμὲ τὴν ἰδέαν τὴν ὁποίαν συνέλαβε περὶ παραστάσεως τῆς Ἐσθὴρ εἰς τὸ Λύκειόν του. Ἡ συγκατάθεσις τῆς μητρός μου ἐδόθη προθύμως, ἐγὼ δέ, ἐννοεῖται, δὲν ἀντέστην· ὥστε ἀπεφασίσθη ἡ παράστασις, διενεμήθησαν τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος μεταξὺ τῶν ἁρμοδιωτέρων πρὸς τοῦτο μαθητῶν τοῦ Λυκείου, ὁ ἀγαθὸς Ἕνιγκ ἀνέλαβε τὸν τονισμὸν τῶν χορικῶν ᾀσμάτων καὶ ἤρχισε νὰ προγυμνάζῃ τὸν χορὸν τῶν Ἰ ο υ δ α ί ω ν π α ρ θ έ ν ω ν. Ταυτοχρόνως ἡτοιμάζοντο αἱ ἐνδυμασίαι, τὸ εὐρύχωρον ὑπνωτήριον τοῦ σχολείου μετεβάλλετο εἰς θέατρον, ἐζωγραφίζοντο σκηνογραφίαι, ἐρράπτετο ἡ αὐλαία, ἐν ἑνὶ λόγῳ τὸ Λύκειον ἔγεινε ἄνω κάτω· τὰ μαθήματα ἔμειναν ἐξ ἀνάγκης ὀπίσω, ὁ νοῦς τῶν μαθητῶν ἦτο εἰς τὴν Ἐσθὴρ καὶ ὄχι εἰς τὰ βιβλία των! Ἀλλ' ὅμως, ἐξ ἄλλου, ὁποῖος θρίαμβος διὰ τὸ Λύκειον καὶ ὁποία ταπείνωσις διὰ τὸ ἀντίζηλον σχολεῖον τοῦ Βαλέττα!

Ἡ τιμὴ ἦτο ἤδη μεγάλη διὰ τὸν μεταφραστήν. Ἀλλ' ὁ ἀγαθὸς Εὐαγγελίδης δὲν ἠρκέσθη εἰς τὴν παράστασιν. Συνέλαβε καὶ ἄλλην ἰδέαν: τὴν διὰ τοῦ τύπου δημοσίευσιν τῆς Ἐσθήρ, — καὶ ὄχι μόνον τῆς Ἐσθήρ, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ὁμοῦ στιχουργημάτων μου. Πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν δισταγμῶν τῆς μη-

τρός μου καὶ τῶν ἰδικῶν μου ἐνδοιασμῶν, ἀνέλαβεν ἐκεῖνος τὴν ἠθικὴν εὐθύνην τῆς δημοσιεύσεως. Δι' ἐπιστολῆς του πρὸς ἐμέ, τῆς 12ης Ἰανουαρίου 1851, δημοσιευθείσης εἰς τὸ βιβλίον ἐν εἴδει προλόγου, ἔλεγεν ὅτι ἐπειδὴ ὑπῆρχε χρεία πολλῶν ἀντιγράφων χάριν τῆς παραστάσεως, «ἐνέκρινε νὰ τὴν »δώσῃ εἰς τὸν Κον Μελισταγῆν νὰ τὴν τυπώσῃ· »προηγουμένως ὅμως θέλει νὰ γνωρίσω τὴν ἐπιθυ»μίαν του ταύτην». Προσέθετε δὲ ὅτι «καλὸν ἤθε»λεν εἶσθαι ὁμοῦ μὲ τὴν τραγῳδίαν νὰ δημοσιευ»θοῦν καὶ ἄλλα τινὰ ποιήματά μου». Προλαμβάνων δὲ τὸν κίνδυνον ἐπικρίσεων αὐστηρῶν, μὲ παρεκίνει δῆθεν νὰ μὴ κοπιάζω, καθὸ ἀσθενῶν, ἀλλὰ νὰ περιμείνω μέχρις οὗ γείνω δεκαεπτὰ ἢ δεκαοκτὼ ἐτῶν. Δηλαδή, ἐχρησίμευεν ὡς ἐκ τῶν προτέρων ἀπολογία τὸ ἀνήλικόν μου. Ἀλλ' ἀφοῦ οἱ στίχοι μου ἦσαν παιδικοί, δὲν ἦτο ἁπλούστερον καὶ ὀρθότερον νὰ μείνουν ἀδημοσίευτοι; Ἡ βάσις τῆς ἀπολογίας ἦτο σαθρά. Μετὰ τὴν εἰσαγωγικὴν ἐπιστολήν, ἠκολούθει εἰς τὸ ἐκτυπωθὲν βιβλίον ἡ ἔμμετρος ἀφιέρωσίς μου:

Εἰς τὸν κόσμον νὰ φανῶ πρῶτος μὲ παρακινεῖτε,
ὦ διδάσκαλε! Δεχθῆτε
τώρα σεῖς τὰς ἀπαρχὰς τῶν νεανικῶν μου στίχων
καὶ τῶν πρώτων στοχασμῶν.
Μ' ἔφυγαν ἀπ' τὴν ψυχὴν εἰς διάστημα ἡσύχων
καὶ ἀθώων ἡμερῶν

Φαντάζομαι μᾶλλον ἢ ἐνθυμοῦμαι τὴν συγκίνησιν μὲ τὴν ὁποίαν παρηκολούθουν καὶ τὴν τύπωσιν τῶν στίχων μου καὶ τὰς προπαρασκευὰς τῆς παραστάσεως. Μεγαλειτέρα τῶν δύο εὐχαριστήσεων ἦτο, νομίζω, ἡ τῆς διορθώσεως τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων. Τὴν προσδοκίαν τῆς παραστάσεως ἐπεσκίαζεν ἡ ἔμφυτος δειλία μου. Ἐφοβούμην τότε καὶ ἀπέφευγα τὰς συναθροίσεις, αἱ συναναστροφαὶ μὲ ἐτρόμαζαν, ἤλλαζα δρόμον διὰ νὰ μὴ διασχίσω τὸ πλῆθος εἰς τὸν περίπατον. Τὸ εἶδος τοῦτο λαοφοβίας εἶναι σύνηθες εἰς τοὺς νέους, — τοὐλάχιστον εἰς τοὺς μὴ ἀπεκδυθέντας προώρως τὴν νεανικὴν σεμνότητα, — ἀλλ' ἐγὼ τὴν εἶχα καθ' ὑπερβολήν, ἤργησα δὲ πολὺ νὰ τὴν ὑπερνικήσω. Πῶς τότε, εἰς ἡλικίαν δεκαὲξ ἐτῶν, ν' ἀψηφήσω τὰ βλέμματα τόσων θεατῶν στρεφόμενα πρὸς ἐμέ, τὸν πρωταγωνιστήν; Εὐτυχῶς εὑρέθη διέξοδος. Ἐσώθην ἐκ τοῦ κινδύνου ἀναλαβὼν τὸ ἔργον ὑποβολέως. Εἰς τὸ βάθος τοῦ ὑπνωτηρίου ὑψώθη ἰκρίωμα ἁρμόδιον διὰ τὴν σκηνήν, δὲν ἔλειπε δὲ οὔτε ἡ τρύπα τοῦ ὑποβολέως. Κρυμμένος ἐκεῖ, στρέφων τὰ νῶτα πρὸς τὸ ἀκροατήριον, δὲν ἔβλεπα εἰ μὴ τοὺς ἐπὶ τῆς σκηνῆς συμμαθητάς μου, καὶ δὲν ἐφαινόμην.

Ἡ παράστασις ἔγεινεν ἐπὶ τέλους, ἡ δὲ ἐπιτυχία ἦτο πλήρης. Τὸ πρᾶγμα ἦτο πρωτοφανὲς καὶ πρωτάκουστον εἰς τὴν Σύραν: Διδασκαλία θεατρικὴ

εἰς σχολεῖον! Οἱ νεαροὶ ἠθοποιοὶ ἐπίστευσαν ὅτι ἐξετέλεσαν λαμπρῶς τὸ μέρος των, τὰ χορικὰ ᾄσματα ἐχειροκροτήθησαν ἐνθουσιωδῶς, οἱ θεαταὶ ἀνεχώρησαν εὐχαριστημένοι, ὁ διευθυντὴς τοῦ Λυκείου ἐγαυρία διὰ τὴν λάμψιν ἡ ὁποία ἐκ τῆς ἑορτῆς ἀντανεκλᾶτο εἰς τὸ σχολεῖον του, ὁ δὲ μεταφραστὴς ἐκινδύνευεν ὁ δυστυχὴς νὰ πιστεύσῃ ὅτι ἦτο ἤδη ποιητής! Τὸν κίνδυνον ἐπέτεινεν ἡ σύγχρονος δημοσίευσις τοῦ βιβλίου μου, — βιβλίου εἰς 8ον ἐκ σελίδων ἑκατὸν καὶ τριῶν, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐσθήρ, τραγῳδία τοῦ »Ρακίνα, καὶ ἄλλα διάφορα ποιήματα, ὑπὸ Δημη»τρίου Βικέλα, ἐν Ἑρμουπόλει, τύποις Γ. Μελι»σταγοῦς, 1851».

Ἐπροσπάθησα κατόπιν νὰ περιορίσω τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀντιτύπων τῆς Ἐσθήρ, καταστρέψας ὅσα ἠδυνήθην ν' ἀνεύρω. Ἀλλ' ἀτυχῶς τὰ τότε κυκλοφορήσαντα καὶ τὰ μέχρι σήμερον, μετὰ ἥμισυν αἰῶνα, περισωθέντα μένουν τεκμήρια τρανὰ τοῦ γενομένου λάθους. Διότι ἦτο λάθος ἡ πρόωρος ἐκείνη δημοσίευσις. Δὲν ἔλειψαν καὶ ἔπαινοι πρὸς ἔξαψιν τῆς παιδικῆς μου κενοδοξίας. Ἰδίως ἐπηνέθη τὸ κατὰ μίμησιν τοῦ Lamennais ποίημα «ὁ Ἐξόριστος». Ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἀγγελιῶν» τῆς Ἑρμουπόλεως μὲ ἐχαρακτήρισεν ὡς «νέον εὐφυῆ καὶ ἱκανῶς κατηρτισμένον περὶ τὴν νοητικὴν ἀνάπτυξιν», ἡ δὲ «Ἀμάλθεια» τῆς Σμύρνης ἐδημοσίευσε κρίσιν ἐκ-

τενῆ καὶ εὐμενεστέραν ἔτι. Τὰ πρῶτα ἐκεῖνα ἄρθρα ἐφημερίδων, ἀναφέροντα εὐφήμως τὸ ὄνομά μου, μὲ ἐπροξένησαν εὐχαρίστησιν τὴν ὁποίαν δὲν ἐμετρίαζε, φοβοῦμαι, ἡ σκέψις ὅτι καὶ ὁ δημοσιογράφος τῆς Σύρας καὶ ὁ συντάκτης τῆς Ἀμαλθείας Σαμιωτάκης, φίλοι προσωπικοὶ τοῦ Εὐαγγελίδου, ἐπῄνουν τὸν μαθητὴν ἁπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ εὐαρεστήσουν τὸν διδάσκαλον.

Μόνος ὁ θεῖος τῆς μητρός μου Κωνσταντῖνος Βασιλείου, ὁ εἰς Ῥωσσίαν διαπρέψας ὡς διπλωματικὸς ὑπάλληλος, λαβὼν τὸ βιβλίον μου ἀπήντησε δι' ἐπιστολῆς, ὅπου τὰς ἐνθαρρυντικὰς ἐκφράσεις συνεκέρασε μὲ συμβουλὴν σοφὴν καὶ σωτήριον. «Μὴ σπεύδῃς, ἔγραφε, εἰς δημοσίευσιν. Γράφε, ἀλλ' »ἄφινε τὸ γραφὲν νὰ κοιμηθῇ ἐπὶ ἓν ἢ δύο ἔτη. »Λησμόνει το, καὶ ὅταν τὸ ἐπανίδῃς θὰ κρίνῃς καλ»λίτερον περὶ τῆς ἀξίας του, καὶ περὶ τῶν διορθώ»σεων ὅσων εἶναι ἐπιδεκτικόν». Ἐννόησα τὴν εἰς τὴν συμβουλὴν ὑποκρυπτομένην ἐπίκρισιν καὶ ἀπεδέχθην εὐγνωμόνως καὶ τὴν ἐπίκρισιν καὶ τὴν συμβουλήν. Εὐτυχῶς, δὲν μὲ εἶχε τυφλώσει ἡ ἀπατηλὴ ἐπιτυχία τόσον, ὥστε νὰ μείνῃ ἀνωφελὲς τὸ μὲ τόσην λεπτότητα δοθὲν μάθημα. Ἡ εὐεργετικὴ ἐντύπωσις τῆς ἐπιστολῆς τοῦ θείου μου ἴσως θὰ ἐξηλείφετο ἐὰν ἔμενα διαρκῶς εἰς τὴν Σύραν. Περιστοιχούμενος ὑπὸ ἐκτιμητῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀγάπη ἐξηυμένιζε τὴν κρί-

σιν, — στερούμενος ἀφορμῶν ἁμίλλης πρὸς καλλιτέρους μου, ἴσως ἐξηκολούθουν νὰ γράφω στίχους ὁμοίους πρὸς τὰ πρωτόλειά μου καὶ νὰ θεωρῶ τὸν στενὸν ἐκεῖ ὁρίζοντα ἀρκετὰ εὐρὺν πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς φιλοδοξίας μου. Ὅτε μετέβην εἰς Λονδῖνον, ἤνοιξα τοὺς ὀφθαλμούς. Ἐκεῖ συνησθάνθην τὴν μικρότητά μου, τὸ ἀσθενὲς τῶν φιλολογικῶν μου ἐφοδίων, τὸ ἀτελὲς τῆς προπαρασκευῆς μου καὶ τὴν ἀνάγκην μελέτης καὶ ἐργασίας.

Καὶ ὅμως τὸ πρῶτον μου ἐκεῖνο παιδικὸν δημοσίευμα ἐχρησίμευσεν ἴσως κατὰ τοῦτο: ὅτι ἐπέβαλλεν εἰς ἐμὲ τὴν ὑποχρέωσιν, τρόπον τινά, νέων ἀγώνων πρὸς παραγωγὴν ἔργων καλλιτέρων. Ἐὰν δὲν εἰσήκουα τὴν πρόωρον παρακίνησιν τοῦ διδασκάλου μου «εἰς τὸν κόσμον νὰ φανῶ», ἴσως ἡ ζωή μου ἐλάμβανε δρόμον διάφορον καὶ ἐπέφερε πλήρη φιλολογικὴν ἀδράνειαν καὶ ἀφάνειαν ἡ ἐνασχόλησίς μου εἰς τὰ τοῦ ἐμπορίου. Ἀλλ' ἐξ ἄλλου, νομίζω ὅτι αἱ τοιαῦται κλίσεις εἶναι ἔμφυτοι, ὅτι ἐκ γεννετῆς, ἢ καὶ ἐκ καταγωγῆς, ὁ προορισμός μου ἦτο νὰ γείνω ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων. Δευτέρου λόγου ζήτημα ἐὰν ἐπέτυχα ἢ ἀπέτυχα, ἀκολουθῶν τὴν ἔμφυτον κλίσιν μου. Ὁπωσδήποτε, δὲν μέμφομαι τὸν Διευθυντὴν τοῦ Λυκείου, ἔτι δὲ ὀλιγώτερον τὴν μητέρα μου, διὰ τὴν παράστασιν τῆς Ἐσθὴρ ἢ τὴν δημοσίευσιν τοῦ πρώτου ἐκείνου βιβλίου μου. Τὸ

κάτω κάτω, χάρις εἰς τὴν δημοσίευσίν του, εἶμαι σήμερον εἷς τῶν ἀρχαιοτέρων, ἐὰν ὄχι ὁ ἀρχαιότερος τῶν ζώντων Ἑλλήνων λογίων. Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, ἐὰν ἀκόμη ζῶ, θὰ συμπληρώσω τὴν πεντηκονταετηρίδα μου ὡς συγγραφεύς.

Ἄλλως, ὅσον καὶ ἂν ἦσαν ἀτελεῖς, αἱ πρῶται μου ἐκεῖναι ἀπόπειραι, «αἱ ἀπαρχαὶ τῶν νεανικῶν »μου στίχων καὶ τῶν πρώτων στοχασμῶν» ἐμπεριέχουν, ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι, τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν ὡριμωτέρων μου ἔργων. Καὶ τότε καὶ κατόπιν οὐδὲν τὸ ὑψιπετὲς εἰς τὴν ποιητικήν μου ἔμπνευσιν, ἀλλ᾽ ἐπίσης οὐδεμία ἀπόπειρα πρὸς πτῆσιν ὑψηλοτέραν ἢ μακροτέραν παρὰ ὅσον τὸ ἐπέτρεπαν αἱ ἀσθενεῖς μου πτέρυγες. Ὅ,τι εἶχα εἰς τὸν νοῦν ἢ τὴν ψυχὴν ἐξεφράζετο ἔκτοτ' ὅσον ἁπλῶς καὶ σαφῶς δύναμαι καὶ σήμερον νὰ τὸ ἐκφράσω. Ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν ἐπίσης, νομίζω ὅτι οἱ νεανικοί μου στίχοι δὲν ἐξέρχονται οὐσιωδῶς τῆς τροχιᾶς τὴν ὁποίαν καὶ κατόπιν ἠκολούθησα. Τὴν τροχιὰν ταύτην δὲν ἐχάραξα βεβαίως ἔκτοτε ἐκ συστήματος ἢ κατόπιν σκέψεων ἢ θεωριῶν. Τὸ πρᾶγμα ἔγεινεν ἀφ᾽ ἑαυτοῦ. Χωρὶς νὰ σκεφθῶ τὸ πῶς καὶ τὸ διατί, ἔγραφα καθὼς ὁμιλοῦμεν. Ἐξ ἀμαθείας ἔγεινα ἔνοχος σφαλμάτων στοιχειωδῶν, ἀλλὰ δὲν ἐξετέθην εἰς τὸν κίνδυνον νὰ κατηγορηθῶ δι᾽ ἐπιτη-

δευσιν. Κατηγορήθην ὅτι, χάριν τῆς ὁμοιοκαταληξίας, ἀπέκοπτα εὐκόλως τὰ τελικὰ ν, ἀλλὰ κατὰ τοῦτο φρονῶ ὅτι δὲν παρέβην τοὺς κανόνας τῆς γλωσσικῆς μας ἁρμονίας περισσότερον ἢ ὅσον τοὺς παρέβην (ἐὰν τοὺς παρέβην,) εἰς τὰς ἀκαταλήκτους κατόπιν μεταφράσεις μου τοῦ Σαικσπείρου. Ταῦτα ἐν παρόδῳ. Θὰ ἐπανέλθω, ἐξ ἀνάγκης, βραδύτερον εἰς τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης, ἰδίως τῆς ποιητικῆς γλώσσης. Ἴσως πλανῶμαι νομίζων ὅτι εἰς τὰ παιδικά μου γυμνάσματα, τὰ ἰδόντα τὸ φῶς κατὰ τὸ 1851, ἀνευρίσκεται τὸ σπέρμα τῆς μελλούσης, καλῆς ἢ κακῆς, φιλολογικῆς μου παραγωγῆς. Ἴσως! Ὁ συγγραφεὺς δὲν εἶναι συνήθως κριτὴς ἁρμόδιος τοῦ ἰδίου του ἔργου. Ἂς ἀφήσω εἰς ἄλλους τὴν περὶ τούτου κρίσιν, ἐὰν ποτὲ τὸ ἔργον μου κριθῇ ἄξιον τοιαύτης ἐρεύνης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ.

ΗΜΕΡΑΙ ΠΕΝΘΟΥΣ

Ἐνῷ ἔδρεπα τὰς ἀπατηλάς μου δάφνας καὶ ἔχαιρε τῆς μητρός μου ἡ καρδία διὰ τοὺς θριάμβους τοῦ υἱοῦ της, ἐκαιροφυλάκτει πρὸ τῆς θύρας μας ἡ συμφορὰ καὶ ἐπτερύγιζεν ὁ θάνατος ἄνωθεν τῆς στέγης μας. Ἡ μεγαλειτέρα τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν μου, Εὐφροσύνη, ἠσθένησε καὶ ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν ἀπέθανε. Ἦτο δέκα ἐτῶν κοράσιον, ὡραῖον, δροσερόν, ἔξυπνον· ἡ ζωηρότης της ἐφαίδρυνε τὴν οἰκίαν μας, ἡ καλλονή της ἦτο τὸ καύχημά μας. Ὅτε ἀπέθανεν ἡ πρώτη μου ἀδελφὴ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἤμην μικρὸς καὶ δὲν ἐννόησα κατὰ βάθος τί συνέβη· τὴν πικρίαν ὅλην τοῦ αἰωνίου χωρισμοῦ ᾐσθάνθην κατὰ πρῶτον ὅτε ἀπέθανε ἡ Φοφούλα μας. Τὴν ᾐσθάνθην ὄχι μόνον διότι ἠγάπων τὴν γλυκεῖαν ἀδελφήν μου, ἢ διότι τότε κατὰ πρῶτον ἔβλεπα ἐκ τοῦ πλησίον τὸν θάνατον, — ἀλλὰ καὶ διότι ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ πατρός μου ἤρχιζα ἤδη νὰ γίνωμαι ὁ ἀντικαταστάτης του, ὁ ἀρχηγὸς τρόπον τινὰ τῆς οἰκογενείας.

Εἰς τὴν ἀμοιβαίαν στοργὴν μεταξὺ μητρὸς καὶ

υἱοῦ, προσετίθετο τοιουτοτρόπως, αἴσθημα φιλίας, αἴσθημα ἀδελφότητος. Δὲν ἠξεύρω πῶς ἄλλως νὰ τὸ χαρακτηρίσω. Ἡ διαφορὰ ἡλικίας δὲν ἦτο τόση, ὥστε ν' ἀποκλείῃ τὴν οἰκειότητα ἴσου πρὸς ἴσον. Ἦτο δεκαεννέα ἐτῶν ἡ μήτηρ μου ὅτε μὲ ἀπέκτησε, ἡ δὲ μεταξύ μας ἀπόστασις βαθμηδὸν ἐσμικρύνετο καθόσον ἐγὼ ἐμεγάλωνα. Καὶ τώρα, ὅτε ἐγηράσαμεν καὶ οἱ δύο, λέγω ὅτι εἴμεθα συνομήλικοι καὶ μειδιᾷ ἐκείνη, διαμαρτυρομένη κατὰ τοῦ ἀστεϊσμοῦ. Οὐδέποτε ὅμως, οὔτε τώρα οὔτε τότε, ἠλάττωσε ποτὲ τὸ σέβας μου ὁ φιλικὸς μεταξύ μας σύνδεσμος. Τότε ἤμην ὁ μόνος σύντροφός της, ὁ μόνος εἰς τὸν ὁποῖον ἠδύνατο ν' ἀνοίξῃ τὴν καρδίαν της. Δὲν μοῦ τὴν ἤνοιγε ὁλόκληρον, μὴ θέλουσα ν' αὐξήσῃ τὴν λύπην μου, ἀλλὰ πῶς νὰ κρύψῃ τὴν ἀδημονίαν, τὴν ἀγωνίαν της, διαρκούσης τῆς ἀσθενείας, καὶ τὴν βαθεῖαν της θλῖψιν κατόπιν; Καὶ ἐλυπούμην διπλασίως, ἐννοῶν τὴν λύπην της καὶ μὴ δυνάμενος νὰ τὴν ἀνακουφίσω.

Δὲν μᾶς ἔλειψε τότε, — καθὼς καὶ κατόπιν εἰς τὰς δοκιμασίας τῆς ζωῆς μου δὲν μοῦ ἔλειψε ποτὲ — ἡ παραμυθία ὅσην δύναται νὰ παρέξῃ συμπάθεια εἰλικρινὴς φίλων εὐσπλάγχνων. Δὲν ἔμενε μόνη ἡ μήτηρ μου ἀγρυπνοῦσα τὰς νύκτας παρὰ τὴν κλίνην τῆς κόρης της, δὲν ἔμεινε μόνη κατὰ τὴν ὥραν τῶν θρήνων. Δὲν εἶχε πλησίον της τὴν μητέρα, τοὺς

ἀδελφούς της, ἀλλὰ φίλοι ἀγαθοί, ἰδίως ὁ Εὐαγγελίδης καὶ ὁ Ἰούλιος Ἕνιγκ, μετ' ἀφοσιώσεως ἀδελφικῆς μᾶς ἐφρόντισαν· καὶ μᾶς παρηγόρησαν. Τὸ φέρετρον τῆς ἀδελφῆς μου ἐσήκωσαν οἱ συμμαθηταί μου. Τὴν ἐθάψαμεν εἰς τὸ κοιμητήριον τῆς Ἑρμουπόλεως, παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς ἐκκλησίας, εἰς δὲ τὴν πλάκα τοῦ τάφου της ἡ μήτηρ μου ἠθέλησε νὰ χαραχθῇ, ὑπὸ τὸ ὄνομά της, τὸ ἑξῆς τετράστιχόν μου:

Ἔθαλλες ἐπὶ τοῦ κόσμου ἄνθος εὔοσμον κι' ὡραῖον·
ἀλλ' εἰς βάσανα καὶ λύπας ὁ Θεὸς νὰ ζῇς μὴ θέλων,
σ' ἥρπασεν ἀπ' τὰς ἀγκάλας τῶν φιλτάτων σου γονέων
εἰς τοὺς οὐρανούς, ν' αὐξήσῃς τὴν χορείαν τῶν ἀγγέλων.

Πόσον βαθεῖα ἦτο ἡ θλῖψις τῆς μητρός μου, πόσον ἄσβεστος καὶ μετὰ θάνατον ἡ ἀγάπη, πόσον διαρκὲς τὸ ἐνδόμυχον πένθος της, πρὸ ὀλίγων μόνον ἑβδομάδων ἀπεκάλυψα, ἐν ἀγνοίᾳ της. Μὴ βλέπουσα πλέον, μήτε ἐλπίζουσα νὰ ἐπανακτήσῃ τὴν ὅρασιν, παρέδωκεν εἰς χεῖρας μου σάκκον περιέχοντα ὅσας ἐπιστολὰς εἶχα γράψῃ πρὸς αὐτὴν ἀφότου κατὰ τὸ 1852 ἀπεχωρίσθημεν. Τὰς διετήρησεν ὅλας ἡ καλή μου μήτηρ. Αἱ ἐπιστολαὶ ἑκάστου ἔτους ἀποτελοῦν χωριστὸν δέμα. Εἰς τὸ βάθος τοῦ σάκκου ἔμεναν λησμονηθέντα τινα ἔγγραφα, μεταξὺ δὲ αὐτῶν σημειώσεις ἰδιόχειροι τῆς μητρός μου, ἐν εἴδει ἀποσπασμάτων ἡμερολογίου, καὶ ὀλίγαι ἐπιστολαὶ τῶν γο-

νέων της. Μὲ συνεκίνησε βαθέως ἡ ἀνάγνωσίς των
Ἰδοὺ ἐπιστολὴ τῆς μάμμης μου πρὸς τὴν μητέρα
μου, ὅτε ἔλαβε τὴν εἴδησιν τοῦ θανάτου τῆς Φοφόύλας. Τὴν ἀντιγράφω αὐτολεξεί:

«Ἔχω μίαν ὥραν ὁποῦ βαστῶ τὸ κονδύλι κα
»δὲν ἠξεύρω τί νὰ σὲ γράψω καὶ τί νὰ σὲ εἰπῶ.
»ἐνῷ δὲν ἔβλεπα τὴν ὥραν πότε νὰ ἔλθῃ ἡ ἡμέρα
»τοῦ ταχυδρομείου διὰ νὰ σὲ γράψω, Σμαράγδα
»μου! Τὸ περασμένον Σάββατον δὲν σὲ εἶπα τίποτε.
»Τί παραζάλη μᾶς ἦλθε πάλιν, Σμαράγδα μου!
»Καὶ ἐν τούτοις πρέπει νὰ σιωποῦμεν καὶ νὰ παρα-
»καλοῦμεν τὸν Θεὸν αὐτὴ νὰ εἶναι ἡ μεγαλειτέρα
»σου λύπη καὶ ὄχι ἄλλη! Ἐγὼ ἡ ἀνόητη δὲν τὸ
»ἔβαζα ποτὲ εἰς τὸν νοῦν μου, ὅτι—ἦτο εἰς τόσον κίν-
»δυνον τὸ δυστυχισμένον·—ἀλλὰ καὶ σύ, Σμαράγδα
»μου, πάντοτε σκεπαστὰ καὶ περαστικὰ μοῦ τὰ
»ἔγραφες. Λέγε μέ τα ὅλα, σὲ τὸ παρακαλῶ, κόρη
»μου, Σμαράγδα μου,—μὴ μὲ ἀφίνεις νὰ ἀναι-
»σθητῶ, ἐνῷ σὺ τόσον ὑποφέρεις. Μία ἀπὸ τὰς δυ-
»στυχίας μας εἶναι καὶ τὸ νὰ ζῶμεν χωρισμέναι.
»Πόσον μετανοῶ ὅτι δὲν σὲ ἐκράτησα ἐδῶ! Ὄχι
»ὅτι δὲν θὰ μᾶς ἤρχετο αὐτὴ ἡ συμφορά. Ὅ,τι μᾶς
»εἶναι πεπρωμένον ἀδύνατον νὰ τὸ ἀποφύγωμεν,
»ἀλλὰ κ' ἐγὼ δὲν ἠξεύρω διατί τώρα σὲ ἀποθυμῶ
»ἀκόμη περισσότερον. Εὐχαριστῶ τὸν Θεὸν ὅτι εὑ-
»ρέθησαν αὐτοὶ οἱ καλοὶ ἄνθρωποι καὶ δὲν σὲ ἀφί-

»νουν μόνην. Πρόσεχε καὶ σύ, ἀγαπητή μου, ποτὲ »νὰ μὴ θέλῃς νὰ μνήσκῃς μόνη σου. Πάντοτε κοντά »σου τὰ παιδάκια σου. Αὐτὰ πάλιν θὰ ἀναπληρώ- »νουν ὅ,τι σοῦ λείπει. Μὴ τὰ ἀφίνεις νὰ μελαγχο- »λοῦν, βάζε τα νὰ παίζουν ἐμπρός σου, ἔβγαινε »μαζή των... Τὰ λυποῦμαι τὰ καϋμένα τὰ παιδιά »μας, ὁποῦ ἀπὸ τώρα ἀρχίζουν νὰ γνωρίζουν τὰς δυ- »στυχίας τῆς ζωῆς. Ἂς τὰ μάθωμεν τοὐλάχιστον »νὰ τὰς ὑποφέρουν μὲ γενναιότητα. Πρόσεχε, Σμα- »ράγδα μου, νὰ μὴ σὲ βαρύνωνται καὶ οἱ φίλοι σου. »Νὰ τοὺς καλοδέχεσαι καὶ νὰ τοὺς διασκεδάζῃς καὶ »σύ. Μὴ θέλῃς μόνοι αὐτοὶ νὰ σὲ διασκεδάζουν. »Ἀλλὰ τί εὐλογημένοι ἄνθρωποι εἶναι! Ἀπὸ τὴν »κυρίαν Ν. ἐπερίμενα βέβαια ὅτι θὰ σὲ φροντίζῃ, »ἐπειδὴ γνωρίζω πόσον εἶναι καλὴ καὶ πόσον μᾶς »ἀγαπᾷ. Οἱ διδάσκαλοι ὅμως, εὐθὺς ἅμα σ' ἐγνώ- »ρισαν ἐκατάλαβαν, Σμαράγδα μου, ὅτι εἶσαι ἀξία »τῆς ἀγάπης καὶ τῆς συμπαθείας των. Καὶ τοῦτο »μία παρηγορία δι' ἐμέ. Καὶ αἱ γυναῖκες των, καὶ »αὗται καλαὶ καὶ ἴσως καλλίτεραι ἀπὸ πολλὰς ἄλ- »λας... Συλλογίζομαι πολὺ καὶ τὸν καλόν σου ἄν- »δρα. Θὰ παραζαλισθῇ καὶ αὐτός, ἀλλὰ θὰ ἐνθυ- »μηθῇ ὅτι εἶναι ἀναγκαία ἡ ὑγεία του καὶ ὅτι πρέ- »πει νὰ τὴν φροντίζῃ... Γράφε με πολλά, Σμα- »ράγδα μου. Μὴ φοβεῖσαι νὰ μὲ λυπήσῃς. Ἡ καρ- »διά μου ἐγήρασε πλέον, ἔχασε τὴν εὐαισθησίαν της·

»ἤ, νὰ εἰπῶ τὴν ἀλήθειαν, τὴν ἔμαθα νὰ ἀναισθητῇ.
»Μάθε καὶ σὺ τὴν ἰδικήν σου. Ἂς μὴ λυπούμεθα
»ὅσους ἀφίνουν αὐτὸν τὸν κόσμον πρὶν τὸν δοκιμά-
»σουν. Ἀλλὰ τί σὲ μελαγχολῶ τοῦ κακοῦ, κόρη
»μου! Καλλίτερα ἂς παύσω, ἐπειδὴ ἀπόψε τὸ κον-
»δύλι μου τίποτε ἄλλο παρὰ μελαγχολίας δὲν θέ-
»λει νὰ γράψῃ... Χθὲς τὸ βράδυ ἕως ἐδῶ ἄφησα
»τὸ γράμμα μου καὶ ἐκοιμήθηκα μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ
»σὲ ἰδῶ εἰς τὸν ὕπνον μου. Δὲν τὸ κατώρθωσα ὅμως.
»Φαίνεται ὅτι ὁ νοῦς μου κοιμᾶται περισσότερον ἀπὸ
»τὸ σῶμα μου καὶ δὲν βλέπω ὄνειρα».

Πόση στοργή, πόση λεπτότης αἰσθημάτων, πόση φρόνησις διαπνέει τὸ γράμμα τοῦτο, καὶ πόση συγχρόνως χάρις ἐκφράσεως! Ἰδοὺ καὶ τῆς μητρός μου οἱ στεναγμοί,— στεναγμοὶ ἀληθῶς! Στεναγμοὶ τοὺς ὁποίους δὲν ἠδύνατο νὰ καταπνίξῃ καὶ τοὺς ἔγραφε διὰ νὰ μὴ τοὺς ἀκούσῃ ἄλλος κανείς.

Ἰδοὺ τί ἔγραφεν εἰς Κωνσταντινούπολιν τὴν 23 Σεπτεμβρίου 1852.— Ἡ ἀδελφή μου εἶχε ἀποθάνει τὴν 4ην Ἀπριλίου 1851.

«Σήμερον εἶναι τῆς Ἁγίας Εὐφροσύνης. Εἶναι
»καὶ ἡ παραμονὴ τῆς ἀναχωρήσεώς μας ἀπὸ τὴν
»Σύραν. Ἓν ἔτος σωστόν. Εἰς τὴν ἑορτήν της ἐπῆγα
»καὶ τὴν ἀπεχαιρέτησα εἰς τὸν τάφον της. Πόση
»γενναιότης ὑπάρχει εἰς τὴν καρδίαν μας! Καὶ τὴν
»φανταζόμεθα πολλάκις τόσον ἀδύνατον. Εἶμαι εὐ-

»χαριστημένη ὅτι ἐπῆγα,—ἐὰν ἡ λέξις ἐκφράζῃ τί »ᾐσθάνθην. Εἶμαι εὐχαριστημένη ἐπειδὴ τόσον συχνὰ »μὲ τὸν νοῦν κάθημαι ἐκεῖ, εἰς τὸν τάφον της, καὶ »τί βλέπω;—Τὴν βλέπω καθὼς τὴν εἶδα διὰ τε»λευταίαν φοράν, καὶ τὰς ἡμέρας ὁποῦ τὴν εἶχα ἀ»σθενῆ.—Ἀλλὰ καὶ ὅσας στιγμὰς ἐπέρασα μαζή »της δὲν τὰς λησμονῶ!.. Πῶς ἐδυσαρεστεῖτο μα»κράν μου, πόσον γλυκὰ μ' ἐφιλοῦσε τὸ πρωὶ πρὶν »πηγαίνῃ εἰς τὸ σχολεῖον. Καὶ μὲ πόσον κόπον τὸ »συνείθισε, διότι ἔπρεπε νὰ μὲ χωρισθῇ ὀλίγας ὥρας. »Ποσάκις ἔκλαυσε διὰ νὰ μὴ μὲ χωρισθῇ! Ἐφο»βεῖτο μήπως γηράσω, καὶ μὲ ἄφησε τόσον νέαν νὰ »τὴν κλαίω!»

Τὴν 26 Μαρτίου 1853:

«Κανεὶς δὲν ἠξεύρει τί σημαίνει δι' ἐμὲ ἡ σημε»ρινὴ ἡμέρα. Πρὸ δύο ἐτῶν ἡ ἰδία ἡμέρα δὲν ἐση»μείωσε οὔτε λύπην οὔτε χαράν. Ἐπέρασε καθὼς »καὶ τόσαι μου ἄλλαι, ἀλλ' ἦτο ἡ τελευταία.—Το»σάκις ἐπῆγα εἰς τὸν περίπατον μὲ τὰ παιδάκια μου, »ἀλλὰ ἡ 26 Μαρτίου 1851 ἦτο ἡ τελευταία καλή »μου ἡμέρα ὁποῦ ἐξῆλθα εἰς τὸν περίπατον κρα»τοῦσα τὴν Φοφοῦλαν μου ἀπὸ τὸ χέρι. Εἶμαι εὐ»χαριστημένη ὅτι τὴν ἐνθυμοῦμαι τόσον καλὰ τὴν »ἡμέραν ἐκείνην. Νομίζω ὅτι σὲ βλέπω, Φρόσω μου, »ὀλίγον χλωμήν, ἀλλὰ τόσον ὡραίαν, τόσον κα»λήν! Νομίζω ὅτι ἀκούω τὰ εὐγενικά σου λογάκια.

»ἐνῷ ἀνησυχοῦσα ὅτι σὲ ἔβλεπα ἀδιάθετον. Δὲν »ἐφανταζόμην τί μοῦ ἔμελλε νὰ πάθω! Ἡ τελευ- »ταία μας ἐπίσκεψις μετὰ τὸν περίπατον ἦτο εἰς τῆς »κυρίας Ν. Τὸ τριαντάφυλλον τὸ ὁποῖον σοῦ ἔδωκε, »νομίζω ὅτι τὸ βλέπω εἰς τὰ χεράκια σου. Ἄνθος »μου, πῶς ἀγαποῦσες τὰ ἄνθη! Πῶς ἤθελες νὰ μα- »κρύνω τὸν δρόμον διὰ νὰ ἐπιστρέψωμεν, μὲ πόσην »δυσαρέσκειαν ἐπανῆλθες ἀπὸ τὸν περίπατον τὸ »ἑσπέρας ἐκεῖνο».

4ην Ἀπριλίου 1853. Δευτέρα ἐπέτειος τοῦ θανάτου της:

«Ὅλην τὴν ἡμέραν ἐφαινόμην εὔθυμος, καὶ ἐν »ταυτῷ ποσάκις ἐδάκρυσα! Ἡ καρδία μου πόσον »φουσκωμένη! Διὰ νὰ τὴν ἐλαφρώσω θέλω μόνη μου »νὰ εἰπῶ ὀλίγα. Ἤθελα νὰ ἔχω εἰς ποῖον νὰ διη- »γηθῶ πῶς τὴν ἐπέρασα πρὸ δύο ἐτῶν τὴν σημε- »ρινὴν ἡμέραν. Ἀλλὰ καλλίτερα ἃς νομίζουν ὅτι »δὲν ἐνθυμοῦμαι τὰ περασμένα, — ἂν εἶναι δυνατὸν »τοιαῦται σκηναὶ νὰ λησμονηθοῦν ποτὲ ἀπὸ μη- »τέρα! Μολονότι τόσον παραζαλισμένη τὴν ἐπέ- »ρασα, ἠμπορῶ νὰ μὴ ἐνθυμοῦμαι ὅλην ἐκείνην τὴν »παραζάλην μου, ἠμπορῶ νὰ λησμονήσω ὅτι τὴν »ἡμέραν ἐκείνην ὑπωπτεύθην καὶ ἐβεβαιώθην ὅτι »χάνω τὴν κόρην μου!..

15 Ἀπριλίου 1853:

«Σήμερον ἡμέρα τῶν γεννεθλίων της, ἡμέρα ἡ

»ὁποία μὲ ἐπροξένησε τόσην χαράν! Καὶ προτοῦ γεν-»νηθῇ ἀκόμη ἦτο τόσον καλή! Μὲ τὴν ἰδίαν καλο-»σύνην ἐπέρασε καὶ τὴν τελευταίαν της ἡμέραν. »Τὴν στιγμὴν ὅτε ἔπαυσε νὰ ζῇ τὴν εἶδα, καὶ— »τί παράδοξον αἴσθημα! Ἀντὶ νὰ τρέξω πλησίον »της, ἐξῆλθα ἀπὸ τὸ δωμάτιον. Ὅταν μετ' ὀλί-»γον τὴν ἐπανεῖδα, πῶς μετενόησα δι' ὅσην ὥραν »ἔχασα. Ἐνόμιζα ὅτι δὲν θὰ ἠμπορῶ νὰ τὴν βλέπω, »καὶ ἐξ ἐναντίας, ἦτο ἡ μόνη μου εὐχαρίστησις »τότε αὐτή. Δὲν εἶχε χάσει τίποτε ἀπὸ τὴν γλυ-»κυτάτην ἔκφρασίν της. Τὸ μειδίαμά της ἦτο κα-»κὸν προμήνυμα, ἀλλὰ δὲν τὸ ἐγνώριζα...

»Τὴν ἐνθυμοῦμαι τόσον καλὰ πρὸ δώδεκα ἐτῶν, »ὅταν διὰ πρώτην φορὰν τὴν ἐκαμάρωσα. Μὲ ἤρεσε »τόσον, τὴν ἠγάπησα τόσον!.. Πόσας εἰκόνας της »ἔχω χαραγμένας εἰς τὸν νοῦν. Νομίζω ὅτι βλέπω »εἰς τὸν ἀνήφορον τοῦ Μπαλταλιμανιοῦ τὴν τρο-»φόν της νὰ τὴν κρατῇ εἰς τὴν ἀγκάλην της, καὶ »ἡ ἀδελφή μου Νίνα νὰ μὴ πιστεύῃ ὅτι ἦτο ἰδικόν »μου τὸ ὡραῖον ἐκεῖνο παιδάκι. Νομίζω ὅτι βλέπω »καὶ τὸ χαρτάκι εἰς τὸ μέτωπόν του, ὅπου ἐκείνην »τὴν ἡμέραν ἦσαν τυλιγμένα τὰ ξανθά του μαλλά-»κια. Εἰς ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἐκινδύνευσα νὰ τὴν »χάσω ἀπὸ σπασμούς, καὶ ἐκεῖνος ὁ τρόμος μ' ἔ-»καμε νὰ τὴν ἀγαπῶ μὲ ἕνα πόθον ἀνεξήγητον. »Ἤθελα πάντοτε νὰ τὴν βλέπω. Ἐγινόμην ἐνίοτε

»γελοία. Ἀνέβαινα ἕως εἰς τὸν ἡλιακὸν διὰ νὰ τὴν »βλέπω ἀπὸ μακρὰν ὅταν τὴν ἔστελλα εἰς τὸν περί- »πατον, εἰς τὰ Μνηματάκια. Δὲν ἦτο τὸ πρῶτον »παιδί μου, καὶ ὅμως μοῦ ἐφαίνετο ὅτι πρώτην φο- »ρὰν ἤρχιζε παιδί μου νὰ περιπατῇ. Ἦτο τόσον εὔ- »μορφη! Πόσα ὡραῖα ἐπίθετα ἤχοι τα διὰ τὰ μά- »τια της, εἰς τὰ ὁποῖα τόσον καλὰ ἐζωγραφίζετο ἡ »ἀγγελική της ψυχή! Πόσον ἤρεζε εἰς ὅλους — πό- »σον συχνὰ ἤκουα ἐπαίνους της, πῶς τὴν ἐθαύμαζα, »πῶς ἤθελα νὰ τὴν βλέπω, πόσον μεγάλαι μοῦ ἐφαί- »νοντο αἱ ὧραι ὅταν ἔλειπε ἀπὸ πλησίον μου! Καὶ »τώρα ἤργισαν νὰ παρέρχωνται χρόνοι. Ἐπέρασε »ὁ δεύτερος!»

Τὴν ὀδύνην τοῦ θανάτου τῆς Φοφούλας ἐπηκο- λούθησε μετὰ τέσσαρας μῆνας νέα δοκιμασία.

Καὶ αἱ τρεῖς μικραί μου ἀδελφαὶ καὶ ἐγὼ ἐπά- θαμεν δυνατὴν κοκκίτιδα. Πρὸς θεραπείαν μας, καὶ χάριν ἀλλαγῆς ἀέρος κατὰ τοὺς θερμοὺς μῆνας τοῦ θέρους, ἴσως καὶ χάριν διασκεδάσεως κατὰ τὴν συμ- βουλὴν τῆς μάμμης μου, ἡ μήτηρ μου ἀπεφάσισε νὰ ὑπάγωμεν εἰς τὴν Τῆνον. Τότε ἡ συγκοινω- νία τῶν νήσων μας δὲν ἐγίνετο ἀκόμη μὲ ἀτμόπλοια, ὥστε ἐπεβιβάσθημεν εἰς καΐκι, ἀπὸ τὰ λεγόμενα Τρεχαντήρια. Ὁ καιρὸς ἦτο ὡραῖος, ὁ ἄνεμος οὔριος καὶ ἐλαφρός. Ἀλλ' ἔπεσεν ἅμα ὀλίγον ἐμα- κρύνθημεν ἀπὸ τὴν Σύραν Εὐχάριστον νὰ πλέῃ τις

ἐπὶ θαλάσσης γαληνιαίας, ἀλλ᾽ ὅταν ἀκούῃ ὁ ἐπιβάτης τὰς νωχελεῖς κώπας βραδέως τριζούσας εἰς τοὺς σκαρμούς, καὶ δὲν βλέπει νὰ κινῆται τὸ σκάφος, καὶ τὸν καίουν ἐπὶ τοῦ ἀσκεποῦς καταστρώματος αἱ φλογεραὶ ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου, τότε ἐπιθυμεῖ ἄνεμον, ἔστω καὶ σφοδρόν,—καὶ κύματα, ἔστω καὶ φέροντα ναυτίαν. Ὀκτὼ ὁλοκλήρους ὥρας διήρκεσεν ὁ πλοῦς ἐκεῖνος, ἐνῷ δι᾽ ἀτμοπλοίου σήμερον γίνεται ἐντὸς μιᾶς ὥρας σχεδόν.

Εἰς τὴν Τῆνον, ἐν ἐλλείψει ξενοδοχείου, μᾶς παρεχωρήθησαν δύο κελλία συνεχόμενα, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Εὐαγγελιστρίας. Ἐντὸς τῶν γυμνῶν ἐκείνων δωματίων ἐτακτοποιήθημεν ὅπως καλλίτερον ἠδυνήθημεν. Εἶχε τὴν πρὸς τοῦτο ἐπιτηδειότητα ἡ μήτηρ μου, χάρις εἰς τὴν ἀποκτηθεῖσαν πεῖραν κατὰ τὸν σκηνίτην βίον μας. Δὲν μᾶς ἔλειψε δὲ καὶ φιλόξενος περίθαλψις ἐκ μέρους τῶν ὀλίγων γνωστῶν μας Τηνίων. Ἰδίως πολύτιμος ἀπεδείχθη ἡ πρὸς ἡμᾶς καλοσύνη τοῦ κηροπηγοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας Χρήστου καὶ τῆς ἀγαθῆς συζύγου του. Ὅτε μετ᾽ ὀλίγον ἐπῆλθεν ἡ ἀσθένεια τῆς μικρᾶς ἀδελφῆς μου Εἰρήνης, οἱ δύο ἐκεῖνοι καλοὶ ἄνθρωποι μᾶς παρεστάθησαν ὡς ἀληθεῖς φίλοι. Ἂν δὲν μὲ πλανᾷ ἡ μνήμη, ὁ Εὐαγγελίδης μᾶς ἐπρομήθευσε τὴν γνωριμίαν των. Ἡ ἔμφυτος εὐγένειά των καὶ ἡ ἀγαθότης των ἐξήλειφαν πᾶσαν κοινω-

νικὴν διάκρισιν μεταξύ μας. Ἡ μήτηρ μου εὐγνωμονοῦσα τοὺς ἐθεώρει καὶ κατόπιν ὡς φίλους. Τὴν ἐϐοήθησαν ὄχι μόνον εἰς τὰς φροντίδας της διὰ τὴν μικρὰν ἀσθενῆ μας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν μέριμνάν της περὶ τῶν ἄλλων της τέκνων. Διότι, καὶ εἰς τὴν δεινὴν ἐκείνην περίστασιν καὶ πάντοτε, μοιράζουσα τὴν μητρικὴν στοργήν της χωρὶς προτιμήσεις καὶ διακρίσεις, ἐμερίμνα περὶ ὅλων της ἐξ ἴσου τῶν τέκνων, ὅσον καὶ ἂν ἐπίεζε τὸν νοῦν καὶ τὴν ψυχήν της ἡ ἀνησυχία περὶ ἑνός.

Θέλουσα νὰ ὠφεληθῶ καὶ διανοητικῶς ἀπὸ τὴν διαμονήν μας εἰς τὴν Τῆνον, μὲ ἐσύστησεν εἰς τὴν γνωριμίαν τοῦ σεϐασμίου Οἰκονόμου τῆς Εὐαγγελιστρίας, τοῦ κατόπιν ἀρχιεπισκόπου Φθιώτιδος Θεοφίλου. Μὲ πολλὴν εὐμένειαν ὁ ἀξιοσέϐαστος ἱερεὺς μὲ προσεκάλει εἰς τὸ ταπεινὸν κελλίον του, ὅπου τὰ πολλὰ βιϐλία του καὶ αἱ σοϐαραὶ συνομιλίαι προσηρμόζοντο πρὸς τὰς κλίσεις μου. Δὲν τὸν ἐπανεῖδα ἔκτοτε. Ἐνθυμοῦμαι ὅμως ζωηρῶς τὸ ἰσχνόν του ὠχρὸν πρόσωπον καὶ τὴν ἀραιὰν μαύρην γενειάδα του· δὲν λησμονῶ δὲ καὶ τὴν συνήθειάν του νὰ πίνῃ διαρκῶς, ἐν εἴδει ἐξεγερτικοῦ, κρύον καφέν.

Μία τῶν ἐφευρέσεων τῆς μητρός μου πρὸς διασκέδασίν μου ἦτο καὶ ἡ περιοδεία μου εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Τήνου. Χάρις εἰς τὸν Χρῆστον εὑρέθη ἀγωγιάτης ἄξιος πάσης ἐμπιστοσύνης. Ὑπὸ τὴν προ-

στασίαν του περιῆλθα ἀρκετὸν μέρος τῆς νήσου. Ἦτο ἐκείνη ἡ πρώτη μου ἀληθὴς περιήγησις. Μεταφερόμενος, ἐκ γενετῆς σχεδόν, ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, εἶχα ἤδη ἐπισκεφθῆ πολλὰ μέρη· ἡ κεφαλή μου δὲν ἦτο κενὴ ἐντυπώσεων. Ἀλλὰ κατὰ τὰς ποικίλας οἰκογενειακὰς μετανάστεύσεις παρηκολούθουν τοὺς γονεῖς μου, ἐνῷ τότε, εἰς τὴν Τῆνον, ἐπεχείρουν μόνος ἐκδρομήν, χάριν τέρψεως.

Διάφορα ἐπεισόδια τῆς περιοδείας μου ἐκείνης ἐχαράχθησαν ἀνεξαλείπτως εἰς τὴν μνήμην μου. Βλέπω ἀκόμη τὰς βραχώδεις ἀτραποὺς ὅπου τὸ ζῶον μου, μετὰ κόπου ἀναβαῖνον, ἐστήλωνε τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλον τοὺς προσεκτικοὺς πόδας του, — καὶ ἑκατέρωθεν τῆς ἀτραποῦ τὰ λιθόκτιστα κρηπιδώματα, σχηματίζοντα εἰς τὴν ἀπότομον κλιτὺν τοῦ βουνοῦ τοὺς κλιμακωτοὺς ἀμπελῶνας. Βλέπω καὶ τοὺς ξηροτροχάλους τοίχους, τοὺς σημειοῦντας τὰ ὅρια ἑκάστου ἰδιοκτήτου. Ἐνθυμοῦμαι εἰς τὴν καμπὴν ἄλλης ἀτραποῦ ὁμαλωτέρας τὸν ἀνθοσκεπῆ τοῖχον τοῦ πρώτου οἰκίσκου ἑνὸς χωρίου, καὶ παρέκει, εἰς ἄλλο χωρίον, ἄλλην οἰκίαν ὅπου γνώριμος τοῦ ἀγωγιάτου μου χωρικὴ μᾶς ἐφιλοξένησε προσφέρουσα σταφίδας καὶ σῦκα. Ἐνθυμοῦμαι τὸν Φραγκισκανὸν καλόγηρον ὁ ὁποῖος μὲ ὡδήγησε εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ καθολικοῦ μοναστηρίου, καὶ τὰς Ἑλληνίδας καλογραίας ῥεμβαζούσας εἰς τὸν αὐλόγυρον τῆς μονῆς

των. Έκτοτε δὲν ἐπεσκέφθην τὰ ἐνδότερα τῆς Τήνου, ἀλλὰ μετὰ παρέλευσιν ἡμίσεως αἰῶνος ἐνθυμοῦμαι τὰ τῆς ἐκδρομῆς ἐκείνης ζωηρότερον ἢ πολλὰς τῶν προσφάτων περιηγήσεών μου.

Ἐν τούτοις ἡ ἀσθένεια τῆς μικρᾶς μου ἀδελφῆς ἐδεινοῦτο Ὅλαι τῆς μητρός μου αἱ φροντίδες ἀπέβησαν μάταιαι. Ὁ θάνατος ἥρπασε καὶ τοῦτο, τὸ νεώτερον τότε τῶν τέκνων της. Ἐνθυμοῦμαι τὴν κηδείαν ὡς ἂν ἦτο χθές. Νομίζω ὅτι ἀκούω τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν ἐντὸς τῆς εὐρυχώρου ἐκκλησίας τῆς Εὐαγγελιστρίας, — ὅτι ἐκ τοῦ στασιδίου ὅπου ἐστηριζόμην βλέπω τὴν μητέρα μου κλαίουσαν ἡσύχως, — καὶ αἰσθάνομαι ἀκόμη εἰς τὸν λάρυγγά μου τὸν πνιγμὸν τοῦ θρήνου, τὸν ὁποῖον δὲν ἠδυνήθην νὰ κρατήσω ὅτε προσεκλήθημεν νὰ δώσωμεν εἰς τὴν νεκράν μας τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν.

Τὴν ἐθάψαμεν εἰς τὸ παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Εὐαγγελιστρίας μικρὸν κοιμητήριον, καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐπεστρέψαμεν βαρύκαρδοι εἰς τὴν Σύραν.

Ἰδοὺ πῶς, μετὰ ἓν περίπου ἔτος, ἐξέφραζεν ἡ μήτηρ μου τὸν πόνον της εἰς ἓν τῶν περισωθέντων ἀποσπασμάτων, τὰ ὁποῖα ἔγραφεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Δὲν ἤμην τότε πλησίον της. Πρὸ μηνὸς περίπου εἶχα ἀναχωρήσει μεταβαίνων εἰς τὴν Ἀγγλίαν.

«Ἐπέρασε σχεδὸν ἔτος ἀπὸ τὴν νύκτα τῆς 4ης

»Αὐγούστου 1851 καὶ κάθε ἡμέραν φαντάζομαι ὅτι »βλέπω τὸ σκότος της. Μαύρη καὶ σκοτεινὴ ἦτο δι' »ἐμέ, τὴν δυστυχισμένην μητέρα. Κλαίουσα πρὸ »τεσσάρων σωστῶν μηνῶν τὴν γλυκεῖαν μου Φρόσω, »τὴν εὔμορφην μου κόρην, τὴν ὁποίαν ὅσοι ἐγνώ-»ρισαν ἔκλαυσαν, μοῦ ἐπέπρωτο νὰ κλείσω τὴν νύ-»κτα ἐκείνην τὰ ὡραῖα ματάκια τῆς μικρᾶς μου »Εἰρήνης. Δὲν τῆς τὰ ἔκλεισα μόνη. Δι' αὐτό μου »τὸ τελευταῖον πρὸς τὸ παιδάκι μου χρέος ἐξύπνησα »τὴν πλησίον τῆς κλίνης της κοιμωμένην πτωχὴν »γυναῖκα, τὴν μόνην σύντροφόν μου ἐκείνην τὴν νύ-»κτα. Δὲν ἤθελα νὰ πιστεύσω ὅτι ἐκεῖνα τὰ ζωηρὰ »μάτια ἦσαν εἰς μάτην πλέον ἀνοικτά. Τὴν ἐξύ-»πνησα, εἶπα σιγαλὰ νὰ κάμῃ ὅ,τι πρέπει. . . Πῶς »νὰ εἰπῇ κανεὶς νὰ κλείσουν τὰ μάτια τοῦ παιδιοῦ »του! . . Ὤ! εἶναι τρομερὸν νὰ βλέπῃ κανεὶς μαῦρα »ὡραῖα μάτια ἀνοικτὰ καὶ νὰ μὴ ἐκφράζουν τίποτε. »Προτιμότερον νὰ τὰ βλέπῃ κλειστά, νὰ μὴ βλέπῃ »τί λείπει ἀπ' ἐκεῖνα τὰ μάτια. Λείπει ἡ ψυχή!—

«Καὶ ἐγὼ δὲν ἠξεύρω τί καὶ πῶς ᾐσθανόμην »ἐκείνην τὴν ὥραν. Ἡ προϋπάρχουσα λύπη μου, »τριῶν μηνῶν φροντίδες καὶ κόποι μου μάταιοι, ἡ »τρομερὰ μοναξιά μου μακρὰν ὅλων μου τῶν συγγε-»νῶν καὶ τῶν καλῶν μου φίλων, ὁ κοκκίτης τῶν τριῶν ἄλλων μου παιδιῶν, ὅλα αὐτὰ ἔπρεπε νὰ μὲ »ἀδυνατίσουν. Καὶ ἐν τούτοις ἀπορῶ πῶς εἶχα ἀκόμη

»τόσην δύναμιν καὶ ψυχικὴν καὶ σωματικήν. Μὲ »τὴν βεβαιότητα ὅτι δὲν ζῇ πλέον ἡ Εἰρήνη μου »τὴν ἄφησα διὰ μίαν στιγμήν, χωρὶς ν' ἀφήσω τὰ »δάκρυά μου νὰ τρέξουν, ἤναψα βιαστικὰ ἓν φῶς »ἀκόμη εἰς τὸ δωμάτιον, διὰ νὰ τὸ κάμω ὀλιγώτε-»ρον σκοτεινόν, ἐπῆρα ἀπὸ τὸ κρεββάτι μου τὴν »Ἑλένην μου, τὴν ὁποίαν εἶχα κρατήσει κοντά μου »διότι ἦτο ἀδιάθετος τὴν ἡμέραν ἐκείνην, τὴν ἐσή-»κωσα εἰς τὴν ἀγκάλην μου καὶ τὴν ἐπῆγα εἰς τὸ »ἄλλο δωμάτιον, πλησίον τοῦ ἀδελφοῦ της, εἰς τὸν »ὁποῖον δὲν ἠθέλησα νὰ εἰπῶ ἀκόμη τὴν νέαν μου »λύπην, — καὶ ἐπέστρεψα ἀμέσως πλησίον τῆς μι-»κρᾶς μου. Καμμία ἀμφιβολία ὅτι δὲν ἔζη πλέον »τὸ παιδάκι μου. Τώρα δὲν ἐφοβούμην νὰ ταράξω »τὴν ἡσυχίαν ἄλλου μου παιδιοῦ. Ἤμην ἐλευθέρα »νὰ κλαύσω. Ἀλλὰ κλαίουσα ἔπρεπε νὰ φροντίσω »μόνη μου καὶ τὸ σάβανον — ὤ, λέξις τρομερά! — »καὶ τὸ φόρεμα νὰ τὴν στολίσω. . .

«Πόσαι σκέψεις μου ἤρχοντο εἰς ἐκεῖνο τὸ με-»ταξύ! Δὲν ἤθελα νὰ φαντασθῶ τὸν Θεὸν κακόν, — »δὲν ἤθελα νὰ πιστεύσω ὅτι ὅλας μου τὰς δυστυχίας »τὰς ἐπροξένησαν ἀνοησίαι μου, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ »Ἐκεῖνος. — Ἐφοβούμην νὰ παραπονεθῶ ἐναντίον »Του, ἔκλαια τὰ χαμένα παιδάκια μου καὶ ἔτρεμα »δι' ὅσα μοῦ ἔμειναν. Ἐξημέρωσε καὶ ἦλθε ὁ καλός »μου υἱὸς νὰ μάθῃ. Αὐτὸς ἦτο ἡ παρηγορία μου

»καὶ ὁ σύντροφός μου εἰς ὅλας μου τὰς δυστυχίας.
»καὶ τώρα, βλέπουσά τον ἤθελα νὰ καταπίνω τὰ δά»κρυά μου. Πρὸ δύο ἀκριβῶς ἐτῶν αὐτὸς εἶχε φρον»τίσει τόσον τὴν ἡμέραν τῆς γεννήσεως τῆς Εἰρή»νης μου. Ἡ ἰδία καὶ τότε μοναξιὰ εἰς τὴν ἐξοχι»κήν μας κατοικίαν τῆς Ὀδησσοῦ. Μόνη ἡ ὑπηρέ»τριά μου μ' ἐλυπεῖτο καὶ ἔκλαιε πλησίον μου, κα»θὼς καὶ τώρα — μίαν ξένην πτωχὴν γυναῖκα εἶχα »μόνην πλησίον μου. Τότε τοῦ υἱοῦ μου αἱ περι»ποιήσεις ἦσαν τόσον εὐχάριστοι, — τώρα τόσον λυ»πηραί! Μ' ἔβλεπε σιωπῶν νὰ κάμνω μικρὰν ἀνθο»δέσμην διὰ τὰ χεράκια της καὶ στέφανον, ἀπαράλ»λακτον καθὼς ἄλλοτε εἰς τὴν ἐξοχὴν μίαν ἡμέραν »ἔπλεξα διὰ τὰ μαλλάκια της, παίζουσα μαζή των.
»Τὸ ἄνθος τοῦτο τὸ λέγουν εἰς τὴν Τῆνον «τῆς »βασιλίσσης τὸ φόρεμα». Δὲν εἶχα τὰ ἀναγκαῖα νὰ »στολίσω τὴν μικρὰν νεκράν μου, πλὴν ἔλαβα τὴν »πικροτάτην εὐχαρίστησιν νὰ τὴν συντροφεύσω εἰς »τὴν Ἐκκλησίαν. Πρώτην φορὰν εὑρέθην εἰς νεκρώ»σιμον ἀκολουθίαν. Εἰς τοιαύτας ὥρας αἰσθάνεταί »τις τὸ ὕψος τῆς θρησκείας μας! Ἡ ἐλπὶς καὶ αἱ »εὐχαὶ διὰ τὴν ἄλλην ζωὴν πόσην παρηγορίαν δί»δουν εἰς τὴν λυπημένην καρδίαν! Ἀλλ' ἂν εἴμεθα »τόσον βέβαιοι περὶ τούτου, δὲν θὰ μᾶς ἔκαμνε τό»σην ἐντύπωσιν ὁ τελευταῖος ἐκεῖνος ἀσπασμός. . .
«Ὁ πάγος τοῦ κρύου ἐκείνου φιλήματος πῶς

»ἀνατριχιάζει ὅλον τὸ σῶμα! Τρίτην φορὰν ἐφιλοῦσα »κρῦον παγωμένον μου παιδάκι! Ἦτο Σάββα»τον. Τὴν Κυριακὴν πρωῒ ἐπῆγα πάλιν εἰς τὴν Ἐκ»κλησίαν. Ἐκεῖ ἤλπιζα νὰ εὕρω παρηγορίαν καὶ δύναμιν».

Ἔχω τὴν εἰκόνα τῆς μητρός μου ζωγραφηθεῖσαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πένθους της, — ζωγραφηθεῖσαν χάριν μου, ὡς ἀνέφερα ἤδη, ὑπὸ καλοῦ Γερμανοῦ ζωγράφου, παρεπιδημοῦντος τότε εἰς τὴν Σύραν. Ὁπόταν τὴν βλέπω, τὰ πένθιμα φορέματα, τὸ μελαγχολικὸν βλέμμα, ἡ ἤρεμος λύπη τοῦ κανονικοῦ προσώπου της ἐπαναφέρουν εἰς τὴν μνήμην μου τὰς μορφὰς τῶν δύο ἀδελφῶν μου τόσον ζωηρῶς, ὡς ἂν νὰ μὴ παρῆλθον τόσα ἔτη ἔκτοτε, Οἱ δύο ἐκεῖνοι ἀλλεπάλληλοι θάνατοι ἐπεσκίασαν τὰ πρόθυρα τῆς νεότητός μου.

Τὸ διπλοῦν πένθος τῆς μητρός μου ἐπέδρασεν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος μου, — ἐπέδρασε δὲ τόσον περισσότερον καθόσον ἐλυπούμην ἐκ τῶν προτέρων τὴν μητέρα μου καὶ διὰ τὸν ἰδικόν μου θάνατον. Εἶχα τὴν πεποίθησιν ὅτι θ' ἀποθάνω προώρως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ ΕΚ ΤΡΙΤΟΥ

Τοῦ πατρός μου αἱ ἐπιχειρήσεις εἰς τὴν Ὀδησσὸν ἀπέληξαν εἰς οἰκονομικὸν ναυάγιον. Δὲν γνωρίζω τὰ καθέκαστα, ἀλλ' ἀφοῦ μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ συνεταιρισμοῦ του ἔμεινε μόνος, ἡ ἀτομική του περιουσία δὲν ἦτο, ὡς φαίνεται, ἐπαρκής, ὥστε ν' ἀνθέξῃ εἰς ἐπελθούσας κακοτυχίας. Εὐτυχῶς δὲν ἔχασε ξένα χρήματα, δὲν ἔμεινε χρεώστης εἰς τρίτους, ἐτήρησε ἄσπιλον τὴν ὑπόληψίν του· ἀλλὰ τὰ ἰδικά του χρήματα ἀπωλέσθησαν ἐξ ὁλοκλήρου.

Δὲν ἀπηλπίσθη ὅμως. Οἱ ἄνθρωποι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, διελθόντες τόσας καὶ τόσας δοκιμασίας, ἦσαν συνειθισμένοι εἰς καταστροφὰς καὶ εἰς νεκραναστάσεις. Ὁ δὲ πατήρ μου, καίτοι πεντηκοντούτης, ἦτο ἀκμαῖος ἀκόμη καὶ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα. Εἶχε τὴν θέλησιν καὶ τὴν δύναμιν διὰ τῆς ἐργασίας του νὰ ἀναστηθῇ ἐκ νέου. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξύ, πῶς θὰ συντηρηθῇ ἡ οἰκογένεια; — Χάρις εἰς τὴν στοργὴν τῶν γονέων τῆς μητρός μου διῆλθεν ἡ δύσκολος ἐκείνη περίοδος χωρὶς νὰ αἰσθανθῶμεν τὴν

πικρίαν τῶν στερήσεων. Ἀλλὰ πόσον θὰ ὑπέφερεν ἠθικῶς ὁ δυστυχὴς πατήρ μου!

Αἱ χρηματικαί του στενοχωρίαι ἐπῆλθαν ἐνῷ ἐμάνθανε ἀλλεπαλλήλως τὸν θάνατον τῶν δύο του τέκνων εἰς τὴν Σύραν. Ἐπέσπευσε τὴν τακτοποίησιν τῶν ὑποθέσεών του διὰ νὰ ἐπανέλθῃ καὶ ἐκεῖνος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ὁ πάππος καὶ ἡ μάμμη μου προσεκάλουν ἐπιμόνως τὴν μητέρα μου. Ἐδιπλώσαμεν λοιπὸν καὶ πάλιν τὴν σκηνήν μας καὶ παρητήσαμεν τὴν Σύραν, χωρὶς τὴν Φοφοῦλαν καὶ χωρὶς τὴν Εἰρήνην μας! Ἡ συνάντησις τῆς μητρὸς καὶ τῆς μάμμης μου δὲν ἦτο φαιδρὰ καθὼς ἄλλοτε. Ἀντὶ συγκινήσεων εὐφροσύνων καὶ ἐκχύσεων χαρᾶς, δάκρυα τώρα σιωπηλὰ καὶ ἄφωνοι περιπτύξεις!

Εἰς τὴν λύπην διὰ τὸν θάνατον τῶν δύο ἀδελφῶν μου προσετίθετο καὶ ἡ ἀδημονία διὰ τὴν ὑλικὴν καταστροφὴν τοῦ πατρός μου. Δὲν εἶναι ἀνεπανόρθωτοι αἱ χρηματικαὶ συμφοραί· ἡ ἐλπὶς μετριάζει τὴν πικρίαν των· ἀλλ' ἡ μετάπτωσις ἀπὸ βίον ἄνετον εἰς βίον στερήσεως ἔχει τί τὸ καθ' ὑπερβολὴν σκληρόν. Μὲ ἐλπίδας μόνον δὲν δύναται οἰκογενειάρχης νὰ θρέψῃ τὰ τέκνα του. Τὸ νὰ τὰ βλέπῃ τρεφόμενα παρ' ἄλλων, — ἔστω καὶ συγγενῶν μὴ θεωρούντων βάρος τὸν φόρον τῆς ἀγάπης, — εἶναι παρηγορία, τὴν ὁποίαν ἐπισκιάζει ἡ ταπείνωσις τῆς

φιλοτιμίας. Εὐτυχῶς ἡ τοιαύτη ἠθικὴ στενοχωρία τοῦ πατρός μου δὲν διήρκεσε πολύ. Διὰ τῆς ἐργασίας ἤρχισε μετά τινας μῆνας ν' ἀνακτᾷ τὴν ὑλικὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὰ μέσα πρὸς συντήρησιν τῆς οἰκογενείας του. Πρὸ τούτου ὅμως, ὅτε ἐγκατέλειψε τὴν Ὀδησσὸν καὶ ἦλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εὑρισκόμεθα ἤδη καὶ ἡμεῖς, ἐνθυμοῦμαι — ἡ μνήμη μου δὲν διετήρησε τὰς λεπτομερείας τῆς συναντήσεώς μας — ἀλλ' ἐνθυμοῦμαι τὴν λύπην ζωγραφισμένην εἰς τὸ κατηφές του πρόσωπον.

Ὁ πάππος μου κατῴκει τότε εἰς μίαν τῶν οἰκιῶν τοῦ Ἰταλοῦ ἀρχιτέκτονος Φωσάτη, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀνατεθῇ ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως ἡ στερέωσις καὶ ἐπισκευὴ της Ἁγίας Σοφίας. Αἱ νεόκτιστοι ἐκεῖναι οἰκίαι, κείμεναι κατὰ σειράν, ἄνωθεν τῶν κήπων τῆς Ῥωσσικῆς Πρεσβείας, εἰς τὸν κατήφορον τὸν ἄγοντα πρὸς τὸν Τοπχανᾶν, εἶχαν θέαν ὡραίαν πρὸς τὸ ἄνοιγμα τοῦ Βοσπόρου καὶ πρὸς τὴν Προποντίδα. Ἦσαν λίθινοι καὶ ἐν συνόλῳ καλλίτεραι τῶν συνήθων ξυλίνων οἰκιῶν τῆς Πόλεως. Μεγάλαι δὲν ἦσαν, ἀλλ' ἡ μάμμη μου συνείθιζε νὰ λέγῃ ὅτι «οἱ καλοὶ παντοῦ χωροῦν».

Τὸ φθινόπωρον ἦτο περὶ τὰ τέλη του ὅτε ἐπανήλθαμεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀνεχώρησα δὲ διὰ Λονδῖνον τὴν ἑπομένην ἄνοιξιν. Κατὰ συνέ-

πειαν ἐστερήθην κατ' ἐκείνην τὴν περίοδον τὴν τέρψιν βίου ἐξοχικοῦ εἰς τὰ περίχωρα. Διήλθαμεν τοὺς χειμερινοὺς μῆνας εἰς τὸ Σταυροδρόμιον. Ὁ παλαιός μου σύντροφος, ὁ Μιχαλάκης, εἰργάζετο ἤδη εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ πατρός του. Εἴμεθα εἰς ἡλικίαν ὁπότε δύο ἐτῶν διαφορὰ ἀποτελεῖ χάσμα μέγα. Ἐγώ, μεθ' ὅλους τοὺς ποιητικοὺς θριάμβους μου, δὲν εἶχα ἀκόμη ἐξέλθει τῆς παιδικῆς περιόδου. Ἐκεῖνος συνησθάνετο τὴν ὑπεροχὴν τῆς χειραφετήσεώς του. Ἦτο νέος καὶ μὲ νέους συνανεστρέφετο. Νομίζω ὅτι δὲν ἀδικῶ τοὺς τότε φίλους του φρονῶν, ὅτι ἡ πρὸς αὐτοὺς ἐπαφὴ δὲν εἶχε τι τὸ ἠθικῶς οἰκοδομητικόν. Ἄλλως καὶ ἡ ἀτμοσφαῖρα, ἐν γένει, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἔζων, δὲν ἐβοήθει εἰς ἀνύψωσιν πρὸς τὸ ἰδεῶδες. Ἀλλ' ὁ Μιχαλάκης ἐκπληρῶν πάντοτε μὲ ἀγάπην ἀδελφικὴν τὰ καθήκοντα θείου, δὲν μὲ παρέσυρε εἰς τὰς διασκεδάσεις του, δὲν μὲ συμπεριέλαβε εἰς τὸν κύκλον τῶν φίλων του. Ἀληθῶς, παρεκτὸς τῆς διαφορᾶς τῆς ἡλικίας, μᾶς ἐχώριζεν εἰς πολλὰ καὶ ἡ διαφορὰ τῶν χαρακτήρων. Φοβοῦμαι ὅτι τότε, περισσότερον ἢ ἄλλοτε, μοῦ ἥρμοζεν ὁ εἰρωνικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ Φιλοσόφου.

Ἐν τούτοις, ὑπείκων ἴσως καὶ αὐτὸς εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν οἰκογενειακῶν παραδόσεων, ὁ Μιχαλάκης δὲν ἦτο ἀπηλλαγμένος σπασμωδικῶν τινων φιλολογικῶν γαργαλισμῶν. Κατεγίνετο τότε εἰς τὴν

μετάφρασιν τοῦ μυθιστορήματος «Ἀκτὴ» τοῦ Ἀλεξάνδρου Δουμᾶ. Ἀγνοῶ ἂν τὴν ἔφερε ποτὲ εἰς πέρας. Αὐτὴ ἦτο νομίζω ἡ μόνη φιλολογική του ἀπόπειρα, παρεκτὸς ἐὰν θεωρηθῇ ὡς ἔργον φιλολογικὸν ἡ δημοσιευθεῖσα κατὰ τὸ 1894 λογοδοσία του ὡς δημάρχου Ἀθηναίων. Ἀλλ' ἐὰν δὲν ἐπεδόθη εἰς τὴν φιλολογίαν, ἦτο ὅμως ἀνέκαθεν φίλος τῶν βιβλίων. Φιλόβιβλος ὅσον καὶ φιλότεχνος, κατήρτισε τὴν πολύτιμον συλλογὴν τῆς ὁποίας εἶναι σήμερον κάτοχος ὁ υἱός του Λέων. Κατ' ἐκείνην ὅμως τὴν ἐποχὴν δὲν συνέλεγε ἀκόμη σπανίας ἐκδόσεις Ἑλλήνων συγγραφέων ἢ συγγράμματα καλλιτεχνικά. Ὁ σχηματισμὸς τῆς τότε βιβλιοθήκης του ἦτο πρόσθετον τεκμήριον τῆς προώρου χειραφετήσεώς του. Περιεῖχε κυρίως μυθιστορήματα καὶ δραματικὰ ἔργα.

Ἡ αὐστηρότης τῆς ἐπιβλέψεως τοῦ θείου μου δὲν ἔφθανε μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀπαγορεύσῃ τὴν χρῆσιν τῆς βιβλιοθήκης του. Ὠφελούμενος τῆς ἀνοχῆς του ἐπεδόθην ἀπλήστως εἰς ἀναγνώσεις τῶν ὁποίων σκοπὸς δὲν ἦτο βεβαίως ἡ αὔξησις τῶν γνώσεών μου. Ἀνέγνωσα ἀλλεπαλλήλως μυθιστορήματα παντὸς εἴδους—ὄχι δὲ πάντοτε καὶ τοῦ καλλιτέρου εἴδους. Παρεκτὸς τῶν κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα πολυκρότων ἔργων τοῦ Dumas, τῆς George Sand, τοῦ Eugène Sue, τοῦ Soulié καὶ τῶν ἄλλων συγχρόνων μυθογράφων τῆς Γαλλίας, μοῦ

ἐδόθη εὐκαιρία, οὐδέποτε ἄλλοτε παρουσιασθεῖσα, νὰ διέλθω τινὰ τῶν χειροτέρων μυθιστορημάτων προγενεστέρας ἐποχῆς.

Μὲ ἔβλαψεν ἆρά γε ἡ κακοχώνευτος ἐκείνη διανοητικὴ τροφή; Κρίνων ἐκ τοῦ μετέπειτα βίου μου, δύναμαι ν' ἀποκριθῶ ἀρνητικῶς εἰς τὸ ἐρώτημά μου. Ἀλλὰ βεβαίως δὲν ὠφελοῦν τοιαῦται ἀναγνώσεις, ἐξάπτουσαι τὴν νεανικὴν φαντασίαν, καὶ —ἂν ὄχι ἄλλο— παρεκτρέπουσαι τὴν προσοχὴν ἐκ σοβαρωτέρων μελετῶν. Ἐὰν δὲν μετετοπιζόμην μετ' ὀλίγον, ἐὰν ἐξηκολούθουν προπαρασκευαζόμενος διὰ τοιούτων ἐφοδίων πρὸς ἀπόλαυσιν τῆς ζωῆς, ἐὰν συνεχρωτιζόμην πρὸς τὴν κομψευομένην περὶ ἐμὲ νεολαίαν, ἴσως ἐχαράσσετο διαφοροτρόπως ὁ κατόπιν δρόμος μου. Δὲν θεωρῶ ὑποδεεστέρους μου τοὺς ἄλλως μορφωθέντας. Βεβαίως ὄχι! Ἴσως ἐκεῖνοι ἀπέβησαν χρησιμώτεροι εἰς τὴν κοινωνίαν, ἴσως εὐτυχέστεροι. Ἀλλ' ἐὰν ὁ χαρακτήρ μου, ὁποῖος ἐσχηματίσθη, συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ διέλθω τόσας δοκιμασίας χωρὶς νὰ κλονισθῇ ὁ νοῦς μου, ἐὰν ἡ προσκόλλησίς μου εἰς ἰδεώδες τι ἐχρησίμευσε πρὸς ὑποστήριξιν καὶ παραμυθίαν μου, τότε δὲν ἔχω νὰ λυπηθῶ ὅτι διῆλθα τὴν νεότητά μου ἄλλως ἢ ὅπως θὰ τὴν διηρχόμην ἐὰν δὲν ἐξενιτευόμην. Δὲν ὀφείλω βεβαίως εἰς μόνην τὴν ἐπίδρασιν τῆς ξενιτείας τὴν καλὴν ἢ κακὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρός μου. Ὅπου

καὶ ἂν εὑρισκόμην θὰ ἐξηκολούθει ἐξασκουμένη ἐπ᾽ ἐμοῦ ἡ ἐπιρροὴ τῆς μητρός μου, εἰς τὴν ὁποίαν συναισθάνομαι ὅτι χρεωστῶ τὴν ἠθικήν μου διάπλασιν. Ἀλλ᾽ ὅμως, πόσος ὁ κίνδυνος ἐκτροχιασμοῦ, ὅτε, κατὰ τὴν κρίσιμον περίοδον τῆς πρώτης νεότητος, εὑρίσκεταί τις ἐπὶ ὀλισθηροῦ ἐδάφους, καὶ πόσον δυσκόλως ἐκριζώνονται ἕξεις κακαί, τότε ἀποκτηθεῖσαι!

Ἐνῷ ἐγὼ κατεβρόχθιζα μυθιστορήματα εἰς τὸ δωμάτιον τοῦ Μιχαλάκη, ὁ πρεσβύτερος ἀδελφός του, ὁ θεῖος μου Κωνσταντῖνος, ἐργαζόμενος τότε εἰς τὸ κατάστημα τοῦ πατρός του, διήρχετο τὰς νύκτας συγγράφων τὸ Ἐμπορικὸν Ἐγχειρίδιόν του. Τὸ παράδειγμά του δὲν ἐχρησίμευσε πρὸς ἐξέγερσιν τῆς φιλοπονίας μου. Οὔτε εἰς πεζά οὔτε εἰς ποίησιν ἐνησχολήθην κατὰ τοὺς μῆνας ἐκείνους.

Τοὺς διῆλθα ὡς περίοδον διακοπῶν, χωρὶς σπουδήν, χωρὶς παραδόσεις, παρεκτὸς τῶν μαθημάτων τῆς Ἀγγλικῆς, τὰ ὁποῖα μοῦ ἔδιδε ἡλικιωμένος Ἄγγλος, εὔτραφὴς καὶ ῥοδοκόκκινος, ἐπαγγελλόμενος τὸν διδάσκαλον. Ὑποπτεύομαι ὅτι τὰ πρὸς τοῦτο προσόντα του δὲν ἦσαν ἀνώτερα τῶν προσόντων τοῦ πρώην Γάλλου διδασκάλου μου Dovarés. Ἔφερε πάντοτε φράκον, ἐπὶ δὲ τῆς προεχούσης κοιλίας του ἐκρέμαντο τὰ βαρέα ἐξαρτήματα τοῦ ὡρολογίου του, κατὰ τὸν παλαιὸν συρμὸν τῆς πατρίδος του. Ἐν-

θυμοῦμαι τὴν περιβολήν του περισσότερον ἢ τὰ μαθήματά του.

Τὴν ἀνάγκην πληρεστέρας γνώσεως τῆς Ἀγγλικῆς γλώσσης ἐπέβαλεν ἡ ληφθεῖσα ἀπόφασις περὶ μεταβάσεώς μου εἰς τὸ Λονδῖνον. Πρὸ δύο ἤδη ἐτῶν ὁ θεῖος μου Βασίλειος καὶ ὁ πρεσβύτερος ἀδελφός του Λέων εὑρίσκοντο ἐκεῖ, ἐπὶ κεφαλῆς οἴκου ἐμπορικοῦ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν μὲν «Ἀδελφοὶ Μελᾶ,» ἀλλ' ἐξαρτωμένου ἐκ τοῦ ἐν Ὀδησσῷ οἴκου τῶν Μαύρων. Ἐπιφυλάττομαι νὰ σκιαγραφήσω βραδύτερον τοὺς χαρακτῆρας τῶν δύο ἐκείνων προσφιλῶν μου θείων. Ἡ πρὸς τὴν μητέρα μου ἀγάπη των μετεβιβάσθη εἰς τὸν πρωτότοκόν της. Χάριν ἐκείνης ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ μὲ προσλάβουν εἰς τὸ κατάστημά των, νεώτατον, ἀμαθῆ καὶ ἄχρηστον, νὰ μὲ χειραγωγήσουν εἰς τὰ τοῦ ἐμπορίου, καὶ νὰ μὲ δεχθοῦν ὑπὸ τὴν στέγην των ὡς νεώτερον ἀδελφόν. Τοῦτο μοῦ ἐφαίνετο τότε φυσικόν, καθόσον παιδιόθεν εἶχα συνειθίσει νὰ θεωρῶ τὴν οἰκογένειαν τῆς μητρός μου ὡς καθ' ἑαυτὸ οἰκογένειάν μου. Ἐντὸς αὐτῆς ἐγεννήθην καὶ ηὔξησα, μὲ συνέδεσαν δὲ ἀνέκαθεν πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἀδελφοὺς τῆς μητρός μου δεσμοὶ τοιοῦτοι, ὥστε δὲν ἔβλεπα τίποτε τὸ ἐξαιρετικὸν εἰς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς πρὸς ἐμὲ ἀγάπης των. Κατόπιν ἐννόησα πόσην εὐγνωμοσύνην ἐχρεώστουν εἰς τὸν πάππον μου ὁ ὁποῖος ὑπηγόρευσε, καὶ εἰς τοὺς θείους μου, οἱ ὁποῖοι

ἀδιστάκτως ἀπεδέχθησαν τὸ μέτρον τῆς μεταβάσεώς μου πλησίον των. Ἀληθῶς τὸ σύστημα τῆς συγγενικῆς ἀλληλοβοηθείας καὶ τῆς οἰκογενειακῆς συνεργασίας ἐπεκράτει τότε, ἀκόμη περισσότερον ἢ σήμερον, χάρις δὲ καὶ εἰς αὐτὸ εὐδοκίμησαν τόσον οἱ Ἑλληνικοὶ ἐμπορικοὶ οἶκοι, καὶ ἰδίως οἱ τῶν Χίων. Ἀληθὲς ἐπίσης ὅτι δὲν ἔδωκα ἀφορμὴν εἰς τοὺς θείους μου νὰ μετανοήσουν διότι, τρόπον τινά, μὲ υἱοθέτησαν. Οὔτε ὑλικῶς, οὔτε ἠθικῶς ἐζημιώθησαν ἕνεκα τούτου. Ἀλλὰ ταῦτα δὲν μὲ ἀπαλλάττουν τοῦ πρὸς αὐτοὺς φόρου εὐγνωμοσύνης, —, φόρου τοῦ ὁποίου οὐδέποτε ᾐσθάνθην τὸ βάρος.

Ἡ ἰδέα ὅτι θὰ μεταβῶ εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὅτι θὰ διέλθω τὴν Ἰταλίαν, τὴν Γαλλίαν, ὅτι θὰ ἴδω τὰ θαυμάσια τοῦ πολιτισμοῦ, ἐμετρίαζε τὴν λύπην μου διὰ τὸν χωρισμὸν ἀπὸ τὴν μητέρα μου. Ἄλλως, ὁ ἀνέκαθεν πλάνης βίος μας καὶ ἡ διασπορὰ τῆς οἰκογενείας εἰς Δύσιν καὶ Ἀνατολὴν μὲ εἶχαν προετοιμάσει πρὸς εὔκολον παραδοχὴν παντὸς σχεδίου μετατοπίσεως. Τὸ κεφάλαιον τῆς ὑγείας μου ἐπησχόλει τὴν μητέρα μου, ἀλλ' ἡ φρόνησις καὶ ἡ γενναιότης της, καὶ ἡ πεποίθησις εἰς τὴν στοργὴν τῶν ἀδελφῶν της ὑπερενίκησαν πάντα ἐνδοιασμόν. Ὑπεσχέθην ὅτι θὰ προφυλάττωμαι, ἔχων πάντοτε κατὰ νοῦν τὸ δίδαγμα τοῦ πρώτου παραδείγματος καλλιγραφίας διὰ τοῦ ὁποίου ἐφρόντισε νὰ μὲ μάθῃ τὴν

γραφήν:«Τὸ πολυτιμότερον πρᾶγμα εἶναι ἡ ὑγεία».

Ἔλαβα κατόπιν ἀφορμὰς τὰ ἐκτιμήσω τὴν ὅλην σημασίαν τοῦ ῥητοῦ. Τότε δὲν ἠδυνάμην νὰ προΐδω τὸ μέλλον. Ἐσκεπτόμην μόνον ὅτι εἶχα ἀνάγκην ὑγείας, καθόσον τὰ οἰκονομικὰ ἀτυχήματα τοῦ πατρός μου ἐπέβαλλαν καὶ εἰς ἐμὲ τὴν ὑποχρέωσιν ἐργασίας πρὸς ὑποστήριξιν τῆς οἰκογενείας. Τὸ καθῆκον τοῦτο συνησθάνθην βαθύτερον μετά τινα ἔτη, ὅτε ὁ πατήρ μου προσεβλήθη ὑπὸ ἀποπληξίας καὶ ἔμεινα ἐγὼ τὸ μόνον στήριγμα καὶ ὁ ἀληθὴς ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας. Ἡ φιλοζωΐα δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἐκ τῶν ἐλαττωμάτων μου. Ἡ πεποίθησίς μου ἦτο ὅτι δὲν θὰ παραταθῇ ἐπὶ πολὺ ἡ ζωή μου, ἀλλὰ δὲν μ' ἐτρόμαζεν ὁ θάνατος. Ὁ μόνος φόβος μου ἦτο μὴ ἀποθάνω προτοῦ ἀξιωθῶ νὰ ἐκπληρώσω τὰ πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τὰς ἀδελφάς μου καθήκοντα.

Ὁ φόβος ἐκεῖνος ἀπεδείχθη μάταιος. Ἀφοῦ διῆλθα σῷος τὰς ἀλλεπαλλήλους ἀσθενείας τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἡ ὑγεία μου ἐστερεώθη. Δὲν τὴν ἐκλόνησαν αἱ ψυχικαὶ δοκιμασίαι τῆς ἀνδρικῆς μου ἡλικίας καὶ εἰσῆλθα ἤδη εὔρωστος εἰς τὴν περίοδον τοῦ γήρατος. Τότε δὲν ἐφανταζόμην ὅτι ἦτο πιθανὸν νὰ ἴδω τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐννάτου αἰῶνος. Ἐνόμιζα ὅτι ὁ πεντηκοντούτης εἶναι ἤδη γέρων, καὶ ἔθετα ὡς ἔσχατον ὅριον τῆς ζωῆς τὸ ' ηκοστὸν ἔτος τῆς

ἡλικίας. Τώρα, χάρις εἰς τὴν καλήν μου κρᾶσιν, ἐτροπολογήθησαν αἱ περὶ γήρατος ἰδέαι μου.

Ἀναχωρῶν διὰ τὸ Λονδῖνον, οὐδεμίαν συνησθανόμην ἔφεσιν πρὸς τὸ ἐμπορικὸν στάδιον, ἀλλ' ἐξ ἄλλου οὔτε πρόγραμμα οἱονδήποτε ἀνωτέρων σπουδῶν εἶχα ποτὲ διαγράψει. Οὔτε εἰς τὴν Νομικήν, οὔτε εἰς τὴν Ἰατρικήν, οὔτε εἰς ἄλλην ἐπιστήμην ἀπέβλεπα. Ἡ κλίσις μου παιδιόθεν ἦτο πρὸς τὰ γράμματα ἐν γένει, ἡ δὲ μικρά μου πεῖρα μὲ εἶχεν ἤδη διδάξει, ὅτι καὶ ἄνευ συστηματικῆς παιδεύσεως δύναταί τις ν' ἀποκτήσῃ γνώσεις, ἀρκεῖ νὰ ἔχῃ τὴν ὄρεξιν. Ὁ μαθητικός μου ἕως τότε βίος ὑπῆρξεν ἄτακτος, χωρὶς σειράν, διακοπτόμενος ἑκάστοτε καὶ μεταβαλλόμενος, ἀναλόγως τῶν οἰκογενειακῶν μας περιπλανήσεων· καὶ ὅμως δὲν ἤμην ὑποδεέστερος τῶν ὁμηλίκων μου ἢ τῶν συμμαθητῶν μου εἰς ὅσα σχολεῖα ἐφοίτησα. Κατὰ τί λοιπὸν ἤθελεν ἐμποδίσει τὴν ἀπόκτησιν νέων γνώσεων ἡ μετανάστευσίς μου εἰς νέον σταθμόν; Δὲν ἐσκεπτόμην ὅτι διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τις εἰς οἱονδήποτε στάδιον, πρέπει ν' ἀφοσιωθῇ εἰς αὐτὸ ἀποκλειστικῶς· ὅτι καταγινόμενος ἐκ παραλλήλου εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ εἰς τὰ γράμματα, θὰ ἐγινόμην καὶ ἔμπορος ἀτελὴς καὶ ἀτελὴς λόγιος.

Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐσκεπτόμην ταῦτα, δὲν θὰ μετεβάλλετο ἡ ληφθεῖσα ἀπόφασις. Ὁ πατήρ μου εἶχεν

ἀπολέσει τὴν περιουσίαν του· ἐπρόκειτο ν' ἀρχίσῃ ἐκ νέου τὸν ἀγῶνα πρὸς ἀπόκτησιν ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας. Καθῆκον μου ἦτο ν' ἀγωνισθῶ κ' ἐγώ, θυσιάζων τὰς πρὸς τὰ γράμματα κλίσεις μου, ἀφοῦ πρὸς καλλιέργειάν των δὲν ἠδυνάμην νὰ ἐπαναπαύωμαι εἰς τὸ κενὸν βαλάντιον τοῦ πατρός μου. Ἔπρεπε νὰ ἐργασθῶ, ἐπωφελούμενος τῶν ἀγαθῶν διαθέσεων τῶν θείων μου. Δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ Λέων καὶ ὁ Κωνσταντῖνος, παρήτησαν ἄλλα στάδια, ὅπου εἶχαν ἤδη διαπρέψει, καὶ ἐνηγκαλίσθησαν τὸ ἐμπόριον· οἱ πάπποι μου, ὁ πατήρ μου, οἱ ἀδελφοὶ τῆς μητρός μου ἦσαν ἔμποροι. Τὸ φυσικὸν ἦτο ἔμπορος νὰ γείνω καὶ ἐγώ.

Ἐν συνόλῳ, ἴσως δι' ἐμὲ αὐτὸν ἦτο εὐτύχημα ὅτι ἡ χρηματικὴ καταστροφὴ τοῦ πατρός μου συνέβη ἀκριβῶς ὅτε ἤρχιζα τὸ στάδιόν μου. Τὸ ἤρχιζα συναισθανόμενος τὰς πρὸς ἐμαυτὸν καὶ πρὸς ἄλλους ὑποχρεώσεις καὶ εὐθύνας, καὶ μὲ τὴν ἀπόφασιν νὰ κανονίσω τὰ τοῦ βίου μου ἀναλόγως τῶν τοιούτων εὐθυνῶν. Ὁ ὑπὸ τοιούτους ὅρους ἐγκαινίζων τὸν ἀγῶνα τοῦ βίου ἀνδρίζεται πρωϊμότερον. Ἡ σκέψις περὶ τοῦ παρόντος καὶ ἡ μέριμνα περὶ τοῦ μέλλοντος ἔχουν τὸ ἀγαθὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα, ἀλλ' ὅμως δὲν ἀναπληροῦν ὅσας τέρψεις παρέχει νεότης ἄφροντις. Ἡ ἰδική μου νεότης δὲν διῆλθε φαιδρά. Δὲν παραπονοῦμαι σήμερον, οὔτε τότε ἐλυπούμην

διὰ τοῦτο. Ἐλυπούμην μόνον ἀναλογιζόμενος τοῦ πατρός μου τὴν θέσιν.

Ἔμενε διαρκῶς ἐνώπιόν μου—καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἔτι μένει ζωηρὰ εἰς τὴν μνήμην μου—ἡ σκηνὴ τοῦ χωρισμοῦ μας. Ἡ λύπη του ἐξερράγη ὅτε μοῦ ἔδωκε σάκκον μικρὸν περιέχοντα τάλληρα, τὰ μόνα τὰ ὁποῖα ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ. Οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ πατρός μου ἦσαν πλήρεις δακρύων, ἡ φωνή του ἔτρεμε,—δὲν ἠδυνήθη νὰ τελειώσῃ τὴν φράσιν τὴν ὁποίαν ἤρχισε. Μὲ ἐνηγκαλίσθη περιπαθῶς, καὶ ἀπεχωρίσθημεν.

Ὑπὸ τοιούτους οἰωνοὺς ἤρχιζεν ἡ νεανικὴ περίοδος τοῦ βίου μου.

Τὸ πρῶτον τοῦτο μέρος ἐγράφη ἀπὸ τοῦ μηνὸς Αὐγούστου μέχρι τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου τοῦ ἔτους 1898.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΝΕΑΝΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ

Ἐπὶ τρία σχεδὸν ἔτη διέκοψα τὴν συνέχειαν τῶν Ἀναμνήσεών μου. Ὅλην μου τὴν ἐργατικότητα, ὅλας μου σχεδὸν τὰς ὥρας ἀφιέρωσα, κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο, εἰς τὴν ἵδρυσιν καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων». Ἡ περὶ αὐτοῦ φροντὶς δὲν ἔπαυσεν, ἀλλ' ὁ νοῦς καὶ ἡ ψυχή μου ἐπαναφέρονται σήμερον πρὸς τὰ ὀπίσω τόσον μᾶλλον, καθόσον ὁ μέγας κρῖκος ὁ ὁποῖος μὲ συνέδεε πρὸς τὸ παρελθὸν ἐκόπη. Ἡ μήτηρ μου ἀπέθανε τὴν 13 Ἀπριλίου 1901.

Πολλοί, θέλοντες νὰ μὲ παρηγορήσουν, μ' ἐνθυμίζουν τὴν γεροντικήν της ἡλικίαν. Ἀλλὰ δὲν ἐννοοῦν, ὅτι καθόσον τὰ ἔτη παρήρχοντο ἐγίνετο στενώτερος ἔτι καὶ στερεώτερος ὁ μεταξύ μας δεσμός· δὲν σκέπτονται, ὅτι ὅσον παλαιοτέρα ἡ ἀγάπη τόσον πικρότερος ὁ πόνος τοῦ χωρισμοῦ· καὶ δὲν γνωρίζουν ὅτι, καθὼς εἰς τὴν παιδικήν μου ἡλικίαν, οὕτω σχεδὸν καὶ τώρα, ὅτε συνεγηράσαμεν καὶ οἱ δύο, ἡ μήτηρ μου ἦτο ὁ πολικὸς ἀστὴρ ὁ διευ-

θύνων καὶ ῥυθμίζων τὰ βήματά μου εἰς τὸν δρόμον τῆς ζωῆς, ὅτι ἦτο τὸ κέντρον περὶ τὸ ὁποῖον ἐστρέφετο ἡ ὕπαρξίς μου. Τὸ αἴσθημα τοῦτο δὲν δύναται νὰ συμμερισθῇ οὔτε νὰ κατανοήσῃ ὁ ἔχων ἰδικήν του οἰκογένειαν, ὁ γενόμενος κέντρον καὶ αὐτὸς κύκλου ἐξαρτωμένου ἀπὸ τὴν ὕπαρξίν του. Ἀλλ' ὁ διερχόμενος τὴν ζωὴν μόνος, καὶ ἔχων μητέρα ὡς τὴν ἰδικήν μου, εἰς αὐτὴν προσκολλᾶται ὡς εἰς τελευταῖον καταφύγιον. Παραβάλλομαι πρὸς πλοῖον στερεῶς ἄλλοτε ἐλλιμενισμένον ἐπὶ δύο ἀγκυρῶν, καὶ τώρα σαλευόμενον ἐπὶ τῶν κυμάτων, χωρὶς ἄγκυραν. Ἡ πρώτη ἔσπασεν ὅτε ἀπέθανεν ἡ σύζυγός μου· ἡ τελευταία ἐχάθη ἀφοῦ ἔχασα τὴν μητέρα μου.

Ἀλλὰ δὲν εἶμαι ἀγνώμων· δὲν εἶμαι ἀναίσθητος πρὸς τὴν ἀγάπην ἡ ὁποία καὶ ἐκ τοῦ πλησίον καὶ μακρόθεν μὲ περικυκλώνει. Ἔλαβα κατ' αὐτάς, παρεκτὸς τῶν τυπικῶν συλλυπητηρίων, ἐπιστολὰς τόσον πλήρεις ἀληθοῦς φιλίας, ὥστε βαθέως μὲ συνεκίνησαν. Ὁ ἔχων φίλους δὲν μένει μόνος. Ἡ φιλία εἶναι μέγα στήριγμα·— τὸ μόνον ἐφεξῆς στήριγμά μου. Ὄχι τὸ μόνον. Ἐνόσῳ δύναταί τις ἐργαζόμενος νὰ φρονῇ ὅτι ἡ ἐργασία του δὲν εἶναι ἄσκοπος καὶ ἄχρηστος, — καὶ ἂν ἔτι ἀπατᾶται ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς χρησιμότητός της, — δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ θεωρῇ βάρος τὴν ζωήν.

Καὶ οὔτε εἶναι αὐτὰ μόνα.

Ἐνῷ γράφω, ὁ ἄνεμος σείει μίαν μεγάλην λεύκην ἄντικρυ τοῦ παραθύρου μου, εἰς τὸ ξενοδοχεῖον τῆς Κηφισιᾶς. Διακόπτω τὸ γράψιμον καὶ βλέπω τοὺς κλώνους της ἁρμονικῶς κινουμένους. Καὶ ἀστράπτουν ὑπὸ τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου τὰ δίχροα φύλλα της. Καὶ ἀκούω τὸν συριγμόν των, ἄλλοτε ἠχηρὸν καὶ ἄλλοτε σιγαλόν, ἀναλόγως τῆς πνοῆς τοῦ ἀνέμου. Καὶ ἐνθυμοῦμαι παλαιὰν ἐπιστολὴν γέροντος θείου μου, τοῦ ἀδελφοῦ τῆς μάμμης μου. «Ἐνόσῳ, »ἔγραφεν, εὑρίσκω τέρψιν εἰς τὸ θέαμα τῆς φύσεως »ἢ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν καλοῦ βιβλίου, αἰσθάνομαι »ὅτι ἡ ζωὴ ἀξίζει τὸν κόπον νὰ τὴν διέλθῃ τις, »ὅσον καὶ ἂν ἐπλήρωσεν ἀκριβὰ τὰ διόδιά της».

Διατί εἰς τὰς ἀπολαύσεις αὐτὰς νὰ μὴ προστεθῇ καὶ ἡ ἀπόλαυσις τῶν ἀναμνήσεων, ἔστω καὶ ὅταν εἶναι ἀναμνήσεις ὀδύνης καὶ θρήνων;

Μεταξὺ τῶν ὀλίγων πραγμάτων τῆς μητρός μου ὅσα ἔκρυπτεν ὡς ἱερὰ κειμήλια, εὑρέθη παλαιὰ φωτογραφία τοῦ νεκροῦ τῆς θυγατρός της Εὐφροσύνης,— ἐκείνης τὴν ὁποίαν τόσον ἐθρήνησε πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν. Ἡ εἰκὼν παριστᾷ τὴν νεκρὰν εἰς τὸ φέρετρόν της, μὲ στέφανον ἀνθέων εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ μὲ τὰς νεκρικὰς λαμπάδας ἑκατέρωθεν. Καθὼς ἔκρυπτεν ἡ μήτηρ μου τὰς σελίδας, ὅπου ἔχυσε τότε τὸν πόνον τῆς ψυχῆς της, οὕτω ἔκρυπτε καὶ τὴν εἰκόνα, — μολονότι κατὰ τὰ τελευταῖα της

ἔτη δὲν τὴν ἔβλεπαν πλέον οἱ τυφλοὶ ὀφθαλμοί της. Τὴν εἶχε τυλιγμένην, ὁμοῦ μὲ μίαν ξανθὴν πλεξίδα τῆς ἀγαπητῆς θυγατρός της, ἐντὸς μαύρου πενθίμου ὑφάσματος. Ἡ μητρική της καρδία διετήρησε πάντοτε ζωντανὴν τὴν μνήμην τοῦ πένθους της. Ἀλλ' ὁ χρόνος δὲν κατεπράϋνεν ἄρα γε τὸν πόνον της; Ὅταν ἤνοιγε τὸ ἱερόν της ἐκεῖνο περιτύλιγμα,—ἐνόσῳ ἀκόμη ἔβλεπε,—δὲν ἀνεμιγνύετο αἴσθημα γλυκὺ εἰς τὰς θλιβεράς της ἀναμνήσεις; Ἡ ἀνάμνησις συμφορᾶς παρελθούσης δὲν ἦτο ἀπόλαυσις διὰ τὴν μητέρα μου;

Ἀπέθανε πλήρης ἡμερῶν. Ἀλλ' ὁ νοῦς της ἦτο τόσον ἀκμαῖος, τόσον τρυφερὰ ἡ καρδία της καὶ τόσον εὔρωστος ἡ κρᾶσις της, ὥστε δὲν ἐφανταζόμην ἀναχωρῶν, ὅτι ἐκεῖνος ὁ χωρισμός μας θὰ ἦτο ὁ τελευταῖος. Μόλις εἶχα φθάσει πρὸ τεσσάρων ἡμερῶν εἰς τὰ Παρίσια, ὅτε ἔλαβα τηλεγράφημα τοῦ ἀδελφοῦ μου, ὅτι ἀσθενεῖ βαρέως.—Διατί δὲν ἦλθεν ἀνώδυνον τὸ τέλος της;

Ἔφθασα εἰς Ἀθήνας ὀλίγας ὥρας πρὸ τοῦ θανάτου της. Αἱ φράσεις της ἦσαν διακεκομμέναι, αἱ λέξεις ἐξήρχοντο συγκεχυμέναι ἀπὸ τὰ χείλη της. Ἀλλὰ μοῦ ἔσφιγγε τόσον τὴν χεῖρα! Εἶμαι βέβαιος ὅτι μὲ ᾐσθάνετο πλησίον της.

4 Ἰουνίου 1901.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΠΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ ΕΙΣ ΛΟΝΔΙΝΟΝ

Ἀνεχώρησα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν 16. Μαΐου 1852. Εἶχα μόλις συμπληρώσει πρὸ τριῶν μηνῶν τὸ 17ον ἔτος τῆς ἡλικίας μου, ὥστε ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς πρώϊμος ἡ χειραφέτησίς μου. Ἀλλ' ἡ ἀνάγκη ἐπέβαλε τὸν ξενιτευμόν· ἔπρεπε νὰ μάθω πῶς κερδίζεται ὁ ἐπιούσιος ἄρτος. Ἄλλως, οἱ περὶ ἐμὲ εἶχαν πεποίθησιν εἰς τὴν νεανικήν μου φρόνησιν· ἐπιτρέπεται δὲ νὰ καυχηθῶ, ὅτι δὲν διέψευσα τὴν πεποίθησίν των· ἡ συναίσθησις τῆς εὐθύνης μου καὶ τοῦ καθήκοντος ἀπέναντι τῆς οἰκογενείας μου καὶ ἐμοῦ αὐτοῦ ἐχρησίμευαν ὡς χαλινὸς ἐμποδίζων τὴν κατάχρησιν τῆς ἀποκτηθείσης ἐλευθερίας.

«Τώρα», ἔγραφα εἰς τὸ περισωθὲν ἡμερολόγιον »τοῦ πρώτου ἐκείνου ταξειδίου, «τώρα μόνον δύνα-»μαι νὰ εἴπω ὅτι ἀρχίζει ἡ ζωή μου, τώρα ἀρχίζω »νὰ βαδίζω μόνος εἰς τὸν δρόμον τοῦ βίου». Ἀποχαιρετῶν τὴν πόλιν, «ὅπου ἄφινα πᾶν ὅ,τι ἠγά-»πων», ἀπεχαιρέτων καὶ τὴν Σύραν «ὅπου ἐγεννή-»θην, ὅπου ἐγνώρισα τὸν θάνατον ἐκ τοῦ πλησίον,

»ὅπου ἔκαμα τὰ πρῶτα βήματα εἰς τὸ φιλολογικὸν »στάδιον», —ἐξέφραζα δὲ συγχρόνως τὴν φιλόδοξον ἐλπίδα, ὅτι ἡ πρώτη μου ἐκείνη ἀπόπειρα δὲν θὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία. Ἀναγινώσκων σήμερον τὰς νεανικὰς ἐκείνας σκέψεις, ἐντυπώσεις καὶ ἐξομολογήσεις, ἀναπολῶ καὶ πάλιν τὸν στίχον τοῦ Ἄγγλου ποιητοῦ· «Τὸ παιδὶ εἶναι ὁ πατὴρ τοῦ ἀνδρός». Ὁ χαρακτήρ μου, ἡ ἐπιδεκτικότης τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι δὲν μετεβλήθησαν οὐσιωδῶς ἔκτοτε.

Ἡ συγκοινωνία τότε δὲν ἦτο εὔκολος ὅσον σήμερον. Τὰ ὀλίγα ἀτμόπλοια ἀναχωροῦντα, τὸ πολύ, ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος, ἐστάθμευαν εἰς διαφόρους λιμένας καὶ ἔδιδαν εἰς τοὺς ἐπιβάτας τὸν καιρὸν νὰ ἐπισκεφθοῦν ἐν ἀνέσει τὰς πόλεις ὅπου προσήγγιζαν, ἐὰν (ἐννοεῖται) εἶχαν ἐν τάξει τὰ διαβατήριά των.

Κατὰ παραγγελίαν τῆς μητρός μου, διέκοψα εἰς τὴν Σύραν τὸ ταξείδιόν μου ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα. Ἀνεύρισκα ἐκεῖ τὰς παιδικάς μου ἀναμνήσεις, ἀνεύρισκα τὸ Λύκειον καὶ τὸν τάφον τῆς ἀλησμονήτου ἀδελφῆς μου. Ἐπανεῖδα μὲ χαρὰν τοὺς ἀγαθοὺς ἐκεῖ φίλους καὶ τοὺς συμμαθητὰς ὅσοι ἔμεναν ἀκόμη πλησίον τοῦ Εὐαγγελίδου. Ἄλλως ὅμως δὲν μὲ εἵλκυεν ἡ ξηρὰ καὶ ἄδενδρος νῆσος. Τὴν ἀπεχαιρέτησα χωρὶς τὴν ἐπιθυμίαν νὰ στήσω ἐκεῖ ποτὲ τὴν σκηνήν μου.

Αἱ ἐντυπώσεις μου περὶ τῶν συνταξειδιωτῶν μου μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Σύρας ἦσαν ποικίλαι. «Φαίνεται», ἔγραφα εἰς τὸ ἡμερολόγιόν μου, «ὅτι ἡ καλλιτέρα εὐκαιρία πρὸς σπουδὴν τοῦ »ἀνθρώπου εἶναι τὰ θαλάσσια ταξείδια. Ἐντὸς τοῦ »πλοίου ὁ ἐπιβάτης νομίζει ὅτι εὑρίσκεται εἰς τὸν »οἶκόν του, διότι ἐπλήρωσε τὸν ναῦλον του· ὥστε »λησμονεῖ ἐν μέρει τὴν συνήθη κοινωνικὴν ὑποκρι»σίαν καὶ ἀποκαλύπτει γυμνὸν σχεδὸν τὸν ἀληθῆ »του χαρακτῆρα. Εἴμεθα εἴκοσι περίπου εἰς τὴν »δευτέραν θέσιν. Μεταξὺ αὐτῶν διαπρέπει διὰ τὴν »ζωηρότητά του Γάλλος θεότρελλος καὶ εἰς τὸ ἄκρον »βωμολόχος. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἀνατροφῆς »τοῦ δωδεκαετοῦς υἱοῦ του, τὸν ὑβρίζει ἀδιακό»πως καὶ χονδροειδῶς, — ἐνώπιόν του δὲ κάμνει »τὴν αὐλὴν μὲ τρόπον τολμηρὸν καὶ ἐπιχειρημα»τικώτατον εἰς Ἰταλίδα χορεύτριαν, τῆς ὁποίας ἡ »κατάκτησις δὲν φαίνεται δύσκολος».

Ἡ συμπεριφορὰ τῆς Ἰταλίδος μοῦ ἐνέπνευσε λύπην μᾶλλον ἢ ἀγανάκτησιν καὶ μὲ ἔφερεν εἰς σκέψεις ἀφελῶς αὐστηρὰς περὶ τῆς ὀλεθρίας ἐπὶ τῶν ἠθῶν ἐπιδράσεως τῶν θεατρικῶν ἕξεων! «Πόση »διαφορὰ μεταξὺ αὐτῆς τῆς ἀθλίας Ἰταλίδος καὶ »τῆς νέας Ἑλληνίδος, ἡ ὁποία ταξειδεύει μὲ τὸν »ἄνδρα της καὶ μὲ τὸ πρωτογέννητον βρέφος της. »Πόσον σεμνή, πόσον γλυκεῖα, πόσον εὐγενὴς καὶ

»πόσον έξυπνος! Πᾶσα λέξις, πᾶν νεῦμα της ἐμαρ-
»τύρει τὴν συζυγικὴν ἀγάπην, ἀλλὰ χωρὶς ἐκ-
»φράσεις ἢ ἐπιδείξεις τρυφερότητος, προκαλού-
»σας τῶν ἄλλων τὴν προσοχήν. Καὶ ὁ σύζυγός της
»πῶς τὴν περιποιεῖται, πῶς περιθάλπει καὶ αὐτὸς
»τὸ τέκνον του, ἀνακουφίζων τὴν μητέρα του!
»Δὲν ἔχουν ὑπηρέτριαν, δὲν εἶναι πλούσιοι· ἀλλ'
»ἡ Εὐτυχία δὲν ἐρωτᾷ ἐὰν ὑπάρχῃ πλοῦτος ὑπὸ
»τὴν στέγην ὅπου θέλει νὰ στήσῃ τὴν φωλεάν της...
»Ἐπιστρέφουν εἰς τὴν πατρίδα των, τὰ Κύθηρα.
»Πόσας ὥρας εὐχαρίστους ἐπέρασα συνομιλῶν μὲ
»τὴν χαρίεσσαν Κυθηρίαν! Μὲ πόσον πνεῦμα ἐξε-
»φράζετο, μὲ πόσην λεπτότητα καὶ ἄκακον εἰρω-
»νείαν ἐπέφερε τὰς κρίσεις της διὰ τοὺς συνταξει-
»διώτας μας, καὶ πῶς ἤστραπτε τὸ βλέμμα της
»μ' ἐνθουσιασμὸν ὁπόταν ὡμίλει περὶ τῆς πατρί-
»δος μας! Ποτέ, ποτὲ δὲν θὰ τὴν λησμονήσω!»

Καὶ πράγματι δὲν τὴν ἐλησμόνησα: Ἦτο ξανθή· ἦτο ἐκφραστικώτατον τὸ εὐειδές της πρόσωπον καὶ γλυκύτατον τὸ βλέμμα τῶν γαλανῶν ὀφθαλμῶν της. Δὲν τὴν ἐπανεῖδα ἔκτοτε, οὔτε ἤκουσά τι περὶ αὐτῆς ἢ περὶ τοῦ συζύγου της. Ἐὰν ζῇ ἀκόμη, θὰ εἶναι σήμερον γραῖα ἑβδομηκοντούτης. Εὔχομαι εὐτυχῆ τὰ γηρατεῖα της, ἀλλὰ προτιμῶ νὰ μὴ τὴν ἐπανίδω. Ἂς μένῃ εἰς τὴν μνήμην μου ἀνέπαφος ἡ νεανικὴ μορφή της.

Ἀπὸ τὴν Σύραν τὸ ἀτμόπλοιον μετέβαινε τότε εἰς τὴν Μελίτην ὅπου ἔμενεν ἓν ἡμερονύκτιον. Ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Μελίτης τὴν καθίστα σταθμὸν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἡ ἐμπορική της σημασία ἐξέπεσεν ἀφότου ἠλαττώθη ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱστιοφόρων πλοίων καὶ ἐπολλαπλασιάσθησαν τὰ ἀτμοκίνητα. Σήμερον τὰ ἀτμόπλοια καὶ οἱ ἐπιβάται των φειδωλεύονται τὸν χρόνον καὶ αἱ νεώτεραι γενεαὶ τῶν ταξειδευόντων δὲν ἐπισκέπτονται πλέον τὴν Μελίτην. Εἰς ἐμὲ ἐπροξένησεν ἐντύπωσιν τόσον μεγαλητέραν, καθόσον ἦτο ἡ πρώτη πόλις τῆς Δύσεως τὴν ὁποίαν ἔβλεπα.

Ὑπῆρχε κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν κοινότης ἐκεῖ Ἑλληνική, ὁ δὲ πάππος μου μὲ εἶχεν ἐφοδιάσει μὲ συστατικὴν πρὸς ἔμπορον Ἠπειρώτην, ἀνταποκριτήν του. Ἡ φιλόξενος δεξίωσίς του μοῦ διηυκόλυνε τὴν ἐπίσκεψιν τῆς πόλεως καὶ τῶν μνημείων της, ἰδίως τῆς λαμπρᾶς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου καὶ τῶν ὑπογείων της, ὅπου τὰ μνημεῖα τῶν ἀρχηγῶν τοῦ ὁμωνύμου τάγματος.

Μετὰ τὴν Μελίτην ἐπεσκέφθην τὴν Μεσσήνην, ὅπου, καίτοι ἠρχόμην ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν, μὲ ἐξέπληξεν ἡ ἀκαθαρσία τῶν ὁδῶν καὶ ἡ ἀθλιότης τῶν κατοίκων. Ἐνῷ ἀνεπαυόμην εἰς δημόσιον κῆπον μ' ἐπλησίασεν ἱερεὺς ζητῶν ἐλεημοσύνην. Τὸν ἐξευτελισμόν του ἀπεμνημόνευσα μετὰ φρίκης εἰς τὸ

ἡμερολόγιόν μου. Οἱ μὴ γνωρίσαντες τότε τὴν Ἰταλίαν δὲν δύνανται νὰ φαντασθοῦν πόσον ἡ ἐλευθερία συνετέλεσεν εἰς τὴν εὐπρέπειαν τῶν πόλεων καὶ εἰς τὴν ἀνύψωσιν τοῦ φρονήματος τῶν κατοίκων.

Εἰς τὴν Νεάπολιν δὲν ἐπετράπη ν' ἀποβιβασθῶ, μολονότι ἦτο ἐν τάξει τὸ διαβατήριόν μου. Μὲ καθίστα ἆρά γε ὕποπτον ἡ ἡλικία μου, ἢ ἡ Ἑλληνική μου ἰθαγένεια; Ἦτο ἡ περίοδος τότε τῆς ἀπολυτόφρονος ἀντιδράσεως, μετὰ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ 1848. Πρὸ ὀλίγων μηνῶν ὁ Γλάδστων διὰ τῶν περιβοήτων ἐπιστολῶν του εἶχε στηλιτεύση τὴν δολίαν καὶ ἀπάνθρωπον διαγωγὴν τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως καὶ ἐξεγείρει τὴν συμπάθειαν τῆς Εὐρώπης ὅλης ὑπὲρ τῶν εὐγενῶν θυμάτων του. Δὲν ἐγνώριζα τότε τὰ καθέκαστα. Μετέπειτα ἐγνώρισα πολλοὺς ἐξ ἐκείνων ὅσους εἶχε ρίψει εἰς τὰς φυλακὰς καὶ ἰδίως τὸν Σετεμβρίνην, τοῦ ὁποίου ἀπέκτησα καὶ τὴν φιλίαν.

Ὁ βασιλεὺς Βόμβας δὲν εὑρίσκετο τότε εἰς τὴν Νεάπολιν ἀλλ' εἰς τὴν ὀχυρὰν Γαέταν, ὅπου ἐπίσης προσηγγίσαμεν, ἀλλ' ὅπου ἐπίσης δὲν ἐπετράπη νὰ ἀποβιβασθῶ. Τὸν λιμένα τῆς Γαέτας ἐπεσκέφθην καὶ κατὰ τὸ 1859, ὅτε εἶχε κλεισθῆ ἐκεῖ ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Βόμβα, ἀφοῦ ἐδιώχθη ἀπὸ τὴν Νεάπολιν μετὰ τὴν κάθοδον τοῦ Γαριβάλδη.

Μετὰ τὴν Γαέταν προσηγγίσαμεν εἰς Σιβιταβέ

κιαν. Ἐδῶ ἠδυνάμην νὰ μεταφέρω, ὡς συνέχειαν τῶν ἀπομνημονευμάτων μου, τὸ μικρὸν διηγημά μου Ἀνάμνησις. Αἱ λεπτομέρειαί του εἶναι κατ' οὐσίαν ἀληθεῖς· ὅτε ἔγραφα τὸ διήγημα εἶχα λησμονήσει τὸ ἡμερολόγιόν μου, ὅπου ἀνευρίσκω τώρα ζωηρὰς τὰς τότε ἐντυπώσεις.

Δὲν εἶναι τοῦτο τὸ μόνον τῶν διηγημάτων μου τὸ βασιζόμενον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς ἀνάμνησιν πραγματικοῦ γεγονότος. Φίλιππος Μάρθας δὲν ὑπῆρξε, ἀλλ' ἡ θλῖψις του ἦτο ἀπήχησις τῆς ἰδικῆς μου τότε θλίψεως, ὁ δὲ Γερμανὸς ἰατρός του ἦτο πιστὴ εἰκὼν Βαυαροῦ συναδέλφου του. Δὲν ἐνθυμοῦμαι ἀκριβῶς τὸ ὄνομά του. Ἐλέγοντο πολλὰ περὶ τῶν αἰτίων τῆς καταφυγῆς του εἰς τὴν Σύραν. Ἦτο ἐπιστήμων ἄριστος, ἀλλὰ μέθυσος ἀδιόρθωτος. Καὶ ἐντὸς τῆς μέθης του ὅμως ἠδύνατο νὰ διατηρῇ καὶ τὴν ἔξοχον ἰατρικήν του ἱκανότητα καὶ τὰς ἕξεις ἀκόμη τῆς καλῆς ἀνατροφῆς. Ἐνώπιον τῆς μητρός μου οὐδέποτε ἐλησμόνησε τὸ ὀφειλόμενον εἰς κυρίαν σέβας, οὔτε ἐξώκειλε ποτὲ εἰς ἄτοπόν τι ὁσάκις τὸν προσεκάλει, καίτοι μετὰ φόβου πάντοτε, εἰς ἐπίσκεψιν τέκνου της ἀσθενοῦντος. — Ἡ Ἄσχημη ἀδελφὴ εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας, ἀλλὰ περιγράφων τὸν καθηγητὴν Πλατέαν εἶχα ὡς πρότυπον τῆς μορφῆς του γέροντα γνώριμόν μου, τὸν ὁποῖον ἀτυχῶς δὲν

ἐγνώρισεν ὁ ζωγράφος Ἰακωβίδης, ὁ κοσμήσας τὸ διήγημα μὲ τὰς εἰκόνας του. —Τὴν ὑπόθεσιν τοῦ διηγήματος Εἰς τοῦ ὀφθαλμιατροῦ, τὸν χαρακτῆρα καὶ τῶν δύο γερόντων χωρικῶν, ἐνέπνευσαν ἡ ἀνάμνησις γραίας Χίας συνοδευούσης τυφλὸν γέροντα. Τοὺς ἐγνώρισα ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου ἀπὸ Χίου μέχρι Πειραιῶς. Τοῦ δὲ ὀφθαλμιατροῦ τὸ πρότυπον δὲν ἐδυσκολεύθησαν νὰ ἀνεύρουν ὅσοι ἐγνώρισαν τὸν ἰατρὸν Ἀναγνωστάκην. Γράφων τὸν Παπᾶ Νάρκισσον εἶχα κατὰ νοῦν τὴν συνάντησίν μου μὲ ἕνα λεπρὸν εἰς τὰ βουνὰ τῆς Μήλου. Τὸ δὲ Διατί ἔμεινα δικηγόρος ἔγραψα ἐνθυμούμενος ἐπεισόδιον παραπλήσιον, τὸ ὁποῖον πρὸ ἐτῶν μοῦ διηγήθη ὁ στρατηγὸς Σμολένσκης.

Πῶς τὸ μικρὸν σπέρμα τῆς πρώτης ἀφετηρίας ἀναπτύσσεται, πῶς εἰς τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα προστίθενται ἄλλα πλαστὰ ἐπεισόδια συμπληροῦντα τὴν εἰκόνα, πῶς ὁ νοῦς ἐγκυμονεῖ καὶ πῶς ἡ φαντασία ἐργάζεται, αὐτὰ εἶναι μυστήρια τῶν ὁποίων ἡ λύσις δὲν εἶναι τῆς ἁρμοδιότητός μου. Ὑποθέτω, ὅτι ὅλοι οἱ πλάττοντες μύθους ἀποροῦν ἔπειτα πῶς ἔλαβε σάρκα καὶ ὀστᾶ τὸ πλάσμα τῆς φαντασίας των. Ἐνόσῳ διαρκεῖ ὁ ὀργασμὸς τῆς διανοίας δὲν σκέπτεται ὁ γράφων περὶ φιλοσοφικῆς ἀναλύσεως τῆς δυνάμεως ἡ ὁποία τὸν κινεῖ Κατόπιν ἀγνοεῖ πῶς καὶ διατί συνέλαβε τὴν ἰδέαν καὶ τὴν διετύ-

πωσε κατὰ ἕνα καὶ ὄχι κατ᾽ἄλλον τρόπον. Ὅταν δὲ, μετὰ παρέλευσιν χρόνου πολλοῦ, ἐπανίδῃ ὅσα ἔγραψεν, ἀπορεῖ ἐνίοτε καὶ ἐρωτᾷ καθ' ἑαυτόν: Ἐγὼ τὰ ἔγραψα;

Εἰς Λιβόρνον εὑρέθην ἐντὸς κύκλου οἰκογενειακοῦ. Ἀνέφερα ἤδη ὅτι ὁ ἐν Ὀδησσῷ οἶκος Μαύρου εἶχεν ἱδρύσει καὶ ἐκεῖ κατάστημα ἐμπορικόν. Διευθυνταί του ἦσαν ὁ Ἠλίας Πανᾶς, σύζυγος τῆς νεωτέρας ἀδελφῆς τῆς μάμμης μου Ζωῆς, καὶ ὁ ἀδελφός της Δημήτριος Βασιλείου. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ τοποθέτησίς των ἐκεῖ ἐχρεωστεῖτο εἰς τὴν ἐπιρροὴν καὶ εἰς τὴν ὑπὲρ τῶν συγγενῶν της μέριμναν τῆς Εὐφροσύνης Μαύρου. Ἡ θεία μου Ζωὴ εἶχε χάσει πρὸ ὀλίγων ἐτῶν τὸν μονογενῆ της υἱὸν καὶ ἔμενεν ἀπαρηγόρητος. Ἦτο ἐξ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι, ἀντὶ νὰ ὑποβοηθήσουν τὸ ἔργον τῆς φύσεως ἀφίνοντες νὰ ἐπουλωθοῦν βαθμηδὸν αἱ πληγαὶ τῆς καρδίας, θεωροῦν ὡς καθῆκον τὴν διαιώνισιν τῆς λύπης των καὶ ὡς βλασφημίαν κατὰ τῆς μνήμης ὄντων ἀγαπητῶν τὴν διακοπὴν τοῦ θρήνου των. Λησμονοῦν οἱ τοιοῦτοι ὅτι ἔχουν καὶ πρὸς τοὺς ζῶντας καθήκοντα, καὶ πρὸς τὸν ἑαυτόν των ἀκόμη. Διὰ τοῦ διαρκοῦς πένθους της ἡ θεία μου Ζωὴ κατέστησε δυστυχῆ τὴν ὕπαρξιν τοῦ συζύγου της καὶ ἔφερε τὴν κατήφειαν ἐντὸς τοῦ οἴκου της.

Δὲν εἶχεν ἴσως ἡ θεία μου Ζωὴ τὸν νοῦν τῶν

δύο πρεσβυτέρων ἀδελφῶν της, ἀλλ' ἡ ἀνατροφὴ καὶ ἡ συμπεριφορά της ἦσαν ἐπίσης ἀρχοντικαί, εἶχε δὲ προσέτι ἀποκτήσει εἰς τὸ Παρθεναγωγεῖον τῆς Ὀδησσοῦ, κατὰ τὴν περίοδον τῆς συμφορᾶς, πρόσθετα χαρίσματα εὐρωπαϊκῆς ἀγωγῆς. Μεταξὺ τῶν παλαιῶν ἐπιστολῶν, ὅσας περιεῖχεν ὁ σάκκος τῆς μητρός μου, ὑπάρχουν καὶ δύο ἢ τρεῖς ἰδικαί της. Ἠδυνάμην νὰ παραθέσω καὶ αὐτὰς ὡς ὑποδείγματα γλώσσης καὶ ὕφους. Ὅλαι σχεδὸν τῆς οἰκογενείας μου αἱ γυναῖκες ἐπὶ τρεῖς ἤδη γενεὰς ἔγραφαν καὶ γράφουν γλῶσσαν ἁπλῆν, ἀφελῆ, ἐκφράζουσαν τὰ λεπτότερα αἰσθήματα μὲ χάριν καὶ εὐκρίνειαν, ἀπέχουσαν ἐξ ἴσου τῆς σχολαστικότητος καὶ τῆς χυδαιότητος. Οἱ σημερινοί ὑπέρμαχοι τῆς δῆθεν δημώδους δὲν εἶχαν, φαίνεται, τὴν τύχην νὰ ἀνατραφοῦν ἐν τῷ μέσῳ γυναικῶν τοιούτων, ἢ μεταχειρίζονται γράφοντες γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν δὲν ὁμιλοῦν εἰς τὴν οἰκίαν των μὲ τὴν μητέρα, τὴν σύζυγον ἢ τὴν ἀδελφήν των.

Ὁ Ἠλίας Πανᾶς, Κεφαλλήν, εἶχε χρηματίσει ἄλλοτε ἐμποροπλοίαρχος. Ἡ ὅλη συμπεριφορά του εἶχε τί τὸ ἀριστοκρατικόν. Σοβαρός, εὐγενής, ὀλιγόλογος, ὁμιλῶν σιγαλά, ἐφαίνετο ἄνθρωπος τοῦ βορρᾶ μᾶλλον ἢ τῆς μεσημβρίας. Ἐντούτοις τὸν ἐξέπληξεν ἡ ἰδική μου σοβαρότης καὶ μὲ ὠνόμαζε διὰ τοῦτο Ὁλλανδόν. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἐκεῖνος

μαρτυρεῖ ὅτι ἡ μακρά μου διαμονὴ εἰς τὴν Ἀγγλίαν δὲν ἐπέδρασεν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἤθους μου, ὅσον κοινῶς νομίζουν οἱ γνωρίσαντές με. Ὁ ἀρχικὸς τοῦ ἀνθρώπου χαρακτὴρ ὀλίγον καὶ μόνον κατ' ἐπιφάνειαν μεταβάλλεται.

Ὑπὸ τὴν ἰδίαν στέγην ἔζη καὶ ὁ θεῖος μου Δημήτριος Βασιλείου μὲ τὴν νεαρὰν καὶ ὡραίαν τότε σύζυγόν του. Εἶχε νυμφευθῆ εἰς Ὀδησσὸν πρὸ τεσσάρων ἐτῶν, ὅτε συνεταξειδεύσαμεν.

Συνέζη δ' ἐκεῖ καὶ ἡ μήτηρ των, ἡ μάμμη τῆς μητρός μου καὶ προμάμμη μου, ἡ κοκώνα Σμαράγδα. Ἡ μικρόσωμος, ζωηρά, ἀεικίνητος προμάμμη μου εἶχε συμμορφωθῆ ὡς πρὸς τὰ τῆς περιβολῆς μὲ τοὺς ὅρους τοῦ ξένου πολιτισμοῦ ὁ ὁποῖος τὴν περιέβαλε. Ἀνεμίγνυε δὲ καὶ ὀλίγα κολοβὰ Ἰταλικὰ εἰς τὴν ὁμιλίαν της, πρὸς εὐθυμίαν τῶν περὶ αὐτήν. Ἀνόμοιος τῆς θυγατρός της Ζωῆς, δὲν ἐτρέφετο ἐκείνη μὲ θλιβερὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος. Καὶ ὅμως τὸ παρελθὸν δὲν τὸ ἐλησμόνει. Τὸ εἶχε μάλιστα τόσον πρόσφατον εἰς τὴν μνήμην, ὥστε ὁμιλοῦσα διὰ τὰ πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἔλεγε τώρα ὕστερα, ὡς νὰ ἐπρόκειτο περὶ τῆς χθές. Ἀλλὰ οὔτε τότε δὲν ἐφαίνετο κατεχομένη ἀπὸ συγκίνησιν. Κρίνων τις ἐκ τῆς φιλοσοφικῆς της ἀδιαφορίας ἠδύνατο νὰ εἴπῃ, ὅτι αἱ θυγατέρες της δὲν ἐκληρονόμησαν ἀπὸ τὴν μητέρα τὴν εὐαισθησίαν των. Καὶ ὅμως δὲν

εἶχε ψυχρὰν τὴν καρδίαν. Μὲ ὑπεδέχθη χωρὶς τὴν ἐλαχίστην ἐπίδειξιν στοργῆς, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀναχώρησίν μου ἦλθεν εἰς τὸ δωμάτιόν μου νὰ μὲ βοηθήσῃ δῆθεν πρὸς τακτοποίησιν τῶν πραγμάτων μου, καὶ ἐνῷ ἔκυπτε, διορθώνουσα τὴν ἀκαταστασίαν τοῦ κιβωτίου μου, τὰ μαῦρα ἑκατέρωθεν βαμμένα σγουρά της δὲν μοῦ ἔκρυπταν ἐξ ὁλοκλήρου τοὺς ὑγροὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὰ τρέμοντα χείλη της.

Εἰς Λιβόρνον ἔμενε τότε καὶ ἡ ὑστερογέννητος τῆς προμμάμμης μου, ἡ θεία Λουτσίκα. Ἀδικηθεῖσα ἀπὸ τὴν φύσιν ἔμεινεν ἄγαμος· ἀλλ' ἡ ἀγαθὴ γεροντοκόρη διετήρησε μέχρι γήρατος τὴν ἱκανοποιητικὴν ἀνάμνησιν ὅτι εἰς τὴν νεότητά της ἐζητήθη εἰς γάμον. Περὶ αὐτῆς ἔλεγεν ὁ θεῖος μου Βασίλειος Μελᾶς, παρῳδῶν τὸν Εὐριπίδην· «Κοντὴ τὸ σῶμα τόν τε νοῦν, τὰ τ' ὄμματ' εἶ». Ἦτο καὶ μύωψ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ θεία Λουτσίκα. Ὁ κοντός της ὅμως νοῦς ἦτο στολισμένος μὲ γνώσεις ἱκανάς. Παρεκτὸς ὅσων ἐδιδάχθη εἰς τὸ Παρθεναγωγεῖον τῆς Ὀδησσοῦ, τὸ Ἰνστιτοῦτον, εἶχεν ἀναγνώσει πολλά, ἔζησε δὲ πάντοτε πλησίον ἀνθρώπων ἀνεπτυγμένων καὶ φιλοβίβλων, ὥστε περὶ παντὸς ἠδύνατο νὰ ὁμιλήσῃ ἐν ἀνάγκῃ, — ἐνίοτε μάλιστα ὡμίλει καὶ ἄνευ ἀνάγκης. Ἐν συνόλῳ δὲν ἦτο διασκεδαστική. Ὑποθέτω ὅτι ἐὰν ἦτο εὐειδὴς θὰ παρεβλέποντο αἱ διανοητικαὶ ἐλλείψεις της.

Ἀλλὰ ἡ πτωχὴ πᾶν ἄλλο ἦτο ἢ εὐειδής, ἀφοῦ μάλιστα παρῆλθεν ἡ νεότης. Τὸ μικρόν της ἀνάστημα, ἡ βραδεῖα προφορά της, τὸ ἄνοστον μειδίαμα τῶν τριχοφόρων χειλέων της, αἱ ἐπαναλήψεις τῶν ἰδίων ἀντικειμένων καὶ ἀναμνήσεων εἰς τὴν ὁμιλίαν της, πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἡ παντελὴς ἔλλειψις καλαισθησίας, ἀλλ' ὄχι καὶ φιλαρεσκείας, εἰς τὰ τῆς ἐνδυμασίας της, τὰ πάντα συνετέλουν εἰς τὸ νὰ προδιαθέτουν εἰς εἰρωνείαν τοὺς περὶ αὐτήν, — ἀκόμη καὶ ὅσους εἰλικρινῶς τὴν ἠγάπων διὰ τὴν ἀγαθότητά της. Τὰ τελευταῖα της ἔτη διῆλθεν εἰς Ἀθήνας ὅπου συχνάκις, καὶ ὄχι ἀδίκως, ἐμέμφετο τὰ Ἀνατολίτικα πειράγματα τῶν φίλων της. Ὅσον ὅμως καὶ ἂν διεσκέδαζαν οἱ εἰρωνευόμενοι τὰς Εὐρωπαϊκάς της δῆθεν ἕξεις, ἀνεγνώριζαν ὅλοι τὴν εὐγένειαν τῆς μικρᾶς της ψυχῆς. Ποτὲ δὲν ἠκούσθη κατηγοροῦσα, ποτὲ δὲν μετέφερεν εἰδήσεις σκανδάλων. Εὔσπλαγχνος, φιλάνθρωπος, κοσμία καὶ ἀξιοπρεπής, προσείλκυε τὴν συμπάθειαν καὶ ὅσων τὴν ἐβαρύνοντο. Ἡ ἀγαθότης της ἔγεινεν αἰτία τοῦ θανάτου της. Ἐπιστρέφουσα ἀργὰ μίαν ἑσπέραν ἀπὸ συγγενικὴν συναναστροφὴν εἰς τὴν οἰκίαν ὅπου διέμενε, δὲν ἠθέλησε νὰ ἐνοχλήσῃ τοὺς κοιμωμένους ὑπηρέτας καὶ ἀνέβη εἰς τὰ σκοτεινὰ κλίμακα χωρὶς κιγκλίδας. Ὀλισθήσασα ἐκρημνίσθη ἀπὸ ὕψος ὄχι μικρὸν καὶ ἀπέθανεν ἐκ τῶν πληγῶν της.

Ὑπῆρχε τότε εἰς τὴν Λιβόρνον κοινότης Ἑλληνικὴ ἀκμάζουσα, ἂν καὶ ὄχι πολυάριθμος. Σήμερον ἡ ἐμπορικὴ σημασία της Λιβόρνου ἐξέπεσε. Τότε ὁ λιμήν της ἦτο ἐλεύθερος καὶ συνεκεντροῦτο ἐκεῖ κατὰ μέγα μέρος τὸ ἐμπόριον τῆς μέσης Ἰταλίας, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Τοσκανικῆς Κυβερνήσεως. Ἡ Τοσκάνη τότε, ὑπὸ τὴν πατρικὴν καὶ φωτισμένην Κυβέρνησιν τῶν Μεγάλων Δουκῶν της, ἦτο ἡ μᾶλλον εὐνομουμένη καὶ εὐημεροῦσα τῶν διαφόρων Ἰταλικῶν ἐπικρατειῶν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶχεν ἐμποδίσει τὴν μετάδοσιν καὶ ἐκεῖ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοῦ 1848. Ὡς ἀντίδρασις ἐπῆλθεν ἡ στρατιωτικὴ πίεσις τῆς Αὐστριακῆς κατοχῆς. Ἡ κατοχὴ ἐκείνη ἐξηκολούθει κατὰ τὸ 1852. Οἱ Ἰταλοὶ τὴν ὑπέφεραν γογγύζοντες μυστικῶς, διότι δὲν ἐπετρέπετο οἱαδήποτε ἐκδήλωσις τοῦ γογγυσμοῦ των. Ἡ λευκὴ στολὴ τοῦ Αὐστριακοῦ στρατοῦ ἐδέσποζε θρασεῖα καὶ ἀγέρωχος, οἱ δὲ Ἰταλοὶ ἔκλιναν σιωπῶντες τὸν αὐχένα. Ἐνθυμοῦμαι, εἰς τὴν Φλωρεντίαν παρευρέθην εἰς λαϊκὴν ἑορτήν. Οἱ Αὐστριακοὶ μὲ τὰς λόγχας των ἤνοιγαν τὸν δρόμον, ὠθοῦντες πρὸς τὸν τοῖχον ἑκατέρωθεν τὸ πλῆθος καὶ φωνάζοντες ἐπιτακτικῶς: Ὀπίσω! Zurück, zurück! Καὶ οἱ δυστυχεῖς Ἰταλοὶ κολλημένοι εἰς τοὺς τοίχους ἔλεγαν ἱκετευτικῶς· Non posso piu 'zuruckare!·

Ἔμεινα δέκα ἡμέρας εἰς Φλωρεντίαν. Τὰ μνη-

μεῖα, τὰ μουσεῖα της, αἱ ἐκκλησίαι, αἱ στοαί, τὰ ἀνάκτορα καὶ οἱ κῆποι των, ἡ πόλις ὁλόκληρος καὶ τὰ τερπνὰ περίχωρά της, τὰ πάντα ἐκεῖ μὲ κατέθελξαν καὶ μ' ἐξέπληξαν. Ἔκτοτε πολλάκις τὴν ἐπεσκέφθην, εἰς δὲ τὴν ἰδιάζουσαν χάριν τῆς ὡραίας πόλεως προσετίθετο πάντοτε καὶ ἡ εὐχάριστος ἀνάμνησις τῶν πρώτων μου ἐντυπώσεων.

Ἐκεῖ εὑρέθην ἐν τῷ μέσῳ νέων Ἑλλήνων σπουδαστῶν, ἰδίως καλλιτεχνῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίνοντο, καθὸ πρεσβύτεροι, οἱ ζωγράφοι Μηνιάτης καὶ Λεβίδης. Ἡ Ἰταλία ἐξηκολούθει ἀκόμη νὰ ἑλκύῃ πολλοὺς τῶν ξενιτευομένων χάριν σπουδῆς. Ἄλλοτε οἱ νέοι Ἕλληνες ἐφοίτων εἰς μόνης τῆς Ἰταλίας τὰ πανεπιστήμια. Μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως ὅλοι οἱ ἰατροὶ καὶ οἱ ὀλίγοι νομομαθεῖς μας ἐκεῖ εἶχαν ἀποκτήσει τὰ διπλώματά των. Κατόπιν, οἱ διψῶντες ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν ἤρχισαν κατὰ προτίμησιν νὰ μεταβαίνουν εἰς τὰ Παρίσια· χάρις δὲ εἰς τὴν προστασίαν τῆς Βαυαρικῆς δυναστείας, μετὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου, πολλοὶ μετέβησαν καὶ εἰς Γερμανίαν. Κατὰ τὸ 1852 ὅμως ἐσπούδαζαν ἀκόμη ἀρκετοὶ Ἕλληνες εἰς τὴν Πίσαν καὶ εἰς τὴν Φλωρεντίαν.

Ἀπὸ τὴν Λιβόρνον μέχρι τῆς Γενούης συνεταξείδευσα μὲ τὴν Ἀγγελικὴν Πάλλη, συγγενῆ μητρόθεν. Ποιήτρια Ἰταλίς, λησμονηθεῖσα τώρα, ἔχουσα

δὲ καὶ τὸ δῶρον τοῦ αὐτοσχεδιάζειν ποιήματα, ἦτο τότε τὸ καύχημα τῆ οἰκογενείας της. Ἦτο σύζυγος Ἰταλοῦ εὐπατρίδου, ἀλλ' ὡς συγγραφεὺς διετήρησε πάντοτε τὸ οἰκογενειακόν της ὄνομα. Παρεκτὸς τῶν Ἰταλικῶν ποιημάτων ἐδημοσίευσε καὶ Γαλλιστὶ ἓν δρᾶμα της: « Ἡ κυρὰ Φροσύνη τῶν Ἰωαννίνων ». Μοῦ ἐπέδειξε πολλὴν εὐμένειαν χάριν τῆς συγγενείας, ἴσως καὶ ἐκ συναδελφότητος.—Δὲν ἦτο βεβαίως τύπος Ἑλληνικῆς ὡραιότητος.

Εἰς τὴν Μασσαλίαν εὑρέθην πάλιν εἰς οἶκον συγγενικόν. Τοῦ ἐκεῖ καταστήματος τῶν Μαύρων διευθυντὴς ἦτο ὁ πρεσβύτερος ἀδελφὸς τῆς μάμμης μου, ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου—ὁ σιὸρ Ἀλέκος καθὼς ὠνομάζετο παρ' ὅλων, μὴ ἐξαιρουμένων καὶ τῶν ἀδελφῶν του. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἀνεγνωρίζετο ἀκόμη εἰς τὰς ἀριστοκρατικάς μας οἰκογενείας ἡ ὑπεροχὴ τῆς πρωτοτοκίας. Οἱ νεώτεροι ὡμίλουν εἰς τὸν πληθυντικὸν πρὸς τὸν πρεσβύτερον καὶ τὴν πρεσβυτέραν τῶν ἀδελφῶν. Αἱ γηράσαται ἀδελφαὶ τῆς μάμμης μου τὴν ὠνόμαζαν πάντοτε Κοκώνα Ἐλέγκω, καθὼς ὠνόμαζαν σιὸρ Ἀλέκον τὸν πρωτότοκον ἀδελφόν. Τὰ δικαιώματα τῆς πρωτοτοκίας δὲν ἐξετείνοντο μέχρι καὶ τῆς κληρονομίας, καθὼς εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ἀλλ' ἐπεκράτει ὅμως ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν πρωτότοκον, ὡς πρὸς ἐπίδοξον ἀρχηγὸν τῆς οἰκογενείας.

Εἰς τὴν Μασσαλίαν μ' ἐκράτησε δύο σχεδὸν ἑβδομάδας ὁ ἀγαθὸς θεῖος τῆς μητρός μου. Ἦτο γέρων εὔθυμος, εὐτράπελος καὶ εὐφυής. Οἱ ἀστεϊσμοί του, σοβαρῶς λεγόμενοι, εἶχαν μεγάλην δόσιν τοῦ Ἀγγλικοῦ humour. Καὶ ἡ μορφή του εἶχέ τι τὸ Ἀγγλικόν, μὲ τὸν ξυρισμένον μύστακα, τὰς λευκὰς φαβορίτας, τὸ στρογγύλον ὑγιὲς πρόσωπον καὶ τὴν πάντοτε ἐπιμελημένην περιβολήν του. Ἦτο εὔμορφος γέρων, φαίνεται δὲ ὅτι κατὰ τὴν νεότητά του δὲν ἔμεινεν ἀπαρατήρητος ἡ ὡραιότης του. Ἔζησεν ὅμως καὶ ἀπέθανεν ἄγαμος. Ἴσως διότι τὸ δύσκολον τῶν περιστάσεων καὶ τὰ πρὸς τὴν οἰκογένειαν καθήκοντα δὲν ἐπέτρεπαν νὰ νυμφευθῇ, ἐνόσῳ ἦτο καιρὸς νὰ σκεφθῇ περὶ γάμου. Μέχρι τίνος εἶχε τὴν συναίσθησιν τοῦ πρὸς τὴν οἰκογένεαν καθήκοντος μαρτυρεῖ ἡ διαθήκη του. Δι' αὐτῆς ἐπεφόρτισε τοὺς κληρονόμους του ν' ἀνεύρουν καὶ ν' ἀποζημιώσουν τοὺς ἀπογόνους τῶν δανειστῶν τοῦ πατρός του, ὅσοι ἐζημιώθησαν ἀπὸ τὴν πτώχευσίν του, συμβᾶσαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν περιπετειῶν τῆς Ἐπαναστάσεως.

Ἡ Μασσαλία μετεβλήθη πολὺ ἔκτοτε, χάρις εἰς τὴν μέριμναν τοῦ αὐτοκράτορος Ναπολέοντος, διὰ τῆς κατασκευῆς νέων λιμένων, νέων συνοικιῶν, καὶ τῆς παροχῆς ἀφθόνου ὕδατος. Τὸ ὕδωρ τότε ἦτο σπάνιον, ὑπόνομοι ἔλειπαν παντελῶς, ἡ δὲ ἀκαθαρ-

σία καὶ ἡ ἀποφορὰ τῶν ὁδῶν ἐπροξένουν ἀηδίαν. Ἐν συνόλῳ, αἱ πόλεις ὅσας ἐπεσκέφθην τότε καὶ κατόπιν ἀκόμη, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Παρισίων καὶ τοῦ Λονδίνου, ἐβελτιώθησαν, ἐκαλλωπίσθησαν καὶ ηὔξησαν τόσον κατὰ τὸν πληθυσμόν, ὥστε φαίνεται μικρὸν ἐνίοτε τὸ διάστημα τοῦ ἡμίσεως αἰῶνος, μέχρι τοῦ ὁποίου ἀνατρέχουν αἱ ἀναμνήσεις μου. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἐπιμενίδης ἐκοιμᾶτο ἥμισυν αἰῶνα καὶ ὅταν ἐξύπνησε δὲν ἀνεγνώρισε τὸν κόσμον, ὥστε καὶ εἰς ἄλλας ἐποχὰς ἐπήρχοντο φαίνεται μεγάλαι μεταβολαὶ ἐντὸς πεντήκοντα ἐτῶν.

Τότε δὲν εἶχεν ἀκόμη συμπληρωθῇ ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ μεταξὺ Μασσαλίας καὶ Παρισίων. Διεκόπτετο εἰς τὴν πόλιν Avignon, ὅπου εἶχα προειδοποιηθῇ ἀπὸ τὸν θεῖον μου νὰ προφυλάττωμαι ἀπὸ τοὺς ὀχληροὺς καὶ ἐπικινδύνους ἀχθοφόρους. Νομίζω ὅτι δὲν ἀπέφυγα ἐντελῶς τὸν κίνδυνον τοῦτον καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτοὺς ἀπατηθεὶς ἔκαμα τὸ λάθος νὰ ἐπιβιβασθῶ εἰς ἀτμόπλοιον φορτηγὸν καὶ βραδυκίνητον, ἀντὶ τοῦ ταχυπλόου ἀτμοπλοίου τοῦ μεταφέροντος τοὺς ἐπιβάτας διὰ τοῦ ποταμοῦ Ροδανοῦ εἰς Λυών, ὅπου ἤρχιζε πάλιν ὁ σιδηρόδρομος. Δὲν εἶχα ὅμως ἀφορμὴν νὰ μετανοήσω, διότι, χάρις εἰς τὸ λάθος ἐκεῖνο, συνεταξείδευσα μὲ νέαν Ἰουδαίαν, εἰς τὴν ὁποίαν κατὰ μέγα μέρος ἀποδίδω τὰς τερπνὰς ἐντυπώσεις τοῦ ταξειδίου ἐκείνου. Τὴν

συνώδευεν ὁ πατήρ της, τὸν ὁποῖον ὁμολογῶ ὅτι δὲν ἐνθυμοῦμαι ποσῶς. Ἐκείνην ὅμως δὲν τὴν ἐλησμόνησα. Μετὰ τόσα ἔτη, νομίζω ἀκόμη ὅτι τὴν βλέπω καὶ ὅτι ἀκούω τὴν φωνήν της. Δὲν περιηγοῦντο χάριν διασκεδάσεως ὁ πατὴρ καὶ ἡ κόρη, οὔτε ἐπεβιβάσθησαν κατὰ λάθος ἐκεῖνοι εἰς τὸ εὐθηνότερον ἀτμόπλοιον. Εἵλκυσε τὴν περιέργειαν τῆς νέας ἡ ξενική μου μορφὴ καὶ ἠρχίσαμεν εὐκόλως ὁμιλίας. Ἦτο ἀπὸ τὸ Colmar, τὸ ὁποῖον τότε ἦτο πόλις τῆς Γαλλίας. Σήμερον ἀνήκει εἰς τὴν Γερμανίαν. Πόσα εἴπαμεν ἐπὶ τοῦ καταστώματος τοῦ μικροῦ ἀτμοπλοίου, καὶ πόσον εὐχάριστοι παρήρχοντο αἱ ὧραι! Ἀπεχωρίσθημεν εἰς τὴν ἀποβάθραν τοῦ Λυών. Διετήρησεν ἆρά γε καὶ ἐκείνη τὴν μνήμην τοῦ συνταξειδιώτου της; Αἱ τοιαῦται ἀναμνήσεις συναντήσεων ἐφημέρων καὶ σχέσεων παροδικῶν μένουν ὡς σημεῖα φωτεινὰ εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ψυχὴ εὐαρέστως ἐπαναπαύεται· εἶναι ὡς ἀκτῖνες ἡλίου, φωτίζουσαι τὰς σκιὰς τοῦ παρελθόντος. Ἴσως ἡ διάρκεια τῶν τοιούτων ἀναμνήσεων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα ἑκάστου καὶ ἀπὸ τὸν τρόπον τοῦ ζῆν. Ἴσως δι' ἐμὲ ἔχουν μεγαλειτέραν ἢ δι' ἄλλους σημασίαν, διότι ἡ νεότης μου διῆλθεν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἰδεώδους καὶ διότι τὴν ἀνδρικήν μου ἡλικίαν ἐμαύρισαν πολλαὶ σκιαί

Εἰς τὰ Παρίσια ἔμεινα μίαν μόνην ἑβδομάδα.

Πρὸ ὀλίγων μόλις μηνῶν εἶχεν ἀναγορευθῇ αὐτοκράτωρ ὁ Ναπολέων Γ'. Δὲν εἶχεν εἰσέτι νυμφευθῇ. Ὁ Hausmann δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀρχίσει τὰ θαυματουργήματα, διὰ τῶν ὁποίων μετέβαλεν ὄψιν ἡ πρωτεύουσα τῆς Γαλλίας. Ἀλλὰ καὶ ὅπως ἦτο τότε, πῶς νὰ μὴ διεγείρῃ τὸν θαυμασμόν μου ; Ἐντὸς τῶν ἑπτὰ ἐκείνων ἡμερῶν εἶδα ὅσα περισσότερα ἠδυνήθην ἀπὸ τὰ ἀξιοπερίεργα τῆς ὡραίας μεγαλοπόλεως. Τὰ ἔβλεπα δὲ μὲ νεανικὴν περιέργειαν, στηριζομένην εἰς πόδας νεανικούς. Πολλὰ ἐκ τῶν ἀξιοθεάτων, ὅσα ἐπισκέπτεται ὁ περιηγητής, δὲν τὰ ἐπανεῖδα ἔκτοτε, μολονότι τοσάκις ἐπεσκέφθην τὰ Παρίσια καὶ μολονότι ἐπὶ τόσα ἔτη διέμεινα κατόπιν ἐκεῖ

Ἀλλ ἔπρεπεν ἐπὶ τέλους νὰ θέσω τέρμα εἰς τὴν περιήγησίν μου καὶ ν' ἀρχίσω τὴν ἐργασίαν μου εἰς τὸ γραφεῖον τῶν θείων μου. Τὴν 5 Αὐγούστου 1852 ἔφθασα εἰς τὸ Λονδῖνον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΡΩΤΑΙ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟ ΛΟΝΔΙΝΟΝ

Οἱ θεῖοι μου συνέζων εἰς μίαν οἰκίαν πλησίον τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Ἡ ὁδὸς ἦτο μικρά· συνίστατο ἀπὸ δώδεκα μόνον οἰκίας, ἀνὰ ἓξ ἑκατερωθεν, ἔκειτο δὲ μεταξὺ δύο Squares. Τὰ squares (τετράγωνα) εἶναι κῆποι σιδηρόφρακτοι, προσιτοὶ εἰς μόνους τοὺς περιοίκους. Ἕκαστος αὐτῶν ἔχει κλεῖδα ἀνοίγουσαν τὴν θύραν τοῦ κήπου, καταβάλλει δὲ ὡρισμένην πληρωμὴν ἐτησίαν πρὸς συντήρησίν του. Ὥστε δὲν εἶναι τὰ squares οὔτε πλατεῖαι, οὔτε κῆποι δημόσιοι,—συντελοῦν ὅμως μεγάλως εἰς τὸν καλλωπισμὸν τῆς πόλεως καὶ εἰς τὴν ἐξυγίανσίν της. Ἐκτὸς τῶν squares, καὶ αἱ ὁδοὶ τῆς συνοικίας ἦσαν τότε ἀνοικταὶ εἰς μόνους τοὺς κατοίκους της. Τὰ πεζοδρόμια ἦσαν ἐλεύθερα, ἀλλ' εἰς ἁμάξας δὲν ἐπετρέπετο ἡ δίοδος, παρεκτὸς ἐὰν διηυθύνοντο εἰς μίαν τῶν οἰκιῶν τῆς συνοικίας. Ἄλλέως δὲν ἠνοίγοντο οἱ σιδηροῖ φράκται. Ὄχι μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ πεζόδρόμια ἀκόμη ἡ ἐλευθερία τῆς κυκλοφορίας περιωρίζετο ἀπὸ μικρὰς σιδηρᾶς στήλας, μεταξὺ τῶν ὁποίων μόλις

ὑπῆρχε χῶρος διὰ νὰ περάσῃ ὁ διαβάτης. Ἔκτοτε τὰ πράγματα μετεβλήθησαν καὶ ἤλλαξεν ἡ ὄψις τοῦ Λονδίνου, ἀλλὰ τότε ἤκμαζεν εἰσέτι τὸ σύστημα τῆς ἐνοριακῆς ἀποκλειστικότητος. Σκοπὸς καὶ ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς τὰς τοιαύτας συνοικίας σιωπὴ καὶ ἡσυχία, εἰς ἀντίθεσιν τῆς τύρβης καὶ τοῦ θορύβου τῶν ἄλλων μερῶν τῆς ἀπεράντου καὶ πολυπληθοῦς μεγαλοπόλεως.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤρχιζε μόλις ἡ Ἑλληνικὴ κοινότης τοῦ Λονδίνου νὰ ζῇ κάπως ἀνετώτερον. Κατ' ἀρχάς, οἱ πρῶτοι ἀποτελέσαντες τὴν κοινότητα ἔμποροι, καὶ ὅσοι μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν των ἔφεραν καὶ τὰς οἰκογενείας των, ἔζων εἰς τὸ ἐμπορικὸν τμῆμα τῆς πόλεως, εἰς τὸ City, ὅπου εἶχαν καὶ τὰ γραφεῖα των. Εἰς τὰς στενὰς ἐκεῖ καὶ μελαγχολικὰς ὁδοὺς ὀλίγα στενόχωρα καὶ ταπεινὰ δωμάτια, ὄπισθεν ἢ ἄνωθεν τοῦ γραφείου των, ἐφαίνοντο τότε ἀρκετὰ εἰς τοὺς μετανάστας ἐκείνους. Ἡ οἰκονομία ἐπεβάλλετο διότι τὰ μέσα ἦσαν στενά· ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῆς γενικῆς μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν συμφορᾶς, ὅλοι εἶχαν ἀπομάθει τὰς ἕξεις ζωῆς ἀνέτου. Τὰ πληκτικὰ δωμάτια τοῦ City, ὅσον εὐτελῆ καὶ ἂν ἦσαν, καὶ ἡ τάξις τῆς Ἀγγλικῆς ζωῆς, ὅσον ἀτελὴς καὶ ἂν ἦτο ἡ ἀπομίμησίς της, ἀπετέλουν σταθμὸν προόδου εἰς τὸν βίον των. Τόσον δὲ αἰσθητὴ ἦτο ἡ ἀποκτηθεῖσα εὐεξία, ὥστε ἐφαί-

νετο ἱκανοποιοῦσα τὰς ἀξιώσεις τῶν μετοίκων καὶ ἐξουδετέρωνε τὸν πόθον περαιτέρω προόδου. Μόνιμος καὶ ὁριστικὴ ἕδρα τῆς Ἑλληνικῆς ἀποικίας ἐθεωρεῖτο τὸ City. Διὰ τοῦτο ἐκεῖ ἐκτίσθη καὶ ἡ Ἑλληνικὴ ἐκκλησία, ἐν τῷ μέσῳ τῶν γραφείων καὶ τῶν κατοικιῶν τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων, εἰς τὴν ὁδὸν London Wall (Τεῖχος τοῦ Λονδίνου), οὕτω λεγομένην διότι ἐπ' αὐτῆς ἔκειτο πρὸ αἰώνων τὸ ἀρχαῖον τεῖχος τῆς πόλεως.

Ἡ ἐκκλησία ἐκείνη κατηργήθη ἔκτοτε, ἐπὶ τοῦ χώρου ὅπου ἔκειτο ἐκτίσθησαν ἐμπορικὰ γραφεῖα, ἄλλος δὲ ὡραῖος ναὸς ἀνηγέρθη εἰς τὴν συνοικίαν Bayswater. Ἀλλὰ κατὰ τὸ 1852, καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀκόμη, τὸ London Wall ἦτο τὸ κέντρον τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητος, καὶ ἀφοῦ οὐδεμία πλέον Ἑλληνικὴ οἰκογένεια ἔμενε κατοικοῦσα περὶ τὴν ἐκκλησίαν.

Ἡ μετοικεσία εἶχεν ἤδη ἀρχίσει κατὰ τὸ 1852. Ὁ θεμελιωτὴς τοῦ μεγάλου οἴκου τῶν ἀδελφῶν Ῥάλλη εἶχεν ἐνοικιάσει πρό τινων ἐτῶν οἰκίαν, θεωρουμένην τότε ὡς μεγαλοπρεπῆ, εἰς τὸ πρὸς δυσμὰς τμῆμα τῆς πόλεως, τὸ West-end. Τὸ παράδειγμά του ἠκολούθησαν βαθμηδὸν ἄλλοι τινες τῶν εὐπορωτέρων, — ἰδίως Χῖοι. Ἄλλοι πάλιν μετῴκησαν εἰς προάστεια τοῦ Λονδίνου, ὅπου μετέβαιναν ἀπὸ τὰ γραφεῖα των διὰ λεωφορείων, καθόσον

αἱ γραμμαὶ τῶν σιδηροδρόμων μόλις ἤρχιζαν τότε νὰ ἐξυπηρετοῦν τινα τῶν περιχώρων τοῦ Λονδίνου. Εἰς τὰ προάστεια ἐκεῖνα εἶχαν οἰκίας εὐρυχώρους με κήπους καὶ σταύλους, ἀλλὰ μετὰ πάροδον ὀλίγων ἐτῶν ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον, ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ἐκτὸς ὀλιγίστων ἐξαιρέσεων, συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ δυτικὸν διαμέρισμα τῆς πόλεως, ὅπου ἤδη, καθὼς ἀνέφερα, εἶχαν μετοικήσει οἱ εὐπορώτεροι καὶ ὅπου κατόπιν ἐκτίσθη ἡ νέα ἐκκλησία. Σήμερον ὅμως συντελεῖται νέα μετοικεσία. Οἱ πλουσιώτεροι τῶν Ἑλλήνων παρήτησαν τὸ Bayswater καὶ μεταφέρονται εἰς οἰκίας ὀλιγώτερον ἴσως εὐρυχώρους, ἀλλ᾽ ἱκανοποιούσας περισσότερον τὴν κενοδοξίαν των, καθόσον κεῖνται εἰς τὴν κατ᾽ ἐξοχὴν ἀριστοκρατικὴν συνοικίαν τοῦ Λονδίνου, τὸ Mayfair, ὅπου ἔχουν γείτονας λόρδους καὶ μεγιστάνας. Τοιούτου εἴδους γειτόνευμα οὔτε ὠνειρεύοντο τότε οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τοῦ Λονδίνου.

Ἡ περὶ τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον συνοικία εἶχε τοῦτο τὸ πλεονέκτημα, ὅτι ἦτο πλησιεστέρα τοῦ City καὶ ἀπὸ τὸ West-end καὶ ἀπὸ τὰ προάστεια. Χάριν οἰκονομίας οἱ δύο θεῖοι μου συνέζων, ὁ μὲν Λέων Μελᾶς μὲ τὴν γυναῖκα του, τὰ τρία τότε τέκνα του καὶ τὴν πενθεράν του, ὁ δὲ Βασίλειος μὲ τὴν νεόνυμφον σύζυγόν του. Ἡ οἰκία δὲν ἦτο μεγάλη, ἐξοικονομήθη ὅμως πρὸς χάριν μου δωμάτιον

μικρὸν εἰς τὸ ὑπερῶον, ὅπου ἦσαν καὶ τῶν μικρῶν μου ἐξαδέλφων οἱ κοιτῶνες καὶ τὰ δωμάτια τῶν ὑπηρετῶν.

Αἱ διαστάσεις τοῦ δωματίου μου δὲν ἦσαν βεβαίως μεγάλαι, ἀλλὰ περιεῖχεν ὅ,τι ἐχρειάζετο, προπάντων δὲ τράπεζαν, ὅπου ὑπῆρχεν ἱκανὴ θέσις διὰ τὰ ὀλίγα βιβλία μου καὶ διὰ τὸ μελανοδοχεῖόν μου. Ἡ μόνη του ἔλλειψις ἦτο ὅτι δὲν εἶχε θερμάστραν, ἀλλὰ τὴν ἔλλειψίν της ᾐσθάνθην μετ' ὀλίγους μόνον μῆνας, ὅτε ἤρχισεν ὁ χειμών. Τοῦτο δὲ ὄχι διὰ τὸν ὕπνον, ἀλλὰ διότι εἰς τὸν μικρὸν ἐκεῖνον κοιτῶνα εἰργαζόμην τὴν νύκτα προτοῦ ἀποκοιμηθῶ.

Συνήθως μετὰ τὸ γεῦμα ἔμενα εἰς τὴν τραπεζαρίαν μὲ τὸν θεῖον μου Λέοντα καὶ τὴν οἰκογένειάν του. Ὁ θεῖος μου Βασίλειος ἀπεσύρετο μὲ τὴν νεαρὰν σύζυγόν του εἰς τὸ παρακείμενον δωμάτιον τοῦ προγεύματος. Μετὰ μίαν ἢ δύο ὥρας τὰ μικρὰ ἐστέλλοντο εἰς τὸ ὑπερῶον νὰ κοιμηθοῦν, τὸ νεόνυμφον ζεῦγος ἐπανήρχετο εἰς τὴν τραπεζαρίαν καὶ ὕλη συνομιλίας ποτὲ δὲν ἔλειπε. Ἐνίοτε, ὄχι συχνά, ἡ παρουσία φίλων ἔφερε ποικιλίαν εἰς τὴν ἑσπερινὴν συναναστροφήν, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἡ συνάθροισις περιωρίζετο εἰς τὸν οἰκογενειακόν μας κύκλον καὶ παρετείνετο μέχρι τῆς δεκάτης ὥρας περίπου, ὅτε ἐκαλονυκτιζόμεθα καὶ ἐχωριζόμεθα εἰς τὰς θύρας τῶν κοιτώνων μας. Τότε ἤρχιζεν ἡ νυ-

κτερινή μου μελέτη μὲ τὸ φῶς τοῦ κηρίου μου. Ὅτε ἦλθεν ὁ χειμὼν μ' ἐχρησίμευσεν ὁ καλὸς κοιτωνίτης μου, δῶρον τῆς μάμμης μου. Ἡ προσθήκη του ἐπάνω εἰς τὰ ἐνδύματά μου ἀνεπλήρωνεν ἐν μέρει τὴν ἐλλείπουσαν θερμάστραν. Ἔγραφα ἐνόσῳ τὰ δάκτυλά μου ἠδύναντο ν' ἀντέχουν εἰς τὸ ψῦχος, ἄλλως κατεκλινόμην καὶ περιωριζόμην εἰς τὴν ἀνάγνωσιν. Ἔκτοτε συνείθισα ν' ἀναγινώσκω εἰς τὴν κλίνην μου τὴν νύκτα πρὶν κοιμηθῶ. Ἡ συνήθεια βαθμηδὸν κατήντησε νὰ μεταβληθῇ εἰς ἀνάγκην.

Ἡ πρώτη μου φροντὶς ἦτο νὰ μάθω τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν γλῶσσαν τῆς χώρας,—προπάντων τὴν γλῶσσαν. Εἶχα σπουδάσει τὴν Ἀγγλικὴν ἀπὸ τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας καὶ βραδύτερον εἰς τὴν Σύραν, ἐνόμιζα δὲ ὅτι τὴν γνωρίζω. Ἴσως ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς γραμματικῆς δὲν προσέθεσα ἔκτοτε πολλὰ εἰς τὰς γνώσεις μου. Ἀλλ' οἱ γραμματικοὶ τύποι δὲν εἶναι ἡ κυρία δυσκολία πάσης γλώσσης· ἡ δυσκολία εἶναι ἡ χρῆσις της. Ἅμα ἔφθασα εἰς τὸ Λονδῖνον ἐνόησα τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς Ἀγγλομαθείας μου. Εἰς τὸν σταθμὸν τοῦ σιδηροδρόμου ὁ ἁμαξηλάτης εἰς τὸν ὁποῖον παρέδωκα τὰ πράγματά μου δὲν ἠδύνατο νὰ ἐννοήσῃ τί ἔλεγα. Ὡμίλει ἐκεῖνος καὶ μ' ἐφαίνετο ὅτι ὁμιλεῖ γλῶσσαν πρωτάκουστον καὶ ἀκατάληπτον. Τὸ μάθημα μὲ ὠφέ-

λησε. Ἐπεδόθην εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Ἀγγλικῆς φιλολογίας, ἀντέγραφα τεμάχια δοκίμων συγγραφέων, μετέφραζα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς τὴν Ἀγγλικήν, ἐν συνόλῳ δὲν ἔχανα τὸν καιρόν μου τὴν νύκτα εἰς τὸ μικρόν μου δωμάτιον.

Πρὸ παντὸς ὅμως ἄλλου ἐφρόντιζα νὰ ἐξοικειωθῶ μὲ τὰ τοῦ γραφείου διὰ νὰ γείνω ὅσον τὸ δυνατὸν ταχύτερον χρήσιμος εἰς τοὺς θείους μου. Ἡ συναίσθησις ὅτι μέχρις οὗ τοῦτο κατορθωθῇ ἤμην βάρος εἰς αὐτοὺς μὲ ἔφερεν εἰς στενοχωρίαν. Ὁ θεῖος μου Βασίλειος μὲ ἠρώτησεν ἀπὸ τὰς πρώτας ἡμέρας ἂν μοῦ μένουν χρήματα. Ἔμεναν πολὺ ὀλίγα, ἀλλὰ δὲν ἤθελα νὰ ζητήσω ἄλλα καὶ διὰ νὰ τὸ ἀποφύγω περιώρισα ἐπὶ πολλὰς ἑβδομάδας τὸ μεσημβρινὸν πρόγευμά μου εἰς ζυμαρικὸν μιᾶς ἀγγλικῆς πένας. Ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἠναγκάσθην νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἐξηντλήθησαν τὰ περισσεύματά μου.

Εὐτυχῶς δὲν ἤργησα διὰ τῆς ἐργασίας μου νὰ κερδίζω τὸν ἐπιούσιον ἄρτον. Μὲ ἐχρησίμευσαν πρὸς τοῦτο πολὺ τὰ μαθήματα, ὅσα προώρως εἶχα λάβει εἰς Ὀδησσόν, εἰς τὸ ἐμπορικὸν γραφεῖον τοῦ πατρός μου. Ἓξ μῆνας μετὰ τὴν ἄφιξίν μου εἰς τὸ Λονδῖνον προήχθην εἰς τὴν θέσιν λογιστοῦ. Ὁ Ἄγγλος ὑπάλληλος, ὁ κρατῶν τὰ βιβλία, ἔδωκε τὴν παραίτησίν του, ἴσως διότι ἐνόησεν ὅτι θὰ γείνω διά-

δοχός του. Οἱ θεῖοι μου τότε μὲ ἠρώτησαν ἂν ἤμην ἱκανὸς νὰ τὸν ἀντικαταστήσω. Ἀνέλαβα τὸ ἔργον, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι πᾶν πρῶτον μου λᾶθος ἤθελε συγχωρηθῆ. Εὐτυχῶς κατώρθωσα ν' ἀποφύγω τὴν περίπτωσιν τοιαύτης συγχωρήσεως. Ἤρχισα νὰ λαμβάνω μισθὸν τακτικόν, πλέον ἢ ἐπαρκῆ διὰ τὰς ἀνάγκας μου, καθόσον μάλιστα εἶχα τὴν κατοικίαν καὶ τὴν τροφὴν δωρεὰν εἰς τὴν οἰκίαν τῶν θείων μου. Ἀλλὰ δὲν ἐλησμόνουν ὅτι ὁ πατήρ μου ἠγωνίζετο μακρὰν τῆς οἰκογενείας του διὰ ν' ἀποκτήσῃ καὶ πάλιν τὰ μέσα πρὸς ἄνετον συντήρησίν της, καὶ ὅτι τὴν περὶ τούτου εὐθύνην συνεμεριζόμην καὶ ἐγώ. Χάριν τῆς εὐθύνης ἐκείνης ὑπέβαλα τὸν ἑαυτόν μου εἰς στερήσεις. Ναὶ μὲν δὲν ὑπῆρχε πλέον ἀνάγκη νηστείας εἰς τὸ πρόγευμά μου, ἀλλ' ἀπέφευγα πᾶσαν περιττὴν δαπάνην. «Ἐπὶ ἓν ἢ δύο ἔτη, (ἔγραφα εἰς τὸ ἡμερολόγιον τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ ἀτάκτως, ἐξηκολούθουν ἀκόμη νὰ κρατῶ,) «θὰ στερηθῶ καὶ συ-
»ναναστροφὰς καὶ διασκεδάσεις, μέχρις οὗ ἀρχίσῃ
»ὁ πατήρ μου νὰ κερδίζῃ ἡ δὲ μήτηρ μου νὰ ζῇ
»ἀνέτως μὲ χρήματα ἰδικά του, εἰς τὰ ὁποῖα νὰ
»δύναμαι καὶ ἐγὼ νὰ προσθέτω. Δὲν θ' ἀποφεύγω
»τὰς οἰκογενειακὰς συναθροίσεις, ἀλλ' εἰς συνα-
»ναστροφὰς καὶ χοροὺς δὲν θὰ ὑπάγω, καὶ οὔτε θὰ
»ἀποκτήσω ἐν τῷ μεταξὺ φράκον».

Εἰς τὸ γραφεῖον μετέβαινα ἐνωρίς, πρὸ τῶν θείων

μου, διὰ νὰ εὑρίσκωμαι εἰς τὴν θέσιν μου πρὸ τῆς ἐνάτης ὥρας. Περὶ τὰς ἓξ τῆς ἑσπέρας ἐτελείωναν αἱ ἐργάσιμοι ὧραι καὶ ἐπέστρεφα εἰς τὴν οἰκίαν, πεζὸς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν ἑσπέραν καθὼς καὶ τὸ πρωί. Ἐνίοτε ἐπέστρεφα μὲ τὸν θεῖον μου Λέοντα, καὶ ἦτο πολὺ εὐχάριστος δι' ἐμὲ τότε ὁ περίπατος, μολονότι αἱ ὁδοί, τὰς ὁποίας διηρχόμεθα, δὲν ἦσαν ποσῶς τερπναί. Ἰδίως ἀπεστρεφόμην τὴν ὁδὸν New-gate Street. Μίαν τῶν γωνιῶν της κατεῖχεν ἡ μεγάλη ὁμώνυμος φυλακή. Οἱ ἀπαίσιοι μαῦροι τοῖχοί της μὲ τὰ ὀλίγα στενὰ σιδηρόφρακτα παράθυρα δὲν ἀπέπνεαν βεβαίως φαιδρότητα. Μετὰ τὴν φυλακήν, μέχρι τῆς ἄλλης ἄκρας τῆς ὁδοῦ, ἦτο σειρὰ ἀδιάκοπος κρεοπωλείων. Τὰ κρεμάμενα ἐκεῖ σφαγμένα ζῷα, τὸ αἷμα τὸ ὁποῖον ἔσταζεν ἀπὸ τὰς κεφαλὰς τῶν μόσχων, καὶ ἡ ὀσμὴ τῶν ὠμῶν κρεάτων ἐπροξένουν ἀηδίαν καὶ φρίκην. Διὰ ν' ἀποφεύγω τὴν ὁδὸν ἐκείνην ἔκαμνα συχνάκις μεγάλον γῦρον, ὅταν ὁ καιρὸς τὸ ἐπέτρεπε. Ἄλλως, ἔσπευδα τὸ βῆμα μέχρι τοῦ μέσου τῆς ὁδοῦ, ὅπου εὑρίσκετο τὸ μόνον εὐάρεστον μέρος της, ἡ ὑπαίθριος αὐλὴ τῆς μεγάλης σχολῆς τῶν κυανοφόρων παίδων (Bluecoat boys). Πρὸς πιστὴν τήρησιν τῶν ὅρων τοῦ ἀρχαίου ἱδρύματος, οἱ μαθηταὶ φοροῦν μακροὺς κυανοῦς ἐπενδύτας, καθὼς ἐφοροῦντο εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἱδρύσεως, καὶ κιτρίνας περισκελίδας·

τὴν δὲ κεφαλὴν ἔχουν πάντοτε ἀσκεπῆ, χειμῶνα καὶ θέρος. Διὰ μέσου τῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ κιγκλίδων ἔβλεπα κατὰ τὰς ὥρας τῆς διασκεδάσεως τοὺς νεαροὺς μαθητάς, μὲ ἀνασηκωμένας τὰς ἄκρας τοῦ ἐπενδύτου των, νὰ παίζουν τὴν σφαῖραν, νὰ πηδοῦν, νὰ τρέχουν καὶ νὰ φωνάζουν. Ἀλλὰ δὲν συνέπιπτε πάντοτε νὰ διέρχωμαι ἐκεῖθεν ὅταν ἔπαιζαν κατὰ τὰ διαλείμματα τῶν μαθημάτων.

Ἀπὸ τὸ ἓν ἄκρον της μέχρι τοῦ ἄλλου, παρεκτὸς μόνον ἐνώπιον τῆς σχολῆς, ἡ ὁδὸς ἦτο στενὴ τότε, ὀλίγον δὲ κατ' ὀλίγον, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς διαμονῆς μου εἰς τὸ Λονδῖνον, ἐπλατύνθη. Σήμερον εἶναι ἀγνώριστος· ἡ φυλακὴ κατεδαφίσθη, ἡ Σχολὴ μετεφέρθη εἰς τὴν ἐξοχήν, ἄλλα κτίρια ἰδιωτικὰ ἀνηγέρθησαν ἐπὶ τοῦ χώρου καὶ τῆς σχολῆς καὶ τῆς φυλακῆς, ἀντὶ δὲ τῶν κρεοπωλείων, ἀποθῆκαι ποικίλαι καὶ ἐμπορικὰ καταστήματα παντὸς εἴδους ἑλκύουν τὰ βλέμματα τοῦ διαβάτου, χωρὶς νὰ προσβάλλουν δυσαρέστως ὡς ἄλλοτε τὴν ὅρασιν καὶ τὴν ὄσφρησιν.

Δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ μόνη ἔκτοτε μεταβολὴ εἰς τὴν ὄψιν τῆς ἀπεράντου μεγαλοπόλεως. Οἱ βλέποντες τώρα τὸ Λονδῖνον δὲν φαντάζονται πόσον ἤλλαξε κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος. Πολλαὶ ὁδοὶ στεναὶ μετεβλήθησαν εἰς εὐρείας ἀρτηρίας, ἠνοίχθησαν νέαι ὁδοί, οἰκοδομαὶ μεγαλοπρεπεῖς ἀντι-

κατέστησαν τὰς πρώην ταπεινὰς καὶ ἀκόσμους οἰκίας, συνοικισμοὶ ὁλόκληροι ἐκάλυψαν ἀγροὺς ἐκτεταμένους, ὁ πληθυσμὸς ἐδιπλασιάσθη καὶ ἀντὶ τῶν δύο καὶ ἡμίσεως ἑκατομμυρίων, ὅσοι τότε ἦσαν οἱ κάτοικοι, τὸ Λονδῖνον ἀριθμεῖ σήμερον ὑπὲρ τὰ πέντε ἑκατομμύρια! Μέσα συγκοινωνίας ἄγνωστα τότε, σιδηρόδρομοι ὑπόγειοι καὶ ἐπίγειοι, ἀτμοκίνητοι καὶ ἠλεκτροκίνητοι, διηυκόλυναν καὶ ἐπολλαπλασίασαν τὴν κίνησιν, ἡ εὐμάρεια καὶ αἱ ἀνέσεις τοῦ βίου ηὔξησαν καταπληκτικῶς, καὶ τὰ ἤθη δὲ αὐτὰ μετεβλήθησαν. Οἱ σημερινοὶ Ἄγγλοι εἶναι κατὰ πολὺ καὶ εἰς πολλὰ διάφοροι τῶν τότε. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐξωτερική των ὄψις μετεβλήθη. Τότε ἐξυρίζοντο ὅλοι· ἦτο αὐθάδεια νὰ φέρῃ τις τὸν μύστακα καὶ τὸ γένειον· ἐνθυμοῦμαι δὲ τοὺς ἀγυιόπαιδας περιπαίζοντας πολλάκις τὸν μύστακα τῶν θείων μου. Ἕνεκα τούτου ἤρχισα κ' ἐγὼ νὰ ξυρίζω τὸν ἀρτιγέννητον ἰδικόν μου καὶ διέμεινα πιστὸς εἰς τὴν ἀρχῆθεν ληφθεῖσαν συνήθειαν. Μετὰ τὸν πόλεμον τῆς Κριμαίας εἰσήχθη βαθμηδὸν ἡ καλλιέργεια τοῦ μύστακος καὶ τοῦ γενείου, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἐκ τοῦ πολέμου ἐπιστρεφόντων ἀξιωματικῶν, καὶ τόσον ἐξηπλώθη, ὥστε σήμερον σπανίως βλέπει τις Ἄγγλον ξυρισμένον. Ὅτε ἤρχισεν ἡ συνήθεια τοῦ φέρειν τὸν μύστακα, ὑπάλληλοί τινες τῆς Τραπέζης τῆς Ἀγγλίας ἐτόλμησαν νὰ ἀκολουθήσουν τὸν νέον συρμὸν

Ἀλλ' ἡ διοίκησις τῆς τραπέζης δὲν τὸ ἐπέτρεψε καὶ διὰ νὰ μὴ ἀποβληθοῦν ἤρχισαν πάλιν οἱ ὑπάλληλοι νὰ ξυρίζωνται.

Ἐπίσης αὐθάδεια ἐθεωρεῖτο τὸ κάπνισμα εἰς τὰς ὁδούς· δὲν ἐπετρέπετο δὲ καὶ εἰς τὰς οἰκίας ὅπου ἐνοικιάζοντο δωμάτια, καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερον εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας Ὁ καπνίζων ἐθεωρεῖτο βάρβαρος καὶ ἀνάγωγος, ἐνῷ σήμερον τὸ κάπνισμα δὲν θεωρεῖται οὔτε εἰς κυρίας ἀνάρμοστον

Ἐπίσης ἐχαλαρώθη ἔκτοτε καὶ ἡ ἄκρα αὐστηρότης περὶ τὴν τήρησιν τῆς Κυριακῆς ἀργίας καὶ τὴν ἱερότητα τῆς «ἡμέρας τῶν Σαββάτων» Ναὶ μὲν εἶχεν ἤδη ὑποπέσει εἰς ἀχρηστίαν ὁ νόμος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἠδύνατο ἡ ἀστυνομία νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἄνθρωπον περιφερόμενον εἰς τὰς ὁδοὺς κατὰ τὰς ὥρας τῆς λειτουργίας οὐχ ἧττον ὅμως ἐθεωρεῖτο ἀπρεπὴς πᾶσα κοσμικὴ ἐνασχόλησις ἢ διασκέδασις. Μίαν Κυριακὴν ὁ γείτων μας ἔκρουσε τὴν θύραν καὶ ἔκαμε μὲ ἀγανάκτησιν τὴν παρατήρησιν, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται ἄλλη μουσικὴ πλὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς. Μίαν ἄλλην Κυριακήν, δὲν εἶχε ληφθῇ ἡ δέουσα πρόνοια πρὸς προμήθειαν ἱκανοῦ ἄρτου Ἡ μαγείρισσα ἐστάλη εἰς τὸ ἀρτοπωλεῖον, — κλειστὸν ἐννοεῖται, — ἀλλ' ἐπέστρεψεν ἄπρακτος. Ὁ ἀρτοπώλης δὲν ἐμπορεύεται τὴν Κυριακήν. Ὁ θεῖος μου Λέων ἐπῆγεν ὁ ἴδιος, πα-

ρέστησεν ὅτι τὰ τέκνα του πεινοῦν, ὅτι θὰ ἦτο ἔργον φιλανθρωπίας ἡ πώλησις ὀλίγου ἄρτου. Ἐπὶ τέλους ὁ ἀρτοπώλης ἐμαλάχθη, ἀλλὰ δὲν ἐδέχθη χρήματα. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν τὰ ἀπέρριψε τὴν ἐπιοῦσαν.

Δὲν γνωρίζω ἐὰν οἱ ἀρτοπῶλαι εἶναι σήμερον συγκαταβατικώτεροι, ἀλλὰ ὁ πολὺς κόσμος δὲν περιορίζεται πλέον εἰς μόνην τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης τὴν ἀνάγνωσιν. Σήμερον καὶ μουσικὴν ἀκούει τις εἰς πολλὰς Ἀγγλικὰς οἰκίας, καὶ ἐπισκέψεις ἀνταλλάσσονται καὶ γεύματα δίδονται τὰς Κυριακάς· τὸ δὲ κυριώτερον, ἀνοίγουν τὰ Μουσεῖα τὰς θύρας των πρὸς τέρψιν καὶ ὠφέλειαν τῶν ἐργατικῶν τάξεων, ἐνῷ ἄλλοτε ἦσαν ἀνοικτὰ μόνον κατὰ τὰς ἐργασίμους ἡμέρας. Μὲ πολλὴν δυσκολίαν καὶ εἰς ἐκτάκτους μόνον περιστάσεις ἠδυνάμην καὶ ἐγὼ τότε νὰ τὰ ἐπισκέπτωμαι.

Ἀντὶ τούτου τὰς Κυριακάς, ὅταν ἤμην ἐλεύθερος, διέτρεχα τὰς ὁδοὺς τοῦ Λονδίνου ἢ περιεπλανώμην εἰς τὰ πάρκα ἢ τὰς πλησιεστέρας ἐξοχάς, εἴτε μόνος εἴτε μέ τινα τῶν ὀλίγων ὁμηλίκων φίλων μου. Οὕτω ἔμαθα βαθμηδὸν τὴν τοπογραφίαν τῆς μεγάλης πόλεως. Τὴν ἔμαθα δὲ μεθοδικῶς· διότι ἐπιστρέφων ἐχάρασσα μὲ μελάνην ἐρυθρὰν ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ Λονδίνου ὅσας ὁδοὺς διῆλθα, μέχρις οὗ ἐκοκκίνισε μέρος ἱκανὸν τοῦ χάρτου.

Ἐνίοτε τὸ ἀπόγευμα τῆς Κυριακῆς συνώδευα τοὺς θείους μου εἰς τὰς συγγενικὰς ἐπισκέψεις των εἰς τὰ προάστεια τοῦ Λονδίνου, συνηθέστερον δὲ μὲ τὸν θεῖόν μου Βασίλειον καὶ τὴν σύζυγόν του ἐπεσκεπτόμην τοὺς γονεῖς της, κατοικοῦντας ἀκόμη τότε εἰς προάστειον ἀπόκεντρον, τὸ Upper-Clapton. Ἐκεῖ εὕρισκα πάντοτε δεξίωσιν πατρικὴν χωρὶς ἀκόμη νὰ φαντάζωμαι, ὅτι ὁ πενθερὸς τοῦ θείου μου ἐπέπρωτο νὰ γείνῃ καὶ ἰδικός μου πενθερός, καὶ ὅτι ἡ μικροτέρα του κόρη, πενταετὴς μόλις τότε...Ἀλλ' ἂς ἀφήσω ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ κεφάλαιον τοῦτο.

Ἡ φροντὶς τῶν καλῶν μου θείων, νὰ μὲ εἰσάξουν εἰς τὴν γνωριμίαν τῶν συγγενῶν καὶ φίλων των, ἦτο καὶ αὐτὴ πρόσθετος ἔνδειξις τῆς πρὸς ἐμὲ στοργῆς των. Ἀληθῶς, καθὼς ἔγραφα εἰς τὴν μητέρα μου, δὲν εὕρισκα πολὺ διασκεδαστικὰς τὰς ἑσπερινὰς ἰδίως συναθροίσεις των. Πόσον πλέον εὐχάριστοι αἱ ἥσυχοί μας ἑσπέραι γύρω εἰς τὴν οἰκογειακὴν τράπεζαν καὶ αἱ συνομιλίαι μὲ τοὺς θείους μου. Τοὺς ἠγάπων παιδιόθεν, ἀλλ' ἡ μακρὰ συμβίωσις κατὰ τὴν περίοδον τῆς νεότητός μου μὲ συνέδεσε μετ' αὐτῶν ἀδιαρρήκτως. Οἱ δύο ἀδελφοὶ ἦσαν εἰς πολλὰ ἀνόμοιοι· ἀλλὰ τοὺς συνέδεεν εἰλικρινὴς ἀδελφικὴ ἀγάπη. Ὡς πρὸς ἐμὲ δὲ τοὺς συνεταύτιζεν ἡ πρὸς τὴν μητέρα μου στοργή των, — στοργὴ τὴν

ὁποίαν μετεβίβασαν εἰς τὸν υἱόν της. Τοὺς συνεταύτιζε καὶ ἡ ἐπίδρασις τὴν ὁποίαν καὶ οἱ δύο, κατὰ διάφορον τρόπον, ἐξήσκησαν εἰς τὴν μόρφωσίν μου, καθόσον ὁ ἐκ φύσεως καὶ ὁ ἐκ τῆς πρώτης ἀνατροφῆς διαπλασθεὶς χαρακτὴρ εἶναι ἐπιδεκτικὸς περαιτέρω μορφώσεως, ἂν ὄχι ἀλλοιώσεως. Καὶ τῶν δύο ἡ μνήμη ἀποτελεῖ μέρος ἀναπόσπαστον τῆς ὑπάρξεώς μου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΛΕΩΝ ΜΕΛΑΣ

Περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου του ὁ θεῖός μου Λέων Μελᾶς συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ γράψῃ τὴν αὐτοβιογραφίαν του, ἀλλ' ὁ θάνατος τὸν ἐπρόλαβε. Ὀλίγας μόνον λέξεις προλόγου καὶ τὴν διαίρεσιν τοῦ ἔργου εἰς κεφάλαια, μὲ συνοπτικὴν περίληψιν τῶν περιεχομένων ἑκάστου κεφαλαίου, αὐτὰ μόνον ἐπρόφθασε νὰ γράψῃ. Ἀντίγραφον τούτων μοῦ ἔδωκε πρὸ ἐτῶν ἡ χήρα του, ἡ ἀφωσιωμένη καὶ πιστὴ σύντροφος τοῦ βίου του. Ἡ ἐπιθυμία της ἦτο νὰ συμπληρώσω ἐγὼ τὰ κενά. Τοῦτο ἦτο ἀδύνατον, παρεκτὸς ἐὰν ἔδιδα τύπον μυθογραφικὸν εἰς τὸ ἔργον. Ἀλλὰ θὰ κατεστρέφετο τότε ἡ ἀξία του. Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ συνοπτικοῦ πίνακος τῶν περιεχομένων μαρτυρεῖ αὐτὴ καὶ μόνη πόσον θὰ ἦτο ἐνδιαφέρουσα ἡ αὐτοβιογραφία, ὄχι μόνον ὡς ἀπεικόνισμα τῆς ζωῆς τοῦ θείου μου, ἀλλὰ καὶ ὡς παράστασις τῆς ἐποχῆς του. Ὁ δημόσιος βίος του τὸν ἔφερεν εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τοὺς διέποντας τότε τὰς τύχας τῆς Ἑλλάδος, ὥστε καὶ ὑπὸ ἱστορικὴν ἔποψιν θὰ εἶχαν μεγίστην ἀξίαν αἱ ἐντυπώσεις καὶ αἱ

κρίσεις του περὶ πραγμάτων καὶ περὶ προσώπων.

Ὀλίγα τοιούτου εἴδους ἀπομνημονεύματα ἐγράφησαν, ἢ τουλάχιστον ὀλίγα ἐδημοσιεύθησαν. Θὰ διεφωτίζετο κατὰ πολὺ ἡ σύγχρονος ἱστορία μας, ἐὰν οἱ ἐπισημότεροι τῶν πολιτευομένων ἢ καὶ ἄλλων Ἑλλήνων εὕρισκαν τὸν καιρὸν καὶ ἐλάμβανον τὴν ἕξιν νὰ γράφουν τὰς ἀναμνήσεις των. Ἐξ ὅλων τῶν Εὐρωπαίων οἱ Γάλλοι ἰδίως ἐπιδίδονται καὶ ἐπιτηδεύονται εἰς τὸ εἶδος τοῦτο, καὶ ἐπλούτισαν τὴν φιλολογίαν των μὲ τόσα καὶ τόσα Ἀπομνημονεύματα, τερπνὰ ὅσον καὶ διδακτικά. Ἀληθῶς, ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια κινδυνεύει ἐνίοτε νὰ διαστραφῇ ἀπὸ τὰ πάθη, τὰς προλήψεις ἢ τὰς κλίσεις τοῦ διηγουμένου συμβάντα, εἰς τὰ ὁποῖα ἔλαβεν ὁ ἴδιος μέρος. Ἀλλ' ἐξ ἄλλου τοῦτο δίδει εἰς τὴν ἀφήγησιν ζωὴν καὶ χρῶμα.

Ὁ Λέων Μελᾶς ἐγεννήθη τὸ 1812 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ πατήρ του, μολονότι ἦτο ἐκ τῶν εὐπορωτέρων ἐκεῖ ἐμπόρων, δὲν ἐδίστασε νὰ γείνῃ μέλος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας, διακινδυνεύων, ἐν γνώσει, ὄχι μόνον τὴν περιουσίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωήν του καὶ τὴν ὕπαρξιν αὐτὴν τῆς οἰκογενείας του. Κατήχησε δὲ ὡς μέλη τῆς Ἑταιρίας καὶ ὅλους τοὺς ὑπαλλήλους τοῦ ἐμπορικοῦ του γραφείου. Τὸ σχέδιον ἦτο νὰ ἐκραγῇ ἡ ἐπανάστασις ἐντὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, βοη-

θουμένη ἀπὸ τὰ ἐξωπλισμένα ἐμπορικὰ πλοῖα, τὰ ὁποῖα πρὸς τοῦτο ἐπρόκειτο νὰ συγκεντρωθοῦν ἐκεῖ. Κατὰ συνέπειαν οἱ ἑταιρισταὶ μετέβαλαν κρυφίως εἰς ὁπλοστάσια τινὰς τῶν καταλληλοτέρων πρὸς τοῦτο οἰκιῶν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν, κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ θείου μου, ἦτο καὶ ἡ πατρική του οἰκία. Δύσκολον νὰ εἴπῃ τις σήμερον κατὰ πόσον τὸ σχέδιον τοῦτο ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκτελεσθῇ καὶ νὰ ἐπιτύχῃ, ἂν δὲν ἐπροδίδετο ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία εἰς τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν. Ἀλλ' ἡ προδοσία αὐτὴ μαρτυρεῖ, ὅτι οἱ διευθύνοντες τὰ τῆς Ἑταιρίας εἶχαν περισσότερον ἐνθουσιασμὸν ἢ περίσκεψιν. Ἀπόδειξις εἶναι καὶ τοῦτο: ὅτι ὁ ὀκταετὴς τότε Λέων ἐμυήθη τὰ τῆς Ἑταιρίας «ἀπὸ ἕνα τῶν πιστοτέρων ὑπαλλήλων τοῦ πατρός του, ἀφοῦ ἔδωκεν ὑπόσχεσιν αὐστηρᾶς ἐχεμυθίας,» τὴν ὁποίαν, λέγει, θρησκευτικῶς ἐτήρησε! Ὅτε ἀπεκαλύφθη τὸ μυστήριον καὶ ἐξεμάνησαν οἱ Τοῦρκοι, ὁ δὲ ὄχλος ὡπλισμένος περιήρχετο τὰς ὁδοὺς ἀλαλάζων καὶ κακουργῶν, ὁ μικρὸς συνωμότης παρ' ὀλίγον ἐφονεύετο. Ἐνῷ μὲ παιδικὴν περιέργειαν ἔβλεπεν ἀπὸ τὸ κλειστὸν παράθυρον τοὺς διερχομένους Ὀθωμανούς, ἐπυροβολήθη ἀπὸ ἕνα ἐξ αὐτῶν. Εὐτυχῶς ἡ σφαῖρα διεπέρασε τὸ παράθυρον καὶ ἐνεπήχθη εἰς τὴν ὀροφήν, χωρὶς νὰ ἐπιτύχῃ τὸν σκοπόν της.

Ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ἀπαγχόνισιν τοῦ Πα-

τριάρχου, ὁ πάππος μου, εἰδοποιηθεὶς μυστικῶς ὅτι ἐπρόκειτο νὰ συλληφθῇ, ἐφόρεσεν εὐρωπαϊκὰ ἐνδύματα, ἐξύρισε τὸν μύστακά του καὶ μετέβη εἰς τὸ Σταυροδρόμιον, ὅπου ἐκρύβη εἰς οἰκίαν φιλικήν. Ἐκεῖθεν κατώρθωσε νὰ συμβληθῇ μὲ πλοίαρχον ἀναχωροῦντα δι' Ὀδησσόν, εἰδοποίησε δὲ τὴν σύζυγόν του νὰ ἐγκαταλείψῃ ἀμέσως τὴν οἰκίαν μὲ τὰ τέκνα της καὶ νὰ καταφύγῃ ἐπίσης εἰς τὸ Σταυροδρόμιον.

Αἱ λεπτομέρειαι καὶ οἱ κίνδυνοι τῆς φυγῆς, ἡ ἄφιξις εἰς τὴν Ὀδησσόν, ἡ ἐπικράτησις τότε τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν ἐμπορικὴν ἐκείνην πόλιν, ἡ πρώτη περίοδος τῆς πάλης κατὰ τῆς πενίας μετὰ τὴν παρελθοῦσαν εὐημερίαν, ἡ ἐπίπονος ὁδοιπορία μέχρι τῆς Φιούμης, ἡ ἀπήχησις τῶν θριάμβων καὶ τῶν καταστροφῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, ὅλαι αἱ ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς του ἡλικίας θὰ ἔδιδαν ὕλην πλουσίαν εἰς τὸν ἐπιδέξιον κάλαμον τοῦ ἀγαπητοῦ μου θείου. Καθὼς ὁ ἴδιος μὲ εἶπεν, ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Λουκῆ Λάρα τὸν παρεκίνησε νὰ γράψῃ τὰς ἀναμνήσεις του. Κρῖμα ὅτι δὲν ἠδυνήθη νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἔργον. Θὰ ἦτο τοῦτο ἡ μεγαλειτέρα ἐπιτυχία τοῦ διηγήματός μου.

Κατὰ τὸ 1826 ὁ πάππος μου μὲ τὴν οἰκογένειάν του μετηνάστευσεν ἀπὸ τὴν Φιούμην εἰς τὴν Κέρκυραν, ἐκεῖθεν δὲ κατὰ τὸ 1828 μετέβη εις τὴν Ὕδραν.

Ἀλλ' ὁ πρωτότοκός του ἔμεινεν εἰς τὴν Κέρκυραν, πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν σπουδῶν του εἰς τὴν Ἰόνιον Ἀκαδημίαν. Ἡ εὐεργετικὴ προστασία τοῦ φιλέλληνος ἱδρυτοῦ της πόσων Ἑλληνοπαίδων προητοίμασεν ἐκεῖ τὸ μέλλον! Πρόσφυγες ἄποροι οἱ περισσότεροι, ὄχι μόνον τὰ μέσα πρὸς διανοητικὴν μόρφωσιν εὕρισκαν εἰς τὴν Κέρκυραν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ὑλικήν των συντήρησιν διηυκόλυνε πολλάκις ἡ ἐπίκαιρος βοήθεια τοῦ εὐγενοῦς Γκύλφορδ. Ὁ θεῖος μου, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν σημειώσεών του, δὲν ἔλαβεν ἀνάγκην τοιαύτης βοηθείας, ἀλλ' οὔτε παραπονεῖται διὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τοῦ πατρικοῦ βαλαντίου. Ἀπ' ἐναντίας, ἐκ τῆς συνοπτικῆς φράσεως «Πτωχεία τῶν νέων ὠφέλιμος», ὑποδεικνύεται, ὅτι ἐσκόπευε νὰ ἐνδιατρίψῃ εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο καὶ νὰ εἴπῃ πόσον αἱ στερήσεις συντελοῦν πρὸς μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος, πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ αἰσθήματος τῆς αὐτοπεποιθήσεως καὶ τοῦ πόθου της ἀνεξαρτησίας, καὶ πόσον ἐνισχύουν τὸν νέον διὰ τὸν μετέπειτα ἀγῶνα τῆς ζωῆς.

Μὴ θέλων νὰ προσθέτῃ εἰς τὰ βάρη τῶν γονέων τὴν δαπάνην τῆς συντηρήσεώς του, ἐπροσπάθησε νὰ δίδῃ μαθήματα ὡς προγυμναστής.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ Ἐπανάστασις διήρχετο μίαν τῶν θλιβερωτέρων περιόδων της. Ἔπιπτε τότε τὸ Μεσολόγγιον, τὸ Ναύπλιον ἐπολιορκεῖτο,

καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἀπέθνησκεν ὁ ἀδελφὸς τοῦ πάππου μου Παῦλος Μελᾶς. Ἡ γενικὴ συμφορὰ ηὔξανε καὶ ἑκάστης οἰκογενείας, ἑκάστου ἀτόμου τὴν δυσπραγίαν. Αἱ ἡμέραι ἦσαν πονηραὶ καὶ ὁ πτωχὸς σπουδαστὴς τῆς Νομικῆς ᾐσθάνετο ἔτι μᾶλλον τὴν πικρίαν τοῦ χωρισμοῦ ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ συμπληρώσῃ τὰς σπουδάς του, εἰς τρόπον ὥστε ν' ἀποκτήσῃ τὴν ὑλικὴν ἀνεξαρτησίαν. Ὁ πόθος του, πόθος διακαὴς καὶ κατὰ τὰ φαινόμενα ἀνέφικτος, ἦτο νὰ μεταβῇ εἰς πανεπιστήμιον τῆς δυτικῆς Εὐρώπης πρὸς συμπλήρωσιν τῶν κενῶν τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας. Ἀλλ' ἔβλεπε τὸ ἀδύνατον τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ πόθου του καὶ ἡτοιμάζετο μετὰ τὸ πέρας τῆς φοιτήσεώς του νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν φιλόξενον Κέρκυραν, ὅτε ἐξαίφνης καὶ παρ' ἐλπίδα τὸ ὄνειρόν του ἐπραγματοποιήθη.

Μεταξὺ τῶν ὀλίγων παραδόσεών του ὁ θεῖος μου ἔδιδε μαθήματα καὶ εἰς τὴν οἰκογένειαν Λαβράνου. Ὁ Λαβρᾶνος ἐπρότεινε εἰς τὸν νεαρὸν διδάσκαλον νὰ συνοδεύσῃ τὸν υἱόν του εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ νὰ συμπληρώσῃ ἐκεῖ τὰς σπουδάς του. Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ βίου του ὁ Λέων Μελᾶς δὲν ἔπαυσεν αἰσθανόμενος καὶ ἐκφράζων βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν εὐεργέτην του. Ἡ εὐγενής του ψυχὴ δὲν ᾐσθάνετο ὡς βάρος τὴν εὐγνωμοσύνην. Συνετέλεσε βεβαίως πρὸς τοῦτο καὶ ἡ λεπτότης τοῦ

γενναίου Κερκυραίου. Ἐνίοτε καθιστᾷ βαρεῖαν, πράγματι, τὴν εὐεργεσίαν ὁ τρόπος τοῦ εὐεργετοῦντος.

Ὁ Λέων Μελᾶς ἐνεγράφη εἰς τὴν Νομικὴν σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πίσης, ὅπου μετὰ τριετῆ φοίτησιν ἔλαβε τὸ διδακτορικὸν δίπλωμα. Ἐπανῆλθε τότε εἰς τὴν πατρίδα, πλησίον τῶν γονέων καὶ τῶν ἀδελφῶν, τῶν ὁποίων τόσον ᾐσθάνετο τὴν στέρησιν. Ὁ πατήρ του ἦτο πρόεδρος τοῦ ἐμποροδικείου εἰς τὴν Σύραν. Ἐκεῖ, ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου ἐκείνου ἤρχισεν ὁ Λέων τὸ δικηγορικόν του στάδιον. Ἀλλ' αἱ ἐμπορικαὶ ὑποθέσεις τῆς Σύρας δὲν ἦσαν ὅ,τι ἐπεζήτει ὁ νέος δικηγόρος. Ἕδρα τότε τῆς Κυβερνήσεως ἦτο τὸ Ναύπλιον. Ὁ Λέων Μελᾶς μετέβη ἐκεῖ, ἐγνώρισε δὲ αὐθημερὸν τὸν πρόεδρον τοῦ « ἐγκληματικοῦ δικαστηρίου » Πολυζωίδην. Τὴν ἰδίαν ἡμέραν διωρίσθη ὑπερασπιστὴς ἑνὸς τρομεροῦ φονέως.

Δὲν ἤκουσα ποτὲ τὸν θεῖόν μου ὁμιλοῦντα δημοσίως, ἀλλὰ παιδιόθεν ἐγνώριζα, ὅτι ἦτο ὀνομαστὸς διὰ τὴν ῥητορικήν του δεινότητα. Εἶχεν ἔμφυτον τὴν εὐφράδειαν, ἦτο γλυκὺς ὁ ἦχος τῆς ἀνδρικῆς φωνῆς του, μετέδιδε προπάντων εἰς τοὺς ἀκροατὰς τὴν εἰλικρινῆ πεποίθησίν του· οἱ λόγοι του ἐνεπνέοντο ἀπὸ ἄδολον συναίσθησιν τοῦ καθήκοντος, ἀπέφευγε πᾶσαν ἀγυρτικὴν ἐπίδειξιν, καὶ ἐπέβαλλε τὸ σέβας καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην μένων πάν-

τοτε πιστὸς εἰς τὴν συνείδησίν του. Διὰ τοῦτο ἀντέταξεν ἄρνησιν εἰς τὰς προτάσεις τοῦ εἰσαγγελέως Μάσωνος περὶ διορισμοῦ του ὡς ἀντεισαγγελέως, κατὰ τὴν περιβόητον δίκην τοῦ Κολοκοτρώνη. Ἄλλως, δὲν εἶχε τὴν ἐλαχίστην κλίσιν πρὸς τὰς δημοσίας θέσεις καὶ μὲ πολλὴν δυσκολίαν συγκατένευσε, τὸ 1835, νὰ διορισθῇ εἰσαγγελεὺς τῶν πρωτοδικῶν εἰς τὴν Σύραν. Ἀλλ' εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς θέσεως ἐκείνης παρεκινήθη καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ εὑρεθῇ καὶ πάλιν πλησίον τῶν γονέων του.

Πῶς ἀντελαμβάνετο τὰ καθήκοντά του φαίνεται ἐκ τῶν συνοπτικῶν σημειώσεών του. Κρῖμα ὅτι δὲν ἔχομεν ὁλόκληρον τὸ κεφάλαιον, τοῦ ὁποίου τὴν περίληψιν μόνον ἔγραψε. Θὰ ἦτο ὡς φωνὴ ἐκ τοῦ τάφου ὁδηγοῦσα — ἢ μεμφομένη — τοὺς σημερινοὺς ὑπαλλήλους, καὶ ἔτι μᾶλλον τοὺς διορίζοντας αὐτούς. Ἰδοὺ ἡ περιεκτικωτάτη περίληψίς του: «Χρέη » ὑπαλλήλου· χρέη τῆς Κυβερνήσεως· εἰς τοὺς διο»ρισμούς, — ὄχι χάριν τῶν διοριζομένων, ἀλλὰ χά»ριν τῆς ὑπηρεσίας. Διεξαγωγὴ τῶν εἰσαγγελικῶν »μου καθηκόντων. Φροντίς μου περὶ τῶν φυλακι»σμένων. Ἐξημέρωσίς των Περιοδεῖαι μου εἰς τὰς »νήσους πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν εἰρηνοδικείων καὶ συμ»βολαιογραφείων. Ὠφέλεια τῶν τοιούτων περιοδειῶν· »φωτίζεται ἡ κεντρικὴ ἀρχή, ὠφελεῖται ὁ ἐπισκε»πτόμενος ὑπάλληλος, παρηγορεῖται ὁ τυχὸν κατα-

»πιεζόμενος λαὸς ἀπὸ ὑπαλλήλους καταχραστὰς »ἢ ἀμαθεῖς».

Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν δὲν ἐπεκράτει τὸ σύστημα νὰ γίνωνται οἱ διορισμοὶ «χάριν τῶν διοριζομένων», ἡ δὲ ἀξία ἐξετιμᾶτο καὶ ἀνεδεικνύετο. Ἀπόδειξις ὁ ταχὺς προβιβασμὸς τοῦ Λέοντος Μελᾶ. Μεταξὺ δέκα συγχρόνων του εἰσαγγελέων πρωτοδικῶν, ἐπροβιβάσθη αὐτός, κατ' ἐκλογήν, εἰς τὴν θέσιν ἀντεισαγγελέως παρὰ τῷ Ἀρείῳ Πάγῳ καὶ μετέβη εἰς Ἀθήνας, ὅπου εἶχε προηγηθῆ ἡ φήμη τῆς εὐγλωττίας καὶ τῆς νομομαθείας του. Κατὰ παράκλησιν φοιτητῶν τῆς Νομικῆς, ἤρχισε τότε δημοσίας παραδόσεις τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἐνώπιον μεγάλου ἀκροατηρίου. Συνέπεια τῶν παραδόσεων ἐκείνων ἦτο ὁ διορισμός του ὡς καθηγητοῦ τοῦ ἀρτισυστάτου Πανεπιστημίου.

Ἡ περίοδος τῶν πρώτων ἐκείνων ἐπιτυχιῶν ἦτο ἴσως ἡ εὐτυχεστέρα τοῦ βίου του, καθόσον μάλιστα τὸν συνέδεσε τότε φιλία ἀδελφικὴ καὶ μέχρι θανάτου πιστὴ μὲ ἄνδρας ἐξέχοντας, καθὼς τὸν Πήλικαν, τὸν Ποτλῆν, καὶ ἰδίως τὸν Μᾶρκον Ῥενιέρην. Ἡ διαμονή του ὅμως εἰς Ἀθήνας δὲν διήρκεσε πολύ. Ὁ Παΐκος διορισθεὶς Γραμματεὺς τῆς Δικαιοσύνης ἠθέλησε νὰ τὸν στείλῃ ὡς εἰσαγγελέα τῶν ἐφετῶν εἰς Ναύπλιον. Ἡ θέσις ἦτο δύσκολος καὶ μετὰ δισταγμοῦ ἐνέδωκεν ὁ Λέων Μελᾶς εἰς τὰς προτρο-

πὰς τῶν φίλων του. Ἦτο μόλις εἰκοσιπέντε ἐτῶν τότε (1837). Εἰς τὸ Ναύπλιον ἔμεινε μέχρι τοῦ 1840. Ἐκεῖ κατὰ πρῶτον τὸν ἐγνώρισα, ἢ μᾶλλον ἔκτοτε τὸν ἐνθυμοῦμαι.

Κατὰ τὸ 1840 ὁ θεῖος μου ἐνυμφεύθη εἰς τὰς Ἀθήνας. Τὸ νεόνυμφον ζεῦγος μετέβη πάλιν εἰς τὸ Ναύπλιον. Ἡ φήμη τῆς ἱκανότητος καὶ τῆς ἀκεραιότητός του δὲν περιωρίζετο ἐντὸς τῶν στενῶν συνόρων τῆς εἰσαγγελικῆς του ἕδρας. Ὅτε ὁ Μαυροκορδάτος προσεκλήθη ἐκ Λονδίνου πρὸς σχηματισμὸν νέου ὑπουργείου ἀναμορφωτικοῦ, ἀνέθεσε τὸ ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης εἰς τὸν νεαρὸν εἰσαγγελέα τοῦ Ναυπλίου, μολονότι οὐδεμία προσωπικὴ σχέσις τοὺς συνέδεε. Ἔκπληκτος ὁ Μελᾶς ἔλαβε τὴν εἴδησιν τοῦ διορισμοῦ του καὶ τὴν πρόσκλησιν νὰ μεταβῇ εἰς τὰς Ἀθήνας. Εἰς τὸν Πειραιᾶ κατέβη ὁ Μαυροκορδάτος πρὸς συνάντησίν του, διὰ νὰ τὸν πείσῃ νὰ δεχθῇ τὸ ὑπουργεῖον. Ἐκεῖνος ἐδίσταζεν. Ἐγνώριζεν ὅτι δὲν ἔχαιρε τὴν εὔνοιαν τοῦ βασιλέως, εἶχε δὲ καὶ αὐτὸς ἐκ προκαταλήψεως κακὴν περὶ τοῦ Ὄθωνος ἰδέαν. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐφημερίδες τῆς ἀντιπολιτεύσεως προσέβαλαν εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς τὸν διορισμόν του ὡς ὑπουργοῦ. Ἐπρόβλεπε πάλην διπλῆν, καὶ ἐκ μέρους τοῦ Ὄθωνος καὶ ἐκ μέρους τῶν πολιτικῶν ἀντιπάλων τοῦ Μαυροκορδάτου, — πάλην μὴ συμβιβαζομένην οὔτε πρὸς τὸν χαρακτῆρα, οὔτε πρὸς

τὰς ἀρχάς του. Ἀπεφάσισε λοιπὸν νὰ μὴ δεχθῇ καὶ παρουσιασθεὶς ἐνώπιον τοῦ βασιλέως ὑπέβαλε τὴν παραίτησίν του. Ὁ Ὄθων δὲν ἐδέχθη τὴν παραίτησιν, ἐπροσπάθησε δὲ διὰ περιποιήσεων νὰ ἐξευμενίση τὸν νέον ὑπουργόν. Ἀλλὰ πλήρης συνεννόησις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπέλθη μεταξύ των. Τὸ διατί φαίνεται ἐκ τῶν συνοπτικῶν σημειώσεων τοῦ Λέοντος Μελᾶ: «Ἀκόλουθοι συνεντεύξεις μου μετὰ τοῦ »βασιλέως. Διαβολαί του κατὰ τοῦ πρωθυπουργοῦ »Μαυροκορδάτου εἰς ἐμέ. Ἐλπίζει ὅτι δὲν θὰ εἶμαι »σύμφωνος μετ' αὐτοῦ. Ἀπάντησίς μου. Ἀπαιτή»σεις τοῦ βασιλέως περὶ καταδιώξεως ἐφημερίδων. »Ἄρνησίς μου. Ὀργή του. Ἔγγραφος ἄρνησίς μου. »Ὑπουργικὰ συμβούλια ἐνώπιον τοῦ βασιλέως. »Οὐδὲν ἀπεφάσιζε, ἤθελε μόνον νὰ κερδίζῃ καιρόν, »ὥστε οὐδενὸς γενομένου νὰ παρέλθῃ ὁ γενικὸς ὑπὲρ »τοῦ ὑπουργείου ἐνθουσιασμὸς καὶ νὰ τὸ παύσῃ ἢ »τὸ μεταρρυθμίσῃ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ γείνῃ βασι»λικὴ ἡ πλειοψηφία του».

Ἡ κρίσις ἐπῆλθε μετὰ τεσσαράκοντα μόνον ἡμερῶν ὑπουργείαν. Ἀφορμὴ ἦτο «τὰ παράσημα τῶν καλογήρων τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου», ὑπόθεσις τῆς ὁποίας ἀγνοῶ τὰ καθέκαστα. Ἐκ τῶν σημειώσεων φαίνεται, ὅτι ἕνεκα αὐτῆς ἐκλονίσθη ὁλόκληρον τὸ ὑπουργεῖον. «Ὁ Μαυροκορδάτος λέγει »ὅτι θὰ παραιτηθῇ. Τῷ παρουσιάζω σχέδιον τῆς

»δλικῆς παραιτήσεως τοῦ ὑπουργείου. Μοῦ τὸ ἐπι-»στρέφει, ἀφοῦ τὸ ἔδειξεν εἰς τὸν Μεταξᾶν. Τότε »συνέταξα τὴν ἰδιαιτέραν μου παραίτησιν». Ὁ Μεταξᾶς προσεπάθησε νὰ πείσῃ τὸν Μελᾶν νὰ μὴ ὑποβάλῃ τὴν παραίτησίν του, ἀλλ' ἐκεῖνος ἐπέμεινε, μετὰ διαφόρους δὲ συνεντεύξεις καὶ συνεννοήσεις μὲ φίλους του, ἀπέστειλεν εἰς τὰ Ἀνάκτορα τὴν παραίτησίν του. Μετὰ τρεῖς ὥρας ἔλαβε κοινοποίησιν τῆς παύσεώς του! Τὸ μέτρον τοῦτο ἐπέφερε τὴν ἀγανάκτησιν τῶν πολιτῶν· ὁ τύπος τὴν ὑπεδαύλιζε μὲ ἄρθρα ὑπὲρ τοῦ παυθέντος ὑπουργοῦ, ἄπειροι δὲ γνωστοὶ καὶ ἄγνωστοι τὸν ἐπεσκέφθησαν, ἐκφράζοντες τὴν συμπάθειάν των.

Ἐζήτησε τότε νὰ διορισθῇ δικηγόρος εἰς Ἀθήνας. Ὁ βασιλεὺς μετὰ δυσκολίας συγκατετέθη εἰς τὸν διορισμὸν τοῦτον, ἀλλά, μολονότι ἡ θέσις καθηγητοῦ δὲν εἶχεν ἀφαιρεθῇ ἀπὸ τὸν Μελᾶν ὅτε ἐστάλη εἰσαγγελεὺς εἰς Ναύπλιον, ἐθεωρήθη ὅμως ὡς ἀφαιρεθεῖσα καὶ δὲν ἐπετράπη πλέον εἰς τὸν παυθέντα ὑπουργὸν νὰ τὴν ἐπαναλάβῃ. Ὁ σκοπὸς ἦτο νὰ ἐμποδισθοῦν αἱ παραδόσεις του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ ἡ ἐκλογή του ὡς πρυτάνεως, εἰς ἔνδειξιν διαμαρτυρήσεως ἐκ μέρους τῶν καθηγητῶν.

Ἐπὶ τρία ἔτη ὁ Λέων Μελᾶς ἐξήσκησεν ἐπιτυχῶς καὶ ἐπικερδῶς τὸ δικηγορικόν του ἐπάγγελμα. Ἀλλ' ἡ μεταπολίτευσις τῆς τρίτης Σεπτεμβρίου τοῦ

1843 τὸν παρέσυρε, ἄκοντα καὶ πάλιν, εἰς τὴν πολιτικήν. Εἰς τὴν προετοιμασίαν τοῦ κινήματος ἐκείνου εἶχε μείνει ὅλως ἀμέτοχος. Πρωταθληταί, καθὼς λέγει εἰς τὴν περίληψίν του, ἦσαν πολλοί, « ἄλλοι εἰλικρινεῖς πατριῶται, ἄλλοι φιλόδοξοι καὶ » φιλοχρήματοι, ἄλλοι ὄργανα ἴσως ξένης πολιτι- » κῆς. Ὁ μόνος ὅστις ὑπεστήριξε τὴν μεταπολίτευ- » σιν ἁγνὴν καὶ ἀκηλίδωτον ἦτο ὁ Καλλέργης ». Ἄλλως, εἰς αὐτὸν ὀφείλεται ἡ ἐπιτυχία τοῦ κινήματος, τοῦ ὁποίου ὅμως ὁ σκοπός, κατὰ τὴν πεποίθησιν τοῦ Λέοντος Μελᾶ, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ διατηρουμένου τοῦ βασιλέως.

Εἶχεν ἆρά γε δίκαιον ὁ θεῖός μου; Μὴ ὀφείλεται ἡ ἀποτυχία εἰς τὸ ἀπαράσκευον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ διὰ συνταγματικὰς ἐλευθερίας, πολὺ περισσότερον ἢ εἰς τὰ ἐλαττώματα τοῦ Ὄθωνος; Ἀτυχῶς ἑξήκοντα ἐτῶν πεῖρα ἀποδεικνύει, νομίζω, ὅτι δὲν εἶχεν ὅλως ἄδικον ὁ Ὄθων, θεωρῶν πρόωρον διὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ σύνταγμα. Τὸ σχέδιον τῶν συνωμοτῶν ἦτο διπλοῦν: Ἐπανάστασις τῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἐπανάστασις εἰς τὴν πρωτεύουσαν διὰ τοῦ στρατοῦ. Τὸ πρῶτον ὁ Μελᾶς χαρακτηρίζει ὡς ὀλέθριον, ἀλλὰ μὴ καὶ τὸ δεύτερον δὲν ἦτο ἐπίσης ὀλέθριον; Ὁπωσδήποτε τὸ προνουντσιαμέντον ἐθριάμβευσεν· ὁ Ὄθων ἀπεδέχθη καὶ τὸ σύνταγμα καὶ τὸ λαοπρόβλητον τῆς νυκτὸς ἐκείνης ὑπουργεῖον. Εἰς

τὸν κατάλογον τῶν ὑπουργῶν περιελήφθη ἀ π ρ ο σ-δ ο κ ή τ ω ς, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Λέοντος Μελᾶ, καὶ τὸ ἰδικόν του ὄνομα. Ἡ συμμετοχή του εἰς τὴν νέαν Κυβέρνησιν ἦτο ὡς ἐγγύησις μετριοπαθείας, πρὸς ἐξευμένισιν τῆς κοινῆς γνώμης. Ἀλλὰ καὶ ἡ νομομάθειά του ἐπέβαλε τὴν ἐκλογήν του μεταξὺ τῶν ἀναλαβόντων τὴν προπαρασκευὴν τοῦ νέου Συντάγματος.

Καὶ αὐτὴ ὅμως ἡ νέα του ὑπουργεία δὲν διήρκεσε πολύ. Ἡ δυσκολία τώρα δὲν περιωρίζετο εἰς μόνας τὰς σχέσεις μεταξὺ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης ὑπουργοῦ. Οἱ συνυπουργοί του καὶ οἱ ἰσχυροὶ τῆς ἡμέρας τὸν ἠνώχλουν μὲ ἀξιώσεις καὶ ἀπαιτήσεις.

Ἐν τούτοις ἡ Ἐθνοσυνέλευσις συνῆλθε. Ὁ Λέων Μελᾶς εἶχεν ἐκλεχθῆ ἀντιπρόσωπος καὶ τῆς Μεθώνης τῆς Μεσσηνίας καὶ τῶν Ἠπειρωτῶν. Ἡ συνέλευσις τὸν ὠνόμασε μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ συντάγματος, ἡ δὲ Ἐπιτροπὴ τὸν ἐξέλεξεν εἰσηγητήν της. Εἰς τὰς πολλὰς αἰτίας ἀπογοητεύσεως προσετέθη τότε καὶ τὸ ἀπαίσιον ζήτημα αὐτοχθόνων καὶ ἑτεροχθόνων. Τὸ τέρμα τῆς δοκιμασίας ἐκείνης ἦτο ἀληθὴς ἀνακούφισις διὰ τὸν Μελᾶν. Μετὰ τὴν λῆξιν τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως καὶ τὴν ὁρκωμοσίαν τοῦ Ὄθωνος εἰς τὸ Σύνταγμα, τὸ Ὑπουργεῖον παρητήθη, ὁ δὲ θεῖός μου, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ με-

ταξύ, παραιτηθέντος τοῦ Μεταξᾶ, εἶχε διορισθῇ ὑπουργὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς παιδείας, ἐπανῆλθεν εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον καὶ ἐπανέλαβε τὴν ἐξάσκησιν τοῦ δικηγορικοῦ του ἐπαγγέλματος.

Ἡ δευτέρα καὶ τελευταία ἐκείνη ἀνάμιξίς του εἰς τὴν ἐνεργὸν πολιτικὴν ἐκορύφωσε τὴν ἀπόγνωσιν τοῦ φύσει ἀπαισιοδόξου θείου μου. «Εἰς τὴν περὶ Βασιλέως ἀπελπισίαν», λέγει εἰς τὰς σημειώσεις του, «προσετέθη καὶ ἡ περὶ τοῦ ἔθνους εἰς τὴν τότε κατάστασίν του». Ἀληθῶς, εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν ἐκείνην περίοδον, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐξαφθέντων παθῶν καὶ τῆς πάλης τῶν στοιχείων ὅσα πᾶς κλονισμὸς φέρει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, ἐν τῷ μέσῳ τῆς συγκρούσεως εὐτελῶν συμφερόντων, συνέπεια τῆς ὁποίας ἦτο καὶ ἡ στάσις τῶν αὐτοχθόνων κατὰ τῶν ἑτεροχθόνων, ἐχρειάζετο μεγάλη δόσις αἰσιοδοξίας διὰ νὰ μὴ ἀπογοητευθῇ τις. Τοῦ προσόντος τούτου ἐστερεῖτο ὁ Λέων Μελᾶς. Ἐξ ἰδιοσυγκρασίας ἔτεινε πάντοτε εἰς τὸ νὰ βλέπῃ τὰ πράγματα μαῦρα, ἡ δὲ ἄκαμπτος ἀρετή του τὸν καθίστα ἀπαιτητικὸν πρὸς τοὺς ἄλλους. Ὁ ἔντιμος καὶ ἐνάρετος Λέων Μελᾶς ἠδύνατο ἴσως νὰ ἐπιτύχῃ καὶ νὰ γείνῃ πρόξενος καλοῦ ὑπὸ ἕνα ὅρον: ἐὰν εἶχεν ὡς ὑποστήριγμα τὴν βασιλικὴν δύναμιν. Ἀλλὰ τὸ στήριγμα τοῦτο ὑπέσκαπτεν ἡ παντελὴς ἐκ μέρους του ἔλλειψις ὑπολήψεως καὶ ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸν Ὄθωνα.

Ἀπογοητευμένος, ἀπεσύρθη τῆς πολιτικῆς παλαίστρας καὶ ἐξηκολούθησε δικηγορῶν μέχρι τοῦ 1848, ὅτε ἦλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας ὁ ἀδελφός του Βασίλειος. Μετέβαινε τότε εἰς τὸ Λονδῖνον ὡς διευθυντὴς τοῦ ἐμπορικοῦ καταστήματος, τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀποφασισθῇ ἡ ἵδρυσις, καὶ ἐπέμενε νὰ προσλάβῃ ὡς συνεταῖρον τὸν πρωτότοκον ἀδελφόν του. Ὁ Λέων ἐπείσθη. «Ἡ οἰκιακή μου εὐτυχία, ἡ ἀπόκτησις »τῶν πρώτων τέκνων μου δὲν μὲ παρηγόρουν, »ἔγραφε, διὰ τὴν ἐθνικὴν καχεξίαν. Ἤμην ὑπὸ τὸ »κράτος ἀηδίας, ἀπελπισίας, θλίψεως. Συναισθανό»μενος ἐμαυτὸν ἄχρηστον καὶ πάσχων ἠθικῶς, ἐπε»θύμουν ν' ἀπομακρυνθῶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα».

Ὅτε ἔφθασα εἰς Λονδῖνον ὁ θεῖός μου ἦτο πρὸ τριῶν ἤδη ἐτῶν ἐγκατεστημένος ἐκεῖ. Ἐπὶ πέντε δὲ κατόπιν ἔτη εἶχα τὴν εὐτυχίαν νὰ τὸν βλέπω καὶ νὰ τὸν συναναστρέφωμαι καθ' ἑκάστην, τὴν ἡμέραν εἰς τὸ γραφεῖον καὶ τὴν ἑσπέραν εἰς τὴν οἰκίαν. Ἐὰν δὲν ἔζων πλησίον του τότε, κατ' ἐκείνην τὴν περίοδον τῆς νεότητός μου, ἤθελεν ἴσως λάβει διάφορον τροπὴν ὁ βίος μου. Ἴσως ἡ κλίσις μου πρὸς τὰ γράμματα θὰ ἐξητμίζετο βαθμηδὸν ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντός με ὁρίζοντος. Ὄχι ὅτι δὲν ἐτιμᾶτο ἡ παιδεία ἀπὸ τοὺς ὁμογενεῖς ἐμπόρους. Ἐτιμᾶτο, ἀλλὰ ὡς προσὸν μὴ συναρμοζόμενον πρὸς τὸ ἰδικόν των στάδιον. Ὁ περισπῶν τὴν προσοχήν του εἰς ἄλλα,

ὁ μὴ ἀφοσιούμενος ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ τοῦ ἐμπορίου του, δὲν ἐλογίζετο ἀληθὴς ἔμπορος. Νομίζω ὅτι δὲν ἀδικῶ οὔτε τοὺς ἐν Λονδίνῳ Ἕλληνας οὔτε τὸν θεῖόν μου, ἐὰν εἴπω, ὅτι ὑπῆρχε τοιαύτη ἐπιφύλαξις εἰς τὴν ὑπόληψιν καὶ τὸ σέβας διὰ τῶν ὁποίων τὸν ἐτίμων. Ἐπεβάλλετο καὶ διὰ τοῦ πολιτικοῦ του παρελθόντος καὶ διὰ τῆς παιδείας του, ἀλλ' ἀκόμη περισσότερον ἐπέβαλλε τὸ σέβας ἡ ἀκεραιότης τοῦ χαρακτῆρος καὶ τὸ ἀξιοπρεπὲς τοῦ βίου του.

Ὁπωςδήποτε, τὸ παράδειγμα τοῦ θείου μου ἐνίσχυσε τὴν ἐκ φύσεως κλίσιν μου πρὸς τὴν σπουδήν. Ἐὰν ἐξηκολούθουν ν' ἀφιερόνω εἰς αὐτὴν τὰς μὴ ἐργασίμους ὥρας μου, εἰς ἐκεῖνον πρὸ πάντων τὸ χρεωστῶ. Ἀνέφερα προηγουμένως τὰς συνομιλίας μας ὅτε τὸν ἐσυντρόφευα ἐπανερχόμενον ἐκ τοῦ γραφείου εἰς τὴν οἰκίαν, καὶ τὰς ἑσπερινάς μας οἰκογενειακὰς συνδιαλέξεις. Ὑπῆρξε περίοδος κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ συναναστροφαὶ ἐκεῖναι ἔλαβαν τύπον φιλολογικῶν ἑσπερίδων. Μίαν ἑσπέραν τῆς ἑβδομάδος προσεκάλει ὁ θεῖός μου καὶ ἄλλους φιλομαθεῖς νέους, ὀλίγους, διότι δὲν ἦσαν πολλοὶ οἱ τοιοῦτοι. Ἐδίδετο κατὰ σειρὰν εἰς ἕνα ἕκαστον θέμα πρὸς μελέτην, γνωστὸν καὶ εἰς τοὺς λοιπούς. Εἰς τὴν προσεχῆ συνεδρίασιν ἐξέθετεν ὁ ἔχων τὴν σειρὰν τὸ πόρισμα τῶν μελετῶν του, εἴτε προφορικῶς εἴτε ἐγγράφως, καὶ ἐπηκολούθει συζήτησις. Ἦτο ὡς συνέχεια, τρό-

πον τινα, τῶν συνεδριάσεων τοῦ Λυκείου μας, κατὰ τὸ ἀγγλικὸν ὑπόδειγμα τῶν συζητητικῶν ἑταιριῶν (debating societies). Τὸ πρᾶγμα δὲν διήρκεσε πολύ, ἀλλὰ καὶ οὕτω μὲ ὠφέλησε. Μεγάλως μὲ ὠφέλησαν καὶ εἰς τὰς ἰδιαιτέρας μελέτας μου αἱ συμβουλαὶ τοῦ θείου μου. Μ' ἐβοήθησε καὶ εἰς τῆς γλώσσης μας τὴν σπουδήν. Εἶχα δὲ ἀνάγκην τοιαύτης βοηθείας.

Ἐκ τοῦ παραδείγματός του ἐπίσης εἶδα, ὅτι εἶναι κατορθωτὸν νὰ ἐκτελῇ τις τὰ καθήκοντά του εἰς τὸ ἐμπορικὸν γραφεῖον καὶ συγχρόνως νὰ καλλιεργῇ τὰ γράμματα. Ἐπιφυλάττομαι ν' ἀναφέρω λεπτομερέστερον περὶ τῶν συμβάντων τοῦ 1854, ὅτε ὑποκλέπτων τὸν καιρὸν ἔγραψε τὰς «Νύξεις πρὸς λύσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος». Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον συνέγραψε καὶ τὸν Γεροστάθην, τὸ ἄριστον, τὸ χρησιμώτατον καὶ τὸ πλέον ἐπιτυχὲς τῶν φιλολογικῶν του ἔργων.

Ἰδοὺ πῶς συνέλαβεν ὁ θεῖός μου τὴν ἰδέαν νὰ συγγράψῃ τὸ ἀληθῶς ἐθνωφελὲς τοῦτο βιβλίον: Συνέπεσε νὰ περιέλθῃ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς χεῖράς μου τὸ γαλλικὸν σύγγραμμα Simon de Nantua. Ἔκτοτε ἐλησμονήθη, ἀλλὰ τότε ἦτο πολὺ γνωστόν, εἶχε δὲ λάβει εἰς Γαλλίαν διάφορα βραβεῖα, ὡς «ἁρμόδιον διὰ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων καὶ τῶν ἀγρῶν». Ἡ ἀνάγνωσίς του μὲ κατέθελξε

καὶ ἀπεφάσισα νὰ τὸ μεταφράσω. Ἀλλὰ πῶς νὰ ἐξελληνίσω τὸ ὄνομα τοῦ Simon de Nantua; Ὁ θεῖός μου ὑπέδειξε τὸ ὄνομα Γεροστάθης. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν αὐτὴν ἤρχισα τὴν μετάφρασιν, μετέφρασα δὲ τὰ πρῶτα κεφάλαια. Τὸ χειρόγραφον πρὸ ὀλίγων μόνον ἐτῶν ἔσχισα, τακτοποιῶν παλαιὰ ἔγγραφα. Ἀλλὰ δὲν εἶχα λησμονήσει τὸ βιβλίον. Ἡ μετάφρασίς του, φιλοπονηθεῖσα ἀπὸ τὴν ἀδελφήν μου Αἰκατερίνην Οἰκονόμου, ἐδημοσιεύθη τὸ 1900 εἰς τὴν σειρὰν τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ὁ Κὺρ-Σῖμος.

Ὁ Κὺρ Σῖμος αὐτὸς ἦτο τὸ πρότυπον τοῦ Γεροστάθη. Ἀλλὰ ὁ Ἕλλην ἔμπορος δὲν ἔχει τὴν πρακτικὴν μόνον φρόνησιν τοῦ Γάλλου γυρολόγου. Τὴν διδασκαλίαν του διαπνέει αἴσθημα ὑψηλὸν ἠθικῆς καὶ πατριωτισμοῦ. Ἡ ὀρθοέπεια, ἡ γλαφυρότης τοῦ ὕφους, ἡ πολυμάθεια καὶ ἡ ἀρετὴ τοῦ συγγραφέως ἀνύψωσαν τὸ σύγγραμμά του εἰς σημεῖον πολὺ ἀπέχον τοῦ προτύπου τὸ ὁποῖον τὸν ἐνέπνευσε.

Τὸν Γεροστάθην ἔγραφεν ὁ θεῖος μου ὄχι μόνον εἰς τὴν οἰκίαν του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ γραφεῖον, ὁσάκις ἔμενε μόνος καὶ δὲν ἀπερρόφα τὸν καιρόν του ἡ ἐκτέλεσις ἐμπορικῆς ἐργασίας. Ἀλλ' ἔγραφε κρυπτόμενος. Ἐὰν εἰσήρχετο εἰς τὸ γραφεῖον μεσίτης ἢ ἄλλος τις χάριν ἐμπορικῶν δοσοληψιῶν,

ἐσκέπαζεν ἀμέσως τὸ χειρόγραφόν του μὲ ἐφημερίδα. Ἀπὸ ἐμὲ δὲν ἐκρύπτετο. Χρεωστῶ δὲ νὰ ὁμολογήσω, ὅτι ἐμιμήθην κατόπιν τὸ παράδειγμά του. Ἐκρυπτόμην καὶ ἐγὼ εἰς τὸ γραφεῖον καὶ ἔγραφα σελίδας μὴ ἐχούσας οὐδεμίαν σχέσιν πρὸς τὸ Δοῦναι καὶ Λαβεῖν, ὅταν δὲν ὑπῆρχεν οὔτε ἐργασία ἄλλη ἐπείγουσα, οὔτε μάρτυς δυνάμενος νὰ ἐκθέσῃ τὴν ὑπόληψίν μου ὡς ἐμπόρου. Ἀπόδειξίς τοῦτο, ὅτι καὶ ὁ καλός μου θεῖος καὶ [ὁ ἀνεψιός του δὲν εἴμεθα ὡρισμένοι νὰ διαπρέψωμεν εἰς τὸ στάδιον τοῦ ἐμπορίου.

Ἡ φιλολογικὴ ἐργασία τοῦ θείου μου διέκοπτε τὴν μονοτονίαν τῶν ἐμπορικῶν του ἀσχολιῶν, ἦτο δὲ καὶ ὡς συμπλήρωμα τῆς οἰκιακῆς του εὐτυχίας. Ἡ οἰκογένειά του ηὔξανεν ἐν τῷ μεταξύ, καὶ ἡ πατρική του καρδία ἔμενεν εἰσέτι ἀπλήγωτος. Ὁ βίος του διήρχετο ἐν συνόλῳ ἀνέφελος, εἶχε δὲ καὶ τὴν πρόσθετον ἱκανοποίησιν, ὅτι ὑλικῶς δὲν εἶχεν ἀποτύχει ὁ ἐκπατρισμός του. Ἦσαν ἐκεῖνα τὰ ἔτη ἐπικερδῆ, τὸ ἐμπόριον ἤκμαζε, οἱ ἀπολογισμοὶ ἦσαν εὐάρεστοι, καὶ ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ἐστρογγύλευεν ἡ περιουσία τῶν ἀδελφῶν Μελᾶ. Ἀλλ' ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξοικειωθῇ οὔτε πρὸς τὸ κλῖμα καὶ τὰς χειμερινὰς ὁμίχλας τοῦ Λονδίνου, οὔτε πρὸς τὸν ἐκεῖ τρόπον τοῦ ζῆν. Διὰ τοῦτο ἠσπάσθη προθύμως τὴν ἰδέαν τοῦ νὰ μεταβῇ κατὰ τὸ 1857 οἰ-

κογενειακῶς εἰς Μασσαλίαν, ὅπου καὶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ θάλασσα καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐνθυμίζουν περισσότερον τὴν Ἑλλάδα.

Ἀλλ' οὔτε ἡ μετατόπισις ἐκείνη μετέβαλεν εἰς ἔμπορον τὸν Λέοντα Μελᾶν. Διὰ νὰ ἐπιδοθῇ τις καὶ νὰ εὐδοκιμήσῃ εἰς οἱονδήποτε στάδιον, προπάντων ἴσως εἰς τὸ ἐμπορικόν, ἀπαιτεῖται ὄχι μόνον ἰδιοφυΐα, ἀλλὰ καὶ μόρφωσις ἰδία, ἀπὸ τῆς νεανικῆς ἡλικίας ἀποκτηθεῖσα. Αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ τέχνη τοῦ κερδίζειν χρήματα δὲν ἔχει τί τὸ ἐπαγωγόν, ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἡ ἀπόκτησις πλούτου. Ἀλλ' ὁ θεῖός μου δὲν ἀπέβλεπε πέρα τῆς ἐξασφαλίσεως ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας, δὲν ἐνεπνέετο ἀπὸ πλουτομανίαν, εἶχε δὲ συνειθίσει εἰς ἄλλου εἴδους ἐνέργειαν καὶ ἐργασίαν. Δὲν εἶχεν ἀρχίσει, καθὼς ὁ Καρνέγης καὶ τόσοι ἄλλοι, ἀπὸ τοῦ νὰ σαρώνῃ τὸ γραφεῖον τῶν προϊσταμένων του. Καὶ εἰς τὴν Μασσαλίαν, καθὼς καὶ εἰς τὸ Λονδῖνον, κατεγίνετο περισσότερον εἰς τὸ νὰ συγγράφῃ, ἢ εἰς συνδυασμοὺς ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἐκεῖ ἔγραψε τὸ ἔμμετρον δρᾶμα ὁ Διάκος, πλῆρες πατριωτισμοῦ καὶ εὐγενῶν αἰσθημάτων, ὄχι ὅμως καὶ τὸ ἐπιτυχέστερον τῶν ἔργων του.

Ἀλλὰ δὲν διέμεινε πολὺ εἰς Μασσαλίαν. Δύο ἀλλεπάλληλα δυστυχήματα, ὁ θάνατος τοῦ ὑστερογεννήτου, μετ' οὐ δὲ πολὺ καὶ τοῦ πρωτοτόκου

υἱοῦ του, κατεσπάραξαν τὴν εὐαίσθητον καρδίαν τού. Κατὰ τὸ 1859 παρήτησεν ὁριστικῶς τὸ ἐμπόριον καὶ ἐπανῆλθεν οἰκογενειακῶς εἰς Ἀθήνας.

Διὰ τὰ τελευταῖα τῆς ζωῆς του ἔτη ἡ χήρα του μοῦ ἔγραψεν ἐπιστολήν, συνεχίζουσαν τὰς βιογραφικὰς σημειώσεις τοῦ συζύγου της.

«Ἐπανερχόμενος εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔγραφεν, ὁ »Λέων Μελᾶς εἶχε σταθερὰν ἀπόφασιν νὰ μὴ ἀνα»μιχθῇ εἰς τὴν πολιτικήν· ὁ βασιλεὺς Ὄθων τὸν »ἐζήτησε καὶ ἀμέσως τότε καὶ ἀργότερα ὡς ὑπουρ»γόν, ἀλλ' ἐκεῖνος ἀπεποιήθη, νομίζων ὅτι ἠδύνατο »ἀλλέως νὰ φανῇ χρησιμώτερος εἰς τὴν πατρίδα. »Ἐπροτίμησε ν' ἀποδεχθῇ τὴν ἐκλογήν του ὡς μέ»λους τοῦ Συμβουλίου τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑται»ρίας καὶ κατέβαλε μεγάλους κόπους πρὸς βελτίω»σιν τοῦ Ἀρσακείου, ὅπου καὶ παρέδιδεν ὁ ἴδιος παι»δαγωγίαν. Μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος, τὸ 1862, »ἔλαβε διαφόρους προτάσεις περὶ ἐκλογῆς του ὡς πληρεξουσίου εἰς τὴν Ἐθνοσυνέλευσιν, ἐδέχθη δὲ »τὴν πληρεξουσιότητα τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητος »τῆς Λιβερπούλης. Ἡ Ἐθνοσυνέλευσις τὸν ἐξέλε»ξεν ὡς πρόεδρον τῆς Διπλωματικῆς ἐπιτροπῆς, τῆς »ὁποίας ἐντολὴ ἦτο νὰ φροντίσῃ μετὰ τῆς Κυβερ»νήσεως περὶ εὑρέσεως βασιλέως».

«Πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ βασιλέως Γεωργίου, κατὰ »τὰς τρομερὰς ἡμέρας τῶν Ἰουνιακῶν, ὅτε ἐξερ-

»ράγη εἰς Ἀθήνας ἐμφύλιος πόλεμος, ἐξετέθη εἰς »κίνδυνον προφανῆ, διερχόμενος τὰς ὁδούς, ἐνῷ »ἐσύριζαν αἱ σφαῖραι, διὰ νὰ συνεννοηθῇ μὲ ἄλλους »εἰρηνοποιοὺς πρὸς καθησύχασιν τῶν πραγμάτων.

»Μετὰ τὴν λῆξιν τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως περιω»ρίσθη ἐκ νέου εἰς τὰ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑαιρίας; »τῆς ὁποίας ἀνηγορεύθη καὶ πρόεδρος, κατὰ τὸ »1865, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυ»ροκορδάτου. Ἀλλ' ὅτε κατὰ τὸ 1866 ἐξερράγη ἡ »ἐπανάστασις εἰς Κρήτην, ἐκλεχθεὶς πρόεδρος τῆς »ἐν Ἀθήναις κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, εἰργάζετο ἡμέ»ραν καὶ νύκτα, κρατῶν μόνος ἀπέραντον ἀνταπό»κρισιν μὲ ὅλας τὰς χώρας τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ »νέου κόσμου, δεχόμενος καὶ περιποιούμενος τοὺς »πανταχόθεν προσερχομένους φιλέλληνας, καὶ προσ»παθῶν μὲ ἰδικάς του καὶ ἄλλων συνδρομὰς ν' ἀνα»κουφίζῃ τοὺς δεινοπαθοῦντας ἐκ Κρήτης πρόσφυγας.

«Κατὰ διαφόρους περιστάσεις ἐζητήθη ὡς ὑπουρ»γὸς καὶ ὡς πρέσβυς, ἀλλὰ πάντοτε ἀπεποιεῖτο, »ἀποστρεφόμενος τὸ πολιτεύεσθαι».

«Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του παρη»τήθη ἕνεκα διαφόρων λόγων τῆς προεδρείας τῆς »Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, εἰργάζετο δὲ μετὰ »πολλοῦ ζήλου ὡς μέλος τοῦ συμβουλίου τοῦ Συλ»λόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων.

»Τὴν ἀπογοήτευσίν του διὰ τὸ παρὸν ἐμετρίαζεν ἡ »ἐλπίς, τὴν ὁποίαν ἐστήριζεν εἰς τὴν βαθμιαίαν »μόρφωσιν τῶν ἐπερχομένων γενεῶν. Διὰ τοῦτο κύ»ριον του μέλημα καὶ ἀποκλειστικὴ ἐνασχόλησις »ἔγεινε ἡ ἀγωγὴ τῶν Ἑλληνοπαίδων».

Παρεκτὸς τῆς ἐργασίας του εἰς τὴν Φιλεκπαιδευτικὴν ἑταιρίαν καὶ εἰς τὸν Σύλλογον πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων, παρεκτὸς τοῦ Γεροστάθη, ἔγραψε χάριν τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας τὸν Χριστόφορον καὶ τόσα ἄλλα παιδαγωγικά του ἔργα, τελευταῖον τῶν ὁποίων ἐξέδωκε τὸ ἐγκόλπιον τῶν Ἑλληνοπαίδων. Ἀφῆκε δὲ ἀτελὲς τὸ χειρόγραφον τοῦ Μικροῦ Πλουτάρχου, τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν εἰς τρία τεύχη ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων.

Ὁ Λέων Μελᾶς ἀπεβίωσεν εἰς ἡλικίαν 67 ἐτῶν τὴν 8ην Ὀκτωβρίου 1879

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΕΛΑΣ

Ἡ αὔξησις τῆς οἰκογενείας τοῦ θείου μου Λέοντος ἐξ ἑνός, καὶ ἐξ ἄλλου τὰ ἱκανοποιητικὰ ἰσοζύγια τῶν πρώτων ἐκείνων ἐτῶν ἐπέβαλαν καὶ διηυκόλυναν τὴν χωριστὴν ἐγκατάστασιν τῶν δύο ἀδελφῶν. Ὁ θεῖος μου Λέων ἔμεινεν εἰς τὴν ἰδίαν οἰκίαν, ὁ δὲ Βασίλειος ἐνοικίασεν ἄλλην εὐπρεπῆ καὶ κοσμίαν, ὅπου ἐδόθη καὶ εἰς ἐμὲ δωμάτιον ἀσυγκρίτως καλλίτερον τοῦ μικροῦ μου κοιτῶνος εἰς τὸ ὑπερῷον τῆς πρώτης κατοικίας τῶν θείων μου. Ὅτε μετ' ὀλίγα ἔτη (1857) ὁ Λέων παρήτησε μετὰ τῆς οἰκογενείας του τὸ Λονδῖνον διὰ νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν Μασσαλίαν, ὁ Βασίλειος μετώκησεν εἰς ἀναπαυτικωτέραν οἰκίαν, ὅπου ἐπίσης ἐφιλοξενήθην.

Εἰς δὲ τὸ γραφεῖον κατ' ἀρχάς μὲν ὡς ὑπάλληλος εἰργαζόμην καὶ ἐγὼ εἰς τὸ δωμάτιον τῶν ὑπαλλήλων, ἀλλὰ τὴν ἐμπορικὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ καταστήματος ἔγραφα εἰς τὸ δωμάτιον τῶν διευθυντῶν καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ θείου μου. Ὅτε ἐπροβιβάσθην καὶ ἔγεινα ἑταῖρος, ὁ δὲ θεῖος μου Λέων

ἀνεχώρησε διὰ Μασσαλίαν, τότε κατέλαβα τὴν ἰδικήν του θέσιν.

Ἐπὶ εἴκοσι σχεδὸν συνεχῆ ἔτη συνειργάσθημεν ἐπὶ τοῦ ἰδίου γραφείου ὁ θεῖος μου Βασίλειος κ' ἐγώ. Ἐκεῖ, ὑπὸ τὰς ὁδηγίας καὶ τὴν ἔμπνευσίν του, ἔγεινα, ὅσον μοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ γείνω, ἔμπορος. Ἀλλ' ἡ πρὸς τοῦτο ἐπιδεκτικότης μου ἦτο περιωρισμένη. Ἐξετέλουν ἀκριβῶς τὸ καθῆκον μου, οὐδέποτε ἔδωκα ἀφορμὴν εἰς παρατήρησιν οἱανδήποτε εἴτε δι' ἀμέλειαν εἴτε δι' ἀπροσεξίαν, ἀλλ' αἱ ἀρνητικαὶ αὐταὶ ἀρεταὶ δὲν ἠδύναντο ν' ἀναπληρώσουν τὰς ἐλλείψεις τὰς ὁποίας ὁ θεῖός μου προσεπάθει εἰς μάτην νὰ θεραπεύσῃ. Μὲ ἤθελεν ἀποκλειστικῶς ἔμπορον. Διαρκὴς προσπάθειά του ἦτο νὰ ἐκριζώσῃ τὴν κλίσιν μου πρὸς τὰ γράμματα. Ἐγνώριζεν ὅτι ἔξω τοῦ γραφείου, ἅμα ἐτελείωνεν ἡ ἐντὸς αὐτοῦ καθημερινὴ ἐργασία μου, περὶ πᾶν ἄλλο ἐνησχολούμην ἢ τὸ ἐμπόριον. Συχνάκις μετεχειρίζετο τὴν ἔμφυτον εἰρωνείαν του, προσπαθῶν διὰ τῆς ὑποτιμήσεως τῶν φιλολογικῶν μου τάσεων νὰ μὲ πείσῃ ὅτι ματαιοπονῶ, ὅτι αἱ μελέται μου ἦσαν ἀπώλεια χρόνου, ὅτι προορισμός μου δὲν ἦτο νὰ διαπρέψω εἰς τὰ γράμματα. Ἴσως εἶχε δίκαιον, ἀλλ' ἂν ἠδύνατο νὰ προΐδῃ ὅτι ἡ κλίσις μου πρὸς τὴν σπουδὴν ἤθελεν ἀποβῇ παρηγορία καὶ σωτηρία μου εἰς ἡμέρας ὀδύνης, δὲν θὰ μὲ ἀπέτρεπε βεβαίως τόσον. Ἄλλως,

16

ἐνῷ ἐξ ἑνὸς μὲ εἰρωνεύετο, ἐξ ἄλλου δὲν ἔκρυπτε τὴν εὐχαρίστησίν του εἰς πᾶσαν μικράν μου φιλολογικὴν ἐπιτυχίαν, διότι μὲ ἠγάπα. Μὲ ἠγάπα, καὶ ἦσαν ἐνδείξεις ἀγάπης καὶ αὐταὶ αἱ εἰρωνικαί του ἐπιτιμήσεις.

Ὑποπτεύομαι, ὅτι καταπολεμῶν τὰς φιλολογικάς μου τάσεις ἐνεπνέετο ἐκ τοῦ ἰδίου παραδείγματος· διότι καὶ αὐτὸς εἶχε παρομοίας κλίσεις εἰς τὴν νεότητά του καὶ θὰ ἐπεδίδετο ἴσως εἰς ἄλλα στάδια ἐὰν αἱ περιστάσεις δὲν τὸν ἐσχημάτιζαν ἔμπορον. Μεθ' ὅλας τὰς πρὸς ἐμὲ διδαχάς του, καὶ αὐτοῦ τὰς σκέψεις δὲν ἀπερρόφα τὸ ἐμπόριον μόνον. Δὲν ἦτο ἐκ τῶν θεωρούντων τὴν ἀπόκτησιν πλούτου ὡς τὸν μόνον καὶ κύριον σκοπὸν τῆς ὑπάρξεώς των. Τὸ ἐμπόριον ἐθεώρει καὶ ἠγάπα ὡς μέσον πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἀπόδειξις δὲ τούτου, ὅτι παρῄτησε τὸ ἐμπορικὸν στάδιον ὅτε ἀπέκτησε περιουσίαν ἱκανὴν πρὸς βίον ἄνετον. Δὲν ἐπέμεινε, καθὼς τόσοι ἄλλοι, ἐργαζόμενος μέχρι τέλους πρὸς αὔξησιν τοῦ πλούτου του, χάριν τοῦ πλούτου καὶ μόνου. Ἦτο ὅμως ἐξ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐπιτυγχάνουν εἰς οἷον δήποτε στάδιον καὶ ἂν ἐπιδοθοῦν. Εἶχε τὸ πνεῦμα εὔστροφον, τὴν ἀντίληψιν ταχεῖαν, ἐφευρετικότητα ὅσην καὶ ἐργατικότητα, καὶ τὴν διάνοιαν πάντοτε εἰς κίνησιν. Εἶχε δέ, ὡς πρόσθετον δῶρον, τὴν χάριν τῆς ἐκφράσεως. Ἦτο ἄνθρωπος ἔξυπνος

καὶ κατ' ἐξοχὴν νόστιμος, τὸ δὲ φυσικὸν ἀποτέλεσμα τῶν συνηνωμένων τούτων προτερημάτων ἦτο, ὅτι ἔκαμνε φίλους. Διὰ δὲ τῆς ἀγαθότητος καὶ τῆς εὐθύτητος τοῦ χαρακτῆρος του διετήρει τὴν φιλίαν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην των. Καίτοι νεώτατος ὅτε προσελήφθη ὡς ὑπάλληλος τοῦ Εὐστρατίου Ράλλη εἰς τὴν Σύραν, εἵλκυσε τὴν εὐμένειαν τοῦ προϊσταμένου του, τοῦ πρώτου διδασκάλου του εἰς τὸ ἐμπόριον. Ὅτε ὁ πατήρ του μετέβη εἰς Ταγανρὸκ ὡς διευθυντὴς τοῦ καταστήματος τῶν Μαύρων, ὁ Βασίλειος τὸν συνώδευσε, μετὰ δὲ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ πατρός του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸν διεδέχθη. Κατόπιν μετέβη εἰς τὸ Λονδῖνον.

Συνησθάνετο ζωηρῶς τὴν ἀνάγκην τῆς ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας, αἱ δὲ στερήσεις, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἀνετράφη, ὑπέκαιαν τὸν πόθον καὶ τὸν ζῆλον του πρὸς ἐξασφάλισιν βίου ἀνέτου δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τὴν οἰκογένειάν του. Τὴν πρὸς τοῦτο ἱκανότητα εἶχε περισσότερον τῶν ἀδελφῶν του, φρονῶ δὲ ὅτι, ἄνευ τοῦ Βασιλείου Μελᾶ, καὶ ἐκεῖνοι καὶ ἐγὼ αὐτὸς θὰ ἤμεθα εὐϋπόληπτα καὶ ἴσως ὄχι ἄχρηστα μέλη τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ θὰ ἐγηράσκαμεν ὅλοι χωρὶς νὰ ἔχωμεν τὴν διὰ τοῦ ἐμπορίου ἀποκτηθεῖσαν ἄνεσιν, ἔστω καὶ σχετικήν. Τὸν ἀδελφόν του Λέοντα ἐκεῖνος ἔπεισε νὰ μεταβῇ εἰς Λονδῖνον, ἐκεῖνος ἐπίσης ἔπεισε τὸν ἀδελφόν του Κωνσταντῖνον νὰ παραι-

τηθῆ τῆς θέσεως Πρωτοδίκου καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ ἐμπορικὸν στάδιον. Χάρις εἰς ἐκεῖνον καὶ ὁ Μιχαὴλ κ' ἐγώ, ὁ θεωρηθεὶς ἀνέκαθεν ὡς νεώτερος ἀδελφός των, εὕρομεν ἕτοιμον τὸν δρόμον καὶ δὲν εἴχαμεν ν' ἀγωνισθῶμεν πρὸς ὑπερπήδησιν τῶν δυσκολιῶν ὅσας ἐκεῖνος ἀπήντησεν.

Τὸ ἀληθὲς ὅμως εἶναι ὅτι καὶ ὁ Βασίλειος Μελᾶς, ὡς εἶπα ἤδη, δὲν ἦτο ἐκ τῶν ἐμπόρων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι καὶ νύκτα καὶ ἡμέραν σκέπτονται ἀποκλειστικῶς περὶ τῶν ἐμπορικῶν των ἐπιχειρήσεων. Ἀπ' ἐναντίας. — Ἴσως δὲ καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἀνῆλθεν εἰς τὸν κολοφῶνα, ὅπου ἄλλοι σύγχρονοί του ἔμποροι ἔφθασαν.—Μετ' ἐνδιαφέροντος παρηκολούθει ὅλα τὰ ζητήματα καὶ εἰς ὅλα ἐπροσπάθει νὰ ἐμβαθύνῃ. Ἐὰν ἐπεδίδετο εἰς τὴν μηχανικὴν ἢ εἰς ἄλλην ἐπιστήμην, δὲν ἠξεύρω ἂν θὰ ἐδοξάζετο ὡς ἐφευρέτης, ἀλλὰ βεβαίως εἰς ἐφευρέσεις θὰ κατεγίνετο. Ἐνθυμοῦμαι, κατὰ τὰ πρῶτα ἐκεῖνα ἔτη τῆς συμβιώσεώς μας ἐνόμισεν, ὅτι μεταξὺ ἄλλων ἀνεκάλυψε νέον σύστημα σιδηροδρομικῆς συγκοινωνίας καὶ μὲ ἐπεφόρτισε νὰ μεταφράσω ἀγγλιστὶ τὴν ἔκθεσιν τῆς ἀνακαλύψεώς του. Ἐλησμόνησα τὰς λεπτομερείας τοῦ συστήματος καὶ ἀδυνατῶ νὰ ἐξηγήσω τοὺς λόγους τῆς ἀποτυχίας. Ὁ ἴδιος ἔλεγεν, εἰρωνευόμενος τοὺς ἐφευρέτας, ὅτι μία ἐλαχίστη ἔλλειψις ἢ ἀσήμαντον λάθος ὑπολογισμοῦ

ματαιώνουν τὰς εὐφυεστέρας ἐφευρέσεις. Ἄλλοτε, πολὺ πρὸ τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ Pasteur, τὸν ἐνθυμοῦμαι ὑποστηρίζοντα ἐνώπιον τοῦ ἰατροῦ Πανᾶ, ὁ ὁποῖος τὸν ἤκουε γελῶν, ὅτι ὅλαι αἱ ἀσθένειαι προέρχονται ἀπὸ ἀόρατα ζωΰφια μικροσκοπικά. Ἐπροφήτευσε λοιπὸν τὴν ἀνακάλυψιν τῶν μικροβίων! Ἀναφέρω αὐτὰ ἐκ πολλῶν ἄλλων παραδειγμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν διετήρησεν ἡ μνήμη μου.

Εἶχεν ἆρά γε τὴν ἀπαιτουμένην δόσιν προσόντων πρὸς ἀπόκτησιν ἀληθοῦς ἐπιστημονικῆς μορφώσεως; Περὶ τούτου δὲν εἶμαι βέβαιος. Ἦτο εὐφυέστατος, εἶχεν ἔμφυτον τὴν χάριν τῆς ἐκφράσεως, εἴτε ὡμίλει εἴτε ἔγραφεν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη ποτὲ νὰ ὑπερνικήσῃ τὰς δυσκολίας τῆς ὀρθογραφίας. Συχνότατα γράφων ἀπέναντί μου μὲ ἠρώτα πῶς γράφεται τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπρόκειτο περὶ λέξεων γραφομένων μὲ η, ι, ἢ ει κλπ. Ἔγραφεν ὀρθῶς καθ' ὑπαγόρευσίν μου, ἀλλὰ δύο σειρὰς κατωτέρω, γράφων τὴν ἰδίαν λέξιν ἐλησμόνει πάλιν τὴν ὀρθὴν γραφήν. Μήπως ἡ αὐτὴ ἀπροσεξία ἢ λήθη θὰ τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἐπιδώσῃ καὶ εἰς ἄλλα, δυσκολώτερα τῆς ὀρθογραφίας;

Καὶ ὅμως, καίτοι ἀσεβῶν πρὸς τὴν γραμματικήν, συνέθετε στίχους χαριεστάτους. Ἀληθῶς ἡ φιλολογία του ἦτο μᾶλλον ἐλαφρὰ καὶ ὡς τοιαύτην τὴν ἐθεώρει ὁ ἴδιος καὶ τὴν ἐκαλλιέργει. Ἔλεγε

παίζων, ὅτι τὰ δίστιχά του συνέθετε τὸ πρωΐ, ἐνῷ ἐξυρίζετο.

Ἔχω πλήρη τὴν συλλογὴν τῶν στίχων του. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἠδύναντο νὰ κατέχουν εἰς τὰς Ἀνθολογίας θέσιν ἀνωτέραν τῶν γυμνασμάτων πολλῶν ἄλλων ποιητῶν. Ἐκ τῶν νεανικῶν του στιχουργημάτων τὰ περισσότερα εἶναι μεταφράσεις, ἰδίως ἐκ τῶν τοῦ Lamartine καὶ τοῦ Delavigne. Ἰδοὺ ἁρμονικοί τινες στίχοι ἐκ τῆς Ὠδῆς εἰς τὸν ἔρωτα (Chant d'amour) τοῦ πρώτου:

Ὁμίλει μου, ὦ φίλη!
Ἀπ' τ' ἁπαλά σου χείλη
πᾶς ἦχος ἀντηχεῖ
εἰς ὅλην τὴν ψυχήν μου,
ὡς εἰς ναὸν ἐρήμου
τοῦ Πλάστου ἡ φωνή!
Μιὰ λέξις, μιὰ φωνή σου
κ' ἡ σιωπὴ... μὲ φθάνει.
Ὁ νοῦς μου τὴν ψυχήν σου
εὐθὺς καταλαμβάνει,
καθὼς ὁ καλαμὼν
νοεῖ τὸν ποταμόν

Εἰς ὡριμωτέραν ἡλικίαν, βοηθούμενος ἀπὸ τὴν γυναῖκά του, ἡ ὁποία ἐμάνθανε τότε τὴν Γερμανικήν, ἐστιχούργησεν ὀλίγα ἐκ τῶν τοῦ Heine:

'Σ τοὺς οὐρανούς, λέγουν, ποτὲ
ἔζοῦσαν ἐν εἰρήνῃ
δυὸ φωτοβόλοι ἐρασταί,
ὁ Ἥλιος κ' ἡ Σελήνη
καὶ εἶχαν τέκνα προσφιλῆ
ἀστέρων γύρω πλήθη.
'Αλλὰ αἰσχρὰ διαβολὴ
νὰ θραύσῃ ἠδυνήθη
τοῦ ἀνδρογύνου τὸν δεσμόν.
Ἔκτοτ' ὁ Ἥλιος μὲ θυμὸν
ἐνόσῳ φέγγει ἡμέρα
πλανᾶται 'ς τὸν αἰθέρα.
Τὸ βράδυ ὅμως σιγαλὰ
προβαίνει κ' ἡ Σελήνη,
καὶ κρύαν λάμψιν χύνει
'ς τοὺς οὐρανοὺς ἐκεῖ 'ψηλά...
Ἐρωτευμένη, ἐντροπαλή,
ἀπὸ ἐκεῖ ποῦ ἔβγει
τὸν σύζυγόν της προσκαλεῖ,
ἐνῷ ἐκεῖνος φεύγει.
—«Ἔλα, τοῦ λέγει, τὰ παιδιὰ
σὲ θέλουν. Μὴ τ' ἀφίνῃς!»
'Αλλ' ὁ σκληρός, ὅλος φωτιά,
βλέπει μ' ὀργὴν νὰ προχωρῇ
τὴν τρέμουσαν Σελήνην,
καὶ μὲ σπουδὴν ἀναχωρεῖ
πρὸς τὴν ὑγράν του κλίνην,

———

Ποιήματα πρωτότυπα δὲν ἔγραψε πολλά. Τὸ ἐπιτυχέστερον εἶναι τὸ ἑξῆς, ἀφιερωμένον εἰς ὡραίαν κόρην, ἐπισκεφθεῖσαν τὴν Σύραν ἐπὶ ὀλίγας ἡμέρας:

Εἶδες, φίλη, ποτὲ εἰς μίαν
νύκτα μαύρην, νύκτ' ἀγρίαν,
χωρὶς ἄστρα, χωρὶς κρότους,
εἰς τοῦ σκότους
τὴν σιωπήν;

—

Λάμψιν εἶδες, πῶς λάμπει, σβύνει,
κ' ἐν τῷ ἅμα τὸ πᾶν ἀφίνει
πλέον ζοφῶδες, εἰς φρίκην πάλιν
πλέον μεγάλην
ἡ ἀστραπή;

—

Οὕτω σὲ εἶδε, κακή της Μοῖρα,
ὡς εἰς σκότος λάμψιν ἡ Σύρα.
Φεύγεις, — πάλιν μένομεν μόνοι
καὶ μᾶς κυκλώνει
φρίκη σιγῆς.

—

Ἐὰν ὅμως, ὡραία φίλη,
ἐπανέλθῃς, θ' ἀνατείλῃ
ἡμέρα πάλιν 'ς αὐτὰ τὰ σκότη,
ὡς λάμψις πρώτη
φαιδρᾶς αὐγῆς.

—

Προπάντων ὅμως ἐπετύγχανε εἰς τὸ ἐπιγραμματικὸν εἶδος.

Ἰδοὺ ἐπιτύμβιον φιλαργύρου αὐτοχειριασθέντος·

'Σ τὸν κόσμον οἱ φιλάργυροι ὡσὰν αὐτὸν ὀλίγοι.
Τὰ πλούτη του ἐστερήθη
κ' ἠθέλησε νὰ κρεμασθῇ. Πλὴν τὸ σχοινὶ ἐλυπήθη,
καὶ δι' αὐτὸ ἐπνίγη.

Τὸ ἑπόμενον ἔγραψεν ὅτε ὁ Ἰωάννης Βαλέττας ἐκαινοτόμησεν εἰς τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ Πιστεύω, μὴ θέσας τὴν τελείαν, παρὰ τὰ εἰθισμένα, μετὰ τὰς λέξεις «τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν». Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λυκοῦργος, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου, λειτουργοῦντος, ἔγεινε ἡ καινοτομία, ἐπετίμησε τὸν Βαλέτταν, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν μετεπείσθη, ἀλλ' ἐπέμεινε ὑπερασπιζόμενος τὴν ἰδικήν του ἑρμηνείαν καὶ ἔγραψε μάλιστα ὀγκῶδες βιβλίον πρὸς δικαιολόγησιν του:

Ἔσφαλες δεινῶς, Βαλέττα,
καὶ τὴν ἔπαθες, διότι
θέλησες γιὰ μιὰν τελείαν
νὰ πιασθῇς μ' ἕνα Δεσπότη.
Εἰς αὐτὴν λοιπὸν τὴν τόσην
ἄσκοπον φιλονεικίαν
καιρὸς πλέον νὰ μᾶς βάλῃς
τοῦ Πιστεύω τὴν τελείαν.

Ἰδοὺ καὶ ὀλίγα ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα, καθὼς ἔλεγεν, ἐστιχούργει τὸ πρωΐ, ἐνώπιον τοῦ καθρέπτου του:

Κυματισμὸς ὁ βίος·
μιὰ λύπη, μιὰ χαρά,
καὶ σάλος αἰωνίως
εἰς ἄστατα νερά.

—

Σφάλλει ὅποιος καμαρώση
τὴν ἡμέραν πρὶν νυκτώση,
κ' εὐτυχῇ πρὶν τὰ τεντώση.

Ὅταν δὲ ἤρχοντο τὰ πράγματα ἀνάποδα, ἔλεγεν εἰς τὴν σύζυγόν του:

Μήπως ὅλα ἠμποροῦν
νὰ πηγαίνουν κατὰ ροῦν;
Ἄς στραβώση καὶ κομμάτι,
γιὰ νὰ μὴ μᾶς πιάσῃ μάτι.

Ἄλλα ἔχουν δριμυτέραν τὴν ἔκφρασιν καὶ ἀναφέρονται εἰς πρόσωπα γνωστὰ τότε, καθὼς τὸ ἑξῆς:

Κακοήθης καὶ προδότης
ὀκνηρὸς καὶ δυστυχής,
αὐτὸς εἶν' ὁ πατριώτης
τῆς παρούσης ἐποχῆς.

—

ἢ τοῦτο: *Ἐὰν εὐτυχεῖς 's τὸ σκότος,*
τί χρειάζεται τὸ φῶς;
Ἀμαθής, κ' εἰς ὅλα πρῶτος·
τύφλαις νἄχῃ ὁ σοφός!

ἢ τὸ ἄλλο: *Χωρὶς νἄχῃ μιὰν δραχμὴν*
θέλει δόξαν καὶ τιμήν·
χωρὶς νἄχῃ ἀσπροῦ γνῶσι,
θέλει συμβουλὰς νὰ δώσῃ.

—

Ἄλλα ἔχουν χαρακτῆρα φιλοσοφικώτερον, καθὼς τὸ ἑπόμενον:

Ὁ κόσμος εἶναι θέατρον, ὁ βίος κωμῳδία,
Παῖζε καὶ σὺ τὸ μέρος σου, ὅσον 'μπορεῖς ὡραῖα,
καὶ ξέχνα τὰ σπουδαῖα.
Ἄλλως, ὁ βίος βάσανος κι' ὁ κόσμος ἀηδία!

—

ἢ τὸ ἑξῆς: *Ἔρχεσαι 's τὸν κόσμον κλαίων*
ἐνῷ γύρω σου γελοῦν.
Εἴθε νὰ γελᾷς ἐκπνέων
καὶ οἱ ἄλλοι νὰ θρηνοῦν!

καὶ τὸ ἄλλο: *Ὅστις εἰς αὐτὸν τὸν βίον*
χρήσιμος δὲν ἠδυνήθη
νὰ φανῇ πρὸς τὸν πλησίον,
κατὰ λάθος ἐγεννήθη.

—

Ἐκ τῶν ὀλίγων τούτων δειγμάτων φαίνεται ἡ εὐκολία καὶ ἡ περὶ τὴν ἔκφρασιν χάρις τοῦ στιχουργοῦ. Ὡς πρὸς τὰς ἰδέας,... ἴσως δὲν εἶναι πάντοτε πρωτότυποι. Εἶχεν ὁ θεῖός μου τὴν ἰδιοφυΐαν νὰ περιβάλλῃ διὰ τῆς εὐφυολογίας του ὅσα ἤκουε καὶ νὰ τὰ καθιστᾷ ἰδικά του διὰ τῆς νέας μορφῆς μὲ τὴν ὁποίαν τὰ παρουσίαζε. Συχνάκις συνέβαινε νὰ λέγῃ πράγματα, τὰ ὁποῖά μοῦ ἐφαίνοντο γνωστά, καὶ ἐπὶ τέλους ἐνθυμούμην ὅτι εἰς ἐμὲ τὰ ἐχρεώστει, ἀλλὰ τόσον τὰ μετέβαλλεν, ὥστε δυσκόλως τὰ ἀνεγνώριζα. Ἴσως καὶ ὁ ἴδιος ἐλησμόνει τὴν προέλευσίν των. Τόσον τὰ εἶχεν ἐντελῶς ἰδιοποιηθῇ! Ηὔξανε δὲ τὸ γόητρον τῆς ὁμιλίας καὶ τῶν ἀφηγήσεών του καὶ ὁ ἦχος αὐτὸς τῆς φωνῆς του. Δεν ἐβαρύνετό τις ποτὲ νὰ τὸν ἀκούῃ. Σπουδάζων ἢ παίζων εἶχέ τι τὸ πρωτότυπον, τὸ ἀπροσδόκητον εἰς τὸν τρόπον τοῦ ἐκφράζεσθαι. Εἴτε τὴν ἡμέραν ἐργαζόμενος εἰς τὸ κοινὸν γραφεῖον καὶ καθήμενος ἀντικρύ του, εἴτε τὴν ἑσπέραν εἰς τὴν οἰκίαν του, πάντοτε εὕρισκα τέρψιν εἰς τὴν συναναστροφήν του, καὶ ὁσάκις ἀκόμη μὲ ἠρέθιζε καταπολεμῶν τὰς φιλολογικάς μου κλίσεις.

Τὸ γραφεῖον ἐκεῖνο, κατὰ παράδοξον συγκυρίαν ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον συνταυτιζόμενον μὲ τὴν ὕπαρξίν μου. Ὅτε ὁ θεῖός μου ἦλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ μετέφερε μετὰ τῶν λοιπῶν ἐπίπλων του. Μετὰ

τὸν θάνατόν του, τὸ γραφεῖον περιῆλθεν εἰς τὴν κυριότητα τοῦ πρωτοτόκου υἱοῦ τοῦ ἀδελφοῦ του Μιχαήλ. Ἀλλ' εἰς τὸν νέον ἰδιοκτήτην δὲν ἀνεπόλει τὸ παρελθόν, δὲν συνεδέετο μὲ ἀναμνήσεις τῆς νεότητός του. Τὸ ἐπώλησεν εἰς ἐπιπλοποιόν. Ὁ ἀδελφός μου τὸ εἶδεν εἰς τὸ ἐπιπλοποιεῖον, τὸ ἀνεγνώρισε καὶ ἑλκυσθεὶς ἀπὸ τὴν εὐτέλειαν τῆς τιμῆς τὸ ἠγόρασε πρὸς χρῆσιν τῶν τέκνων του. Ὅτε ἱδρύθη ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, τὸν παρεκάλεσα νὰ μοῦ τὸ παραχωρήσῃ, καί, γέρων ἤδη, ἐργάζομαι ἐπὶ τοῦ γραφείου ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰργάσθην κατὰ τὴν νεότητά μου. Ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἡ θέα του ἐπαναφέρει εἰς τὴν μνήμην μου ἀναμνήσεις τῆς περιόδου ἐκείνης τοῦ βίου μου. Ἔχουν καὶ τὰ ἄψυχα τὴν γλῶσσάν των. Ὁμιλοῦν εἰς τὴν ψυχήν μας ὡς φίλοι παλαιοὶ καὶ μᾶς γίνονται προσφιλῆ! Εὐτυχῶς καὶ σήμερον ἐπὶ τοῦ γραφείου τούτου ἔχω συνεργάτην, τοῦ ὁποίου ἡ πρωτότυπος εὐφυΐα καὶ ἡ ζωηρότης τῆς διανοίας συνεχίζουν τρόπον τινὰ τὴν μνήμην τοῦ θείου μου. Καθὼς τότε, οὕτω καὶ τώρα οὐδεμία διαφωνία, οὐδεμία ἔστω καὶ στιγμιαία δυσαρέσκεια διετάραξε τὴν συνεργασίαν μας, οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον νέφος ἐσκίασε ποτὲ τὸ στενὸν διάστημα τὸ ὁποῖον μᾶς χωρίζει καθημένους ἀπέναντι ἀλλήλων. Διπλασιάζεται οὕτω ἡ πρὸς τὸ παλαιὸν γραφεῖον ἀγάπη μου.

Εἰς τὴν οἰκίαν, μετὰ τὸ γεῦμα, ὅτε ἤμεθα μόνοι οἱ τρεῖς, ἡ ἑσπέρα διήρχετο μὲ ἀνάγνωσιν. Ἀνεγίνωσκα μεγαλοφώνως βιβλίον Γαλλικὸν ἢ Ἑλληνικόν, νεοφανὲς ἢ καὶ παλαιόν. Ἡ θεία μου ἤκουε μὲ προσοχὴν καὶ μὲ πολὺ πάντοτε ἐνδιαφέρον. Ὁ θεῖός μου ἐνίοτε ἔπαυε νὰ παρακολουθῇ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ ἔλεγε μειδιῶν, ὅτι ἦτο νυσταχτικὴ ἡ φωνή μου. Συχνάκις ὅμως ἐξήρχοντο ἐκεῖνοι μετὰ τὸ γεῦμα, ἢ ἐδέχοντο συγγενεῖς καὶ φίλους εἰς τὴν οἰκίαν των. Αἱ συναναστροφαὶ ἐκεῖναι, αἱ βεγγέραι, δὲν ἦσαν συνήθως διασκεδαστικαί. Οἱ ἄνδρες ἔπαιζαν βίστ, αἱ κυρίαι κιντίλιον ἢ εἶχαν τὰ ἐργόχειρά των. Ἐγὼ ἀπεσυρόμην εὐσχήμως εἰς τὸ δωμάτιόν μου.

Τὰς Κυριακὰς αἱ ἑσπεριναὶ συναθροίσεις ἦσαν πολυαριθμότεραι καὶ ζωηρότεραι, ἰδίως εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ θείου μου, χάρις εἰς τὴν μεταδοτικὴν εὐθυμίαν τοῦ οἰκοδεσπότου καὶ τὴν φιλόξενον εὐγένειαν τῆς συζύγου του. Εἶχαν καὶ οἱ δύο τὸ δῶρον νὰ γίνωνται εὐχάριστοι, οἱ δὲ συχνάζοντες εἰς τὴν οἰκίαν των ἤρχοντο προδιατεθειμένοι νὰ διέλθουν φαιδρῶς τὴν ὥραν. Ἐνίοτε ἐγίνετο μουσική. Ἄλλοτε παρήρχετο ἡ ὥρα μὲ παίγνια ἀθῷα, καθὼς τὰ ὀνομάζουν οἱ Γάλλοι. Κατά τινα περίοδον κυρία διασκέδασις ἦτο ἡ λύσις αἰνιγμάτων, αἰνιγμάτων ὅμως πρωτοτύπων, τὰ περισ-

σότερα τῶν ὁποίων ἦσαν ἔργα τοῦ οἰκοδεσπότου.

Σώζονται εἰς τὸ τετράδιον τῶν στίχων του εἰκοσιπέντε περίπου. Ἰδοὺ δύο ἐκ τῶν ἐπιτυχεστέρων:

Ποιὸ σπίτι κατοικοῦν σοφοὶ
μικροί τε καὶ μεγάλοι,
ποῦ μεταξύ των εἶν' βωβοὶ
καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους λάλοι;

(Βιβλιοθήκη)

Ποιὸ εἶν' ἐκεῖνο τὸ πουλὶ ποῦ τὸ κρατῶ 'ς τὸ χέρι,
ποῦ μαζευμένο 'ς τὴ γωνιὰ μένει τὸ καλοκαῖρι,
κι' ἅμα χαλάσῃ ὁ καιρὸς καὶ ἡ βροχὴ ἀρχίσῃ,
ἀνοίγει τὰ φτερούγια του καὶ πάει νὰ σεργιανίσῃ;

('Αλεξιβρόχιον)

Ὁ βίος τοῦ καλοῦ μου θείου Βασιλείου ἦτο ἐν συνόλῳ πραγματοποίησις τῆς εὐχῆς, τὴν ὁποίαν εἶχε στιχουργήσει χάριν ἑνὸς τῶν τέκνων τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ του:

'Αγαθούς, πιστούς, σπουδαίους φίλους 'ς τὴν νεότητά σου
εἴθε νὰ ἴδῃς σιμά σου.
Πρᾶον, ἀφελῆ, ὡραίαν καὶ ἐνάρετον συμβίαν
'ς τοῦ ἀνδρὸς τὴν ἡλικίαν.
Ἔχων ἐπαρκῆ τὰ μέσα, ὕπαρξιν εὐδαιμονίας
νὰ διέλθῃς μ' ἡσυχίαν.
Μέχρι γήρατος ἐσχάτου βίον ἄσπιλον νὰ ζήσῃς
καὶ κατόπιν σου ἐπίσης
τέκνα εὐτυχῆ ν' ἀφήσῃς.

Ἡ τελευταία εὐχὴ δὲν ἐφηρμόσθη εἰς τὸν βίον του. Δὲν ἀπέκτησε τέκνα. Τὴν ἔμφυτον εἰς πάντα ἄνθρωπον ἐπιθυμίαν νὰ συνεχίσῃ τὴν ὕπαρξίν του, νὰ διαιωνίσῃ τὸ ὄνομά του, ἠθέλησεν, ἐν ἐλλείψει τέκνων, νὰ ἱκανοποιήσῃ δι' ἱδρύματος καὶ διὰ κτιρίων, φερόντων τὸ ὄνομά του. Τοιούτου αἰσθήματος ἐμφορούμενος ἀνήγειρεν ἐξ ἑνὸς μὲν τὴν Στοὰν Μελᾶ, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ, καὶ τὴν ἐκληροδότησεν εἰς τὰ ἄρρενα τέκνα τῶν ἀδελφῶν του, ἐξ ἄλλου δὲ τὴν Μεγάλην οἰκίαν Μελᾶ, τῆς ὁποίας τὸ εἰσόδημα ἐκληροδότησεν, πρὸς ἵδρυσιν νηπιαγωγείων, εἰς τὸ διὰ τῆς διαθήκης του συστηθὲν Νηπιακὸν ἐπιμελητήριον Μελᾶ. Ἡ Μεγάλη οἰκία Μελᾶ,—ἡ μεγαλειτέρα τῶν Ἀθηνῶν ὅτε ἀνηγέρθη—μετεβλήθη εἰς Κατάστημα τῶν Ταχυδρομείων καὶ Τηλεγράφων καὶ κινδυνεύει οὕτω νὰ λησμονηθῇ τὸ ἀρχικὸν ὄνομά της. Διὰ τοῦτο ὅτε ἐνοικιάσθη εἰς τὴν Κυβέρνησιν πολυετῶς, ἐπέμεινα νὰ θέσωμεν ἐντὸς τῆς ὑαλοσκεποῦς αὐλῆς πλάκα φέρουσαν ἀνάγλυφον τὴν προτομήν του καὶ ἐπιγραφὴν κατάλληλον.

Τὸ δεύτερον ὅμως δίστιχον τῆς εὐχῆς του ἐπραγματοποιήθη πληρέστατα. Ἡ σύζυγός του εἶχεν ὅλα τὰ χαρίσματα, ὅσα ηὔχετο εἰς τὴν μέλλουσαν συμβίαν τοῦ ἀνεψιοῦ του. Εὐγενὴς τὴν ψυχήν, εὐειδὴς τὴν μορφήν, ἦτο ἀληθῶς προικισμένη μὲ ὅλα τὰ προτερήματα τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδίας. Ὁ θεῖός

μου τὴν ἐλάτρευε καὶ τὴν ἐθαύμαζε. Καὶ δὲν εἶχεν ἄδικον. Ἠγάπα ἐκείνη καὶ ἐξετίμα τὸ ὡραῖον, ὅπου τὸ εὕρισκεν: εἰς τὴν φύσιν, εἰς τὴν τέχνην, εἰς τὴν ποίησιν. Προσπαθοῦσα ν' αὐξήσῃ τὰς γνώσεις της ἐστόλιζε διαρκῶς τὴν διάνοιάν της, ἀλλ' ἀπέφευγε πᾶσαν ἐπίδειξιν· καὶ τοῦτο ἐπηύξανε τὴν γυναικείαν της χάριν. Ἔκαμνε τὸν σύζυγόν της κοινωνὸν πάσης ἱκανοποιήσεως τοῦ ἰδεώδους της καὶ τὸν ἀνύψωνε. Ἡ ἐπίδρασις τοιαύτης γυναικὸς ἐξευγενίζει τὸν ἄνδρα. Οἱ δύο ὁμοῦ ἀπετέλουν ἀνδρόγυνον ἐναρμόνιον καὶ ἑλκυστικόν. Ἀνέφερα ἤδη, ὅτι ἡ οἰκία των εἰς τὸ Λονδῖνον ἦτο τὸ τερπνότερον κέντρον τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας. Ἐπίσης καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἔζησαν τὰ τελευταῖα των ἔτη, ἐγνώριζαν πῶς νὰ ἑλκύουν φίλους εἰς τὴν οἰκίαν των.

Ἓν μόνον νέφος ἐσκίαζε τὴν εὐτυχίαν της: Συνῃσθάνετο, ὅτι τῆς γυναικὸς ὁ προορισμὸς μένει ἀνεκπλήρωτος, ἐὰν δὲν ἐπιστέψῃ τὴν ὕπαρξίν της ἡ απόκτησις τέκνων. Δὲν τὸ ἔλεγε, τὸ ἀπεσιώπα, ἀλλὰ καὶ μόνη ἡ ἐκχειλίζουσα πρὸς τὰ μικρὰ παιδία ἀγάπη της ἐμαρτύρει τὸν κρύφιον πόνον της.

Τὸ τέλος τῆς ἀγαθῆς καὶ ἐρασμίας αὐτῆς γυναικὸς ἦτο ὀδυνηρότατον. Μόνη ἴσως παρηγορία διὰ τὴν εὐαίσθητον καρδίαν της, ἀλλὰ παρηγορία σκληρὰ καὶ πλήρης πικρίας, ἦτο, ὅτι δὲν ἔβλεπε

περὶ αὐτὴν θλιβομένους διὰ τὸ μαρτύριόν της ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἠγάπησε. Οἱ γονεῖς της ἀπέθαναν πρὸ αὐτῆς. Ἐκ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν της αἱ δύο, αἱ μόναι ἀποκτήσασαι τέκνα, εἶχαν ἐπίσης ἀποβιώσει προώρως. Ἐκ τῶν δύο ἄλλων, ἡ μία ἔζη μακράν, εἰς τὸ Λονδῖνον, ἡ δὲ νεωτέρα δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ λυπῆται δι' ἄλλους. Ὁ σύζυγος, τὸν ὁποῖον τόσον ἠγάπα, ἀπέθανε καὶ αὐτὸς κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀσθενείας της, μὴ προβλέπων οὔτε φανταζόμενος τί ἐπεφυλάττετο εἰς τὴν λατρευτὴν σύντροφον τοῦ βίου του. Καὶ τὸ ἰδικόν του τέλος δὲν τὸ προεῖδε, —δὲν τὸ ἐπερίμενε. Οὔτε ἐγὼ τὸ ἐπερίμενα τόσον ταχύ, καίτοι εὑρισκόμενος πλησίον του καὶ παρακολουθῶν τὰς προόδους τοῦ νοσήματος. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1884 ἀπέθανεν εἰς Παρισίους ἀνωδύνως, χωρὶς τὰ συνήθη προοίμια τοῦ θανάτου. Ἀπεκοιμήθη εἰς τὴν κλίνην του καὶ δὲν ἐξύπνησε πλέον.

Ἡ σύζυγός του ἠγνόει καὶ αὐτὴ τὴν φύσιν τοῦ νοσήματος καὶ δὲν ὑπωπτεύετο ἐπικείμενον τὸν θάνατον. Ἔμεινεν ὡς ἐμβρόντητος, ὅτε ἐπῆλθε τὸ τέλος. Ἀλλ' ὅσον βαθεῖα ἦτο ἡ λύπη της, τόσον ἦτο ἥσυχος καὶ ἀξιοπρεπής. Ἡ δυστυχὴς εἶχεν ἤδη ἀπολέσει τὴν χρῆσιν τοῦ ἑνὸς τῶν ποδῶν της καὶ δὲν εἶχε τὴν δύναμιν ν' ἀνυψωθῇ μέχρι τοῦ προσκεφαλαίου, ὅπου ἔκειτο ἡ νεκρὰ κεφαλὴ τοῦ ἀνδρός της. Τὴν ἀνεσήκωσα εἰς τὴν ἀγκάλην μου

κλαίουσαν σιωπηλῶς, διὰ νὰ δώσῃ εἰς τὸν νεκρὸν τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν.

Ἔπειτα ἔμεινα μόνος εἰς τοῦ δωματίου τὴν θύραν, παρακολουθῶν τὸ ἔργον τῶν νεκροφόρων. Ἐσήκωσαν τὸν νεκρὸν ἀπὸ τὴν κλίνην διὰ νὰ τὸν περιτυλίξουν εἰς τὴν νεκρικὴν σινδόνην. Ὁ κρατῶν τὰ κάτω μέλη τοῦ νεκροῦ ἀφῆκε κρεμαμένην τὴν δεξιὰν κνήμην καὶ τὸν πόδα του. Ὄρθιος ὄπισθεν τοῦ νεκροφόρου, δὲν ἔβλεπα τὴν κεφαλὴν τοῦ θείου μου, ἔβλεπα μόνον τὸν γυμνὸν ἄψυχον πόδα. Μετ' ὀλίγον τὸ φέρετρον ἐκαρφώθη. Τὸν κρεμάμενον ἐκεῖνον πόδα τὸν βλέπω πάντοτε ἐμπρός μου, ὁπόταν ἐνθυμοῦμαι τὸν θεῖον μου. Καὶ δὲν παρέρχεται ἡμέρα σχεδὸν χωρὶς νὰ τὸν ἐνθυμηθῶ!

Τὸ πάθημα τῆς χήρας του ἦτο ἀνιοῦσα παραλυσία. Ἡ ἀσθένεια παρετάθη ἐπὶ τρία ἀκόμη ἔτη. Ἡ πρόοδος της ἦτο δυστυχῶς πολὺ βραδεῖα καὶ διήρκεσε πολὺ τῆς ἀσθενοῦς τὸ μαρτύριον. Βαθμηδὸν ἡ παραλυσία ἀναβαίνουσα κατέλαβε καὶ τοὺς βραχίονας καὶ τὰς χεῖρας. Ἡ κεφαλὴ μόνη ἔμενεν ἀκόμη ἀνέπαφος. Ἠδύνατο νὰ ὁμιλῇ, νὰ ἐκφράζῃ τὰς θελήσεις, τὰς ἰδέας της, νὰ ἐπικοινωνῇ διὰ τῆς φωνῆς μὲ τοὺς περὶ αὐτήν. Ἀλλὰ ἦλθε καὶ τῆς κεφαλῆς ἡ σειρά. Δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἀρθρώσῃ λέξιν. Μόνον διὰ τῶν ὀφθαλμῶν, τῶν

ὡραίων ἀκόμη ὀφθαλμῶν, ὅπου ἔλαμπε μέχρι τέλους ἀκεραία ἡ διάνοιά της, μόνον διὰ τοῦ βλέμματος προσεπάθει, ἐλεεινὴ καὶ ἀξιοδάκρυτος, νὰ ἐκφράσῃ πόσον τὴν ἐβάρυνεν ἡ ὀλίγη ζωή, ἡ μένουσα ἀκόμη εἰς τὸ παράλυτον σῶμά της. Ἐπὶ τέλους ἐνεκρώθη καὶ ὁ ἐγκέφαλος.

Πρὶν ἀκόμη χάσῃ ἐντελῶς τὴν χρῆσιν τῆς φωνῆς ὑπηγόρευσεν (τὴν 7ην Φεβρουαρίου 1887) ὡς ἀποχαιρετισμὸν εἰς τὴν ζωήν, τὰς ἑξῆς συγκινητικὰς γραμμάς: «Ὁρκίζομαι εἰς τὸν Θεὸν ὅτι οὔτε »δάκρυ ἔχυσα διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς χρήσεως τῶν »ποδῶν· — ὡς οὐδὲν ἐμέτρησα τὰς στερήσεις εἰς »ὅσας μὲ ὑπέβαλεν. Ἔχυσα δάκρυα, καὶ πολλά, »διὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν χειρῶν, ἡ ὁποία μὲ κατα»δικάζει εἰς ἀεργίαν καὶ μὲ κάμνει νὰ ἐξαρτῶμαι »ἀπὸ ξένας χεῖρας διὰ πᾶσαν ἀνάγκην. Πικρότερα »τὰ δάκρυα ὅσα τώρα χύνω διὰ τὴν δυσκολίαν εἰς »τὴν ὁμιλίαν, ἡ ὁποία, ὁσημέραι αὐξάνουσα, προ»βλέπω ὅτι θὰ καταλήξῃ εἰς ἐντελῆ ἀφασίαν, ἐνῷ »μὲ πνίγει ἡ συγκίνησις καὶ ἡ καρδία πλημμυρεῖ »μὲ αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης πρὸς τόσους διὰ τὸν »οἶκτον καὶ τὴν ἀγάπην, τὴν ὁποίαν μοῦ ἔδειξαν »κατὰ τὰς πολλὰς καὶ πικρὰς δοκιμασίας μου. Ἡ »τελευταία αὐτὴ δὲν εἶναι ἴσως καὶ ἡ μικροτέρα, »διὰ τὴν ἀδιάκοπον πάλην, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκο»μαι ὡς ἐκ τῆς σωματικῆς μου καταστάσεως καὶ

»τῶν ἀναμνήσεων τοῦ παρελθόντος. Τόμους θὰ «ἔγραφα, ἀλλὰ ποῦ δύναμις!».

Τὴν 12ην Φεβρουαρίου ὑπηγόρευσε πάλιν τὰς ἑπομένας λέξεις:

«Δυστυχέστερος τοῦ ἀπολέσαντος τὴν ἰσορρο»πίαν τοῦ πνεύματος εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις μὲ τὴν »καρδίαν πληγωμένην, μὲ τὸ πνεῦμα μυριοτρό»πως ἀπησχολημένον, ἀπολέσῃ συνάμα καὶ τὴν »ἰσορροπίαν τοῦ σώματος, ἐνῷ ἔχει πλήρη τὴν »συναίσθησιν τῆς καταπτώσεως καὶ τῆς βαθμιαίας »ἀποκτηνώσεώς του, κατὰ συνέπειαν τῶν ὁποίων »γίνεται πρόξενος στενοχωρίας καὶ κόπου εἰς ὅσους »τὸν πλησιάζουν».

Γενναία ψυχή! Ἐν μέσῳ τῆς δεινῆς συμφορᾶς της, τῶν ἄλλων τὴν στενοχωρίαν ἐσυλλογίζετο! Ἔζησεν ἀκόμη, ἂν εἶναι τοῦτο ζωή, ἓξ μῆνας. Ἐπὶ τέλους ἀνεπαύθη τὸν Ἰούλιον 1887.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΣΠΟΥΔΑΙ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

Ἀφοῦ ἐκανονίσθησαν τὰ τῆς ἐργασίας μου εἰς τὸ γραφεῖον, ἐσκέφθην πῶς νὰ χρησιμοποιήσω ὅσας ὥρας πρωϊνὰς ἢ ἑσπερινὰς ἠδυνάμην νὰ διαθέσω πρὸς αὔξησιν τῶν περιωρισμένων μου γνώσεων.

Πλησίον τῆς κατοικίας τῶν θείων μου, εἰς ὀλίγων λεπτῶν ἀπόστασιν, ἔκειτο ἓν τῶν δύο ἀνωτάτων ἐκπαιδευτηρίων τοῦ Λονδίνου, ἡ λεγομένη Πανεπιστημιακὴ Σχολή (University College). Ἐπρομηθεύθην τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων καὶ τῶν ὅρων τῆς ἐγγραφῆς. Τὰ δίδακτρα δὲν ἦσαν ὑπερβολικά· ἠδυνάμην νὰ τὰ ἐξοικονομήσω ἐκ τοῦ μισθοῦ μου· ἀλλ᾽ ἀτυχῶς, τὰ μαθήματα ὅσα ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὰς κλίσεις καὶ τὰς τάσεις μου, ἐδιδάσκοντο εἰς ὥρας τῆς ἐργασίας εἰς τὸ γραφεῖον, δηλαδὴ μετὰ τὴν ἐνάτην πρὸ μεσημβρίας. Μόνα πρωϊνὰ μαθήματα ἦσαν ἡ Βοτανικὴ καὶ ἡ Ἀρχιτεκτονική. Ἐπροτίμησα κατὰ πρῶτον τὴν Βοτανικὴν καὶ ἐνεγράφην εἰς τὸ μητρῷον τῆς Σχολῆς.

Τὴν βοτανικὴν ἐδίδασκε τότε ὁ Lindley, διάσημος κατὰ τὴν ἐποχήν του βοτανικός. Ἐπὶ δύο

συνεχῆ ἔτη ἠκολούθησα τακτικῶς τὰς παραδόσεις του. Ἀπόδειξις ὅτι δὲν ἤμην ἐκ τῶν ἀμελεστέρων εἶναι, ὅτι εἰς τὸ τέλος τῆς διετοῦς σειρᾶς τῶν μαθημάτων ὑπέστην ἐξετάσεις,— τὰς μόνας μου ἐξετάσεις, ἐκτὸς τῶν πρώτων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὸ Γαλλικὸν σχολεῖον τοῦ Allard,—καὶ ἐθεωρήθην ἄξιος, ὄχι τοῦ πρώτου βραβείου, ἀλλὰ διπλώματος τιμῆς. Ὑποπτεύομαι ὅμως, ὅτι ἡ ἀπονομή του ὠφείλετο ὄχι τόσον εἰς τὰς βοτανικάς μου γνώσεις, ὅσον εἰς τὴν εὐμένειαν τοῦ καθηγητοῦ πρὸς τὸν ξένον ἀκροατήν του, ξένον καὶ μάλιστα ἀπόγονον τοῦ Θεοφράστου! Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ βράβευσις ἐκείνη ἀποδεικνύει πόσον σημαίνουν τὰ διπλώματα, ἐὰν δὲν ἐπακολουθήσῃ σύντονος καὶ διαρκὴς μελέτη. Τὸ δίπλωμα τὸ ἔχω, ἀλλ' ἀπὸ βοτανικὴν δὲν γνωρίζω σήμερον περισσότερα τῶν ὅσων ἐνθυμοῦμαι καὶ ἐκ τῶν μαθημάτων μουσικῆς κατὰ τὴν παιδικήν μου ἡλικίαν· δηλαδὴ μηδέν! Ἐν τούτοις ἀπὸ τὴν σπουδὴν τῆς βοτανικῆς ἐκέρδισα τοὐλάχιστον τοῦτο, ὅτι εἰς τὸν κατάλογον τῶν γερόντων φίλων ὅσους ἀπέκτησα νέος, ἔχω νὰ προσθέσω ἕνα περιπλέον. Εἶχα διατηρήσει τὴν συνήθειαν νὰ καλλιεργῶ σπάνια εἴδη πτερίδων ἐντὸς μικροσκοπικοῦ θερμοκηπίου, στημένου πλησίον τοῦ ἐμπορικοῦ μου γραφείου. Γέρων Ἄγγλος ἠπόρησε βλέπων τὴν ἐνθύμησιν ἐκείνην τῆς ἐξοχῆς ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐμπο-

ρικῆς τύρβης καὶ τῆς ὁμίχλης τοῦ Λονδίνου, ἠρώτησε τίνος εἶναι καὶ ἐγίναμεν ἔκτοτε φίλοι.

Μετὰ τὴν Βοτανικὴν ἦλθεν ἡ σειρὰ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ὡς ὡραίας τέχνης. Καθηγητὴς ἦτο ὁ Donaldson, ὀνομαστὸς τότε ἀρχαιολόγος, γνωστὸς ἰδίως διὰ τὸ λησμονηθὲν ἔκτοτε ἔργον του περὶ τοῦ θεάτρου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Δὲν ὑπέστην ἐξετάσεις, ὥστε δὲν ἀπέκτησα καὶ ἀρχιτεκτονικῆς δίπλωμα, ἀλλ' ὅμως ἐκ τῶν μαθημάτων ἐκείνων διετήρησα ἀναμνήσεις διαρκεστέρας ἢ ἐκ τῶν παραδόσεων τοῦ Lindley.

Καὶ οἱ δύο μου ἐκεῖνοι διδάσκαλοι δὲν ἦσαν ἐκ τῶν ἐμπνεόντων ἐνθουσιασμὸν εἰς τοὺς ἀκροατάς των. Ψυχροὶ καὶ μεθοδικοί, περιωρίζοντο εἰς τὴν εὐσυνείδητον ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντός των. Μὲ ὅσην ἀπάθειαν ὁ Lindley ἐμοίραζεν εἰς τοὺς μαθητὰς τοὺς κλάδους τοῦ φυτοῦ, τοῦ ὁποίου ἐδίδασκε τὴν ἀνατομίαν, μὲ τόσην καὶ ὁ Donaldson μᾶς ὡδήγει εἰς τὰ κτίρια τοῦ Λονδίνου καὶ μᾶς ἐδείκνυε πῶς, μὲ τὴν ταινίαν ἀνὰ χεῖρας, νὰ μετρήσωμεν τὰς διαστάσεις τοῦ ἁγίου Παύλου ἢ τῆς θαυμασίας μητροπόλεως τοῦ Οὐέστμινστερ. Ἠκολούθουν καὶ οἱ δύο τὸ παλαιὸν σύστημα τῆς Ἀγγλικῆς ἐν γένει διδασκαλίας. Ἡ θεωρητικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ μόρφωσις εἰς εἰδικὰς Σχολὰς καὶ εἰς Πανεπιστήμια εἶναι νεωτερισμὸς εἰς τὴν Ἀγγλίαν, δὲν ἠξεύρω δὲ οὔτε

κατὰ πόσον ἐγενικεύθη, οὔτε ποίους καρποὺς ἔφερε μέχρι τοῦδε. Ἄλλοτε οἱ ἀρχιτέκτονες καὶ οἱ μηχανικοί, προσλαμβανόμενοι παιδιόθεν ὡς ὑπαλληλίσκοι μαθητευόμενοι, ἐμάνθαναν τὴν τέχνην των πρακτικῶς, ἀντιγράφοντες σχέδια καὶ ἀσκούμενοι εἰς μηχανουργεῖα καὶ εἰς οἰκοδομάς. Κατὰ τὸ αὐτὸ σύστημα καὶ ἡ ἰατρικὴ ἐδιδάσκετο εἰς τὰ νοσοκομεῖα, οἱ δὲ νομικοὶ ἐμορφοῦντο εἰς τὰ γραφεῖα τῶν δικολάβων καὶ δικηγόρων, ἀρχίζοντες τὸ στάδιόν των ὡς ἀντιγραφεῖς καὶ γραφεῖς.

Πολλάκις ἤκουσα ξένους ὁμιλοῦντας μετὰ περιφρονήσεως περὶ τῶν μεσαιωνικῶν δῆθεν μεθόδων τῆς Ἀγγλικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἐν τούτοις οἱ Ἄγγλοι ἐδοξάσθησαν εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἀνθρωπίνης μαθήσεως· ἡ Ἀγγλία ἀνέδειξεν ἰατρούς, ἀστρονόμους, μηχανικούς, φυσιοδίφας, ὄχι βεβαίως ὑποδεεστέρους τῶν ἄλλων τῆς Εὐρώπης ἐπιστημόνων. Πολλῶν τὰ ὀνόματα τιμοῦν ὄχι μόνην τὴν Ἀγγλίαν, ἀλλὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Ναί, λέγουν οἱ ἐπικρίνοντες τὰ Ἀγγλικὰ συστήματα· ἔκτακτοί τινες νόες διέπρεψαν κατ' ἐξαίρεσιν, ἀλλ' οἱ πολλοὶ δὲν δύνανται νὰ ὑπερνικήσουν τὰς δυσκολίας τῶν ἀτελῶν ἐκεῖ μεθόδων καὶ μένουν εἰς τὰ κατώτατα στρώματα τῆς ἐπιστήμης. Εἶναι ἆρά γε τοῦτο ἀληθές; Ἀλλά, καὶ ἂν ἀληθεύῃ, δύναται νὰ καταλογισθῇ ὡς κέρδος τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὡς ὠφέλεια τῆς

ἐπιστήμης ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν μετριοτήτων; Διότι, ἐπὶ τέλους, καὶ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐθνῶν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐξόχων ἀνδρῶν δὲν εἶναι σχετικῶς μεγαλείτερος.

Ὕστερον ἀπὸ τὰ εὐθηνὰ ἐκεῖνα μαθήματα, ὅτε ἡ αὔξησις τοῦ μισθοῦ μου ἐπέτρεψε τὴν πληρωμὴν ἰδιαιτέρων παραδόσεων, ἤρχισα τὴν σπουδὴν τῆς Γερμανικῆς γλώσσης. Ἐξηκολούθησα ἐπί τινα ἔτη παλαίων κατὰ τῶν δυσκολιῶν της, ὄχι μόνον διὰ ν' ἀπολαύσω τὴν εὐχαρίστησιν ν' ἀναγινώσκω εἰς τὸ πρωτότυπον κείμενον τὰ ἀριστουργήματα τῆς Γερμανικῆς φιλολογίας, ἀλλὰ καὶ διότι συνησθανόμην τὴν ἀνάγκην Γερμανικῶν βοηθημάτων, εἰς οἱονδήποτε κλάδον καὶ ἂν ἀσχοληθῇ τις. Μὲ ὅλους μου ὅμως τοὺς κόπους δὲν κατώρθωσα οὔτε νὰ γράφω εὐκόλως τὴν Γερμανικήν, οὔτε νὰ τὴν ὁμιλῶ ἐλευθέρως. Ὁπωσδήποτε, αἱ ὀλίγαι ἔμμετροι μεταφράσεις μου ἐκ τῆς Γερμανικῆς μαρτυροῦν, ὅτι μέχρι τινὸς ὁ σκοπός μου δὲν ἀπέτυχε. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι πρὸς ἐντελῆ ἐκμάθησιν ξένης γλώσσης ἀπαιτεῖται ἢ παιδιόθεν τριβή, ἢ διαμονὴ μακρὰ εἰς τὴν χώραν ὅπου λαλεῖται. Μὲ ἕνα τῶν Γερμανῶν διδασκάλων μου ἐπροσπάθησα νὰ συνδυάσω τὴν ταυτόχρονον καὶ ἐκ παραλλήλου σπουδὴν τῆς Λατινικῆς, ἀλλὰ ἡ ἀπόπειρα ἔμεινεν ἄκαρπος.

Βραδύτερον ἐπεδόθην εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Ἰτα-

λικῆς. Καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν δὲν διέμεινα ποτὲ διαρκῶς, ἀλλ' ἡ ἀκοή μου εἶχε συνειθίσει εἰς τὴν ὡραίαν γλῶσσάν της πολὺ περισσότερον ἢ εἰς τὴν Γερμανικήν. Ἐλαλεῖτο συχνότερα εἰς τὰ μέρη μας, ἦτο πρὸ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς Γαλλικῆς ἡ περισσότερον πάσης ἄλλης ξένης γλώσσης ἐν χρήσει καὶ εἰς τὰς ἐμπορικὰς συναλλαγὰς καὶ μεταξὺ τοῦ ναυτικοῦ κόσμου. Τὰ ᾄσματα τῶν Ἰταλικῶν μελοδραμάτων, ὅσα ἐκ τοῦ θεάτρου ἀπεθησαύριζεν ἡ μνήμη τοῦ λαοῦ, συνετέλουν καὶ αὐτὰ εἰς τὸ νὰ καθιστοῦν συνήθεις εἰς τὴν ἀκοήν μας τοὺς ἤχους, τοὐλάχιστον, τῶν Ἰταλικῶν λέξεων. Διὰ δὲ τοὺς νεωτέρους ἡμᾶς ἦτο μέγα πρὸς τοῦτο βοήθημα καὶ ἡ συγγένεια τῆς Γαλλικῆς πρὸς τὴν Ἰταλικήν. Σήμερον ὀλίγιστοι ἐκ τῶν νεωτέρων καταγίνονται εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Ἰταλικῆς γλώσσης. Καὶ ὅμως ἡ Ἰταλία ἔγεινε μεγάλη Δύναμις, προοδεύει εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης, αἱ Σχολαί της τελειοποιοῦνται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον, ἡ βιομηχανία της ἀκμάζει, ἡ φιλολογία της ἀναθάλλει, ἡ δὲ γειτνίασίς της διευκολύνει τὴν μετ' αὐτῆς ἐπικοινωνίαν. Διατί παραμελεῖται ἡ ἐκμάθησις τῆς γλώσσης της;

Τὸ κατ' ἐμὲ δὲν παρεκινήθην ὑπὸ τοιούτων σκέψεων, αἱ ὁποῖαι ἄλλως δὲν εἶχαν τότε τὸν τόπον των. Πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀρχί-

σει ἡ πραγματοποίησις τῶν Ἰταλικῶν ὀνείρων περὶ ἀνεξαρτησίας καὶ ἑνότητος. Ἄλλως, δὲν εἶχα τὴν πρόθεσιν νὰ μάθω τὴν Ἰταλικήν. Ἔτυχε πρὸς τοῦτο εὐκαιρία ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὠφελήθην.

Εἰς τὰς «Διαλέξεις καὶ Ἀναμνήσεις» μου περιλαμβάνονται σελίδες τινες περὶ τοῦ βίου τοῦ Σεττεμβρίνη. Δὲν ἐπαναλαμβάνω ὅσα τότε ἔγραψα. Ὅτε, κατὰ τὸ 1859, οἱ ἐλευθερωθέντες δεσμῶται τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως ἦλθαν πρόσφυγες εἰς τὸ Λονδῖνον, ηὐτύχησα νὰ τοὺς γνωρίσω. Μεταξὺ αὐτῶν ἦσαν ἄνδρες, τοὺς ὁποίους ἡ πατρίς των δὲν ἐλησμόνησε. Μίαν τῶν πλατειῶν τῆς Νεαπόλεως στολίζει ὁ ἀνδριὰς τοῦ Ποερίου. Εἰς μίαν ὁδὸν τοῦ Brindisi (τοῦ Βρεντεσίου, κατὰ τὸν Στράβωνα) εἶδα μετὰ συγκινήσεως στήλην μαρμαρίνην ἀφιερωθεῖσαν ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν του εἰς τὴν μνήμην τοῦ ποιητοῦ Καίσαρος Βραΐκου. Ἔχω ἀκόμη—προσφιλὲς ἐνθύμιον—τὰ κιτρινισμένα ἐσώφυλλα βιβλίου, εἰς τὰ ὁποῖα ἔγραψε κρυφίως μὲ μολυβδοκόνδυλον, ἐντὸς τῆς φυλακῆς, ἓν ὡραῖόν του ποίημα. Διὰ τὸν Σεττεμβρίνην δὲν ἠξεύρω ἂν ἐστήθη ἀνδριὰς ἢ στήλη ἀναμνηστική, ἀλλὰ τὰ ἔργα του ἀρκούντως διαιωνίζουν τὸ ὄνομά του.

Μεταξὺ τῶν ἐξορίστων ἐκείνων, — ὅλων ἐπίσης ἀξίων θαυμασμοῦ διὰ τὴν εὐγενῆ φιλοπατρίαν, διὰ τὴν καρτερίαν των, διὰ τὴν ἀξιοπρέπειαν μὲ

τὴν ὁποίαν ἀπεσιώπων ἐνώπιον ξένων ὅσα μαρτύρια ἐπὶ δέκα ἔτη ὑπέφεραν,—εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁ Σεττεμβρίνης προπάντων εἵλκυσε τὸ σέβας καὶ τὴν συμπάθειάν μου. Δὲν ἐγνώριζα τότε τὰς λεπτομερείας τοῦ πολυπαθοῦς βίου του· μόνον ἀφοῦ ἀπέθανε ἐδημοσιεύθησαν αἱ Ἀναμνήσεις του καὶ αἱ ἐπιστολαὶ πρὸς τὴν σύζυγόν του. Ἀλλὰ τὸ ἤρεμον τῆς συμπεριφορᾶς του, τὸ γλυκύ του μειδίαμα, ὁ τόνος τῆς ταπεινῆς φωνῆς του ἐμαρτύρουν, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ, πόσον ἡ καρδία του ἦτο πληγωμένη. Ἡ πρὸς ἐμὲ εὐμένειά του μ' ἐνεθάρρυνε νὰ τὸν ἐρωτήσω ἂν ἦτο εὐδιάθετος νὰ μὲ ἔχῃ μαθητήν. Δὲν ἀπέκρυψεν, ὅτι θὰ τὸν ἀνεκούφιζεν ἡ ἀπόλαυσις ὀλίγων διδάκτρων, καὶ ἤρχισαν ἀμέσως τὰ μαθήματα. Διεκόπησαν μετ' ὀλίγους μῆνας, ὅτε ἀνέτειλαν ἡμέραι καλλίτεραι διὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ ἠδυνήθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν ἐλευθερωθεῖσαν πατρίδα του. Ἀλλ' ἡ φιλία, ἡ ὁποία εἶχε συνδέσει τὸν διδάσκαλον καὶ τὸν μαθητήν, δὲν διεκόπη. Μετά τινας μῆνας, προτοῦ ἀκόμη ἀνακηρυχθῇ ἡ ἕνωσις τῆς Ἰταλίας ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουήλ, διαβαίνων ἐκ Νεαπόλεως ἐπεσκέφθην τὸν Σεττεμβρίνην, διευθύνοντα τότε τὸ ὑπουργεῖον τῆς παιδείας. Ἀλλὰ τὸ πολιτικὸν στάδιον δὲν τὸν εἵλκυεν, οὔτε εἶχε τὴν φιλοδοξίαν ν' ἀνταμειφθοῦν μὲ ὑπουργεῖα καὶ πολιτικὰ ἀξιώματα αἱ πρὸς τὴν πατρίδα

ὑπηρεσίαι καὶ θυσίαι του. Ἀπεσύρθη τῆς πολιτικῆς καὶ ἐπανέλαβεν ἄνευ θορύβου τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα. Ὅτε ἐκ νέου ἐπεσκέφθην τὴν Νεάπολιν, τὸν ἐπανεῖδα πρύτανιν τοῦ ἐκεῖ Πανεπιστημίου καὶ τὸν ἤκουσα παραδίδοντα ἓν τῶν ὡραίων μαθημάτων περὶ τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας, τὰ ὁποῖα κατόπιν ἐδημοσίευσεν εἰς βιβλίον δίτομον. Μετ' ὀλίγα ἔτη ἀπέθανεν. Ἀπέθανεν εὐτυχὴς ἐν τῷ μέσῳ τῆς οἰκογενείας, τῆς ὁποίας τὴν στέρησιν ἐθρήνει ἐντὸς τοῦ δεσμωτηρίου του, ἀφοῦ εἶδε τὴν πατρίδα του ἀποτελοῦσαν μέρος ἐλεύθερον τῆς ἐλευθέρας καὶ ἑνωθείσης ἐπὶ τέλους Ἰταλίας. Διατηρῶ μὲ στοργὴν τὴν μνήμην του, εὐγνωμονῶν διότι μ' ἐτίμησε διὰ τῆς φιλίας του.

Τὰ πρωϊνὰ μαθήματα εἰς τὴν Πανεπιστημιακὴν Σχολὴν καὶ αἱ ἰδιαίτεραι παραδόσεις δὲν ἀπερρόφουν ὅλας τὰς ὥρας, ὅσας ἠδυνάμην νὰ διαθέσω ἐκτὸς τοῦ ἐμπορικοῦ γραφείου. Εὕρισκα καιρὸν καὶ δι' ἀνάγνωσιν. Ἀνέφερα καὶ ἄλλοτε, ὅτι εἶχα τὴν συνήθειαν νὰ γράφω τὴν περίληψιν καὶ τὰς κρίσεις μου περὶ ὅσων βιβλίων ἀνεγίνωσκα. Διετήρησα τὰ τετράδια ἐκεῖνα, τώρα δὲ φυλλομετρῶν τὰς σελίδας των βλέπω μὲ ἀπορίαν τὸν μέγαν ἀριθμὸν καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν συγγραμμάτων ὅσα διῆλθα. Καὶ δὲν τὰ διῆλθα μίαν μόνην φοράν. Μετὰ τὴν πρώτην ἀνάγνωσιν τὰ διηρχόμην ἐκ δευτέρου, διὰ νὰ γράψω

τὰς ἐντυπώσεις μου. Ὁμολογῶ δέ, ὅτι καὶ σήμερον, μετὰ τόσων ἐτῶν παρέλευσιν, δὲν εὑρίσκω τὰς κρίσεις μου ἐκείνας πάντοτε ἐσφαλμένας. Ἐνίοτε μάλιστα αἱ νεανικαί μου γνῶμαι, εἴτε περὶ ξένων συγγραμμάτων εἴτε περὶ προϊόντων τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς γραμματολογίας, μαρτυροῦν ἀνεξαρτησίαν τινά, τὴν ὁποίαν καὶ σήμερον δὲν ἠμπορῶ νὰ καταδικάσω.

Τὰ περισωθέντα τετράδιά μου χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 1853 μέχρι τοῦ 1870. Ἐνίοτε μεσολαβοῦν διαλείμματα μικρὰ ἢ μεγάλα, κατὰ τὰ ὁποῖα διεκόπτετο ἡ ἀναγραφὴ τῶν ἀναγνώσεών μου, εἴτε ἐξ ἀμελείας εἴτε ἕνεκα ἄλλων ἀσχολιῶν. Ἀλλ᾽ ὁπωσδήποτε, ἡ συνήθεια ἐκείνη διήρκεσεν ἐπὶ δεκαοκτὼ ἔτη, καὶ νομίζω ὅτι δὲν ἀπέβη ἀνωφελής. Πολλάκις παρεκίνησα νεαροὺς φίλους μου ν᾽ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμα τοῦτο. Ἡ ὠφέλεια εἶναι τριπλῆ: τὰ ἀναγνωσθέντα ἐντυπώνονται βαθύτερον εἰς τὴν μνήμην, συνηθίζει ὁ ἀναγνώστης νὰ σχηματίζῃ γνώμην ἰδικήν του, καὶ ἀσκεῖται εἰς τὴν γραπτὴν ἔκφρασίν της.

Χάρις εἰς τὴν εὐθηνίαν καὶ τὸν πλοῦτον τῶν δανειστικῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Λονδίνου ἐπρομηθευόμην εὐκόλως, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη, βιβλία πρὸς ἀνάγνωσιν. Κατόπιν ἀνεπτύχθη ἡ ἐπιθυμία νὰ τὰ ἔχω ἰδικά μου. Ἠγόρασα πολλά, ἰδίως τὰ χρήσιμα

πρὸς τὰς μελέτας μου ἢ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀρχαίαν ἢ νεωτέραν· ηὔξανε δὲ ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ὁ ἀριθμός των. Τὸ ὀρθὸν θὰ ἦτο νὰ περιορίζεταί τις εἰς τὴν ἀπόκτησιν ὀλίγων καὶ ἐκλεκτῶν βιβλίων, ὅταν μάλιστα διαμένει εἰς τόπους, ὅπου ὑπάρχουν δημόσιοι βιβλιοθῆκαι. Τὰ πολλὰ καθίστανται ἄχρηστα, ἀφοῦ ἀναγνωσθοῦν, — ἂν ἀναγνωσθοῦν, — ἡ δὲ συσσώρευσίς των ὁμοιάζει, ἐπὶ τέλους, πρὸς θησαύρισμα φιλαργύρου μὴ χρησιμοποιοῦντος τὸν πλοῦτον του. Τὸ ν' ἀπαλλαγῇ τις τοῦ βάρους τούτου εἶναι εὔκολον, ἀρκεῖ ν' ἀποφασίσῃ τὴν ἐκποίησιν τῶν ἀχρήστων βιβλίων του. Τὸ δύσκολον εἶναι νὰ ληφθῇ τοιαύτη ἀπόφασις, ἰσοδυναμοῦσα πρὸς ἀπόσβεσιν προσφιλοῦς παρελθόντος, πρὸς ἄρνησιν εὐγνωμοσύνης πρὸς φίλους παλαιούς, μετὰ τῶν ὁποίων συνεζήσαμεν καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εὐηργετήθημεν!

Ὁμιλῶ περὶ βιβλίων καὶ σπουδῶν καὶ μαθημάτων, ἀλλ' εἰς αὐτὰ δὲν ἀφιέρωνα ὅλας μου ἀποκλειστικῶς τὰς διαθεσίμους ὥρας. Ἐκ τῶν παιδικῶν μου χρόνων, καὶ ἀκόμη περισσότερον ἐκ τῶν ἕξεων ὅσας εἶχα λάβει εἰς τὸ Λύκειον τοῦ Εὐαγγελίδου, μοῦ ἔμενεν ἡ κλίσις πρὸς τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις. Καὶ ἄνευ τούτου ὅμως, τὸ παράδειγμα τοῦ μεγάλου ἔθνους, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου ἔζων, ἦτο προτροπὴ πρὸς τὴν σωμασκίαν καὶ συγχρόνως ἀπό-

δειξις, ὅτι τὰ γράμματα μόνα δὲν ἀρκοῦν ὡς ἐφόδια τοῦ βίου. Ἀλλὰ τὸ παράδειγμα τοῦτο δὲν ἠδυνάμην νὰ τὸ μιμηθῶ ὅσον καὶ ὅπως ἔπρεπε. Οὔτε σχέσεις εἶχα πρὸς Ἄγγλους ὁμηλίκους μου, οὔτε ὥρας διαθεσίμους διὰ νὰ συμμετέχω εἰς τὰς ἀσκήσεις καὶ τὰ παίγνιά των. Τὴν ἡμέραν ὅλην εἰργαζόμην εἰς τὸ γραφεῖον, τὰς νύκτας ὁ ἀθλητισμὸς δὲν λειτουργεῖ, ἡ δὲ Κυριακὴ ἦτο ἡμέρα ἐπιβεβλημένης ἀργίας. Ἡ μόνη μου συνήθης ἄσκησις ἦτο ὁ περίπατος. Εἰς τὰς ὁδοὺς τοῦ Λονδίνου, ὅπου κανεὶς δὲν περιφέρεται ὡς ἀργός, ὅπου ὅλοι περιπατοῦν ὡς σπεύδοντες ποῖος νὰ πρωτοφθάσῃ εἰς τὸ τέρμα, ἐφιλοτιμούμην νὰ μὴ μὲ προσπεράσῃ κανείς. Τὴν Κυριακὴν εἰς τὰς ἐξοχὰς ἔκαμνα μακροὺς περιπάτους, ἰδίως ὅταν εὕρισκα σύντροφον. Ἐνίοτε, κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας, οἱ περίπατοι ἐγίνοντο παρὰ τὸν Τάμεσιν, καὶ τότε ἐγυμναζόμεθα εἰς τὴν κωπηλασίαν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐγίνετο συχνάκις οὔτε κανονικῶς. Πρὸς ἀναπλήρωσιν ἄλλων ἀσκήσεων κατέφυγα εἰς τὴν ξιφασκίαν. Ὡραῖον τὸ γύμνασμα καὶ ὑγιεινόν. Ἀλλ' εἰς τὰ ἑσπερινὰ ἐκεῖνα μαθήματα χρεωστῶ νὰ ὁμολογήσω, ὅτι δὲν κατώρθωσα νὰ δώσω εἰς τὸν διδάσκαλόν μου ἀφορμὰς νὰ ὑπερηφανεύεται διὰ τὴν δεξιότητα τοῦ μαθητοῦ του. Ἐπέδωκα περισσότερον εἰς τὰ μαθήματα τῆς ἱππασίας τὰ ὁποῖα ἔλαβα βραδύτερον. Ἡ μεγαλητέρα μου

τέρψις ἦτο, ἐγειρόμενος πολὺ πρωΐ, πρὸ τῆς ὥρας τοῦ γραφείου, νὰ ἐξέρχωμαι ἔφιππος καὶ ν' ἀναπνέω τὸν καθαρὸν ἀέρα τῆς ἐξοχῆς εἰς τὰ ὡραῖα πρὸς δυσμὰς περίχωρα τοῦ Λονδίνου.

Κατόπιν, ὅτε ἐξέλιπαν οἱ λόγοι οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὑπαγορεύσει τὴν ἀπόφασιν νὰ μὴ συχνάζω εἰς ἑσπερινὰς συναναστροφάς, ὅτε καὶ τοῦ πατρός μου ἡ οἰκονομικὴ θέσις ἐβελτιώθη, δὲν ἀπέφευγα πλέον τὰς εὐκαιρίας κοινωνικῶν διασκεδάσεων. Ἀπέκτησα τότε ἑσπερινὴν περιβολὴν καὶ συνεπλήρωσα τὰ μαθήματα χοροῦ ὅσα εἶχα λάβει κατὰ τοὺς παιδικούς μου χρόνους εἰς τὴν Ὀδησσόν, συχνάζων τὰς ἑσπέρας εἰς χοροδιδασκαλεῖον.

Καὶ ἡ ξιφασκία καὶ ἡ ἱππασία καὶ ὁ χορὸς ἀρκούντως ἀποδεικνύουν, ὅτι δὲν ἤθελα νὰ διαφέρω ἀπὸ τοὺς ὁμηλίκους μου καὶ ὅτι δὲν εἶχα τὴν ἐλαχίστην ἐπιθυμίαν νὰ ἐκτεθῶ καὶ πάλιν εἰς τὸν κίνδυνον νὰ μοῦ κολληθῇ ἡ προσωνυμία φιλοσόφου ἢ καὶ σχολαστικοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

ΠΡΩΤΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ

Ἐνόσῳ διήρκει ὁ μακρὸς τοῦ Λονδίνου χειμών, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη, ἡ ἐργασία εἰς τὸ γραφεῖον, τὰ πρωϊνά μου μαθήματα, αἱ εὐχάριστοι ἑσπεριναὶ συνομιλίαι περὶ τὴν τράπεζαν τοῦ θείου μου Λέοντος, καὶ ἡ νυκτερινὴ μελέτη εἰς τὸ μικρόν μου δωμάτιον, ἀπερρόφων ὅλας μου τὰς ὥρας. Τὴν Κυριακήν,— μόνην ἡμέραν ἀργίας,— ἐπήγαινα ἐνίοτε συνοδεύων ποτὲ μὲν τὸν θεῖόν μου Βασίλειον καὶ τὴν γυναῖκά του, ἄλλοτε δὲ τὸ πρεσβύτερον ζεῦγος τῶν θείων μου, εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία τότε ἔκειτο ἀκόμη εἰς τὸ City, εἰς τὴν ὁδὸν London Wall. Συνηθέστερον ὅμως ἐπεσκεπτόμην, τὴν Κυριακὴν τὸ πρωΐ, δύο ἐξαδέλφους μου ἐκ πατρός, κατοικοῦντας εἰς τὴν ἰδίαν μὲ ἡμᾶς συνοικίαν.

Μὲ τὸν νεώτερον ἰδίως μὲ συνέδεε στενὴ φιλία, μολονότι,— ἴσως διότι,— αἱ κλίσεις καὶ αἱ τάσεις μας ἦσαν ὅλως διάφοροι. Ἡ κλίσις ἐκείνου δὲν ἦτο πρὸς τὰ γράμματα, ἀλλὰ πρὸς τὴν μηχανικήν. Παιδιόθεν ἀνεγνωρίζετο ἡ ἐπιδεξιότης του ἐντὸς τοῦ συγγενικοῦ κύκλου καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἐπεκαλοῦντο τὴν

βοήθειάν του πρὸς διόρθωσιν κλειδωνιῶν ἢ τακτοποίησιν τῶν ὡρολογίων. Ἂν ἐπεδίδετο εἰς τὴν μηχανικήν, πιστεύω ὅτι ἤθελε διαπρέψει. Ἀλλ' ὅπως ἐγὼ εἰς τὴν φιλολογίαν, οὕτω καὶ ἐκεῖνος κατὰ τὰς ὥρας μόνον σχολῆς κατεγίνετο εἰς ἔργα καὶ ἀναγνώσματα τεχνικά. Δὲν ἤμεθα καὶ οἱ δύο γεννημένοι διὰ τὸ στάδιον, τὸ ὁποῖον ἐξ ἀνάγκης ἐνηγκαλίσθημεν, οὔτε εἴχαμεν τὰ προσόντα, διὰ τῶν ὁποίων πλουτίζουν οἱ ἐμπορευόμενοι.

Ἐνῷ ὅμως ἐξ ἑνὸς διεφέραμεν ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῶν διανοητικῶν μας ἀσχολιῶν καὶ τέρψεων, ὑπέτρεφεν ἐξ ἄλλου τὴν φιλίαν μας ἡ ταυτότης τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν. Εἴχαμεν καὶ οἱ δύο τὰ αὐτὰ ἰδεώδη.

Καθόσον ἡ ἡλικία ὡριμάζει τὴν κρίσιν, διδασκόμεθα ἐκ τῆς πείρας, ὅτι ἡ πρὸς τὸν ἑαυτόν μας αὐστηρότης δύναται νὰ συνδυασθῇ μὲ τὴν πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπιείκειαν. Ἀλλ' ἐνόσῳ ἡ νεότης διαρκεῖ, τοιαύτη ἐπιείκεια δὲν ἐφαρμόζεται εἰς τὰς μεταξὺ τῶν νέων σχέσεις. Οἱ σώφρονες περιφρονοῦν τοὺς μὴ συμμεριζομένους τὰς ἰδέας των· ἡ ἀρετή των ἔχει τι τὸ ἐγωϊστικόν, τὸ ἀποκρουστικόν. Εὐτυχεῖς οἱ εὑρίσκοντες τοὺς ὁμοφρονοῦντας καὶ ἀμοιβαίως ἐνισχυόμενοι. Δι' ἐμὲ ἦτο τυχηρὸν ὅτι συνήντησα τὸν ἐξάδελφον ἐκεῖνον κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς νεότητός μου. Ἴσως, ἐὰν ἐσχετιζόμην

ἄλλου εἴδους ὁμηλίκους, θὰ μετέβαλλα τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι καὶ θ' ἀπέβαινε διάφορος ἡ ζωή μου. Τὰ ἰδεώδη, ὅσα ἡ φαντασία μας τότε ἔπλαττεν, ἦσαν κατὰ μέγιστον μέρος ἀνέφικτα, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἔχουν τι τὸ ὑγιὲς καὶ σωτήριον τὰ ὀνειροπολήματα τῆς νεότητος, ὅταν ἔχουν ὡς βάσιν τὸ αἴσθημα τοῦ καθήκοντος.

Ἐνθυμοῦμαι τὰ σχέδιά μας περὶ μιᾶς μικρᾶς ἀνθοπώλιδος. Ἐπώλει τὰ ἄνθη της εἰς τὴν γωνίαν τῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἀπέληγεν εἰς τὰς κατοικίας μας. Τὸ πρωὶ ὅτε ἐπηγαίναμεν πρὸς τὰ γραφεῖα μας, τὴν ἑσπέραν ὅτε ἐπεστρέφαμεν, ἅμα μᾶς ἔβλεπε μακρόθεν ἔτρεχε νὰ προσφέρῃ τὸ ἐκλεκτότερον τῶν ἀνθέων της. Ἦτο κανονικῶς ὡραία ἡ παιδικὴ μορφή της καὶ γλυκὺ τὸ βλέμμα τῶν μεγάλων κασταvῶν ὀφθαλμῶν της. Μᾶς εἵλκυε προπάντων ἡ σεμνότης καὶ ἡ εὐπρέπεια τῆς συμπεριφορᾶς της. Ἡ πρὸς τὴν μικρὰν κόρην συμπάθεια μᾶς ἐνέπνευσε τὴν ἐπιθυμίαν νὰ τὴν σώσωμεν ἀπὸ τοὺς δρόμους, ὅπου ἐκυλίετο, καὶ ἀπὸ τοὺς κινδύνους, ὅσοι τὴν ἐπερίμεναν. Ἐζητήσαμεν πληροφορίας περὶ ἀσύλου ἢ σχολείου, διὰ νὰ τὴν τοποθετήσωμεν. Τὰ σχέδιά μας δὲν ἐπραγματοποιήθησαν ἕνεκα ἐλλείψεως χρημάτων. Ἐκ τῶν μηνιαίων ἀπολαυῶν καὶ τῶν δύο ἡμῶν δὲν ἔμενε περίσσευμα ἱκανὸν διὰ τὰ δίδακτρα. Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν μᾶς ἔλειπαν τὰ μέσα,

ἦτο ἆρά γε πραγματοποιήσιμον τὸ σχέδιον; Θὰ ἐγίνετο δεκτὴ εἰς σχολεῖον ὁποῖον τὸ ἐφανταζόμεθα; Καὶ ἂν ἐγίνετο δεκτή, ἤθελεν ἀποκτήσει τὴν μόρφωσιν τὴν ὁποίαν ὠνειρευόμεθα; Καὶ ἔπειτα;

Ἐντούτοις ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ἡ ἀνθοπῶλις ἐμεγάλωνε. Εἶχεν ἤδη γίνει νεᾶνις εὔσωμος, ὅτε μετέβην εἰς ἄλλην συνοικίαν, εἰς τὸ νέον οἴκημα τοῦ θείου μου Βασιλείου. Τὴν ἔβλεπα τότε σπανιώτερον. Τὸ μειδίαμά της συνώδευε πάντοτε τὴν προσφορὰν τῶν ἀνθέων της, ἀλλὰ τὸ βλέμμά της δὲν εἶχε πλέον τὴν προτέραν ἔκφρασιν. Ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ἡ ὄψις της ἐκοκκίνιζε, τὸ σῶμά της ἐβάρυνε. ἡ χάρις ὅλη τῆς παιδικῆς της μορφῆς ἐξέλιπεν. Ἐγήρασε πρὸ τῆς ὥρας. Μετά τινα ἔτη ἔπαυσε νὰ φαίνεται εἰς τὴν γωνίαν τῆς ὁδοῦ, ὅπου ἐπώλει τὰ ἄνθη της. Τίς οἶδε εἰς ποῖον Νοσοκομεῖον συνετελέσθη τῆς ἀθλίας ζωῆς της τὸ ναυάγιον. Καὶ μ'ὅλα ταῦτα, θὰ ἦτο μήπως εὐτυχεστέρα ἡ ὕπαρξίς της ἐὰν ἐπραγματοποιοῦντο τὰ νεανικά μας ἐκεῖνα σχέδια;...

Ἐκτὸς τῶν δύο ἐξαδέλφων μου συνεφιλιώθην ἔκτοτε μὲ τοὺς υἱοὺς τοῦ τότε γενικοῦ προξένου τῆς Ἑλλάδος εἰς Λονδῖνον Ἀλεξάνδρου Ἰωνίδου. Ἡ μήτηρ των ἦτο συγγενὴς τῆς μητρός μου. Ἡ μάμμη της ἦτο ἀδελφὴ τῆς ἐκ μητρὸς προμάμμης μου. Τὴν γραῖαν ἐκείνην εἶχα γνωρίσει εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ διετήρησα τὴν μνήμην της ἕνεκα τῶν ὑπερόγκων

διαστάσεων της. Ὠνομάζετο κοκκώνα Σεβαστή, ἀλλ' ἐπὶ τὸ ἀστειότερον τὴν ἐπωνόμαζαν παντοκράτορα, καθὸ ὁμοιάζουσαν δῆθεν τὴν εἰς τοὺς θόλους τῶν ἐκκλησιῶν κολοσσιαίαν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ.

Ἴσως ἡ συγγένεια συνετέλεσεν εἰς τὴν φιλικὴν δεξίωσιν τῆς καὶ ἄλλως φιλοξένου καὶ εὐγενοῦς οἰκογενείας. Τὴν φιλίαν μας διέσπασεν μόνος ὁ θάνατος. Καὶ οἱ γονεῖς καὶ ὅλα τὰ τέκνα των, ἐκτὸς ἑνός, ἀπεβίωσαν ἔκτοτε. Καὶ μόνοι ἐκεῖνοι; Πόσοι ἐκ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων μου ἀπεδήμησαν πρὸ ἐμοῦ εἰς τὸ μακρινὸν ταξείδιον, ἐκ τοῦ ὁποίου κανεὶς δὲν ἐπιστρέφει! Καθόσον ἡ ζωή μας παρατείνεται εἴμεθα καταδικασμένοι νὰ βλέπωμεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀραιούμενον τὸν ἀριθμὸν ὅσων ἠγαπήσαμεν. Διὰ τοῦτο ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Johnson ἔλεγεν, ὅτι τὸ οἰκοδόμημα τῆς φιλίας ἀνάγκη νὰ ἐπισκευάζεται διαρκῶς. Βεβαίως διὰ τῆς ἐπισκευῆς, διὰ τῆς προσθήκης νέων λίθων, δὲν ἀναπληροῦμεν ὅσους κατέπεσαν. Δὲν ἀντικαθιστῶμεν τοὺς ἀπελθόντας φίλους, οὔτε τοὺς λησμονοῦμεν. Ἀλλ' ἐπισκευάζοντες, δὲν ἀφίνομεν τὸ οἰκοδόμημα νὰ καταρρεύσῃ. Τοῦτο εὐτυχῶς ἐφήρμοσα εἰς τὴν ζωήν μου καὶ πρὶν ἔτι ἀναγνώσω τὴν παραβολὴν τοῦ Johnson. Ὅτε ἤμην νέος εἶχα φίλους γέροντας. Τώρα οἱ νέοι δὲν μὲ ἀποφεύγουν, ἡ δὲ φιλία

των, φαιδρύνουσα τὰ γηρατεῖα μου, εἶναι τρόπον τινα καὶ ὡς παράτασις τοῦ βίου.

Σχέσεις φιλικὰς μὲ Ἄγγλους ὁμιλίκους μου δὲν συνέδεσα κατ' ἐκείνην τὴν περίοδον. Δὲν εἶχα πρὸς τοῦτο ἀφορμάς. Ἀγγλικαὶ οἰκογένειαι δὲν ἐσύχναζαν εἰς τὴν οἰκίαν τῶν θείων μου, ἐν γένει δέ οἱ ὁμογενεῖς, ἐκτὸς ὀλιγίστων ἐξαιρέσεων, συναναστρέφοντο ἀποκλειστικῶς ἀναμεταξύ των. Οἱ Ἄγγλοι ὅσους ἔϐλεπα εἰς τὸ γραφεῖον χάριν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, οὔτε μ' ἐνέπνεαν οὔτε ἐφαίνοντο καὶ ἐκεῖνοι ἔχοντες τὴν ἐπιθυμίαν στενωτέρων σχέσεων. Μετά τινα ἔτη ἐγνώρισα Ἀγγλικὰς οἰκογενείας — ὄχι πολλὰς — αἱ ὁποῖαι μ' ἐτίμησαν μὲ τὴν φιλίαν των, τώρα δέ, ἀφ' ἀφότου δὲν διαμένω εἰς τὴν Ἀγγλίαν ὡς ἔμπορος καὶ ἔγεινα ὁπωςδήποτε γνωστὸς ὡς ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων, εὑρίσκω ἐκεῖ ἀνοικτὰς τὰς φιλοξένους θύρας λογίων, τοὺς ὁποίους μὲ ὑπερηφάνειαν δύναμαι νὰ κατατάξω εἰς τὴν σειρὰν τῶν φίλων μου.

Ἄλλως καὶ οἱ Ἄγγλοι μετεϐλήθησαν πολὺ ἔκτοτε. Ἡ ἐπικοινωνία μετὰ ξένων τοὺς κατέστησεν ἐπιεικεστέρους πρὸς τοὺς ἀγνοοῦντας τὰ ἔθιμα καὶ ἤθη των. Τότε πᾶς ὁ μὴ συμμορφούμενος πρὸς αὐτὰ ἐθεωρεῖτο ἀνάγωγος καὶ ἀνάξιος τῆς ὑπολήψεώς των, ἡ δὲ ἀγγλικὴ λέξις ξένος, foreigner,

περιεῖχεν ἔννοιαν περιφρονητικὴν ἰσοδύναμον πρὸς τὸ ἀρχαῖον « πᾶς μὴ Ἕλλην βάρβαρος ».

Δὲν ἤργησα νὰ λάβω πεῖραν τούτου, συγχρόνως δὲ ἔλαβα καὶ τὸ πρῶτόν μου μάθημα Ἀγγλικῆς συμπεριφορᾶς.

Εἶχα γνωρίσει εἰς τὴν Σύραν νέον Ἄγγλον περιηγητήν. Καθόσον ἐνθυμοῦμαι, εἶχεν ἔλθει μὲ συστατικὰ πρὸς τὸν διευθυντὴν τοῦ Λυκείου μας. Ἦτο κατά τινα ἔτη πρεσβύτερός μου, ἀλλ' ἡ διαφορὰ τῆς ἡλικίας δὲν μᾶς ἐμπόδισε νὰ σχετισθῶμεν καὶ νὰ φιλιωθῶμεν. Ἔχω ἀκόμη τὸ λεύκωμα εἰς τὸ ὁποῖον ἔγραψε καλλιτεχνικώτατα δύο στροφὰς τοῦ Βύρωνος, εἰς ἀνάμνησιν τῆς πρώτης γνωριμίας μας καὶ τῆς διαμονῆς του εἰς τὴν Σύραν. Ἀναχωρῶν μὲ παρεκάλεσε νὰ τὸν ἐπισκεφθῶ, ὅταν μεταβῶ εἰς τὸ Λονδῖνον. Ὀλίγας ἑβδομάδας μετὰ τὴν ἄφιξίν μου τὸν ἐπεσκέφθην εἰς τὰ γραφεῖα του. Διηύθυνε μέγα ἐργοστάσιον χαρτοποιίας. Μ' ἐδέχθη μὲ πολλὴν εὐγένειαν, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀποκρύψῃ, ὅτι δὲν εἶχεν ἐκεῖ καιρὸν δι' ὁμιλίας. Μὲ προσεκάλεσεν ὅμως νὰ δειπνήσω εἰς τὴν οἰκίαν του διὰ νὰ μὲ παρουσιάσῃ εἰς τὴν μητέρα καὶ τὰς ἀδελφάς του. Τὴν ὁρισθεῖσαν ἡμέραν καὶ ὥραν ἐπῆγα, ἀλλά, — πρώτη παρατυπία, — δὲν ἔφερα « ἑσπερινὴν περιβολήν ». Δὲν ἐγνώριζα ὅτι τοῦτο ἐπεβάλλετο· ἄλλως, ἀκόμη δὲν εἶχα ἀποκτήσει φράκον· κατόπιν ἐνόησα πόσον τοῦτο θὰ

ἐβάρυνε ἐναντίον μου. Διὰ τὰ Ἀγγλικά μου ἐφάνησαν ἐπιεικεῖς αἱ κυρίαι, νομίζω δέ, ἀλλὰ δὲν εἶμαι βέβαιος, ὅτι δὲν μετεχειριζόμην κατὰ τὸ γεῦμα τὰ μαχαιροπήρουνά μου εἰς τρόπον ὥστε νὰ τὰς σκανδαλίσω πολύ. Τὸ τρομερὸν ἦτο, ὅτι εἰς τὴν πρόσκλησιν τῆς μητρὸς «νὰ πίω μαζῆ της», μὴ γνωρίζων ὁ δυστυχὴς ὅτι ἦτο ἐσχάτη ἀγροικότης ἡ ἄρνησις εἰς τὴν εὐγενῆ ἐκείνην ἔνδειξιν φιλοξενίας, ἀπεκρίθην ὅτι «δὲν πίνω ποτὲ κρασί». Φαντάζομαι τώρα πόσον θὰ ἐστενοχωρήθη ὁ φίλος μου ἐνώπιον τῆς μητρὸς καὶ τῶν ἀδελφῶν του διὰ τὸν ἄξεστον ξένον του. Δὲν μὲ προσεκάλεσε πλέον, οὔτε τὸν ἐπανεῖδα ἔκτοτε.

Κατὰ τὸ θέρος ἐλάμβανα ἄδειαν ἀπουσίας δέκα ἢ δεκαπέντε ἡμερῶν. Οἱ πρακτικοὶ Ἄγγλοι ἀνεγνώρισαν πρῶτοι, ὅτι καὶ ὁ νοῦς καὶ τὸ σῶμα ἔχουν ἀνάγκην ἀναπαύσεως, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη μηχανὴ δὲν δύναται νὰ λειτουργῇ ἀδιακόπως. Κατὰ συνέπειαν ὅλοι οἱ ὁπωσδήποτε ἐργαζόμενοι—καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἄεργοι, —ἀπὸ τοῦ πρωθυπουργοῦ μέχρι τοῦ χειρώνακτος, ἰατροί, δικαστικοί, διδάσκαλοι, καλλιτέχναι, ἔμποροι, ὅλοι ἀνεξαιρέτως ἔχουν τὰς διακοπάς των διὰ περίοδον χρόνου κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον μακράν, ἀναλόγως τῶν μέσων, τῆς κοινωνικῆς θέσεως καὶ τοῦ εἴδους τῆς ἐργασίας των. Οἱ ἄλλοι ὑπάλληλοι τοῦ καταστήματος εἶχαν τὰς διακοπάς των

ἀλληλοδιαδόχως. Οἱ θεῖοι μου ἐθεώρησαν ἄδικον νὰ γίνεται ἐξαίρεσις δι᾽ ἐμέ, ὥστε ἤρχισα νὰ λαμβάνω καὶ ἐγὼ κατ᾽ ἔτος ἄδειαν ἀπουσίας, τῆς ὁποίας ὠφελούμην περιηγούμενος ἐκ περιτροπῆς διάφορα μέρη τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Σκωτίας.

Πρὸς τὴν μητέρα μου ἔγραφα τακτικῶς, ἐν εἴδει ἡμερολογίου, τὰ τῶν περιηγήσεων ἐκείνων. Τὴν ἔκαμνα κοινωνὸν τῶν ἐντυπώσεών μου. Καὶ δὲν ἔγραφα ἁπλῶς ἐντυπώσεις καὶ περιγραφάς, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀναγόμενα εἰς ἑκάστην πόλιν ἢ χώραν ἱστορικὰ γεγονότα, τί συνέβη ἐδῶ, ποῖος ἔζησεν ἢ ἀπέθανεν ἐκεῖ καὶ οὕτω καθεξῆς. Τινὲς τῶν ἐπιστολῶν μου ἐκείνων εἶδαν τὸ φῶς, καθὼς αἱ δημοσιευθεῖσαι εἰς τὴν Πανδώραν, «Ἐκ τῶν ἄκρων τῆς Ἀγγλίας», καὶ κατόπιν περιληφθεῖσαι εἰς τὰς «Ἀναμνήσεις καὶ διαλέξεις μου». Ἀνέφερα ἄλλοτε, ὅτι παρέλαβα ἀπὸ τὴν μητέρα μου ὅλας τὰς ἐπιστολάς, ὅσας ἔγραψα πρὸς αὐτὴν κατὰ τὴν μακρὰν διάρκειαν τοῦ χωρισμοῦ μας. Τὰς ἐφυλλομέτρησα κατ᾽ αὐτὰς καὶ ἡ ἀνάγνωσίς των ἐπανέφερε εἰς τὴν μνήμην μου πολλὰ λησμονηθέντα ἐπεισόδια τῶν νεανικῶν ἐκείνων περιηγήσεων. Ἰδοὺ ἓν ἐξ αὐτῶν, καθὼς τὸ ἔγραφα τότε πρὸς τὴν μητέρα μου. Τὸ περιλαμβάνω εἰς τὰς Ἀναμνήσεις τῆς νεανικῆς ζωῆς μου, διότι ἐξ ἑνὸς μὲν ἐπιμαρτυρεῖ ὅσα καὶ ἄλλοτε ἀνέφερα περὶ γερόντων φίλων μου, ἐξ ἄλλου δέ, διότι

ἐπέδρασεν εἰς τὰς φιλολογικάς μου ἰδέας καὶ τάσεις, ἐνισχύσαν τὸν θαυμασμόν μου διὰ τὸν Ἄγγλον ποιητὴν Wordsworth. Τὸ ἐπεισόδιον συνέβη πλησίον ἀκριβῶς τῆς κατοικίας του καὶ τοῦ κοιμητηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἠθέλησε νὰ ταφῇ, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ταπεινῶν χωρικῶν τῆς τερπνῆς κοιλάδος ὅπου ἡ ζωή του διῆλθε.

Περιώδευα τότε εἰς τὴν λεγομένην Χώραν τῶν Λιμνῶν, εἶδος μικρᾶς Ἑλβετίας εἰς τὰ βορειοδυτικὰ τῆς Ἀγγλίας. Σιδηρόδρομοι δὲν εἶχαν ἀκόμη κατασκευασθῆ εἰς τὰ γοητευτικὰ ἐκεῖνα μέρη καὶ ἐταξείδευα μὲ ταχυδρομικὰς ἁμάξας.

«Εἰς ἕνα τῶν σταθμῶν, ἔγραφα, ἀνέβη εἰς »τὴν ἄμαξαν καὶ ἐκάθησε πλησίον μου, ὄπισθεν »τοῦ ἁμαξηλάτου, Ἄγγλος ἡλικιωμένος. Τὸ πρό»σωπόν του ὡραῖον, ὑγιές, γελαστόν, ἡ κεφαλὴ »φαλακρὰ καὶ κάτασπροι αἱ ὀλίγαι της τρίχες,— »τὸ βλέμμα του ζωηρόν, ἀεικίνητον. Τὸν ἐγνώριζαν »ὅλοι, μὲ ὅλους ὡμίλει καὶ ἀντήλλασσεν ἀστεϊ»σμούς. Ἐκατάλαβεν ἀμέσως, ὅτι εἶμαι ξένος καὶ »ἤρχισε νὰ μοῦ δίδῃ πληροφορίας δι' ὅσα ἐβλέπα»μεν καθ' ὁδόν. Διεσκέδαζα μὲ τὰς ὁμιλίας του, »ἀλλ' ἐντὸς ὀλίγου ἐφθάσαμεν εἰς τὸ Kiswick καὶ »κατέβην ἀπὸ τὴν ἄμαξαν. Ὁ συνοδοιπόρος μου »ἐπήγαινε εἰς ἄλλην μικρὰν πόλιν παρέκει, ἀλλ' »εἶχεν ἀπόφασιν πρὶν χωρισθῶμεν νὰ ἱκανοποιήσῃ

»τὴν περιέργειάν του περὶ τῆς ἐθνικότητός μου.
»Ἐνῷ λοιπὸν ἐπερίμενα νὰ παραλάβω τὸν σάκκον
»μου, ἤρχισεν ἀπὸ τὸ ὑψηλὸν καθισμά του νὰ
»ἐπαινῇ τὰ ἀγγλικά μου, μολονότι, λέγει, ἡ γλῶσσα
»τόσον δύσκολος. Ἀλλ' ἐπίσης δύσκολος, προσθέτει,
»καὶ ἡ ἰδική σας γλῶσσα, καὶ μὲ ὁμιλεῖ Γαλλικά.
»Ἀπήντησα ὅτι δὲν εἶμαι Γάλλος.— Λοιπόν, λέ-
»γει Γερμανιστί, εἶσθε Γερμανός; Ἀπεκρίθην ὅτι
»δὲν εἶμαι οὔτε Γερμανός.— Ἀλλ' ὁ φίλος ἐπιμέ-
»νει καὶ μοῦ ἀποτείνει τὸν λόγον εἰς τὴν Ἰταλικήν,
»πεπεισμένος ὅτι ἐπὶ τέλους ἐπέτυχε. Ἀπεκρίθην
»ἀρνητικῶς εἰς τὴν ἰδίαν γλῶσσαν. Ἡ περιέργεια
»τοῦ γέροντος ἐκορυφώθη. Οἱ ἄλλοι ἐπιβᾶται τῆς
»ἁμάξης παρηκολούθουν μὲ περιέργειαν καὶ αὐτοὶ
»τὸν πολύγλωττον διάλογον καὶ ὅλοι ὁμοῦ διε-
»σκεδάζαμεν μὲ τὸ νόστιμον τῆς ὑποθέσεως. Εἶπα
»τότε εἰς τὸν συνοδοιπόρον μου, νὰ μαντεύσῃ πό-
»θεν εἶμαι. Ἀρχίζει λοιπόν: Εἶσαι Πολωνός;—
»Ὄχι.— Εἶσαι Βλάχος;—Ὄχι. Τί εἶσαι λοιπόν;
»Μήπως εἶσαι Τοῦρκος;—Ὄχι, ἀπεκρίθην μὲ ἔμ-
»φασιν μεγαλειτέραν.—Ἐκεῖνος μὲ παρετήρησε μὲ
»προσοχήν, ἐσκέφθη ὀλίγον καὶ διὰ μιᾶς φωνά-
»ζει: «Τί κάμνετε; Καλὰ εἶσθε;» Φαντασθῆτε
»τὴν ἔκπληξίν μου! Ὥρμησα πρὸς τὴν ἅμαξαν
»ἥρπασα τὴν χεῖρα, τὴν ὁποίαν ὁ γέρων ἔτεινε ἀπὸ
»τὸ ὑψηλὸν κάθισμά του. Ἀλλ' ἡ ἅμαξα ἐκινεῖτο

»ἤδη. Ὁ γέρων ἐρωτᾷ:—Ἔρχεσαι ἀπόψε εἰς τὸ »Ambleside (μικρὰν πόλιν ὄχι μακρὰν τοῦ Kis»wick);— Θὰ ἔλθω!— Θὰ μ' εὕρῃς εἰς τὸ δεῖνα »ξενοδοχεῖον. Ἔλα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ Ἑλλά»δος.—Allright!

»Πρὶν νυκτώσῃ ἤμην εἰς τὸ ξενοδοχεῖον του. »Ἡ συνομιλία μας δὲν εἶχε τέλος. Καὶ τί δὲν εἴ»παμεν! Ἀνήκει εἰς εὐγενῆ οἰκογένειαν. Νέος, εἶ»χεν ἀρχίσει νὰ σπουδάζῃ τὰ νομικά, ἀλλ' ἐπρο»τίμησε τὴν γλυπτικήν. Ἔμεινεν ἔτη πολλὰ εἰς »τὴν Ἰταλίαν, πρὸ δεκαπέντε δὲ ἐτῶν ἐπέρασεν ἕνα »χειμῶνα εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἐσχετίσθη μὲ πολ»λοὺς γνωστούς μας. Ἔκαμε τὴν προτομὴν τῆς βα»σιλίσσης Ἀμαλίας. Ἡ μήτηρ του ζῇ ἐννενηκον»τοῦτις. Ἔχει τὴν φωτογραφίαν της καὶ μοῦ τὴν »ἔδειξεν ἐνῷ ἤμεθα εἰς τὴν ἅμαξαν. Ὁμιλεῖ πολὺ »συχνὰ διὰ τὴν μητέρα του, ἐπειδὴ δὲ καὶ ἐγὼ »κάμνω τὸ ἴδιον δὲν εἶχα δικαίωμα νὰ βαρυνθῶ. »Ἐξ ἐναντίας, τοῦτο ἐξ ἀρχῆς εἵλκυσε τὴν συμπά»θειάν μου.

»Ἐγνώρισε πολλοὺς τῶν ἐπισημοτέρων καλλι»τεχνῶν καὶ συγγραφέων τῆς Ἀγγλίας, ἦτο μά»λιστα φίλος τοῦ ποιητοῦ Wordsworth. Μοῦ εἶπε »διάφορα ἀνέκδοτα τοῦ βίου του, ἀπήγγειλε πολλὰ »ποιήματά του καὶ μὲ ὅσα ἔλεγεν ηὔξησε τὸν θαυμασμὸν καὶ τὴν ἀγάπην μου διὰ τὸν ποιητήν».

Τῆς ἑσπέρας ἐκείνης ἡ συνάντησις ἦτο ἀρχὴ πολυετοῦς φιλίας. Διήρκεσεν ὅσον καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Φλέτσερ. Αἱ συναντήσεις μας ἦσαν σπάνιοι διότι δὲν διέμενε εἰς τὸ Λονδῖνον ἐκεῖνος, ἀλλὰ μᾶς συνέδεεν ζωηρὰ καὶ ἀδιάκοπος ἀλληλογραφία. Τὸ περίεργον εἶναι, ὅτι κατὰ τὴν μακρὰν ἐκείνην σχέσιν ὁ λαμβάνων ὕφος Μέντορος δὲν ἦτο ὁ ἡλικιωμένος Σκῶτος, ἀλλ' ὁ νεαρὸς Ἕλλην. Εἶχε τόσον νεάζοντα τὰ αἰσθήματα, τόσον ζωηρὰν τὴν φαντασίαν ὁ πρεσβύτης ἐκεῖνος, συνέλαβε δ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, δὲν ἠξεύρω κ' ἐγὼ πῶς, τόσην συμπάθειαν καὶ ἐμπιστοσύνην πρὸς τὴν νεότητά μου, ὥστε συναισθανόμενος καὶ ὁ ἴδιος τὴν ἀνάγκην χαλιναγωγίας, ἔστερξε νὰ κρατῶ ἐγὼ τὸν χαλινόν. « Τὸ μεγαλείτερόν του ἐλάττωμα, ἔγραφα πρὸς τὴν μητέρα μου, »εἶναι ὅτι ἔζησεν ἑξήκοντα ἔτη, χωρὶς νὰ σκεφθῇ »τὸ σοβαρὸν μέρος τῆς ζωῆς. Ἀλλ' ἴσως ἐσκέφθη »καὶ δὲν ηὗρε τὸν τρόπον νὰ πράξῃ ὅπως ἐσκέπτετο. »Ὡς γέρων εἶναι ἐλαφρός. Εἰς τὴν νεότητά του »δὲν θὰ μοῦ ἤρεσκε διόλου. Μᾶς ἔκαμε τώρα νὰ »φιλιωθῶμεν ἡ ἀντίθεσις τῶν χαρακτήρων μας. »Ἐκεῖνος εἶναι γέρων-νέος κ' ἐγὼ νέος-γέρων. Δὲν »ἠξεύρω ἂν ἐξηγοῦμαι. Τὸ τέλειον ἐδῶ κάτω δὲν »ὑπάρχει καὶ ὅταν εὑρίσκῃ κανεὶς εἰς ἕνα ἄνθρωπον »δόσιν καλοῦ, ἠμπορεῖ νὰ τὴν ἐκτιμᾷ, παραβλέ»πων τὰς ἐλλείψεις του. Ἔχει καρδίαν μεγάλην καὶ

»καλὴν ὅσον ὀλίγοι ἄνθρωποι. Εἶναι ἔξυπνος, ζωη-»ρός...Αὐτὰ εἶναι προτερήματα ὁπωσοῦν σημὰντικὰ »διὰ νὰ τὸν κάμνουν ἀξιαγάπητον, ἂν ὄχι ἀξιοσέ-»βαστον».

Δύναμαι νὰ προσθέσω, ὅτι εἰς τὴν ζωήν μου δὲν ἦτο τοῦτο μοναδικὸν παράδειγμα φιλίας γεννηθείσης ἐκ τυχαίας συναντήσεως. Ἀλλ' ἆρά γε αἱ τοιαῦται φιλίαι μου εἰς μόνην τὴν τύχην ὀφείλονται; Οἱ περὶ ἐμὲ μὲ εἰρωνεύονται ἐνίοτε διὰ τὸ συμβιβαστικὸν τοῦ χαρακτῆρος μου καὶ διὰ τὸ δῆθεν πολυάριθμον τῶν φίλων μου. Τοὺς ἀκούω σιωπῶν, ἀλλ' ἐνδομύχως λυποῦμαι ἐκείνους, ὅσοι εὐτυχοῦντες δὲν εἶχαν πλησίον των φίλους νὰ συμμερίζωνται τὴν χαράν των καὶ μακαρίζω ὅσους δὲν ἔλαβαν ἀφορμὴν νὰ ἐννοήσουν, ὅτι ἡ φιλία εἶναι ἀκτὶς φωτὸς χρυσίζουσα τὰ ἄκρα τῶν νεφῶν, ὅταν οὐρανὸς χαμηλὸς καὶ κατάμαυρος μᾶς περιβάλλει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ

Ο ΚΡΙΜΑΪΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Δύο μόλις έτη μετά τὴν ἄφιξίν μου εἰς τὸ Λονδῖνον ἐξερράγη ὁ μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Τουρκίας πόλεμος, ὁ κατόπιν ἐπονομασθεὶς Κριμαϊκός. Εἰς τὴν σύγκρουσιν ἐκείνην ἔδωκαν ἀφορμὴν αἱ συνήθεις ἀντιζηλίαι ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους, ὥστε κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τοῦ ζητήματος πρωτηγωνίστησεν ὁ ἐκεῖ ἀντιπροσωπεύων τὴν Ῥωσσικὴν Κυβέρνησιν ἀδελφὸς τῆς μάμμης μου Κωνσταντῖνος Βασιλείου, γενικὸς τότε πρόξενος τῆς Ῥωσσίας εἰς Βηρυττόν.

Ἀπέναντι τῆς Ρωσσίας, ὑπερμάχου τῶν ὀρθοδόξων, ἀντεπεξῆλθεν ἡ Γαλλία, ὡς προστατεύουσα τοὺς καθολικούς, ὁ δὲ τότε κυβερνῶν τὴν Ἀγγλίαν λόρδος Πάλμερστων, ὠθούμενος ὑπὸ τῆς διπλῆς προθέσεως νὰ ταπεινώσῃ τὴν Ρωσσίαν καὶ ν'ἀνυψώσῃ τὴν Τουρκίαν, συνεμάχησε μὲ τὴν Γαλλίαν καὶ ἐξέθεσε τὴν πατρίδα του εἰς τὸν ἀνωφελῆ ἐκεῖνον πόλεμον, ὅπου τόσοι ἄνθρωποι καὶ τόσα ἑκατομμύρια ἐθυσιάσθησαν εἰς μάτην.

Ἡ μὲν ταπείνωσις τῆς Ῥωσσίας μετὰ τὴν ἐκ-

πόρθησιν τῆς Σεβαστουπόλεως ἀπέβη προσωρινή, ἡ δὲ Τουρκία δὲν μετεβλήθη, μολονότι διὰ τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων, μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου, ἀνεγνωρίσθη ὡς δύναμις Εὐρωπαϊκὴ καὶ αὐτή, περιληφθεῖσα εἰς τὴν χορείαν τῶν πολιτισμένων κρατῶν τῆς Χριστιανωσύνης! Παρετάθησαν μόνον οὕτω, πρὸς δυστυχίαν τῶν Χριστιανῶν ὑπηκόων της καὶ πρὸς ἀνησυχίαν τῆς Εὐρώπης ὅλης, αἱ ἀέναοι περιπλοκαὶ καὶ αἱ ἀλλεπάλληλοι δυσχέρειαι τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος. Τί ἐκέρδισεν ἡ Ἀγγλία ἐκ τοῦ πολέμου ἐκείνου; Καὶ διὰ τὴν Γαλλίαν ἦτο ἆρά γε κέρδος πραγματικὸν ἡ ἐφήμερος στερέωσις τοῦ θρόνου τοῦ Ναπολέοντος, διὰ τῆς προσθήκης ὀλίγων δαφνῶν εἰς τὰ πολεμικὰ τρόπαιά της; Ὁ μόνος ὠφεληθεὶς ἦτο ὁ μέγας κυβερνήτης τῆς μικρᾶς Σαρδηνίας. Ὁ Καβούρ, βλέπων μακρύτερα, ἀνέμιξε τὴν πατρίδα του, ὡς σύμμαχον τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, εἰς τὸν πόλεμον ἐκεῖνον, ὄχι βεβαίως χάριν τῆς ἀκεραιότητος τῆς Τουρκίας, οὔτε χάριν ἀμέσου κέρδους οἱουδήποτε, ἀλλὰ διὰ νὰ ἀποκτήσῃ το δικαίωμα — καὶ τὸ ἀπέκτησε — νὰ ὑψώσῃ εἰς τὴν κατάλληλον ὥραν φωνήν, καὶ ν' ἀκουσθῇ διεκδικῶν τὰ δίκαια ὁλοκλήρου τῆς Ἰταλίας.

Ἡμεῖς δυστυχῶς οὔτε τότε εἴχαμεν οὔτε ἔκτοτε ἀπεκτήσαμεν ἕνα Καβούρ.

Καὶ τότε καὶ μετέπειτα ἐσπαταλήσαμεν ἀδεξίως

τὰς ἐθνικὰς δυνάμεις, προσηλούμενοι εἰς τὴν δίωξιν τῆς παρουσιαζομένης τὴν σήμερον σκιᾶς, χωρὶς νὰ προβλέπωμεν τὰς πιθανὰς περιπλοκὰς τῆς αὔριον, ἀδεξίως καιροσκοποῦντες καὶ οὐδέποτε ὠφελούμενοι τῶν περιστάσεων: Οὔτε κατωρθώσαμεν ποτὲ διὰ τῆς συνέσεως τῶν πολλῶν ν' ἀναπληρώσωμεν τὴν ἔλλειψιν τοῦ ἑνός, ὅστις εἰσέτι δὲν ἐνεφανίσθη.

Κάπου ἀνέγνωσα ὅτι ἡ ἐμφάνισις μεγάλων ἀνδρῶν εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν πληθυσμὸν τῶν ἐθνῶν. Ὅσον μικρότερος ὁ πληθυσμός, τόσον σπανιωτέρα ἡ ἐμφάνισίς των. Ἂς ἀναμένωμεν λοιπὸν μὲ ὑπομονὴν τὸν πολιτικὸν τῆς Ἑλλάδος Μεσίαν. Παρεκτὸς ἐὰν ἐπαυξάνει τὰς δυσκολίας τῆς ἀναγνωρίσεώς του ἡ εὐφυΐα τοῦ λαοῦ ὁ ὁποῖος τὸν περιμένει, καὶ ἀληθεύει τὸ ῥητόν: «Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι»... Δηλαδή, μακάριοι οἱ μὴ νοήμονες λαοί, ὅτι ἀναγνωρίζουν εὐκολώτερον τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἀναφαινομένην μεγαλοφυΐαν.

Ὁπωσδήποτε, ἡμεῖς τότε ἰδόντες τὴν ῥῆξιν μεταξὺ τῆς ὁμοδόξου Ῥωσσίας καὶ τοῦ ἀλλοπίστου προπατορικοῦ ἐχθροῦ, ἠλεκτρίσθημεν. Ἐνομίσαμεν, ὅτι ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου πρὸς συντέλεσιν τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως. Δὲν ὑπελογίσαμεν τὰς δυνάμεις τῶν ἀντιπάλων τῆς Ῥωσσίας, ἀλλ' ἀναμένοντες παρὰ τῆς παντοδυναμίας τοῦ κολοσσοῦ τοῦ

Βορρᾶ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἐθνικῶν πόθων, ἐφαντάσθημεν, ὅτι διὰ τῆς εἰσβολῆς ἀνταρτικῶν ὁμάδων εἰς Θεσσαλίαν θὰ ἐγίνετο τὸ πρῶτον τουλάχιστον βῆμα πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ κατοχὴ τοῦ Πειραιῶς ὑπὸ τῶν συμμαχικῶν στόλων, ἡ ἐξουδετέρωσις τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν δυσμένεια τῶν μεγάλων Δυνάμεων τῆς Δύσεως.

Ἀλλὰ δὲν προτίθεμαι νὰ ἐξιστορήσω τὰ τότε γενόμενα, οὔτε τὰς ἀποτυχούσας συνεννοήσεις μετὰ τοῦ Γαριβάλδη πρὸς ἐπικουρίαν τοῦ ἰδικοῦ μας κινήματος. Περιορίζομαι εἴς τινας λεπτομερείας τοῦ ἀντικτύπου τῶν συμβάντων ἐκείνων ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐν Λονδίνῳ Ἑλλήνων, καθόσον ἐνθυμοῦμαι τὰ πράγματα καὶ καθόσον ἠδυνάμην νὰ τὰ ἀντιληφθῶ. Διότι τότε κατὰ πρῶτον εὑρέθην ἀναμεμιγμένος, ἔστω καὶ κατ' ἐλάχιστον, εἰς ζήτημα ἐθνικὸν καὶ εἶδα ἐκ τοῦ πλησίον, πρώτην τότε φορὰν ἀλλ' ὄχι ἀτυχῶς καὶ τελευταίαν, διὰ τίνων μέσων καὶ δι' ὁποίων προσώπων συνειθίζομεν νὰ φερώμεθα πρὸς τὴν ἀποτυχίαν.

Προτοῦ ἀκόμη ἐκδηλωθῇ δι' ἔργων ἡ ἀνάμιξις τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων καὶ προτοῦ δεσμευθῇ ἡ Ἑλλὰς διὰ τῆς ταπεινωτικῆς κατοχῆς, ἀπὸ τοῦ 1853 αἱ ἐλπίδες περὶ συμπληρώσεως τοῦ ἔργου τοῦ 1821 εἶχαν μεταδοθῇ καὶ εἰς ἡμᾶς, τοὺς μα-

κρὰν τῆς πατρίδος διαμένοντας. Γνώρισμα ἐθνισμοῦ εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι εἰς στιγμὰς κρισίμους μία κοινὴ ἰδέα ἐπικρατεῖ, ὅλοι ἐμφοροῦνται ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ αἰσθήματος. . . Ὑπάρχουν βεβαίως καὶ ἐξαιρέσεις. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς γενικῆς φορᾶς τῶν πνευμάτων, ὀλίγοι τινὲς διατηροῦν τὴν ψυχραιμίαν των καὶ προβλέπουν τὸ ἐπικείμενον ναυάγιον, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παρασύρονται καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὸ κυριαρχοῦν ρεῦμα, τοῦ ὁποίου δὲν δύνανται ν' ἀναχαιτίσουν τὴν ὁρμήν. Δὲν ἤμην τότε μεταξὺ τῶν τοιούτων ἐξαιρέσεων. Γράφων πρὸς τὴν μητέρα μου δὲν ἔκρυπτα τὰς ἐλπίδας μου περὶ ἀναστηλώσεως τοῦ σταυροῦ εἰς τὸν θόλον τῆς Ἁγίας Σοφίας! Ἀλλ' ἤμην πολὺ νέος ἀκόμη. Κατόπιν, εἰς ἄλλας ὄχι ἀνομοίους περιστάσεις,—καὶ πόσους δὲν εἴδαμεν ἔκτοτε ἐθνικοὺς κλονισμούς,—πολλάκις παρεσύρθην κ' ἐγὼ ἐναντίον τῶν πεποιθήσεών μου, μὴ θέλων νὰ χωρίσω τὴν ταπεινὴν ὕπαρξίν μου ἀπὸ τοὺς κινδύνους, εἰς τοὺς ὁποίους ἐξετίθετο τὸ ὅλον ἔθνος μου.

Πολλοὶ καὶ τότε θὰ προέβλεπαν τὴν ἀποτυχίαν καὶ θὰ κατεδίκαζαν ἐνδομύχως τὸ κίνημα. Ἀλλ' οἱ φρόνιμοι εἰς στιγμὰς γενικοῦ ἐρεθισμοῦ, δὲν ἔχουν οὔτε τὴν τόλμην νὰ ὑψώσουν φωνήν, οὔτε τὴν δύναμιν νὰ ἐπιβληθοῦν. Ἄλλως, ὁ τότε ἐθνικὸς ὀργασμὸς δὲν ἐξεδηλοῦτο διὰ μόνου τοῦ ὁπλισμοῦ ἀσυντάκτων ὁμάδων. Ὁμὰς ἐπιλέ-

κτων λογίων ἀνέλαβε διὰ τοῦ καλάμου τὸν ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνα. Πρὸς διαφώτισιν τῆς Εὐρώπης ἀπεφασίσθη ἡ ἔκδοσις περιοδικοῦ εἰς Γαλλικὴν γλῶσσαν. Οἱ εὐπαίδευτοι καὶ φιλοπάτριδες συντάκται τοῦ Spectateur d' Orient (1853—1856) ἦσαν ὅλοι σχεδὸν παλαιοὶ γνώριμοι καὶ φίλοι τοῦ θείου μου Λέοντος Μελᾶ. Δὲν εἶχα γνῶσιν τῶν μυστικῶν των συνεννοήσεων, ἀλλὰ δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι ὑπεδαύλιζαν μακρόθεν τὸν πατριωτισμὸν τοῦ καλοῦ μου θείου, ἂν καὶ δὲν εἶχε βεβαίως ἀνάγκην κέντρου ὁ ὑπὲρ πατρίδος ζῆλός του. Ἔγραφε τότε, ἔγραφε καὶ εἰς τὸ ἐμπορικόν του γραφεῖον καὶ εἰς τὴν οἰκίαν του, καὶ ἐγνωρίζαμεν οἱ περὶ αὐτόν, ὅτι συνέγραφε περὶ τῆς ἐθνικῆς ὑποθέσεως.

Ἀλλὰ τὸ ἔργον του ἐγράφετο εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὁ δὲ σκοπὸς ἦτο νὰ ἀναγνωσθῇ ὑπὸ Ἄγγλων. Δὲν ἤμην ἀρκετὰ ἐγκρατὴς τῆς Ἀγγλικῆς γλώσσης διὰ νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς ἐμὲ τὴν μετάφρασιν. Τὴν ἀνέθεσεν εἰς δύο μεταφραστάς: ἕνα Ῥαυτόπουλον, ἐμποροϋπάλληλον δὲν ἐνθυμοῦμαι τίνος Ἑλληνικοῦ καταστήματος, καὶ ἕνα Ἰόνιον, υἱὸν Ἄγγλου νυμφευθέντος καὶ ἐγκατασταθέντος εἰς τὴν Κέρκυραν. Ἄλλοτε μεσίτης ἢ ἐμποροϋπάλληλος καὶ αὐτός, ἄλλοτε χαρτοπώλης, ἦτο ἄνθρωπος ζωηρὸς καὶ εὔστροφος, ἐξ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι, μὴ ἐμποδιζόμενοι

ἀπὸ σταθερὰν ἐργασίαν, εὐκόλως ἀναμιγνύονται εἰς πράγματα ὅπου εὑρίσκει διέξοδον ἡ ἀμέθοδος δραστηριότης των.

Ἦτο ὑψηλὸς καὶ ἄσαρκος, ἐνῷ ἀπ' ἐναντίας ὁ Ραυτόπουλος ἦτο κοντὸς καὶ παχύς. Δὲν ἠξεύρω ἂν εἰς τοῦτο μόνον περιωρίζετο ἡ ἀνομοιότης των.

Ἐντούτοις ἡ μετάφρασις ἐτελείωσε καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Hints on the solution of the Eastern question. Συγχρόνως δὲ ἐδημοσιεύθη, «ὡς μετάφρασις ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ», καὶ τὸ Ἑλληνικὸν κείμενον, «Νύξεις πρὸς λύσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος». Ἔφερε τὴν χρονολογίαν τῆς 3 Μαΐου 1853. Καὶ τὰ δύο φυλλάδια ἐδημοσιεύθησαν ἀνωνύμως. Τὸ ἔργον ἦτο ἄξιον τῆς γραφίδος τοῦ θείου μου καὶ ὡς πρὸς τὴν σειρὰν τῶν συλλογισμῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν δύναμιν τῶν ἐπιχειρημάτων. Ἡ οὐσία του ἦτο, ὅτι «ἡ ἀσθένεια τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους δὲν ἐπιδέχεται θεραπείαν», ὅτι «αἱ Σλαυικαὶ φυλαὶ τῆς Τουρκίας ἀτενίζουσι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα τῆς »Ρωσσίας, καὶ ὅτι ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ συμφέρουσα »λύσις τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος εἶναι ἡ ἀνέ»γερσις Χριστιανικοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου ἐν Κων»σταντινουπόλει».

Ἀλλὰ διὰ νὰ πεισθῇ περὶ τούτου ἡ κοινὴ τῆς Ἀγγλίας γνώμη δὲν ἐθεωρήθη ἐπαρκὴς ἡ δημο-

σίευσις τῶν Νύξεων. Ἀπεφασίσθη λοιπὸν ἡ ἔκδοσις ἑβδομαδιαίας ἐφημερίδος καὶ ἡ συγκρότησις συλλαλητηρίων. Δι' ἀμφότερα ὅμως ἐχρειάζετο ἡ σύμπραξις Ἄγγλων, γνωριζόντων τὰ τῆς Ἀγγλίας καλλίτερα ἀπὸ τοὺς μεταφραστὰς τῶν Νύξεων. Νομίζω ὅτι δι' αὐτῶν καὶ δι' ἑνὸς τρίτου ἀνεκαλύφθησαν καὶ συνεστήθησαν εἰς τὸν θεῖόν μου, ὡς ἁρμόδιοι πρὸς μετατροπὴν τῆς Ἀγγλικῆς πολιτικῆς, οἱ τρεῖς ἀδελφοὶ St. John.

Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος τρίτος ἦτο Φραγκολεβαντῖνος, ἀνήκων εἰς ἔντιμον ἐμπορικὴν οἰκογένειαν ἀποκατεστημένην τότε εἰς Λονδῖνον. Ἀτομικῶς ὅμως, ἐὰν δὲν τὸν ἀδικῶ κρίνων ἀπὸ τὸ κάπως ἄπλυτον πρόσωπον καὶ τὴν ὅλην περιβολήν του, δὲν ἐφαίνετο ἀνήκων εἰς ὑψηλὴν κοινωνικὴν περιωπήν. Τὸ πλεονέκτημά του ἦτο, ὅτι ἐγνώριζε καλῶς τὴν Ἀγγλικὴν καὶ ὅτι εὑρίσκετο εἰς ἐπαφὴν μὲ Ἄγγλους τινὰς δημοσιογράφους. Τοῦτο καὶ μόνον ἀπετέλει ὑπὲρ αὐτοῦ ἐξαίρεσιν καὶ εἶδος ὑπεροχῆς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων αἱ σχέσεις μὲ Ἄγγλους περιωρίζοντο εἰς ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἐμπορικὰς συναλλαγάς.

Ἀλλὰ ποίας ποιότητος ἄνθρωποι ἦσαν οἱ φίλοι του δημοσιογράφοι καὶ κατὰ πόσον ἠδύναντο νὰ συντελέσουν πρὸς πραγματοποίησιν τῆς Μεγάλης Ἰδέας;

Χάρις εἰς τὴν γνῶσιν μου τῆς Ἀγγλικῆς καὶ εἰς

τὴν περὶ τῆς ἐχεμυθείας μου πεποίθησιν, ὁ θεῖός μου Λέων μὲ προσέλαβεν ὡς διερμηνέα κατὰ τὰς πρώτας συνεντεύξεις του μὲ τὸν πρεσβύτερον St John, ἀντιπροσωπεύοντα καὶ τοὺς δύο ἀδελφούς του. Καὶ οἱ τρεῖς ἦσαν ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων καὶ δημοσιογράφοι. Τὸ γράφειν ἦτο δι' αὐτοὺς βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα, ἀλλ' οὔτε τότε εἶχαν θέσιν ἐξέχουσαν μεταξὺ τῶν συγχρόνων λογίων, οὔτε σήμερον, ἂν δὲν σφάλλω, διασώζεται οὐδενὸς ἐκ τῶν τριῶν ἡ φιλολογικὴ μνήμη. Ὁμολογῶ δὲ ὅτι ἐκ τῆς πρώτης ἐκείνης συνεντεύξεως μὲ τὸν πρεσβύτερον τῆς τριάδος αἱ ἐντυπώσεις μου δὲν ἦσαν εὐνοϊκαί. Ἡ φυσιογνωμία τοῦ ἀνθρώπου δὲν μὲ εἵλκυσεν, οἱ τρόποι του εἶχάν τι τὸ ἀγυρτικόν, καὶ ὁ φιλελληνισμός του δὲν ἐφαίνετο ὅλως ἀμέτοχος συμφεροντολογικῶν ὑπολογισμῶν. Δὲν συνέλαβα ποσῶς τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ὠφεληθῶ τῆς εὐκαιρίας διὰ νὰ συνάψω σχέσεις μὲ τοὺς φίλους τούτους τοῦ μεσάζοντος φραγκολεβαντίνου. Δὲν πιστεύω νὰ ἦσαν διάφοροι καὶ τοῦ θείου μου αἱ ἐντυπώσεις. Ἀλλὰ ποῦ καὶ πῶς καὶ διὰ τίνων μέσων νὰ εὑρεθοῦν καλλίτεροι συνεργάται;

Ἐν τούτοις ἤρχισεν ἡ ἔκδοσις τῆς ἑβδομαδιαίας ἐφημερίδος ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Eastern Star (='Ανατολικὸς Ἀστήρ). Δὲν ἐνθυμοῦμαι πόσας ἀκριβῶς ἑβδομάδας διήρκεσεν ὁ βίος της, ἀλλὰ μακρὸς δὲν ἀπέβη. Ἡ σύνταξις μὲ ἐτίμησε δεχθεῖσα καὶ

ἄρθρον ἰδικόν μου, τὸ πρῶτον τῶν ὀλίγων δημοσιευμάτων μου εἰς τὴν Ἀγγλικήν. Τὸ ἀνώνυμον ἐκεῖνο ἄρθρον μου δὲν εἶδα ἔκτοτε, οὔτε ἐκράτησα ἀντίτυπόν του. Ἐνθυμοῦμαι ὅμως κάλλιστα, ὅτι τὸ διέπνεε πνεῦμα φιλειρηνικὸν καὶ συμβιβαστικόν, τὸ πνεῦμα δηλαδή, τὸ ὁποῖον καὶ μέχρι τῆς σήμερον προκαλεῖ τὸ μειδίαμα των φίλων μου καὶ τῶν μὴ φίλων τὴν εἰρωνείαν. Ἦτο ἐπιστολὴ δῆθεν Τούρκου ἐκθέτουσα τὸ δυνατὸν τῆς μετὰ τῶν Ἑλλήνων συμβιώσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀπέναντι τοῦ νόμου ἰσότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ὄνειρον βεβαίως, ἀλλ' ὄνειρον μὴ ἀπέχον πολὺ τῆς πολιτικῆς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὅτε ἐπέβαλαν εἰς τὴν Τουρκίαν τὰ Χάτια καὶ τὰ Τανζιμάτια περὶ ἰσοπολιτείας, ἐλπίζουσαι διὰ τοιούτων μέσων νὰ δώσουν νέαν ζωὴν εἰς τὸ κράτος τῶν Σουλτάνων. Ὑποθέτω ὅτι ὁ «Ἀστὴρ τῆς Ἀνατολῆς» περιεῖχεν ἄρθρα καλλίτερα καὶ πρακτικώτερα τοῦ ἰδικοῦ μου, ἀλλ' ἀτυχῶς οὔτε ἐκεῖνα οὔτε τὰ ὀργανωθέντα τότε συλλαλητήρια συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ θρόνου τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων.

Δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω ἂν ἔγειναν συλλαλητήρια περισσότερα τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ὁποῖον παρευρέθην, ἢ ἂν ἡ ἀποτυχία ἐκείνου παρημπόδισε καὶ ἄλλων τὴν συγκρότησιν. Συνῆλθε μίαν ἑσπέραν εἰς εἶδος μικροῦ θεάτρου, τοῦ Crosby Hall, κειμένου

εἰς τὸ City ὅπου, ὡς γνωστόν, τὴν νύκτα ἐπικρατεῖ ἐρημία, διότι οἱ ἐργαζόμενοι ἐκεῖ τὴν ἡμέραν ἔχουν τὰς κατοικίας των εἰς ἄλλα μέρη τῆς πόλεως ἢ εἰς τὰς ἐξοχάς. Λόγος καὶ αὐτὸς ἐπεξηγῶν τὴν μικρὰν συρροὴν κόσμου εἰς τὸ συλλαλητήριον. Ἄγγλοι ἦλθαν ὀλίγιστοι. Χάρις εἰς τοὺς Ἕλληνας δὲν ἐφαίνοντο πολὺ τὰ κενὰ τοῦ ἀκροατηρίου. Τὴν προεδρικὴν ἕδραν κατέλαβεν ὁ πρεσβύτερος τῶν ἀδελφῶν St John. Μετὰ τὸν εἰσαγωγικόν του λόγον, ὡμίλησεν ἄλλος ἀδελφός, τοῦ ὁποίου ἡ εὐγλωττία ἠδύνατο νὰ ἐνθυμίσῃ τὸν Δημοσθένη πρὸ τῆς ἀσκήσεώς του εἰς τὴν παραλίαν τοῦ Φαλήρου μὲ τὸ στόμα πλῆρες χαλίκων. Ὁ δυστυχὴς ἐτραύλιζεν ἐλεεινῶς. Κατόπιν λαμβάνει τὸν λόγον Ἕλλην παρεπίδημος, δεόντως παρουσιασθεὶς εἰς τὸ ἀκροατήριον ὑπὸ τοῦ προέδρου. Ἦτο ὁ Ἀνδρέας Ῥηγόπουλος, ὁ πρό τινων ἐτῶν ζητήσας καὶ εὑρὼν τὸν θάνατον εἰς τὴν θάλασσαν τῶν Πατρῶν.

Ὁ Ῥηγόπουλος ἐπρόβαλεν εἰς τὴν ἐξέδραν σείων τὴν μακράν του κόμην καὶ κρατῶν εἰς τὴν ἀριστερὰν τὰ πυκνὰ καὶ μεγαλόσχημα φύλλα τοῦ χειρογράφου του. Οἱ Ἄγγλοι, συνειθισμένοι ν' ἀκούουν τοὺς ῥήτοράς των ὁμιλοῦντας ἐκ τοῦ προχείρου καὶ ὄχι ἀναγινώσκοντας, ἐπερίμεναν μὲ περιέργειαν τὴν ἔναρξιν τῆς ἀναγνώσεως. Ἀλλὰ τόσον ξενικὴ ἦτο ἡ προφορὰ τοῦ ῥήτορος, ὥστε ἀμφιβάλλω ἂν κανεὶς

ἠδυνήθη νὰ ἐννοήσῃ λέξιν ἐκ τῆς μακρᾶς ἀγορεύσεως. Ἀνύποπτος ὅμως ἐκεῖνος ἐξηκολούθει τὴν ἀνάγνωσιν μετὰ στόμφου καὶ πάθους, κρατῶν εἰς τὴν ἀριστερὰν τὸ χειρόγραφον καὶ χειρονομῶν μὲ τὴν δεξιάν. Ἐνθυμοῦμαι ἰδίως μίαν περιπαθῆ ἀποστροφήν του πρὸς τὸν Κόβδεν, — μὴ παρευρισκόμενον, ἐννοεῖται, εἰς τὸ Συλλαλητήριον. «Ὦ Κόβδεν, Κόβδεν! . . . »

Δὲν ἐγνώριζα τὸν Ῥηγόπουλον, οὔτε κατόπιν τὸν ἐγνώρισα. Ἀλλ' ἡ στενοχωρία μου διὰ τὴν ῥητορικήν του ἀποτυχίαν ἐνώπιον τῶν Ἄγγλων ἀκροατῶν δὲν θὰ ἦτο μεγαλειτέρα, ἐὰν ἐκ τοῦ λόγου ἐκείνου ἐκρέματο ἡ λύσις τοῦ ἐθνικοῦ μας ζητήματος. Οἱ Ἄγγλοι ἤκουαν εὐλαβῶς, καίτοι μὴ ἐννοοῦντες. Κανεὶς δὲν ἐγέλασε, μολονότι καὶ τὸ ὕφος καὶ αἱ χειρονομίαι καὶ ἡ προφορὰ τοῦ Ἕλληνος ἠδύναντο νὰ προκαλέσουν τὴν εὐθυμίαν τοῦ ὑπομονητικοῦ ἀκροατηρίου. Ὅτε ἐπὶ τέλους ἐτελείωσεν ἡ μακρὰ ἀνάγνωσις, ὁ προεδρεύων ἦλθεν ἀρωγὸς τοῦ ῥήτορος μὲ ἐπιτηδειότητα, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπεκρύπτετο δόσις εἰρωνείας. « Ἰδού, κύριοι, εἶπεν ἐγειρόμενος. Ἰδοὺ ἡ διαφορὰ μεταξὺ Τούρκων καὶ Ἑλλήνων. Ποῖος Πασᾶς θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκθέσῃ τόσον εὐγλώττως εἰς τὴν γλῶσσαν μας τὰ δίκαια τῆς πατρίδος του ; ».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓΔΟΟΝ

ΕΙΣ ΠΡΙΓΚΗΠΟΝ—1855

Μετὰ τριῶν ἐτῶν χωρισμὸν ἀπὸ τὴν μητέρα μου οἱ θεῖοι μου ἠθέλησαν νὰ δώσουν εἰς τὴν ἀγαπητὴν ἀδελφήν των τὴν χαρὰν νὰ μ᾿ ἐπανίδῃ. Ἔλαβα λοιπὸν ἄδειαν ἀπουσίας καὶ ἀνεχώρησα περιχαρὴς διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου διέμενε τότε μετὰ τῶν τέκνων της ἡ μήτηρ μου, πλησίον τῶν γονέων της. Πρὸ ὀλίγων μηνῶν εἶχεν ἀποκτήσει, τεσσαρακοντοῦτις σχεδόν, τὸ ὑστερογέννητον τέκνον της, τὸν ἀδελφόν μου Γεώργιον. Τὸν πατέρα μου ὅμως δὲν θὰ ἔβλεπα εἰς τὴν Πόλιν. Εὑρίσκετο εἰς τὴν Βάρναν, ὅπου εἰργάζετο, προσπαθῶν ν᾿ ἀνακτήσῃ τὴν εἰς Ὀδησσὸν ἀπολεσθεῖσαν περιουσίαν.

Ὁ πόλεμος ἐν τούτοις ἐξηκολούθει εἰς τὴν Κριμαίαν, ἀλλ᾿ ἡ Σεβαστούπολις εἶχε κυριευθῆ καὶ διεξήγοντο διαπραγματεύσεις περὶ εἰρήνης. Πρὸς τοῦτο εἶχαν συνέλθει εἰς τὴν Βιέννην οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἀντιμαχομένων κρατῶν, μεταξὺ δὲ τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Ῥωσσίας ἦτο καὶ ὁ ἀδελφὸς τῆς μάμμης μου Κωνσταντῖνος Βασιλείου.

Τὸ διὰ Βιέννης καὶ Τεργέστης δρομολόγιόν μου

δὲν ἐκανονίσθη· βεβαίως ἐπὶ σκοπῷ νὰ μάθω ἀπὸ τὸν διπλωμάτην θεῖόν μου τὰ μυστικὰ τῶν διαπραγματεύσεων ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι ἐδέησε νὰ ἐπαναληφθοῦν βραδύτερον εἰς τὰ Παρίσια. Ἀλλ' ἦτο δι' ἐμὲ μεγάλη εὐχαρίστησις νὰ ἐπανίδω τὸν θεῖόν μου. Νομίζω ὅτι οἱ συγγενικοὶ δεσμοί, τοὐλάχιστον ὅπως ἐγὼ τοὺς ᾐσθανόμην, ἦσαν τότε ἰσχυρότεροι ἢ σήμερον. Ἐκτὸς δὲ τούτου μὲ εἵλκυε τὸ προσηνὲς τοῦ πολυμαθοῦς καὶ πολυπείρου ἐκείνου συγγενοῦς. Μ' ἐδέχθη καὶ τότε, καθὼς καὶ εἰς ὅλας τὰς μετέπειτα συναντήσεις μας, μὲ ἀγάπην καὶ μὲ εὐμένειαν μεγαλειτέραν ἢ ὅσον ἡ διαφορὰ τῆς ἡλικίας ἐπέτρεπε ν' ἀναμένω.

Ὁ θεῖος μου κατῴκει οἰκογενειακῶς εἰς Schönbrunn, ὅπου καθ' ἑκάστην σχεδὸν μετέβαινα, ἀλλὰ τοῦτο δὲν μ' ἐμπόδισε νὰ ἴδω τὰ ἀξιοπερίεργα τῆς Βιέννης. Διατηρῶ τὴν ἐνθύμησιν τῆς πρώτης μου ἐκείνης ἐπισκέψεως εἰς τὴν Βιέννην τόσον μᾶλλον, καθόσον ἡ ὄψις τῆς πόλεως μετεβλήθη πολὺ ἔκτοτε. Διετηροῦντο εἰσέτι τὰ ἀρχαῖα της τείχη, τὰ ὁποῖα ὑπερησπίσθη νικηφόρως ὁ Σοβιέσκης κατὰ τῆς τελευταίας πρὸς Δυσμὰς ἐπιδρομῆς τῶν Τούρκων. Σήμερον λεωφόροι δενδρόφυτοι καὶ πλατεῖαι μεγαλοπρεπεῖς καὶ σειρὰ ἀτελεύτητος πολυτελῶν μεγάρων κατέχουν τὸν χῶρον τῶν κατεδαφισθέντων τειχῶν. Τὸ κατ' ἐμέ, λυποῦμαι μὴ ἀνευρίσκων

πλέον ἐκεῖ τὰς ἀναμνήσεις καὶ τὰς ἐντυπώσεις, ὅσας ἀπεκόμισα ἐκ τῶν περιπάτων μου ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τῶν ἱστορικῶν ἐκείνων τειχῶν. Τὰ πάντα μετεϐλήθησαν—καὶ οἱ ὅροι αὐτοὶ τοῦ πολέμου. Σήμερον τείχη λίθινα δὲν ἀρκοῦν πρὸς ὑπεράσπισιν πολιορκουμένων πόλεων, ἡ δὲ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ ἀνάγκη ν' ἀναπνεύσουν οἱ κάτοικοι ἐπιϐάλλουν τὴν κατεδάφισιν τῶν περιττῶν περιτειχισμάτων. Οὕτω καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα κατεδαφίσθησαν τὰ τείχη τοῦ Ναυπλίου, καὶ τῆς Χαλκίδος, πρὸς ζημίαν τῆς γραφικότητός των. Μετά τινα ἔτη θὰ συντελεσθῇ ἐξ ὁλοκλήρου ἡ τοιαύτη καταστροφὴ καὶ αἱ ἐπερχόμεναι γενεαὶ ἐκ τῶν περιγραφῶν μόνον καὶ ἐκ τῶν εἰκόνων θὰ μανθάνουν πῶς οἱ πρόγονοί των ἀντετάσσοντο πολιορκούμενοι εἰς ἐχθρικὰς ἐπιδρομάς. Ἐδῶ προπάντων, εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀποκλειστικὴ λατρεία τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἄγει εἰς ἀδικαιολόγητον παραγνώρισιν τῆς ἀξίας τῶν περισωζομένων εἰσέτι μνημείων τῶν λοιπῶν περιόδων τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας. Εἴθε νὰ ἐννοηθῇ ἡ ἀνάγκη τῆς συντηρήσεώς των προτοῦ ἐπέλθει ἡ τελεία ἰσοπέδωσίς των.

Ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ μεταξὺ Βιέννης καὶ Τεργέστης δὲν εἶχεν ἀκόμη συμπληρωθῇ. Τὸ τελευταῖον ἥμισυ τοῦ δρόμου ἐγίνετο δι' ἁμάξης. Ἅμα ἔφθασα ἐπεϐιϐάσθην ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου διὰ

Κωνσταντινούπολιν. Μεταξὺ τῶν συνταξειδιωτῶν μου διέκρινα ἕνα νεαρὸν Γερμανὸν ζωηρότατον καὶ μεταδίδοντα εὐκόλως περὶ αὐτὸν τὴν εὐθυμίαν του. Μετέβαινε διὰ Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν Κριμαίαν, ὅπου ὁ ἀδελφός του ἐπρομήθευε τροφὰς εἰς τὸν Ἀγγλικὸν στρατόν. Δὲν ἠργήσαμεν νὰ συνάψωμεν σχέσεις ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου. Ὁ πλοῦς ὅμως δὲν ἦτο εὐχάριστος. Ἡ Ἀδριατικὴ θάλασσα ἐμαίνετο καὶ ἠναγκάσθημεν ἐκ τῆς τρικυμίας νὰ καταφύγωμεν εἰς τὸν λιμένα τῆς Γραβόζης, πλησίον τῆς Ῥαγούζης.

Ἐκείνην ἀκριβῶς τὴν ἡμέραν συνέπεσε νὰ πανηγυρίζῃ ἡ Ῥαγοῦζα ἑορτὴν ἐπαναλαμβανομένην κατὰ πεντηκονταετίαν. Ἡ πόλις ὅλη ἦτο εἰς κίνησιν. Οἱ κάτοικοί της καὶ οἱ χωρικοὶ τῶν περιχώρων μὲ τὰς γραφικὰς στολάς των ἐπλημμύριζαν τὰς σημαιοστολίστους ὁδοὺς καὶ τὰς πλατείας. Εὐτυχῶς δὲν μᾶς ἔλειψε καὶ ξεναγός. Ὁ Γερμανὸς συνοδοιπόρος μου προσεκολλήθη, μὲ τὴν συνήθη περὶ τὰς γνωριμίας εὐκολίαν του, εἰς νέον ἀξιωματικὸν τῆς ἐκεῖ Αὐστριακῆς φρουρᾶς, ὁ ὁποῖος εὐχαρίστως μᾶς ἔλαβεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του.

Ἐν τούτοις ἐπλησίαζεν ἡ ὥρα κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πλοίαρχος παρήγγειλε νὰ ἐπιστρέψωμεν εἰς τὸ ἀτμόπλοιον. Σήμερον συνδέει ἠλεκτρικὸς τροχιόδρομος τὴν Ραγοῦζαν καὶ τὴν Γραβόζαν, ἀλλὰ τότε

μόνον μέσον συγκοινωνίας ἦσαν αἱ ἅμαξαι. Δὲν ἐπρονοήσαμεν ὅμως νὰ συμφωνήσωμεν διὰ τὴν ἐπιστροφὴν τὴν ἅμαξαν, ἡ ὁποία μᾶς εἶχε φέρει ἀπὸ τὴν Γραβόζαν, ἅμαξα δὲ κατ᾽ ἐκείνην τὴν ὥραν δὲν εὑρίσκετο εἰς Ραγοῦζαν. Εἶχαν ὅλαι μεταφέρει εἰς τὴν Γραβόζαν τοὺς λοιποὺς ἐπιβάτας τοῦ ἀτμοπλοίου καὶ ἐμέναμεν ἡμεῖς τελευταῖοι. Εἰς μάτην, ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ ἀξιωματικοῦ μας, ἐγυρίσαμεν ὅλην τὴν πόλιν πρὸς ἀνακάλυψιν ὀχήματος. Ἐπὶ τέλους εὑρέθη! Ἀλλὰ κατ᾽ ἐκείνην ἀκριβῶς τὴν στιγμὴν ἀνέβαινεν εἰς τὴν μοναδικὴν ἅμαξαν καὶ ἐστρογγυλοκάθητο ἱερεὺς καθολικός, γέρων καὶ πολύσαρκος. Μικρὰ κόρη τὸν συνώδευεν. Ἄλλη δὲ ἅμαξα δὲν ὑπῆρχε! Τὸ πρᾶγμα ἐγίνετο σοβαρόν, διότι ἡ ἀπόστασις δὲν ἦτο μικρὰ μέχρι τῆς Γραβόζης καὶ τὸ ἀτμόπλοιον δὲν θὰ μᾶς ἐπερίμενε.

Ὁ ἁμαξηλάτης ἀνέβαινε εἰς τὸ κάθισμά του, ὅτε αἴφνης ὁ ἀξιωματικός μας τὸν διατάσσει διὰ νεύματος νὰ πλησιάσῃ. Πλησιάζει ταπεινῶς, ἀκούει τὴν βραχεῖαν διαταγὴν τοῦ ἀξιωματικοῦ καὶ ἐπιστρέφει πρὸς τὴν ἅμαξάν του. Ὅτε εἶδα τὸν γέροντα ἱερέα καὶ τὴν μικρὰν κόρην νὰ καταβαίνουν ἀπὸ τὴν ἅμαξαν, τότε μόνον ἐνόησα ὁποία ἦτο ἡ δοθεῖσα διαταγή. Διεμαρτυρήθην γαλλιστὶ εἰς τὸν συνοδοιπόρον μου, διότι τὸ πρᾶγμα ἦτο ἀποτρόπαιον! Ἀλλ᾽ ὁ Γερμανός μου παρέστησεν ὅτι ἡ Γραβόζα ἦτο μα-

κράν, ὅτι πεζοὶ ἐκινδυνεύαμεν νὰ φθάσωμεν μετὰ τὸν ἀπόπλουν τοῦ ἀτμοκινήτου, καὶ ὅτι χρεωστοῦμεν εὐγνωμοσύνην εἰς τὸν ἀξιωματικόν, διότι μᾶς ἐπρομήθευε τὴν μόνην διαθέσιμον ἄμαξαν τῆς Ραγούζης. Ἀλλ' ὁ γέρων ἱερεύς; . . Ἀλλ' ἂν ἡ μικρὰ κόρη ἦλθε νὰ τὸν ὁδηγήσῃ εἰς ἐκτέλεσιν ἱεροῦ καθήκοντος παρὰ τὴν κλίνην ψυχορραγοῦντος; . . Ὁ Γερμανὸς μὲ ἔσπρωξε πρὸς τὴν ἄμαξαν. Ἀνέβην κ' ἐγὼ μετ' αὐτοῦ. Ἀνέβην, ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἐλησμόνησα τὴν σκηνὴν ἐκείνην! Ὁσάκις ἀναγινώσκω ἢ ἀκούω περὶ στρατοκρατίας ἢ ξενικῆς κατοχῆς, ἐπανέρχονται ζωηρῶς εἰς τὴν μνήμην μου ὁ ἀμύστακος ἐκεῖνος ἀξιωματικὸς μὲ τὴν λευκὴν στολήν του, διατάσσων σιωπηλῶς τὸν ἁμαξηλάτην, καὶ ὁ γέρων Δαλματὸς ἱερεὺς καταβαίνων ἀπὸ τὴν ἄμαξαν διὰ νὰ μᾶς τὴν παραχωρήσῃ. Θὰ ἐπανελαμβάνετο ἄρα γε καὶ σήμερον, μετὰ ἡμίσεως αἰῶνος παρέλευσιν, σκηνὴ παρομοία; Ἴσως ὄχι ὑπὸ Αὐστριακοῦ ἀξιωματικοῦ εἰς τὴν Ραγοῦζαν. Ἴσως. Ἀλλὰ περὶ ἄλλων χωρῶν, κατεχομένων ὑπὸ ξένων στρατῶν, δὲν εἶμαι βέβαιος.

Ἡ μήτηρ μου μ' ἐπερίμενε εἰς τὴν Πρίγκηπον. Διήρχετο τὸ θέρος εἰς τὸ ξενοδοχεῖον, τὸ μόνον τότε ξενοδοχεῖον τῆς νήσου, παρὰ τὴν ἀποβάθραν τῶν ἀτμοπλοίων. Δὲν περιγράφω τὴν συγκίνησιν τῆς συναντήσεώς μας. Τῶν μικρῶν μου ἀδελφῶν ἡ ἀνάπτυξις κατὰ τὸ διάστημα τῆς διελθούσης τριετίας

δὲν μ' ἐξέπληξε τόσον, ὅσον ἐπαραξενευόμην νὰ βλέπω τὴν μητέρα μου μὲ τὸ ὡραῖον βρέφος της εἰς τὴν ἀγκάλην. Ἐφαίνετο ὅμως τόσον νέα ἀκόμη! Ἤμην ἀληθῶς εὐτυχὴς ἐκεῖ. Μόνη τοῦ πατρός του ἡ ἀπουσία ἐπεσκίαζε τὴν ἀγαλλίασιν τῆς οἰκογενειακῆς μας συναθροίσεως. Πόσον τερπνοὶ οἱ περίπατοι μὲ τὴν μητέρα μου καὶ μὲ τὰς ἀδελφάς μου εἰς τὰς ὡραίας τῆς νήσου τοποθεσίας, τῶν ὁποίων παιδιόθεν εἶχα διατηρήσει ἀνεξάλειπτον τὴν ἐνθύμησιν! Πῶς καθιστᾷ τὰ πάντα ἀγαπητότερα ὁ μυστηριώδης σύνδεσμος τῶν πρώτων ἐντυπώσεων! Τὴν νύκτα, ὅτε ἔμενα μόνος, ἐκαθήμην ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σελήνης εἰς τὴν ἄκραν τῆς ἐρήμου τότε ἀποβάθρας καὶ ἐρρέμβαζα, ἀκούων τὸν μελῳδικὸν φλοῖσβον τῆς ἡσύχου θαλάσσης, ἢ ἐνίοτε τὸν μακρινὸν ἦχον ᾄσματος συνοδευομένου ἀπὸ τὸν ῥυθμὸν νωχελοῦς κώπης.

Κατόπιν, μετὰ τὴν ἐπιστροφήν μου εἰς τὸ Λονδῖνον, ἠθέλησα νὰ διατυπώσω εἰς στίχους ὅσα τότε ἐνετυποῦντο εἰς τὴν ψυχήν μου καὶ ἔγραψα τὰς Ἀναμνήσεις τῆς Πριγκήπου. Ὅτε ἐτελείωσα τὸ ποίημα, τὸ ἀνέγνωσα εἰς τὸν θεῖόν μου Λέοντα, τὸν φιλολογικὸν ὁδηγὸν καὶ μυστικοσύμβουλόν μου. Ὁ θεῖός μου τὸ ἐπεδοκίμασε καὶ μὲ παρεκίνησε νὰ τὸ ὑποβάλω εἰς τὸν ποιητικὸν διαγωνισμόν. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο, ὅτι ἀντὶ νὰ δρέψω δάφνας, ἔλαβα ἓν σωτήριον μάθημα. Οἱ κριταὶ μόλις ἐθεώρησαν ἄξιον ὀλίγων λέξεων τὸ

ποίημα. «Εἶναι, ἀπεφάνθησαν, ἁπλοῦν καὶ ἀκατά»σκευον, μετά τινος ὅμως εἰδυλλιακῆς χάριτος περὶ »τὰ τέλη, ὅπου ὁ ἥσυχος θάνατος ἀγαθοῦ τινος γέ»ροντος περιγράφεται. Ὁ ποιήσας αὐτὸ φαίνεται »πολὺ νέος καὶ ἐκφράζει εὐγενῆ αἰσθήματα. Τέχνην »δὲ ἢ εὐχέρειάν τινα περὶ τὸ ποιεῖν δὲν βλέπομεν εἰς »τοὺς ἀνομοιοκαταλήκτους πολιτικοὺς στίχους του». Ἐννοεῖται ὅτι δὲν μὲ ἱκανοποίησε τότε πολὺ ἡ κρίσις των. Δὲν ἐβράδυνα ὅμως ν᾽ ἀναγνωρίσω, ὅτι δὲν ἦτο ἄξιον μεγαλειτέρας ἐπιεικείας τὸ ποίημά μου. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι, ὅτι δὲν ἐκράτησα τὸ χειρόγραφον. Τὸ ἔσχισα. Ἄλλοτε ὅμως ποτὲ δὲν ὑπέβαλα ἔργον μου εἰς διαγωνισμόν· ὄχι ἐκ δυσπιστίας ἢ ἐξ ἐλλείψεως σεβασμοῦ πρὸς τοὺς κριτάς, ἀλλὰ διότι ἔκτοτε ἐφρόνουν καὶ φρονῶ, ὅτι οἱ διαγωνισμοὶ πρέπει νὰ γίνωνται ἐπὶ ὡρισμένου θέματος, καὶ ὄχι ὅπως διεξήγοντο οἱ ἱδρυθέντες ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου Ράλλη καὶ μετ᾽ αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Βουτζινᾶ.

Εἰς τὸ ξενοδοχεῖον τῆς Πριγκήπου διέμενε μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ ἐκ Λονδίνου Ἰσραηλίτης Oppenheim. Ἡ γνωριμία μας ἔγεινε διὰ τοῦ Γερμανοῦ συνοδοιπόρου μου. Ἦτο ἄσημος τότε καὶ ἄγνωστος, ἀλλ᾽ εὐπρόσωπος, ἔξυπνος καὶ εὐπροσήγορος. Διὰ τῶν προτερημάτων τούτων ἐπέτυχε κατόπιν νὰ συνάψῃ σχέσεις ὠφελίμους, διὰ τῶν ὁποίων προήχθη,

ἐπλούτησε καὶ ἀνυψώθη εἰς τὴν κοινωνικὴν κλίμακα. Ἀπὸ ἐμὲ δὲν εἶχε τίποτε νὰ κερδίσῃ καλλιεργῶν τὰς σχέσεις μου. Ἀπ' ἐναντίας, ἐγὼ ἤμην ὁ ὠφεληθείς, ὄχι μόνον διότι, ἐνόσῳ εὑρισκόμην εἰς τὴν Πρίγκηπον, ἀπελάμβανα τὴν εὐχάριστον συναναστροφὴν καὶ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του, ἐλθόντος μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐξ Ἀγγλίας, ἀλλὰ καὶ διότι μὲ παρεκάλεσε νὰ γνωρισθῶ μὲ τὸν ἀδελφόν του καὶ τὴν οἰκογένειάν του ὅταν ἐπιστρέψω εἰς τὸ Λονδῖνον.

Ὁ ἀδελφός του ἐμπορεύετο εἴδη τῆς Γερμανίας, ἔζη δὲ ἄνευ ἐπιδείξεως ἀλλ' ἀνέτως εἰς προάστειον τοῦ Λονδίνου. Εἰς τὴν οἰκίαν του ἐκαλλιεργεῖτο ἡ μουσική, ἀλλά, καθὼς βλέπω ἐκ τῶν πρὸς τὴν μητέρα μου ἐπιστολῶν, δὲν μὲ εἵλκυσε πολὺ ἡ ἐκεῖ ἀτμοσφαῖρα. Ὅτε ἐπανῆλθεν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἀνεψιός, μὲ τὸν ὁποῖον καὶ συνεδέθην περισσότερον, ἠθέλησα ν' ἀνταποδώσω τὴν φιλοφροσύνην διὰ τῆς ὁποίας μὲ εἶχε τιμήσει ἡ οἰκογένειά του, καὶ λαβὼν τὴν ἀπαιτουμένην ἄδειαν τὸν προσεκάλεσα εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ θείου μου Βασιλείου. Ἀλλ' ὁ θεῖός μου δὲν εἶχε πολλὴν διάθεσιν διὰ καλλιέργειαν σχέσεων πέρα τοῦ κύκλου τῶν ὁμογενῶν καὶ δὲν μ' ἐνεθάρρυνε ποσῶς πρὸς ἐπανάληψιν τῆς προσκλήσεως. Ὥστε ἔκαμα κ' ἐγὼ βαθμηδὸν ἀραιοτέρας τὰς ἐπισκέψεις μου εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Ἰουδαίου φίλου μου. Μετ'

ὀλίγα ὅμως ἔτη ὁ Oppenheim ἀνῆλθεν εἰς θέσιν ἐπιφανῆ μεταξὺ τῶν βαθυπλούτων. Ἀληθῶς πολλὰ ἐλέγοντο περὶ τοῦ τρόπου διὰ τοῦ ὁποίου ἐπλούτησε. Ἀγνοῶ ἂν τὰ λεγόμενα ἦσαν δίκαια ἢ ἄδικα, ἀλλὰ κλίνω μᾶλλον νὰ πιστεύσω ὅτι ἦσαν ἄδικα· διότι παρετήρησα, ὅτι σχεδὸν πάντοτε θεωρεῖται ὕποπτος ἡ πηγὴ τοῦ νεωστὶ ἀποκτηθέντος πλούτου. Ἴσως τοῦτο εἶναι ἀποτέλεσμα φθόνου, φθόνου ὅμως τὸν ὁποῖον ἐνίοτε ὑποτρέφει τοῦ νεοπλούτου ἡ ὑπεροψία. Δὲν γνωρίζω ἂν ὑπέπεσεν εἰς τὸ ἁμάρτημα τοῦτο ὁ παλαιός μου γνώριμος τοῦ ξενοδοχείου τῆς Πριγκήπου, διότι δὲν τὸν ἐπανεῖδα ἔκτοτε. Οὔτε μὲ τοὺς συγγενεῖς του ἀπεπειράθην νὰ ἐπαναλάβω τὰς προτέρας σχέσεις· τὰς διέκοψα ἐντελῶς. Διατί ὅμως ν' ἀποκρύψω, ὅτι, ἀφοῦ ἦλθεν ὁ πλοῦτος, ὁ καλός μου θεῖος ἐξέφραζε μειδιῶν τὴν λύπην του, διότι μὲ ἀπεθάρρυνε καὶ δὲν ἐξηκολούθησα τὰς σχέσεις μου ἐκείνας ;

Μετ' ὀλίγων ἑβδομάδων διαμονὴν εἰς τὴν Πρίγκηπον ἐπεστρέψαμεν εἰς τὸ Σταυροδρόμιον, εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ πάππου μου, ὅπου ἔγεινεν εὐρύτερος ὁ οἰκογενειακὸς κύκλος.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ Κωνσταντινούπολις δὲν ἦτο ὅπως τὴν ἐγνώριζα. Τὴν ἔβλεπα ὑπὸ ὄψιν ὅλως ἀσυνήθη. Ὁ πόλεμος δὲν εἶχεν ἀκόμη παύσει. Ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται Γάλλοι, Ἄγγλοι,

Ἰταλοὶ διέσχιζαν τὰς ὁδούς της, περιφερόμενοι ὡς κύριοι μᾶλλον ἢ ὡς σύμμαχοι. Οἱ δὲ Τοῦρκοι, εἴτε πιστεύοντες ὅτι ἦλθαν οἱ ἀλλόπιστοι κατὰ διαταγὴν καὶ ὡς ὑποτελεῖς τοῦ Σουλτάνου, εἴτε ἐννοοῦντες ὅτι εἰς αὐτοὺς καὶ μόνους ὀφείλεται ἡ ταπείνωσις τοῦ ἐχθροῦ των, ἔβλεπαν εὐχαρίστως τοὺς ξένους ἐκείνους, Χάριν αὐτῶν εἶχαν καταργηθῆ ὅλαι αἱ ἀπαγορεύσεις, αἱ καθιστῶσαι δύσκολον τὴν ἐπίσκεψιν τῶν μνημείων καὶ τῶν τεμενῶν. Οὔτε φιρμάνια ἐχρειάζοντο πλέον διὰ νὰ ἐπιτραπῇ ἡ εἴσοδος, οὔτε ἐπεβάλλετο ἡ ἀφαίρεσις τῶν ὑποδημάτων εἰς τὸν εἰσερχόμενον ἐντὸς τῶν ἱερῶν. Τὰ πάντα ἦσαν ἀνοικτὰ καὶ ἐλεύθερα εἰς τοὺς συμμάχους.

Καίτοι μὴ σύμμαχος, ἐπωφελούμην κ᾽ ἐγὼ τῆς ἐξαιρετικῆς ἀνοχῆς καὶ περιεπλανώμην μόνος εἰς τὰς πέραν τῆς γεφύρας τοῦ Γαλατᾶ Τουρκικὰς συνοικίας. Μιαν ἡμέραν εὑρέθην ἐνώπιον τῆς Ἁγίας Σοφίας. Πρὸ ἐτῶν εἶχα ἐπισκεφθῆ τὸ θαυμάσιον κτίριον, μέλος κ᾽ ἐγὼ πολυαρίθμου συνοδείας, μὲ καβάσην ἐπὶ κεφαλῆς καὶ μὲ ὅλας τὰς ἀπαιτουμένας διατυπώσεις. Τώρα αἱ πύλαι ἦσαν ἀνοικταί· ἠδυνάμην νὰ εἰσέλθω μόνος καὶ ν᾽ ἀφήσω τὴν φαντασίαν μου νὰ πλανᾶται εἰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος καὶ εἰς ὀνειροπολήματα μέλλοντος. Εἰσῆλθα ἀνεμπόδιστος.

Ὁ ἀπέραντος ναὸς ἦτο ἔρημος. Μόνον εἰς μίαν

γωνίαν ὁμὰς πιστῶν καθημένων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐπανελάμβανεν εὐλαβῶς μὲ ὁμόφωνον ψαλμωδίαν τὰς φράσεις τοῦ Κορανίου, τὰς ὁποίας γηραιὸς Χότζας ἀνεγίνωσκε. Εἶχέ τι τὸ κατανυκτικὸν ἡ προσήλωσις εἰς τὴν ἐξάσκησιν τῆς λατρείας των καὶ ἡ ἀπήχησις τῆς ρυθμικῆς προσευχῆς των ὑπὸ τὸν εὐρὺν θόλον τοῦ μεγάλου κτιρίου. Ἐστάθην εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ, παρακολουθῶν ἐξ ἀποστάσεως τὰς ἐρρύθμους κινήσεις καὶ τὴν ψαλμῳδίαν των. Αἴφνης μὲ πλησιάζει ἀθορύβως ἐκ τῶν ὄπισθεν καὶ ἐμφανίζεται ἐμπρός μου, πρὸτοῦ ἀντιληφθῶ τὴν προσέγγισίν του, Τοῦρκος ἱερωμένος. Ἐμαρτύρει τὸ ἐπάγγελμά του ἐντὸς τοῦ τεμένους τὸ ἄσπρον του σαρίκιον. Μὲ νεύει σιωπηλῶς νὰ τὸν ἀκολουθήσω· τὸν ἀκολουθῶ· μὲ ὁδηγεῖ πρὸς τ' ἀριστερὰ τοῦ ναοῦ. Ἐκεῖ, εἰς τὸν τοῖχον, ἀνοίγει μίαν σιδηρᾶν θύραν καὶ εἰσέρχεται πρῶτος. Μὲ προσκαλεῖ νὰ εἰσέλθω. Γκέλ! (ἔλα). — Εἰσέρχομαι· κλείει τὴν θύραν καὶ εὑρίσκομαι πλησίον του εἰς τὰ σκοτεινά. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην μὲ κατέλαβεν αἰφνίδιος φόβος. Αἱ ἐντυπώσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἀναμνήσεις τουρκικῆς θηριωδίας μοῦ ἦλθαν εἰς τὸν νοῦν ταχεῖαι καὶ ἀλλεπάλληλοι, καθὼς αἱ σκέψεις συσσωρεύονται ὁρμητικῶς εἰς τὸν νοῦν ἀνθρώπου πνιγομένου. Ἐσκέφθην, ὅτι ἠδύνατο ἐκεῖ ὁ Τοῦρκος νὰ κορέσῃ τὸν φανατισμόν του θυσιάζων ἕνα Χριστιανόν. Ἐπε-

ρίμενα νὰ αἰσθανθῶ τὴν αἰχμὴν τῆς μαχαίρας ἐπὶ τοῦ στήθους μου... Εὐτυχῶς οἱ φόβοι μου ἦσαν στιγμιαῖοι· ὁ Τοῦρκος ἤρχισε ν' ἀναβαίνῃ. Τὸν ἠκολούθουν. Βαθμηδὸν τὸ φῶς ηὔξησε καὶ εἶδα, ὅτι εὑρισκόμεθα εἰς τὸν ἀνήφορον ὁ ὁποῖος, ἀντὶ κλίμακος, ἄγει εἰς τὰ Κατηχούμενα. Ὁ ἄνθρωπος ἤθελεν ἁπλῶς καὶ μόνον νὰ φανῇ ἄξιος φιλοδωρήματος ὡς ὁδηγὸς εἰς τὸ ὑπερῷον τοῦ ναοῦ καὶ νὰ πωλήσῃ ὀλίγα ψηφιδωτά. Εἶχεν ὅμως τὴν περιέργειαν νὰ μάθῃ τὴν ἐθνικότητά μου. Καὶ ἠρώτα τουρκιστί: Εἶσαι Ἄγγλος;—Γιὸκ (ὄχι).—Γάλλος;—Γιόκ.—Ἰταλός;—Γιόκ. Τί εἶσαι λοιπόν;—Ἐφοβούμην μὴ μ' ἐρωτήσῃ ἂν εἶμαι Ἕλλην, Ρούμ. Τὸ ἐφοβούμην, διότι, ἐνθυμούμενος τὴν ἱστορίαν τοῦ μικροῦ Πέρσου καὶ τὰ μητρικὰ μαθήματα, δὲν θὰ ἠδυνάμην νὰ κρύψω τὴν ἀλήθειαν. Ἀλλ' ὁ Τοῦρκος δὲν ἐφαντάσθη, φαίνεται, ὅτι Ἕλλην ἤθελε τολμήσει νὰ μολύνῃ τὸ ἱερὸν ἔδαφος τοῦ ναοῦ μὲ τὰ ἀκάθαρτα ὑποδήματά του, ἢ ὑπέθεσεν ὅτι μόνην λέξιν τουρκικὴν ἐγνώριζα τὸ Γιὸκ καὶ ἔπαυσε τὰ ἐρωτήματά του. Ἐξῆλθα τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀνενόχλητος, ἀλλὰ δὲν ἐλησμόνησα τὴν στιγμὴν τοῦ φόβου ἐντὸς τοῦ σκότους.

Ἐν τούτοις αἱ ἡμέραι παρήρχοντο καὶ προσήγγιζε τὸ τέρμα τῆς ἀδείας μου. Ἔπρεπε ν' ἀναχωρήσω, νὰ χωρισθῶ καὶ πάλιν ἀπὸ τὴν μητέρα μου,

ἀπὸ ὅλους ὅσους ἐκεῖ ἠγάπων, καὶ χωρὶς νὰ συναντηθῶ μὲ τὸν πατέρα μου, ἀγωνιζόμενον καὶ ἐκεῖνον μακρὰν τῆς οἰκογενείας του πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου. Ἀλλ' εἶχα τὴν πεποίθησιν, ὅτι μετὰ τρία πάλιν ἔτη θὰ ἐπανέλθω. Ἄλλως δὲν ἐπέστρεφα μὲ λύπην εἰς τὸ Λονδῖνον, ὅπου μ' ἐπερίμενεν ἡ ἀγάπη τῶν δύο θείων μου καὶ τῶν οἰκογενειῶν των καὶ ὅπου διέβλεπα ἤδη στάδιον ὑλικῆς προόδου. Ὥστε ἀνεχώρουν μὲ συγκίνησιν ὀλιγωτέραν ἢ ὅσην ᾐσθάνετο ἡ τρυφερὰ τῆς μητρός μου καρδία.

Εἰς τὸ διὰ Μασσαλίαν ἀναχωροῦν ἀτμόπλοιον μὲ συνώδευσεν ὁ θεῖος μου Κωνσταντῖνος Μελᾶς. Διηύθυνε τότε μετὰ τοῦ πάππου μου τὸ κατάστημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκεῖ δὲ καὶ συνέγραψε τὸ Ἐμπορικὸν Ἐγχειρίδιον, τὸ ὁποῖον ἀπέβη χρησιμώτατον εἰς τὴν ἐμπορευομένην Ἑλληνικὴν νεολαίαν.

Ὅτε ἦλθεν ἡ ὥρα τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ ὁ θεῖος μου, προτείνων ὀγκώδη φάκελλον, λέγει μὲ τὸ σύνηθες σοβαρόν του ὕφος:

—Ἰδοὺ τὰ γράμματα διὰ τὴν Μασσαλίαν. Βάλε τὸν φάκελλον εἰς τὸν κόλπον σου καὶ δός τον εἰς τὸν θεῖον μας.

Ὁ θεῖος μας Ἀλέξανδρος Βασιλείου, καθὼς ἀνέφερα προηγουμένως, διηύθυνε τὸ εἰς Μασσαλίαν συνεταιρικὸν κατάστημα.

Δὲν εἶχε τότε ἀκόμη ἐφαρμοσθῆ πέρα τῆς Ἀγγλίας ἡ ἐφεύρεσις τῶν γραμματοσήμων. Πᾶσα ἐπιστολὴ ἐζυγίζετο, ἀναλόγως δὲ τοῦ βάρους καὶ τῆς ἀποστάσεως ἐπεβαρύνετο μὲ τέλη ὑπέρογκα. Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς δαπάνης, οἱ ἀντεπιστέλλοντες ἐπωφελοῦντο πάσης εὐκαιρίας διὰ νὰ στέλλουν δι' ἐπιβατῶν τὰς ἐπιστολάς των, ἀλλὰ τοῦτο ἀπηγορεύετο αὐστηρῶς καὶ ἐτιμωρεῖτο διὰ προστίμου.

Τηρητὴς πιστὸς τῶν νόμων, ἠρνήθην νὰ λάβω τὸν φάκελλον. Παρέστησα εἰς τὸν θεῖον μου τὴν παρανομίαν.

— Μὴ ἀνοησίας! Βάλε τον εἰς τὸ χαρτοφυλάκιόν σου.

Δὲν ἐτόλμησα νὰ ἐπιμείνω περισσότερον. Ἀλλ' ἡ συναίσθησις τοῦ ἀνομήματος ἐβάρυνε τὴν συνείδησίν μου ἑκατονταπλασίως περισσότερον ἢ ὅσον ἐβάρυνε ὁ φάκελλος τὸ θυλάκιόν μου. Τὸ ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου γραμματοκιβώτιον ἦτο ἀκόμη ἀνοικτόν. Ἐνόμισα ὅτι ἐλαφρύνω τὴν συνείδησίν μου ῥίπτων ἐντὸς αὐτοῦ τὸν φάκελλον, προτοῦ σκεφθῶ τί εἶναι τὸ χείρότερον, ἡ παρακοὴ πρὸς τὸν θεῖον μου ἢ τῶν ταχυδρομικῶν νόμων ἡ παράβασις. Δὲν εἶχα διδαχθῆ ἀκόμη ὑπὸ τῆς πείρας, ὅτι ἡ ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος εἶναι εὔκολος· τὸ δύσκολον εἶναι νὰ γνωρίζωμεν ποῦ ἔγκειται τὸ καθῆκον.

Τότε εἰς τὰ Γαλλικὰ ἀτμόπλοια ὑπῆρχε γραφεῖον ταχυδρομικὸν καὶ ὑπάλληλος, Commissaire des Postes, παραλαμβάνων εἰς ἕκαστον λιμένα τοὺς ταχυδρομικοὺς σάκκους καὶ ταξινομῶν τὰ περιεχόμενά των. Ὁ ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου ἐκείνου ὑπάλληλος ἦτο φίλος τοῦ εἰς Μασσαλίαν θείου μου, καθὼς καὶ τοῦ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ τελευταῖος τὸν παρεκάλεσε νὰ μὲ λάβῃ ὑπὸ τὴν προστασίαν του, πράγματι δὲ ὁ ἄνθρωπος μὲ ἐπεριποιήθη φιλικώτατα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ διάπλου Διατηρῶ ζωντανὴν τὴν ἐνθύμησίν του. Νομίζω ὅτι τὸν βλέπω ἐμπρός μου. Οὔτε τὸ ὄνομα του ἐλησμόνησα. Ὠνομάζετο Chaix.

Τὴν παραμονὴν τῆς ἀφίξεώς μας εἰς Μασσαλίαν ὁ κύριος Chaix μὲ προσκαλεῖ εἰς τὸ γραφεῖον του, ὅπου ἐτακτοποίει τὰς ἐπιστολάς. — «Φίλε μου, λέ»γει, ἐδῶ εὑρίσκω ἐπιστολὴν ἀπλήρωτον διὰ τὸ »κατάστημά σας. Θὰ ἦτο κρῖμα νὰ πληρωσῃ ὁ »θεῖός σου δι' αὐτήν. Βάλε την εἰς τὸ χαρτοφυλά»κιόν σου».

Τὴν ἐπαύριον παρέδωκα εἰς τὸν θεῖόν μου τὴν ἀπλήρωτον ἐπιστολήν, ἀλλ' ἀπεσιώπησα τὴν ἱστορίαν της, διὰ νὰ μὴ ἐκθέσω εἰς τοὺς σαρκασμούς του τὴν ἀφέλειάν μου· ἴσως καὶ διὰ νὰ μὴ ἐκθέσω τὴν πρὸς τὸ καθῆκον του ἀπιστίαν τοῦ ταχυδρομικοῦ ὑπαλλήλου. Ἀλλὰ μὴ δὲν ἦτο καὶ ἰδικόν μου

καθῆκον νὰ μὴ δεχθῶ ἐκ δευτέρου τὴν ἀπλήρωτον ἐπιστολήν; . . .

Δὲν ἐχρονοτρίβησα εἰς τὴν Μασσαλίαν. Μετέβαλα τὸ δρομολόγιόν μου διὰ νὰ συναντήσω εἰς τὸ Λυὼν φίλον μου στενόν, ἐρχόμενον ἐκεῖ ἐκ Λονδίνου διὰ νὰ συνοδεύσῃ τὸν νεώτερον ἀδελφόν του εἰς σχολεῖον τῆς Γενεύης. Ἐπροτίμησα νὰ ἴδω ἔστω καὶ ὀλίγον μέρος τῆς Ἑλβετίας μᾶλλον, ἢ νὰ δαπανήσω εἰς τὰ Παρίσια ὅσας ἡμέρας ἠδυνάμην ἀκόμη νὰ λείψω ἀπὸ τὴν ἐργασίαν μου.

Ἡ Ἑλβετία τότε δὲν ἦτο ἡ Ἑλβετία τῆς σήμερον. Συχνάκις τὴν ἐπεσκέφθην ἔκτοτε καὶ βλέπων πόσον μετεβλήθη, ἀναμετρῶ τί εἶναι δυνατὸν νὰ κατορθωθῇ καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅταν οἱ κυβερνῆταί της θελήσουν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὴν φυσικὴν ὡραιότητα τῆς χώρας καὶ τὸ γόητρον τῶν ἐρειπίων της. Ἔχω ἀκόμη τὸν Ὁδηγὸν τοῦ περιηγητοῦ ὁ ὁποῖος μ' ἐχρησίμευσε τότε. Ὡς μόνα μέσα περιοδείας ὑποδεικνύει τὴν πεζοπορίαν, τὰς ἁμάξας — ἰδιωτικὰς ἢ ταχυδρομικὰς (diligences) καὶ τὰ ἀτμόπλοια τῶν λιμνῶν. Ὁ ἀτμὸς ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὰς λίμνας, σιδηρόδρομοι ὅμως δὲν εἶχαν κατασκευασθῇ. Ἀπὸ τὸ Λυὼν μετέβημεν δι' ἁμάξης εἰς τὴν Γενεύην. Σήμερον, ὅτε ἀπολαύομεν τὴν ταχύτητα καὶ τὰς ἀναπαύσεις τῶν σιδηροδρόμων, θὰ ἐκρίνετο ὡς ὀχληρὸν καὶ κουρα-

στικὸν τὸ ἐπὶ ὥρας στοίβαγμα ἐντὸς τῶν παλαιῶν ἐκείνων εὐρυχώρων ἁμαξῶν, μὲ ἀγνώστους καὶ συνήθως ὄχι εὐχαρίστους συνοδοιπόρους. Ἀλλὰ τὴν στέρησιν ἀγνώστων ἀνέσεων δὲν τὴν αἰσθανόμεθα. Ἄλλως, ἤμην νέος καὶ δὲν μ' ἐτρόμαζεν ὀλίγη κακοπάθεια, προκειμένου μάλιστα νὰ ἴδω νέους τόπους.

Δὲν διήρκεσε πολὺ ἡ πρώτη μου ἐκείνη ἐκδρομὴ εἰς τὴν Ἑλβετίαν, ἀλλ' ἐπεσκέφθην ὄχι ὀλίγα μέρη της διὰ τῶν τριῶν μέσων τὰ ὁποῖα ὑπεδείκνυεν ὁ Ὁ δ η γ ό ς μου. Πρὸς τὴν μητέρα μου ἔστειλα λεπτομερῆ περιγραφὴν τῆς περιηγήσεώς μου. Θὰ τὴν ἀνέγνωσεν ἐκείνη μετ' ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖον δὲν ἤθελαν βεβαίως συμμερισθῆ οἱ μέλλοντες τυχὸν ν' ἀναγνώσουν τὰς παρούσας σελίδας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΑΤΟΝ

ΕΜΠΟΡΙΚΑ·

Ἐγνώρισα πρὸ ἐτῶν νέον καλῆς οἰκογενείας ἀδημονοῦντα διὰ τὴν ἔλλειψιν μέσων ἐπαρκῶν πρὸς βίον ἄνετον, ἀλλὰ καὶ μὴ ἔχοντα τὰ προσόντα διὰ νὰ ἀκολουθήσῃ κανὲν ἐκ τῶν σταδίων ὅσα ἐθεώρει ὡς δῆθεν μὴ ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ γένους του. Παραπονούμενος—ὄχι διὰ τὴν ἀνικανότητα ἀλλὰ διὰ τὴν κακοτυχίαν του — ἐθεώρησεν ὡς μόνον μέσον σωτηρίας τὸ ἐμπορικὸν στάδιον. «Μοῦ ἔρχεται, ἀνέκραξε, νὰ γείνω ἔμπορος!»

Ὁ ἀγαθὸς νέος ἐπλανᾶτο διπλῆν πλάνην. Ἐπλανᾶτο θεωρῶν ταπεινωτικὸν τὸ στάδιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεδείχθησαν καὶ διέπρεψαν τόσαι Ἑλληνικαὶ οἰκογένειαι ὄχι κατώτεραι τῆς ἰδικῆς του κατὰ τὴν εὐγένειαν· ἐπλανᾶτο φρονῶν, ὅτι ὁ μισθὸς τοῦ ὑπαλλήλου, ὁ πληρονόμενος ὑπὸ τοῦ κράτους, ἔχει τι τὸ ὑψηλότερον ἀπὸ τὴν ἐργασίαν καὶ τὰς ἀπολαβὰς τοῦ ἐμπορευομένου. Ἐπλανᾶτο ὅμως μεγαλειτέραν πλάνην νομίζων, ὅτι δὲν ἀπαιτοῦνται προσόντα πρὸς ἐπιτυχίαν εἰς τὸ στάδιον τοῦτο καὶ πρὸς ἀπόκτησιν δι᾽ αὐτοῦ τῆς ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας. Πολ-

λοὶ τὸ ἀκολουθοῦν, ἀλλὰ πόσοι κατωρθώνουν ν' ἀνυψώσουν τὴν κεφαλὴν ὑπεράνω τοῦ σωροῦ; Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο ὁ προβιβασμὸς δὲν γίνεται κατ' ἀρχαιότητα. Συνήθως οἱ ἐπιτυγχάνοντες θεωροῦνται ὡς τυχηροί. Ἀλλ' ἡ Τύχη μόνη δὲν ἀρκεῖ. Ἡ Τύχη περιφέρεται παντοῦ, παντοῦ σύρεται ὁ ποδόγυρός της. Κανεὶς δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι δὲν ἤκουσε ποτὲ διερχόμενον πλησίον του τὸν ἦχον τῆς διαβάσεώς του. Ἀλλὰ βαδίζει τόσον ὁρμητικῶς ἡ Τύχη, διέρχεται τόσον ταχέως, ὥστε οἱ πολλοὶ οὔτε κἂν ἀντιλαμβάνονται ὅτι διῆλθε καὶ παρῆλθε. Ὀλίγιστοι προφθάνουν ν' ἁπλώσουν ἐγκαίρως τὴν χεῖρα, ν' ἁρπάσουν τὴν ἄκραν τοῦ πέπλου της καὶ ν' ἀνακόψουν τὸν δρόμον τῆς Τύχης.

Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ. Ὁ θεῖός μου Βασίλειος Μελᾶς, μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀποφθεγμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα ἐποίκιλλε τὴν ὁμιλίαν του, συνείθιζε νὰ λέγῃ ὅτι νὰ κερδίσῃ τις χρήματα εἶναι εὔκολον· τὸ δύσκολον εἶναι νὰ τὰ διατηρήσῃ. Ὥστε λέγω καὶ πάλιν: ἡ Τύχη μόνη δὲν ἀρκεῖ. Απαιτεῖται ἀφοσίωσις εἰς τὴν ἐργασίαν, ἐπιμέλεια διηνεκής, ἀπαιτεῖται ἰδιοφυΐα περὶ τὸ συνδυάζειν ἐπιχειρήσεις, ἀπαιτεῖται ἡ ἀγάπη τοῦ χρήματος καὶ ἡ οἰκονομία, ἀπαιτεῖται πρὸ πάντων ἀκρίβεια περὶ τὰς συναλλαγὰς καὶ τιμιότης,— τιμιότης, ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν ἀποκτᾶται ἡ ἐμπιστοσύνη καὶ ἡ ὑπόληψις, αἱ κύριαι βάσεις τῆς διαρ-

κοῦς καὶ σταθερᾶς προόδου τοῦ ἐμπόρου. Χάρις εἰς τὰ τοιαῦτα προσόντα οἱ τότε εἰς τὴν 'Αγγλίαν ἐμπορευόμενοι Ἕλληνες ἐπέτυχαν — ὅσοι ἐπέτυχαν — καὶ ἀπέκτησαν θέσιν ἐξέχουσαν ἐντὸς τοῦ χάους τῆς ἐκεῖ ἐμπορικῆς κινήσεως. Οἱ δὲ ἀποτυχόντες; Οἱ ὑπάλληλοι, ὅσοι ἔζησαν καὶ ἀπέθαναν μισθωτοὶ εἰς τὰ γραφεῖα τῶν προϊσταμένων των; Οἱ μικροὶ μεσῖται, οἱ δῆθεν πλέον ἀνεξάρτητοι ἀλλ' ἀρκούμενοι ἐξ ἀνάγκης εἰς μόνον τὸν πορισμὸν τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου; Οἱ ἄλλοι, ὅσοι συνέπεσε νὰ συλλάβουν πρὸς στιγμὴν τὴν ἄκραν τοῦ πέπλου τῆς Τύχης; Διατί οἱ τοιοῦτοι δὲν ἀνυψώθησαν εἰς τοὺς ἀνωτέρους ὀρόφους τῆς κοινωνικῆς πυραμίδος; Μέμφονται ὅλοι τὴν Τύχην, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἔπταισεν ἡ Τύχη. Ἔπταισεν ἢ ἔλλειψις ἑνὸς ἢ ἄλλου ἐκ τῶν προσόντων, ὅσα ἀνέφερα ἢ καὶ ἀπεσιώπησα.

Ὡς παράδειγμα φέρω τὸν ἑαυτόν μου. Δὲν ἔχω δικαίωμα παραπόνου κατὰ τῆς Τύχης ἐὰν δὲν ἐπλούτησα. Εἶχα ἐξ ἀρχῆς τὴν ὑποστήριξιν, τὴν χειραγώγησιν καὶ τὴν ἀγάπην τῶν θείων μου. Τινὰ τῶν ἀναγκαίων προσόντων ἐπιτρέπεται νὰ εἴπω ὅτι δὲν μοῦ ἔλειπαν. 'Αλλὰ μοῦ ἔλειπαν ἄλλα. Μοῦ ἔλειπαν προπάντων ἡ ἐμπορικὴ ἰδιοφυΐα καὶ ὁ πόθος τοῦ πλούτου. Τὰ ὄνειρά μου δὲν ὑπερέβησάν ποτε τὴν ἀπόκτησιν ὑλικῆς ἀνεξαρτησίας ἐπαρκοῦς, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσω βίον ἄνετον, ἄνευ ἐπιδείξεως, ἀνάλογον

τῆς κοινωνικῆς θέσεως εἰς τὴν ὁποίαν ἔτυχεν ἐκ γενετῆς ν' ἀνήκω.

Εἰς μάτην ὁ καλός μου θεῖος ἔλεγε καὶ ἐπανελάμβανεν, ὅτι ὁ ἔμπορος καὶ εἰς τὸν ὕπνον του ἀκόμη μόνον διὰ τὰς ἐργασίας του πρέπει νὰ σκέπτεται. Ἐγώ, ἅμα ἐτελείωνεν ἡ ὥρα τοῦ γραφείου, περὶ παντὸς ἄλλου ἐσκεπτόμην ἢ περὶ ἐμπορίου. Εἰς μάτην ἔλεγεν, ὅτι θὰ χάσω τὴν ὑπόληψιν τῶν Χίων ἐμπόρων, — τοὺς ὁποίους κατ' ἐξοχὴν ἐτίμα ὡς ἐμπόρους, — ἐὰν μάθουν, ὅτι καταγίνομαι εἰς τὰ γράμματα! Ἐγώ, ἀναχωρῶν ἀπὸ τὸ γραφεῖον ἔκαμνα καθ' ὁδὸν στίχους. Δὲν ἤμην γεννημένος διὰ τὸ ἐμπόριον. Δὲν εἶχα τὴν τάσιν τοῦ θησαυρίζειν. Ὄχι ὅτι ἐσπατάλουν τὰ χρήματα, — ἀλλὰ δὲν τὰ ἐσεβόμην ὅσον ἔπρεπε. Ὁ θεῖός μου συχνάκις, βλέπων χωρὶς περισσεύματα τὸν λογαριασμόν μου εἰς τὰ βιβλία τοῦ καταστήματος, ἐξέφραζε τὴν ἀπορίαν ποῦ καὶ πῶς ἐξοδεύω τόσα. Ἡ ἀπορία του δὲν ὑπέκρυπτεν ἐπίπληξιν, διότι ἐγνώριζεν, ὅτι δὲν εἶχα νὰ κρύψω τίποτε. Οὔτε τότε, οὔτε καθ' ὅλην μου τὴν μετέπειτα ζωὴν εἶχα ἢ ἀπέκτησα κλίσεις πολυδαπάνους. Οὐδέποτε ὑπέπεσα εἰς πειρασμοὺς συνεπιφέροντας θυσίας χρηματικάς. Οὔτε πρὸς ἐπίδειξιν πέρα τῶν μέσων μου ἐδαπάνησά ποτε. Ἀλλὰ τὸ χρῆμα ἔφευγεν εὐκόλως εἰς μικρὰ ποσὰ ἀπὸ τὰ

δάκτυλά μου, τὰ δὲ μικρὰ συσσωρευόμενα διὰ τοῦ χρόνου γίνονται μεγάλα.

Ὁ Schoppenhauer λέγει, ὡς ἀξίωμα, ὅτι πᾶς φρόνιμος ἄνθρωπος πρέπει νὰ θέτῃ κατὰ μέρος τὸ ἕβδομον τοῦ ἐτησίου εἰσοδήματός του. Τοῦτο οὔτε ἐνόσῳ ἐμπορευόμην τὸ κατώρθωσα, οὔτε ἀφοῦ παρῄτησα τὸ ἐμπορικὸν στάδιον· ὥστε, κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου, δὲν περιλαμβάνομαι εἰς τοὺς φρονίμους. Περιορίζω τὴν φρόνησιν εἰς τὴν μὴ ὑπέρβασιν τοῦ εἰσοδήματός μου, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μένῃ ἀνέπαφον τὸ κεφάλαιον. Νομίζω δέ, ὅτι ἐὰν ἐπέλθῃ ἀπροσδόκητος ἐλάττωσις τοῦ εἰσοδήματος, θὰ τὴν ὑποφέρω εὐκόλως, καθόσον καὶ αἱ ἀτομικαί μου ἀνάγκαι εἶναι ὀλίγαι καὶ ἐπίδειξιν πλούτου ποτὲ δὲν ἐπεδίωξα. 'Αλλ' οἱ ἀγνοοῦντες τὰ κατ' ἐμὲ καὶ νομίζοντες, ὅτι ἐκ τοῦ περισσεύματος δαπανῶ εἰς πράγματα μὴ περιλαμβανόμενα εἰς ἀτομικὰς ἀνάγκας, μὲ καταλέγουν παρ' ἀξίαν μεταξὺ τῶν πλουσίων. Ἡ πλάνη των θὰ διαλυθῇ μετὰ τὸν θάνατόν μου. Τῆς πλάνης ὅμως ἴσως φέρω καὶ ἐγὼ τὴν εὐθύνην· ἄλλος συγγραφεὺς Ἄγγλος ἐχαρακτήρισεν ὡς ἀληθῶς πλούσιον τὸν ἔχοντα εἰσόδημα διπλάσιον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἡ κοινὴ γνώμη ἀποδίδει εἰς αὐτόν· διότι καὶ αἱ ἀξιώσεις τῶν περὶ αὐτὸν εἶναι τότε μικρότεραι, καὶ ὁ τρόπος τοῦ ζῆν, καθὼς καὶ πᾶσα γενναιοδωρία του, θεωρεῖται ἀνάλογος τῆς

ὑποτιθεμένης περιουσίας. Εἰς ἐμὲ συνέβη ἀκριβῶς τὸ ἐναντίον.

Ἐντούτοις ὁ θεῖός μου δὲν ἔπαυε προσπαθῶν νὰ μὲ καταστήσῃ ἔμπορον ἄξιον τοῦ ὀνόματος διὰ τῶν παραινέσεων καὶ τῶν ὁδηγιῶν του, ἐνίοτε δὲ καὶ διὰ τῶν σαρκασμῶν του κατὰ τῶν φιλολογικῶν μου κλίσεων. Καὶ οὔτε περιωρίζετο εἰς τοῦτο ἡ πρὸς ἐμὲ στοργή του· ἐπροσπάθει συγχρόνως νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς τὸν ἀνεψιόν του τὴν ἀγάπην τῶν χρημάτων διὰ τῆς ἀποκτήσεως χρημάτων. Ἐκτὸς τῆς ἀντιμισθίας μου, ἡ ὁποία ηὔξανεν ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος, μὲ ὡδήγει καὶ μ' ἐβοήθει ὑλικῶς πρὸς συνδυασμὸν μικρῶν ἐπιχειρήσεων. Ὁ σκοπὸς καὶ ἡ ἐπιθυμία του ἦτο νὰ σχηματίσω πυρῆνα μικροῦ κεφαλαίου. Ἴσως ἀπέβλεπε συγχρόνως εἰς τὸ νὰ μάθω διὰ τῆς πείρας μὲ πόσην δυσκολίαν κερδίζονται τὰ χρήματα, — μάθημα, τοῦ ὁποίου ἡ ἔλλειψις ἐνέπνεεν εἰς τὸν νεαρὸν ἐκεῖνον φίλον μου τὴν ἡρωϊκὴν ἀπόφασιν «νὰ γείνῃ ἔμπορος!» Εἶχα τὴν τύχην ν' ἀρχίσω τὸ ἐμπορικὸν στάδιον ὑπὸ οἰωνοὺς τόσον ἐξαιρετικῶς εὐμενεῖς, εἶχα τὴν ἀγάπην καὶ τὴν βοήθειαν τοῦ θείου μου, καὶ ὅμως δέκα ὅλα ἔτη ἐπέρασαν μέχρις οὗ τὸ μικρόν μου κεφάλαιον ἀνέλθῃ εἰς τὸ ποσὸν χιλίων λιρῶν!

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1854 διελύθη ἡ μετὰ τοῦ ἐν Ὀδησσῷ οἴκου τῶν Μαύρων ἑταιρεία καὶ

οἱ θεῖοι μου ἀνήγγειλαν δι' ἐγκυκλίου, ὅτι ἐξακολουθοῦν μόνοι τὰς ἐργασίας τοῦ εἰς Λονδῖνον καταστήματος. Τὴν δὲ 1ην Μαρτίου 1857 διὰ νέας ἐγκυκλίου ἀνήγγειλαν τὴν ἵδρυσιν δύο προσθέτων καταστημάτων, τοῦ μὲν εἰς Γαλάζιον ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ νεωτέρου τῶν ἀδελφῶν Μιχαήλ, τοῦ δὲ εἰς Μασσαλίαν. Τοῦ τελευταίου τούτου ἡ διεύθυνσις ἀνετίθετο εἰς τὸν θεῖον μου Κωνσταντῖνον μετὰ τοῦ θείου μου Λέοντος, προτιμήσαντος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Λονδῖνον, χάριν τοῦ μεσημβρινωτέρου κλίματος τῆς Μασσαλίας. Ὥστε ὁ θεῖός μου Βασίλειος ἔμενε μόνος εἰς τὸ Λονδῖνον.

Τότε ἔγεινε μέγα βῆμα προόδου εἰς τὸ ἐμπορικόν μου στάδιον. Προσελήφθην, πέμπτος ἐγώ, εἰς τὴν ἑταιρείαν τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν, τὸν δὲ Ἰούνιον τοῦ ἰδίου ἔτους ἀνηγγέλθη, ὅτι θὰ ὑπογράφω δι' ἐπιτροπικῆς τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ καταστήματος. Ἤμην τότε 22 ἐτῶν. Αἱ ὑποθέσεις τοῦ καταστήματος ἐβάδιζαν κανονικῶς, ἀλλὰ τὰ πρῶτα ἔτη δὲν ἦσαν περίοδος μεγάλων κερδῶν. Χάρις εἰς τὸ μικρόν μου μερίδιον, ὡς ἑταίρου, τὸ κεφάλαιόν μου ἐπαχύνετο βαθμηδόν, ἀλλὰ δὲν ἔπασχεν ἀπὸ ὑπερτροφίαν. Ἦλθαν ὅμως ἐπὶ τέλους ἔτη καρποφορώτερα καὶ κατὰ τὸ 1866 ἠδυνάμην ὁπωσδήποτε νὰ λογισθῶ ὡς μικρὸς κεφαλαιοῦχος. Τὴν 1ην Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους ἐκείνου ἀνεκοινώθη δι' ἐγκυκλίου ὅτι ἀποτελῶ-

μέρος τῆς ἑταιρείας. Τὸ ὄνομά μου συνεχωνεύθη οὕτως εἰς τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ καταστήματος:

Ἀλλὰ δὲν εἶχα οὔτε ἠδυνάμην νὰ ἔχω τὴν ἀξίωσιν νὰ προστεθῇ τὸ ὄνομά μου εἰς τὴν ἑταιρικὴν ἐπωνυμίαν. Ἦτο ἤδη μεγάλη δι' ἐμὲ ἡ τιμὴ ὅτι ἐγινόμην, τρόπον τινά, εἷς ἐκ τῶν θείων μου κ' ἐγώ. Ἐκτὸς δὲ τούτου, — δύναμαι τώρα νὰ τὸ ὁμολογήσω — ἐθεώρουν πάντοτε ὡς παροδικὸν τὸ ἐμπορικόν μου στάδιον καὶ δὲν περιώριζα τὴν φιλοδοξίαν μου εἰς τὸ νὰ καταστήσω τὸ ὄνομά μου γνωστὸν εἰς τὸν ἐμπορικὸν κόσμον. Ἀπ' ἐναντίας, ἔτρεφα τὴν μυστικὴν φιλοδοξίαν νὰ γείνῃ γνωστὸν διὰ τῶν γραμμάτων εἰς κύκλον εὐρύτερον καὶ κατὰ τρόπον διαρκέστερον.

Τὰ μετὰ τὸ 1866 ἔτη ἦσαν περίοδος ἐπικερδῶν ἐπιχειρήσεων, ὅτε δὲ κατὰ τὸ 1876, δηλαδὴ εἴκοσι καὶ τέσσαρα ἔτη ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς μου εἰς τὸ Λονδῖνον, διελύθη ἡ ἐμπορικὴ ἑταιρεία καὶ ἀπεσύρθην ὁριστικῶς ἀπὸ τὸ ἐμπόριον, ἠδυνάμην νὰ λογισθῶ ὑλικῶς ἀνεξάρτητος.

Ἰδοὺ αἱ οἰκονομικαί μου ἐξομολογήσεις. Προτρέχω καὶ πάλιν τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς, ἀλλὰ δὲν σκοπεύω νὰ ἐπανέλθω εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο.

Οἱ θεῖοι μου ἐμπορεύοντο κυρίως τὰ σιτηρά, εἰσάγοντες δι' ἱστιοφόρων φορτία ἀλλεπάλληλα ἀπὸ τὸν Δούναβιν καὶ ἀπὸ τὴν μεσημβρινὴν Ῥωσσίαν.

Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἡ ἐξ 'Αμερικῆς ἢ Αὐστραλίας εἰσαγωγὴ ἦτο πολὺ μετρία, ἀπὸ δὲ τὰς 'Ινδίας δὲν ἐξήγοντο ποσῶς σιτηρά. Σιτοβολὼν τῆς 'Αγγλίας ἦτο ἡ 'Ρωσσία καὶ αἱ Παραδουνάβειοι ἡγεμονίαι. Τὸ ἐμπόριον τοῦτο μετήρχοντο τὰ 'Ελληνικὰ καταστήματα τοῦ Λονδίνου, ἐκτὸς ὀλίγων, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐπεκτείνει τὰς σχέσεις των καὶ ἱδρύσει ὑποκαταστήματα εἰς τὰς 'Ινδίας καὶ εἰς αὐτὴν τὴν 'Αμερικήν.

Ἦσαν τότε εἰς τὸ Λονδῖνον ὑπὲρ τοὺς πεντήκοντα μεγάλοι καὶ στερεοὶ ἐμπορικοὶ οἶκοι. Καίτοι ἐντελῶς ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων, συναπετέλουν ὅμως ἓν σύνολον. 'Εγνωρίζοντο καὶ ἐτιμῶντο ὡς 'Ελληνικοί, καὶ ἐτίμων ἀληθῶς τὸ 'Ελληνικὸν ὄνομα. 'Επρώτευε μεταξὺ αὐτῶν διὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἐπιβολὴν ὁ οἶκος 'Αδελφῶν 'Ράλλη. Ὁ ἱδρυτὴς καὶ ἀρχηγός του, ὁ σιὸρ Παντιᾶς ἐθεωρεῖτο καὶ ἦτο ὁ προεστὼς τῆς 'Ελληνικῆς τοῦ Λονδίνου κοινότητος. Εἰς πᾶσαν περίστασιν, εἴτε περὶ εἰσφορῶν ἐπρόκειτο εἴτε περὶ οἱασδήποτε ἀπὸ κοινοῦ ἐνεργείας, οἱ λοιποὶ ὅλοι ἐπερίμεναν νὰ μάθουν τί θὰ εἴπῃ ἢ τί θὰ κάμῃ ὁ Σιὸρ Παντιᾶς διὰ ν' ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμά του. Οἱ φιλοσκώμμονες τὸν ἀπεκάλουν Δία. «Τὸ λέγει ὁ Ζεύς!» 'Αλλ' ὑπέκυπταν καὶ οἱ τοιοῦτοι πάντοτε εἰς τὴν ὑπεροχήν, τὴν ὁποίαν ἐπαξίως ἐξήσκει ἐπὶ ὅλης τῆς κοινό-

τητος. Ἐννοεῖται, ὅτι ἐντὸς τοῦ καταστήματός του ἐκυριάρχει ὡς μονάρχης ἀπόλυτος, — καὶ δικαίως· διότι εἰς αὐτὸν ὠφείλετο ὁ θαυμάσιος ὀργανισμὸς καὶ ἡ καταπληκτικὴ πρόοδός του. Ὁ θεῖός μου Βασίλειος τὸν ἠρώτησε μίαν ἡμέραν πῶς συνετελέσθη ἡ τοιαύτη πρόοδος; — « Ἁπλούστατα, ἀπεκρίθη ἐκεῖνος μειδιῶν. Ἡ προσπάθειά μου ἦτο πάντοτε νὰ εὑρίσκω καὶ νὰ προσλαμβάνω τιμίους καὶ ἱκανοὺς συνεργάτας καὶ νὰ τοὺς κάμνω νὰ κερδίζουν ἓν διὰ τὸν ἑαυτόν των καὶ δύο διὰ τὸ κατάστημα». Πράγματι, πολλοὶ ὑπηρετήσαντες εἰς τὸ κατάστημα ἐκεῖνο, ἰδίως κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη, ἐσχημάτισαν περιουσίας μεγάλας, ἐντίμως ἀποκτηθείσας. Πολλοὶ ξένοι καὶ Ἕλληνες, ἱδρύσαντες κατόπιν ἰδικά των καταστήματα, ἤρχισαν ὡς ὑπάλληλοι τοῦ οἴκου τῶν Ἀδελφῶν Ῥάλλη· προπάντων Ἕλληνες· διότι καὶ τότε καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἱδρυτοῦ, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀνεψιοῦ καὶ διαδόχου του, τοῦ Στεφάνου Ῥάλλη, τοῦ δώσαντος εἰς τὸ κατάστημα νέον ὀργανισμὸν ἀνάλογον πρὸς τὰς μεταβληθείσας περιστάσεις τοῦ παγκοσμίου ἐμπορίου, προσλαμβάνονται κατὰ προτίμησιν Ἕλληνες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του. Τοῦτο δὲ ὄχι ἐξ ἁπλοῦ πατριωτισμοῦ, ἀλλὰ διότι οἱ Ἕλληνες ἀναδεικνύονται ὡς ἱκανώτεροι καὶ ὡς μᾶλλον ἀφοσιούμενοι εἰς τὰ συμφέροντα τοῦ οἴκου, ὁ ὁποῖος

τρόπον τινὰ τοὺς υἱοθετεῖ. Καὶ σήμερον ἔτι πολλοὶ νέοι Ἕλληνες εὑρίσκουν στάδιον ἐργασίας καὶ προόδου εἰς τὸ ὄντως εὐεργετικὸν κατάστημα τῶν Ἀδελφῶν Ῥάλλη.

Ἐκτὸς τῆς ἀτομικῆς ἀξίας τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ τοῦ διαδόχου του, καὶ ἐκτὸς τοῦ ὄγκου τοῦ καταστήματος, ἐπεξηγεῖ τὴν ἐπιβολήν του καὶ ἡ Χιακὴ καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας Ράλλη. Οἱ Χῖοι ἀπετέλουν τὴν πλειοψηφίαν τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων τοῦ Λονδίνου. Τὰ περισσότερα καταστήματα ἦσαν Χιακά. Μεταξὺ δὲ τῶν Ἑλλήνων τοὺς Χίους ἐξαιρετικῶς χαρακτηρίζει ἡ συνοχὴ καὶ ἡ πειθαρχία των. Τὸ Χιακὸν στοιχεῖον, ὑπερέχον κατὰ τὸν ἀριθμόν, ἐπεβάλλετο καὶ διὰ τῆς ἑνώσεώς του, ἐπέβαλε δὲ καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας τὴν ἀναγνώρισιν, ὡς ἀρχηγοῦ, ἐκείνου εἰς τὸν ὁποῖον ἀπέδιδεν εὐλόγως τὰ πρωτεῖα. Τόση μάλιστα ἦτο ἡ τοιαύτη ὑπεροχὴ τῶν Χίων, ὄχι μόνον εἰς τὸ Λονδῖνον ἀλλὰ καὶ μεταξὺ ἄλλων εἰς τὰ ξένα ἐμπορικῶν κοινοτήτων, ὥστε ἐκτὸς τοῦ κοινοῦ ἀπέναντι τῶν ξένων χαρακτηρισμοῦ των ὡς Ἑλλήνων, τὰ μέλη ἑκάστης κοινότητος διεκρίνοντο ὡς Χῖοι καὶ μὴ Χῖοι. Παρεδέχοντο δὲ καὶ οἱ ἐξ ἄλλων διαφόρων Ἑλληνικῶν μερῶν προερχόμενοι τὴν διάκρισιν, καὶ ἐδέχοντο νὰ χαρακτηρίζωνται ὡς μὴ Χῖοι.

Ἀλλὰ ἐντὸς τῶν ἐμπορικῶν ἐκείνων κύκλων,

μεταξὺ καὶ Χίων καὶ μὴ Χίων ἐπεκράτει ἡ ἱεραρχία τοῦ πλούτου. Ἀναλόγως τῆς πραγματικῆς ἢ ὑποτιθεμένης περιουσίας τῶν καταστημάτων ἐκανονίζετο καὶ ἡ ἐκτίμησις τῆς κοινωνικῆς θέσεως τῶν ἀποτελούντων τὸ κατάστημα ἑταίρων. Οὕτως εἰς τὸν κατάλογον τῶν μελῶν τῆς Ἀδελφότητος, τὸν κατ' ἔτος ἐκτυπούμενον προκειμένου περὶ συνελεύσεως τῶν μελῶν καὶ περὶ ἐκλογῆς νέων ἐπιτρόπων τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν τῆς κοινότητος δὲν κατελέγοντο κατ' ἀλφαβητικὴν σειράν, ἀλλ' ἀναλόγως τῆς σημασίας τῶν καταστημάτων· δηλαδὴ πρῶτοι οἱ Ἀδελφοὶ Ράλλη, κατόπιν οἱ μετ' αὐτοὺς πλουσιώτεροι καὶ οὕτως ἐφεξῆς μέχρι τῶν ταπεινοτέρων. Καὶ εἰς τὸν ἐτησίως ἐκτυπούμενον κατάλογον τῶν εἰσφορῶν πρὸς συντήρησιν τῆς ἐκκλησίας ἡ ἰδία τάξις ἐτηρεῖτο. Ἐννοεῖται ὅμως, ὅτι τὸ ποσὸν ἑκάστης εἰσφορᾶς ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὴν βαθμολόγησιν τοῦ ἄλλου ὀνομαστικοῦ καταλόγου. Ὅτε μετά τινα ἔτη ἦλθεν ἡ σειρά μου, ὡς ἑταίρου τοῦ καταστήματος, νὰ ἐκλεχθῶ μέλος, λόγῳ δὲ ἡλικίας καὶ πρόεδρος τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς τῆς Ἀδελφότητος, συνέλαβα τὴν ἐπαναστατικὴν ἰδέαν τῆς ἰσοπεδώσεως τῶν μελῶν, διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς ἀλφαβητικῆς κατάξεως τῶν ὀνομάτων καὶ εἰς τοὺς δύο καταλόγους. Ἐννοεῖται, ὅτι πρὸς τοῦτο ἐζήτησα καὶ ἔλαβα τὴν συγκατάθεσιν τοῦ Στεφάνου

Ῥάλλη. Ἄλλως, οὔτε ἐγὼ ἤθελα τολμήσει νὰ προτείνω, οὔτε ἡ Συνέλευσις ἤθελεν ἐγκρίνει τὸ δημοκρατικόν μου πραξικόπημα.

Ἡ τοιαύτη βαθμολόγησις, ἀναλόγως τῆς ἀποκτηθείσης περιουσίας, δὲν εἶναι ἀπορίας ἀξία, δοθέντος ὅτι ἐντὸς κοινωνίας ἐπιδιδομένης ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀπόκτησιν πλούτου, εἶναι φυσικὸν μεταξὺ τῶν ἀτόμων νὰ μὴ ἐπικρατῇ διάκρισις ἄλλη. Τὸ ἄτοπον εἶναι — ἀλλὰ τοῦτο δὲν παρατηρεῖται εἰς μόνας τὰς ἐμπορικὰς κοινωνίας, οὔτε ἦτο ἰδιάζον χαρακτηριστικον τῆς ἑλληνικῆς ἀποικίας τοῦ Λονδίνου — τὸ ἄτοπον εἶναι, ὅτι ἡ ἐκτίμησις τοῦ πλούτου ἐκδηλοῦται ὄχι μόνον διὰ τῆς ἐπιδείξεως σεβασμοῦ πρὸς τοὺς πλουσιωτέρους, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς μόλις ὑποκρυπτομένης περιφρονήσεως πρὸς τοὺς μὴ ἀποκτήσαντας χρήματα. Ἡ ψυχρότης τῆς δεξιώσεώς των, τὸ προσφερόμενον εἰς τοὺς τοιούτους κάθισμα, ὁ τόνος αὐτὸς τῆς φωνῆς καὶ ἡ χρῆσις ἐνίοτε τοῦ ἑνικοῦ Σὺ ἀντὶ τοῦ πληθυντικοῦ, ἐμαρτύρουν τὴν τοιαύτην περιφρόνησιν. Δὲν λέγω, ὅτι τὸ σφᾶλμα ἦτο γενικόν, ἀλλὰ πολλάκις συνέπεσε νὰ τὸ παρατηρήσω μετὰ κρυφίας ἀγανακτήσεως. Ἔπταιαν βεβαίως καὶ οἱ ἀποδεχόμενοι ταπεινῶς τὰς τοιαύτας ἐνδείξεις ὑπεροχῆς καὶ ὑπεροψίας. Ὁ ἔχων τὴν συναίσθησιν τῆς ἀξιοπρεπείας του κρατεῖ τὴν κεφαλὴν ὑψηλὰ καὶ δὲν ἀνέχεται ποδοπατήματα.

Ἄλλως, οἱ τυχόντες ἀγωγῆς ἀποφεύγουν ἢ ὑποκρύπτουν τὴν ἔπαρσιν τοῦ πλούτου καὶ μένουν πάντοτε εὐγενεῖς καὶ προσηνεῖς. Ἐγνώρισα καὶ τοιούτους ὄχι ὀλίγους εἰς τὸ Λονδῖνον. Πρὸς τιμὴν δὲ τῶν ἐκεῖ ἐμπόρων, ἐν γένει, δύναμαι νὰ προσθέσω, ὅτι πολλάκις εἶδα παραδείγματα γενναιότητος πρὸς ὑποστήριξιν ἢ ἀνόρθωσιν ἀτυχησάντων φίλων ἢ συγγενῶν.

Ἀντὶ τῶν πολλῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων, ὅσα τότε ἤκμαζαν, οὔτε τὸ δέκατον δύναταί τις σήμερον ν' ἀριθμήσῃ εἰς τὸ Λονδῖνον. Τῶν ἄλλων τὴν διάλυσιν ἐπέφερεν ἐν μέρει ὁ θάνατος τῶν ἱδρυτῶν καὶ ἡ εὐπορία τῶν κληρονόμων των, μὴ ἐχόντων πλέον ἀνάγκην νὰ ἐργάζωνται. Ἐν μέρει τὴν ἐπέφερε καὶ ἡ ὀλεθρία ἕξις τοῦ παίζειν εἰς τὸ χρηματιστήριον, ὅπου τόσοι εὐκόλως κερδίζονται καὶ ἔτι εὐκολώτερον χάνονται περιουσίαι. Ἀλλ' ἡ κυρία αἰτία τῆς ἐξαφανίσεως τῶν ἐμπορικῶν ἐκείνων οἴκων εἶναι ἡ ἐπελθοῦσα ἔκτοτε μεταβολὴ εἰς τὸ ἐμπόριον. Πρὸ ἡμίσεως αἰῶνος ὁ ἠλεκτρικὸς τηλέγραφος καὶ τὸ τηλέφωνον δὲν ἔφεραν εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν διὰ στιγμιαίας συνεννοήσεως τὰς πλέον ἀπεχούσας χώρας· τὰ φορτηγὰ ἀτμόπλοια ἦσαν σπάνια· τὰ ἐμπορεύματα ἐφορτόνοντο ἐπὶ ἱστιοφόρων πλοίων καὶ παρήρχοντο μῆνες μέχρις οὗ φθάσουν εἰς τὸν λιμένα τῆς καταναλώσεως. Εἰς τὸ διάστημα τοῦτο

οἱ κάτοχοι τῶν φορτίων εἶχαν τὸν καιρὸν νὰ κερδοσκοπήσουν παρακολουθοῦντες τὰς διακυμάνσεις τῆς ἀγορᾶς. Τότε οἱ ἔμποροι ἐβασίζοντο εἰς τὰ κεφάλαιά των καὶ εἰς τὰς πιστώσεις τῶν ἀνταποκριτῶν των· ὥστε αἱ ἐργασίαι ἦσαν πλέον περιωρισμέναι, ἀλλὰ καὶ οἱ κίνδυνοι ὀλιγώτεροι, οἱ δὲ ἔμποροι συντηρητικώτεροι.

Σήμερον ἡ αὔξησις τοῦ παγκοσμίου πλούτου ἐπέφερε τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν Τραπεζῶν· αἱ Τράπεζαι συγκεντρώνουν κεφάλαια μέγιστα, τὰ ὁποῖα δὲν συμφέρει νὰ μένουν νεκρά· παρέχονται λοιπὸν εὐκόλως εἰς τοὺς μὴ ἔχοντας ἴδια κεφάλαια. Τοιουτοτρόπως ὁ κύκλος τῶν συναλλαγῶν ηὔξησε τεραστίως καὶ δὲν εἶναι εὔκολος ὁ συναγωνισμὸς μεταξὺ τῶν ἐργαζομένων μὲ τὰ ἰδικά των περιωρισμένα κεφάλαια καὶ τῶν διαχειριζομένων ξένα χρήματα. Ἐξ ἄλλου, αἱ σχέσεις μεταξὺ ζητήσεως καὶ καταναλώσεως μετεβλήθησαν ἕνεκα τῶν εὐκολιῶν τῆς συνεννοήσεως καὶ τῆς συγκοινωνίας, καὶ δὲν ἔχει ὅσην ἄλλοτε σημασίαν ἡ μεσολάβησις τοῦ ἐμπόρου. Σήμερον δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι τὸ ἐμπόριον ἀποβλέπει κυρίως εἰς τὴν ἀπόκτησιν μικροῦ κέρδους ἀπὸ ἐπιχειρήσεις μεγάλας καὶ ταχείας, συνεχῶς ἐπαναλαμβανομένας. Οἱ ὀλίγοι ὅσοι ἐπέτυχαν νὰ ἐφαρμόσουν εἰς τὰς ἐργασίας των νέον ὀργανισμόν, ἐξακολουθοῦν νὰ ἐμπορεύωνται ἐπωφελῶς.

Ἀλλὰ τὸ παλαιὸν Ἑλληνικὸν ἐμπόριον δὲν ὑφίσταται πλέον καὶ οἱ παλαιοὶ ἐκεῖνοι οἶκοι, ὅπου νέαι γενεαὶ ἐμπόρων εὕρισκαν ἀλληλοδιαδόχως στάδιον, διελύθησαν πρὸς ζημίαν ἐθνικήν. Συνέπεια δὲ εἶναι ἡ πρόσθετος ἐθνικὴ ζημία, ὅτι οἱ περισσότεροι τῶν ἀπογόνων τῶν ἐμπόρων ἐκείνων κινδυνεύουν νὰ χάσουν τὴν ἐθνικότητά των.

Πῶς προῆλθε τοῦτο; Τίνες φέρουν τὴν εὐθύνην;

Πρὸ ὀλίγου ἀνέφερα καὶ πάλιν περὶ τῆς Ἐκκλησίας Πρώτη φροντὶς τῶν ἐγκατασταθέντων εἰς τὸ Λονδῖνον Ἑλλήνων, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων ἐν γένει Ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, ὑπῆρξεν ἡ ἀνέγερσις ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία ἦτο καὶ εἶναι τὸ σύμβολον τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος, — τῆς πατρίδος Περὶ αὐτὴν συνδέονται καὶ συνενοῦνται οἱ ξενιτευμένοι Ἕλληνες, ὅσον καὶ ἂν τοὺς χωρίζῃ ἐνίοτε ἡ πρὸς τὸ ἐρίζειν ὀλεθρία κληρονομικὴ τάσις. Ὁ φατριασμός, τὸ κόμμα, ἰδοὺ τὸ μέγα ἐθνικόν μας ἐλάττωμα! Δὲν ἐνθυμοῦμαι εἰς ποίαν πόλιν τῆς Εὐρώπης Ἕλλην διερχόμενος ἠρώτησε τὸν Ἕλληνα πρόξενον: — «Εἶσθε καὶ ἐδῶ διῃρημένοι εἰς κόμματα; — Ἀτυχῶς ναί, ἀπεκρίθη ὁ πρόξενος. — Πόσα κόμματα; — Δύο. — Καὶ εἶσθε πολλοὶ ἐδῶ; — Εἴμεθα δύο μόνοι».

Τοῦ κακοῦ τούτου δὲν ἔμεινεν ἐντελῶς ἀπηλλαγμένη ἡ Ἑλληνικὴ κοινότης τοῦ Λονδίνου, ἀλλ'

αἱ διαιρέσεις καὶ ἔριδες ἦσαν παροδικαί, χάρις εἰς τὴν διαρκῆ ἐπιβολὴν τοῦ ἐξέχοντος οἴκου τῶν 'Αδελφῶν Ράλλη καὶ τὴν ἐπικρατήσασαν πειθαρχίαν.

'Αλλὰ ἡ ἐκλογὴ τοῦ πρώτου της ἱερέως ἦτο ἀτυχεστάτη. Τὰ τοῦ βίου του ἀπεκαλύφθησαν μετὰ τὸν θάνατόν του, ἀλλ' ἡ ἀμάθειά του καὶ ἡ ταπεινότης τοῦ χαρακτῆρος του ἦσαν καταφανεῖς καὶ ἐνόσῳ ἔζη. 'Εν τούτοις κατώρθωσεν, ἐξευμενίζων διὰ τῆς κολακείας τὰς ἡλικιωμένας ἰδίως 'Ελληνίδας, νὰ μὴ διωχθῇ ἐπὶ τόσα ἔτη ἀπὸ τὴν θέσιν, τῆς ὁποίας ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἦτο ἀνάξιος. 'Αλλ' ἦτο δυνατὸν τοιοῦτος ἱερεὺς νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς τὴν νεωτέραν γενεὰν τὸ σέβας πρὸς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα, αὐτὸς ὁ διπλοῦς ἀντιπρόσωπος των; Δυστυχῶς μετήρχετο καὶ τὸν οἰκοδιδάσκαλον, ὁ δὲ συνάδελφός του, ὁ μόνος τότε ἄλλος διδάσκαλος, ὁ καὶ 'Αναγνώστης τῆς 'Εκκλησίας, μολονότι κατὰ τὰ ἤθη κοσμιώτερος, ἴσως δὲν ἦτο ὅμως κατὰ τὰ λοιπὰ καλλίτερος τοῦ ἱερέως Κατόπιν ἦλθαν εἰς τὸ Λονδῖνον καὶ ἱερεῖς ἀνωτέρας περιωπῆς καὶ διδάσκαλοι πλέον ἐγγράμματοι. 'Ιδίως ἀνύψωσε τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα ὁ 'Ιωάννης Βαλέττας, ἐπιβληθεὶς εἰς τὴν κοινότητα διὰ τῆς ἀξιοπρεπείας του, τιμηθεὶς δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Ἄγγλων διὰ τὴν ἑλληνομάθειάν του 'Η ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του ἱδρυθεῖσα εἰς τὸ Λονδῖνον

Ἑλληνικὴ σχολὴ δὲν ἀνεδείχθη μακρόβιος. Ἀλλ' οἱ Ἑλληνόπαιδες, ὅσοι ἐμαθήτευσαν ἐκεῖ, ἐδιδάχθησαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἤντλησαν Ἑλληνικὸν φρόνημα πολὺ περισσότερον ἢ οἱ προγενέστεροι καὶ οἱ μετ' αὐτοὺς υἱοὶ τῶν ἐν Λονδίνῳ Ἑλλήνων. Τὸ κακὸν ὅμως εἶχεν ἤδη συντελεσθῆ. Ὁ πρῶτος ἱερεὺς καὶ ὁ πρῶτος διδάσκαλος δὲν μετέδωκαν, οὔτε ἠδύναντο νὰ μεταδώσουν, εἰς τὴν πρώτην γενεὰν τῶν ἐκεῖ γεννηθέντων Ἑλλήνων αἴσθημα ὑπερηφανείας διὰ τὴν Ἑλληνικὴν καταγωγήν των.

Τὸ κακὸν δὲν ἦτο μόνον τοῦτο. Τὸ χειρότερον ἦτο, ὅτι καὶ οἱ γονεῖς αὐτοὶ δὲν ἐφρόντισαν ἢ δὲν ἐγνώριζαν πῶς ν' ἀναθρέψουν τὰ τέκνα των ἑλληνοπρεπῶς καὶ ὡς γνησίους Ἕλληνας. Μετοικήσαντες οἱ περισσότεροι εἰς τὴν Ἀγγλίαν μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὴν μακρὰν περίοδον τῶν κοινῶν ταλαιπωριῶν, ἐθαμβώθησαν ἀπὸ τὴν λάμψιν τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου μετεφυτεύθησαν. Τὸν πολιτισμὸν ὅμως τοῦτον ἐξεπροσώπουν εἰς τὰ ὄμματά των οἱ μεσῖται καὶ οἱ ὑπάλληλοι, ὅσους ἔβλεπαν εἰς τὰ γραφεῖα των, καὶ αἱ ὑπηρέτριαι εἰς τὰς ὁποίας ἐνεπιστεύοντο τὴν ἐπὶ τὸ ἀγγλικώτερον ἀνατροφὴν τῶν τέκνων των. Σχέσεις μετ' Ἄγγλων ἀνωτέρας περιωπῆς δὲν ἦτο εὔκολον νὰ συνάψουν. Ὁ φόβος των ἦτο μὴ δώσουν ἀφορμὴν περιφρονητικῶν ἐπικρίσεων εἰς τοὺς ὑπη-

ρέτας των, ὡς μὴ συμμορφούμενοι πρὸς τὰ Ἀγγλικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα. Τὰ τέκνα των, κατὰ τὴν Ἀγγλικὴν συνήθειαν, διήρχοντο ὅλην τὴν ἡμέραν εἰς τὸ ὑπερῷον μὲ τὰς τροφούς των, αἱ ὁποῖαι ἐξ ἐγωϊσμοῦ πατριωτικοῦ δὲν ἀπέκρυπταν τὴν περιφρόνησίν των πρὸς πᾶν ὅ,τι ξενικόν. Ἐκεῖ τὰ τέκνα ὡς πρώτην καὶ μόνην γλῶσσαν ἐμάνθαναν ἐξ ἀνάγκης τὴν Ἀγγλικήν. Οἱ γονεῖς, διὰ νὰ συνεννοῶνται ἀκόπως μὲ τὰ τέκνα των, ἀπέμαθαν νὰ ὁμιλοῦν πρὸς αὐτὰ τὴν γλῶσσάν των καὶ κατέφυγαν εἰς τὴν Ἀγγλικήν, τὴν ὁποίαν ἀτελῶς ἐγνώριζαν καὶ ἀτελέστερα ἐπρόφεραν, πρὸς αὔξησιν τῆς περιφρονήσεως τῶν τροφῶν, περιφρονήσεως, τὴν ὁποίαν μετέδιδαν καὶ εἰς τὰ τέκνα. Καὶ οὕτω ὑπεβοήθουν ἄκοντες οἱ γονεῖς τὸ ἔργον τοῦ πρώτου ἱερέως καὶ τοῦ πρώτου Ἕλληνος διδασκάλου των.

Ἰδοὺ πῶς ἀνετράφη ἡ πρώτη γενεὰ τῶν εἰς τὸ Λονδῖνον γεννηθέντων Ἑλλήνων. Ἀλλ' ὁπωςδήποτε, ἡ γενεὰ ἐκείνη ἐξηκολούθει νὰ ἐννοῇ καὶ νὰ ὁμιλῇ τὴν Ἑλληνικὴν μὲ τοὺς γονεῖς της, ἔστω καὶ μὲ Ἀγγλικὴν προφορὰν καὶ μὲ ἀγγλισμοὺς εἰς τὰς ἐκφράσεις. Τί συνέβη ὅμως ἔκτοτε; Οἱ νέοι καὶ αἱ νέαι τῆς νέας γενεᾶς ἀπετέλεσαν τὰ νέα συνοικέσια. Μεταξύ των λαλοῦν Ἀγγλιστί. Μετὰ τὸν θάνατον τῶν γονέων των δὲν ἔχουν πλέον ἀφορμὴν νὰ ὁμιλοῦν τὴν Ἑλληνικήν, ἡ ὁποία κατέστη ξένη εἰς τὰ τέ-

κνα των. Ἡ Ἐκκλησία μένει εἰσέτι ὡς σημεῖον ἑνώσεως καὶ σύμβολον τῆς καταγωγῆς των. Ἀλλὰ βαθμηδὸν ἐκλείπει τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐθνισμοῦ των: ἡ γλῶσσα. Δὲν ἔγειναν ἀκόμη Ἄγγλοι, ἴσως διότι οἱ Ἄγγλοι δὲν τοὺς παραδέχονται ἀκόμη ὡς τοιούτους. Τοὺς ἀποκαλοῦν Ἕλληνας τοῦ Λονδίνου (London Greeks). Βαθμηδὸν θ' ἀπορροφηθοῦν ἀπὸ τὸν ὠκεανὸν τοῦ μεγάλου Ἀγγλικοῦ ἔθνους καὶ τὰ ὀνόματά των μόνα θὰ μαρτυροῦν τὴν Ἑλληνικὴν καταγωγήν των.

Τοῦτο δὲν θὰ συνέβαινε, ἢ τουλάχιστον θὰ ἐπεβραδύνετο, ἐὰν τὸ Ἑλληνικὸν ἐμπόριον ἐξηκολούθει ν' ἀκμάζῃ εἰς τὸ Λονδῖνον καθὼς ἄλλοτε, ἐὰν ἐξηκολούθουν αἱ σχέσεις τῶν ἐκεῖ ἐμπορικῶν οἴκων μετὰ τῶν ἀνταποκριτῶν των εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην, καὶ ἐὰν ἡ Ἑλληνικὴ ἀποικία ἀνενεοῦτο διὰ νέων μετοίκων. Περιουσίαι Ἑλληνικαὶ μένουν εἰσέτι πολλαὶ καὶ μεγάλαι, καὶ εὐποροῦν πολλαὶ οἰκογένειαι τῶν ἐν Λονδίνῳ Ἑλλήνων. Ἀλλὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐμπορίου ἡ ἀκμὴ παρῆλθε. Μανθάνω εὐχαρίστως, ὅτι τέκνα τινὰ τῶν οἰκογενειῶν τούτων διαπρέπουν εἰς Ἀγγλικὰς σχολάς. Εἴθε νὰ διαπρέψουν καὶ εἰς τὸν κατόπιν βίον, τιμῶντες τὰ Ἑλληνικὰ ὀνόματα τὰ ὁποῖα φέρουν!

Παντοῦ καὶ πάντοτε οἱ ξένοι μέτοικοι χάνουν βαθμηδὸν τὴν ἐθνικότητά των, ὅταν ἡ μετοικεσία

γίνεται εἰς χώραν ὑπερτέρου πολιτισμοῦ καὶ μεγαλειτέρας ὑλικῆς εὐημερίας, χαλαρωθοῦν δὲ οἱ δεσμοὶ οἱ προσκολλῶντες τοὺς ἀποίκους πρὸς τὴν πρώτην πατρίδα των. Οἱ Ἄγγλοι ὅμως ξενιτευόμενοι διατηροῦν περισσότερον τῶν ἄλλων τὴν ἐθνικότητά των, ὥστε οἱ ζῶντες εἰς τὴν Ἀγγλίαν Ἕλληνες ἠδύναντο νὰ μιμηθοῦν ὡς πρὸς τοῦτο τὸ παράδειγμά των. Ὁπωςδήποτε, ὁ βαθμιαῖος ἐξαγγλισμὸς τῆς Ἑλληνικῆς ἀποικίας τοῦ Λονδίνου, τὸ ἐπαναλαμβάνω, ἀποτελεῖ ἐθνικὴν ζημίαν. Καὶ δὲν εἶναι μόνον ζημία τοῦ ἔθνους. Εἶναι ζημία καὶ αὐτῶν τῶν ἰδίων. Διότι δὲν διατηροῦν ὅ,τι πολυτιμότερον ἐκληρονόμησαν ἀπὸ τοὺς πατέρας των: τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις. Οὕτω ἀνεδείχθησαν ἐκεῖνοι ἄξιοι τῆς ὑπολήψεως τῶν Ἄγγλων, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἔζησαν καὶ ἀπέθαναν ὡς Ἕλληνες. Οἱ ἔμποροι ἐκεῖνοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐπέρασα ἓν τέταρτον αἰῶνος, δὲν εἶχαν ἴσως ὅσην ἐκπαίδευσιν ἐφιλοτιμήθησαν νὰ προμηθεύσουν εἰς τὰ τέκνα των, δὲν ὡμίλουν ἀπταίστως τὴν Ἀγγλικήν, δὲν ἀπεμιμοῦντο ἐπιτυχῶς πάντοτε τὰ Ἀγγλικὰ ἔθιμα, ἀλλ' ἦσαν ὅμως ἄνθρωποι ἀξιοσέβαστοι καὶ σεβαστοί. Ἕκαστος αὐτῶν εἶχε τὴν ἀτομικήν του ἀξίαν, ὅλοι δὲ ὁμοῦ συναπετέλουν μίαν δύναμιν. Αἱ συμφοραί, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων ἐγεννήθησαν καὶ ἠνδρώθησαν, ἡ δημιουργία τῆς θέσεως εἰς τὴν ὁποίαν

κατώρθωσαν μόνοι ν' ἀνέλθουν, τὰ διδάγματα τῆς πείρας ἐστερέωσαν τὴν αὐτοπεποίθησιν καὶ ἀνύψωσαν τοὺς χαρακτῆράς των. Δὲν λησμονῶ τὰς ἀδυναμίας των, ἀλλ' ἐνθυμοῦμαι προπάντων τὰς ἀρετάς των.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ

ΕΠΙΣΚΕΨΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΜΟΥ

Ὅτε συνεπληρώθη τριετία ἀπὸ τῆς τελευταίας συναντήσεως μὲ τὴν μητέρα μου, ἔλαβα πάλιν τὴν ποθητὴν ἄδειαν ἀπουσίας διὰ νὰ τὴν ἐπανίδω. Τώρα (1858) δὲν θὰ τὴν ἐπανέβλεπα ὑπὸ τὰς προτέρας δυσμενεῖς περιστάσεις· ὁ πατήρ μου δὲν εὑρίσκετο πλέον εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ζῇ ἐργαζόμενος μακρὰν τῆς οἰκογενείας του. Τὰ ὀλίγα ἐκεῖνα ἔτη εἶχαν ἀποβῇ ἱκανοποιητικὰ διὰ τὴν περιωρισμένην φιλοδοξίαν του καὶ ἠδυνήθη νὰ στήσῃ καὶ πάλιν τὴν σκηνήν του εἰς τὴν Σύραν καὶ νὰ ζῇ μὲ τὴν σύζυγον καὶ τὰ ἀνήλικα τέκνα του ἐν ἀνέσει. Μετὰ τόσων ἐτῶν δυσπραγίαν, μετὰ τὰς πικρίας μακροῦ χωρισμοῦ, ἦτο μεγάλη δι' ἐμὲ χαρὰ νὰ βλέπω πάλιν τοὺς γονεῖς μου ἀπολαύοντας ὁμοῦ τὴν ἤρεμον εὐτυχίαν τῆς συζυγικῆς ζωῆς. Αἱ δύο μου ἀδελφαὶ ἦσαν τώρα ἡ μία δεκαπέντε καὶ ἡ ἄλλη δεκατριῶν ἐτῶν, καὶ τοῦ μικροῦ μου ἀδελφοῦ ἡ απόκτησις ἐφαίδρυνε τὴν πατρικὴν οἰκίαν. Ἐν συνόλῳ τὰ πράγματα ἦσαν πολὺ διάφορα ἢ πρὸ τριῶν ἐτῶν. Μετὰ τὴν ἀνεμοταραχὴν εἶχεν ἐπέλθῃ ἡ

γαλήνη. Τίποτε δὲν ἐτάραξε τὴν ἥσυχον ἀπόλαυσιν τῆς διαμονῆς μου πλησίον τῶν γονέων μου. Εἰς τὴν περίοδον ἐκείνην δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ τὸ λεγόμενον διὰ τοὺς λαούς: «Εὐτυχεῖς οἱ μὴ ἔχοντες ἱστορίαν».

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1859 ἀπεχαιρέτησα καὶ πάλιν τὴν οἰκογένειαν καὶ τὴν πατρίδα. Τὴν παραμονὴν τῆς ἀναχωρήσεώς μου ἔβλεπα μετὰ περιεργείας τρεῖς Καυκασίους περιφερομένους εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Σύρας καὶ ἠπόρουν πῶς καὶ πόθεν εὑρέθησαν ἐκεῖ! Τὴν ἐπαύριον, ὅτε ἐπεβιβάσθην ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου, εἶδα εὐχαρίστως ὅτι θὰ τοὺς ἔχω συνταξειδιώτας. Δὲν ἤργησα δὲ ν' ἀνακαλύψω ὅτι δὲν ἦσαν καὶ οἱ τρεῖς Ἀσιᾶται, ἀλλὰ Γάλλοι, καὶ — τοῦτο ἦτο ἀληθῶς χαροποιὰ ἀνακάλυψις, — ὅτι ὁ πρεσβύτερος, ὁ ὑψηλός, μακροσκελής, μελαψός, ὁ μὲ τὰς οὔλας τρίχας τῆς λευκαζούσης κόμης, ἦτο ὁ Ἀλέξανδρος Δουμᾶς, ὁ Δουμᾶς, τοῦ ὁποίου μὲ τόσον θαυμασμὸν ἀνεγίνωσκα τὸν Μοντεχρῖστον ὅτε τὸν μετέφραζεν ὁ διδάσκαλός μου Πάτροκλος, ὁ Δουμᾶς, τοῦ ὁποίου τόσα καὶ τόσα μυθιστορήματα κατεβρόχθισα εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Μιχαλάκη!

Εὐτυχῶς τὸ ταξείδιον ἦτο μακρόν. Ἀπὸ τὴν Σύραν εἰς τὸν Πειραιᾶ, ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ εἰς τὴν Μασσαλίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὰ Παρίσια διὰ τοῦ σι-

δηροδρόμου, ἐπὶ δέκα ἡμέρας συνέζησα μὲ τὸν γόητα μυθογράφον. Ἐπέστρεφε τότε ἀπὸ τὴν περιήγησίν του εἰς τὰ Καυκάσια, τῆς ὁποίας ἐδημοσίευσε μετ' ὀλίγον τὴν ἀφήγησιν. Εἶχα τὴν τύχην ν' ἀκούσω πρῶτος ἐγὼ τὰς ἐντυπώσεις του. Ἦτο εὐπροσήγορος καὶ ἀφελὴς ὅσον καὶ πνευματώδης. Ὁ νεώτερος τῶν συνοδοιπόρων του — ὡραῖος καὶ εὐσταλὴς νέος, — ἦτο πράγματι Κιρκάσιος. Τὸν ἔφερεν ὁ Δουμᾶς εἰς τὴν Γαλλίαν διὰ νὰ ἐκπαιδευθῇ, ἴσως δὲ καὶ ὡς ἀπόδειξιν ὅτι ἀληθῶς ἐπέστρεφεν ἀπὸ τὸν Καύκασον. Ὁ τρίτος ἦτο καλλιτέχνης Παρισινὸς συνοδεύων τὸν μυθιστοριογράφον.

Ὅτε ἀπεχωρίσθημεν εἰς τὸν σταθμὸν τῶν Παρισίων ὁ Δουμᾶς μὲ προσεκάλεσεν εἰς πρόγευμα. Ἐξ ἀνοησίας — ἀνοησίας, διὰ τὴν ὁποίαν ἀκόμη μετανοῶ, — δὲν ὠφελήθην τῆς προσκλήσεως. Τὰ προγεύματα τοῦ Δουμᾶ ἦσαν ἐξακουστά. Ἀλλ' εἶχε λήξει ἡ ἄδειά μου καὶ δὲν ἤθελα νὰ ἐκτεθῶ εἰς παρατήρησιν τοῦ θείου μου. Ἀπὸ τὸν ἕνα σταθμὸν μετέβην εἰς τὸν ἄλλον, διὰ νὰ ἐπαναλάβω τὴν ἐπομένην πρωΐαν τὰ καθήκοντά μου εἰς τὸ γραφεῖον. Εἶχα λησμονήσει ἓν τῶν ῥητῶν τοῦ θείου μου, ὅτι «πᾶσα ἀρετὴ ὑπερβαίνουσα τὸ μέτρον μεταβάλλεται εἰς ἐλάττωμα». Ἔχει καὶ τοῦ καθήκοντος ἡ ἐκπλήρωσις τὸ μέτρον της. Τὸ πρόγευμα ἐκεῖνο θὰ μὲ ἐσχέτιζε περισσότερον μὲ τὸν Δου-

μᾶν καὶ θὰ μ' ἐπρομήθευε τὴν γνωριμίαν τοῦ ὄχι ὀλιγώτερον ἐνδόξου υἱοῦ του. Ἀλλὰ καὶ οὕτω, μεταξὺ τῶν εὐαρέστων ἀναμνήσεων τοῦ βίου μου καταλέγω τὴν δεκαήμερον ἐκείνην συμβίωσιν μὲ τοιοῦτον συνοδοιπόρον. Κατόπιν ἐγνώρισα ἐκ τοῦ πλησίον πολλοὺς ἐπιφανεῖς ξένους, ἀλλ' ὁ Δουμᾶς ἦτο ὁ πρῶτος συγγραφεὺς παγκοσμίου φήμης μὲ τὸν ὁποῖον ἐσχετίσθην καὶ ἦτο φυσικὸν νὰ θεωρῶ τοῦτο ὡς ἐπεισόδιον ἀξιοσημείωτον εἰς τὴν ζωήν μου.

Ἐπὶ τοῦ ἰδίου ἀτμοπλοίου εἶχαν ἐπιβιβασθῆ εἰς τὸν Πειραιᾶ οἱ Φιλήμονες — πατὴρ καὶ υἱός. Τότε πρῶτον τοὺς ἐγνώρισα. Μετέβαιναν εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἐπὶ σκοπῷ νὰ εὕρουν κεφάλαια πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐκδόσεως τῆς ἐφημερίδος των ὁ Αἰών. Καὶ δὲν ἀπέτυχαν.

Ὁ υἱὸς — ὁ Τιμολέων Φιλήμων — εἶχε πολλὰ προτερήματά καὶ φυσικὰ καὶ ἐπίκτητα. Ἐκ πρώτης ὄψεως εἵλκυεν ἡ μορφή του. Ἡ κεφαλή του ἦτο ὡς ἀρχαίου ἀγάλματος· ἡ φωνή του προσέδιδε χάριν εἰς τὴν ὁμιλίαν καὶ εἰς τὴν εὐγένειαν τῶν τρόπων του. Ἐπιδεκτικὸς εὐγενοῦς ἐνθουσιασμοῦ, δραστήριος φύσει καὶ ἐργατικός, ἦτο ἐκ τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, τῶν ὁποίων ἡ σύμπραξις εἶναι πολύτιμος εἰς δοθείσας περιστάσεις, καὶ μάλιστα ὅπου τὸ παραστατικὸν δύναται νὰ ὠφελήσῃ περισσότερον ἢ μεγάλη ἐμβρίθεια. Ἡ εὐστροφία τοῦ πνεύματός του

τὸν ἐβοήθησεν εἰς τὰς ποικίλας φάσεις τοῦ βίου του. Δημοσιογράφος, διδάσκαλος πρῶτος τοῦ βασιλέως Γεωργίου καὶ γραμματεύς του, βουλευτής, δήμαρχος Ἀθηναίων, πρῶτος πρόεδρος τῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, γενικὸς γραμματεὺς τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων,... ὅλα τὰ ἐπεχείρησεν. Ἂν δὲν ἐπέτυχεν εἰς ὅλα, εἰς κανὲν ὅμως ἡ ἀποτυχία του δὲν ἐλογίσθη ὡς πλῆρες ναυάγιον. Ἔφορος τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, κατώρθωσε νὰ τὴν καταρτίσῃ πρῶτος αὐτὸς καὶ νὰ τὴν πλουτίσῃ, ἔστω καὶ ἂν ἐπισωρεύων βιβλία ἀπέβλεπε μᾶλλον εἰς τὸν ἀριθμὸν ἢ τὴν ποιότητά των. Φιλόβιβλος καὶ φιλόσπουδος ἐδημοσίευσεν ὀγκώδη βιβλία, διὰ τῶν ὁποίων ὅμως δὲν ἐξησφαλίσθη ἡ ὑστεροφημία του ὡς συγγραφέως. Εὐφραδὴς μᾶλλον ἢ εὔγλωττος, κατεσπατάλησε τὴν εὐχέρειαν τοῦ λέγειν εἰς λόγους ἐπικηδείους, μέχρις οὗ ἐπροκάλει τὸ μειδίαμα τῶν πολλῶν ἡ ἐμφάνισίς του ὡς ῥήτορος εἰς πᾶσαν σχεδὸν κηδείαν ἐπισήμου ἢ ἀσήμου νεκροῦ.

Τὸ ἀτύχημα τοῦ Φιλήμονος ἦτο ὅτι δὲν ἐγεννήθη προικισμένος μὲ εἰσόδημα ἀναπαλλοτρίωτον. Τότε θ᾿ ἀνεδεικνύετο εἰς ὅλα ὑπέρτερος. Ἀλλὰ δὲν ἦτο ἐκ τῶν πωλούντων τὴν συνείδησίν των. Ἴσως δὲν ἦτο πάντοτε σταθερὸς εἰς τὰ φρονήματά του, ἀλλ᾿ ἡ ἀστασία του δὲν ἐχαρακτηρίσθη ποτὲ ὡς ἀπόρροια εὐτελῶν ὑπολογισμῶν. Ἀπ᾿ ἐναντίας, αἱ ὁρμαί του ἦσαν

συχνάκις γενναῖαι. Ἐνθυμοῦμαι μὲ πόσην ὑψηλοφροσύνην, μὲ πόσην τόλμην, ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξάψεως τῶν παθῶν κατὰ τὸν ἀτυχῆ πόλεμον τοῦ 1897, ἀνέλαβε τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ Διαδόχου, στηλιτεύων τὴν ἄδικον καὶ ἀνόητον κατ' αὐτοῦ καταφορὰν καὶ ἀψηφῶν τῆς πλανωμένης κοινῆς γνώμης τὴν ἐπίθεσιν.

Ὁ πατὴρ τοῦ Τιμολέοντος, ὁ Ἰωάννης Φιλήμων, εὔμορφος γέρων καὶ αὐτός, ὡραιότερος μάλιστα τοῦ υἱοῦ του κατὰ τὸ παράστημα, δὲν ἐξισοῦτο πρὸς ἐκεῖνον κατὰ τὰ λοιπά. Εἶχεν ὅμως τὴν ἐπιβλητικὴν ἀξιοπρέπειαν τὴν διακρίνουσαν τοὺς ἄνδρας τῆς ἐποχῆς του. Εἰς αὐτὸν χρεωστοῦμεν συμβολὴν πολύτιμον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐπαναστάσεως· πολύτιμον, ὄχι διὰ τὴν ἰδικήν του ἀφήγησιν τῶν γεγονότων. Εἰς τὸ ἡμερολόγιον τῶν ἀναγνώσεών μου, ἔγραφα κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1860, χαρακτηρίζων τὸ ὕφος του «ὡς στρυφνὸν καὶ ἐπιτετηδευμένον», νομίζω δὲ ὅτι δὲν εἶχα ἄδικον. Ἀλλ' εἶναι πολύτιμον τὸ Δοκίμιόν του διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν ἐγγράφων, μὲ τὰ ὁποῖα ἐπλούτισεν ἕκαστον τῶν τεσσάρων τόμων τοῦ συγγράμματός του. Τότε οἱ δύο πρῶτοι τόμοι εἶχαν μόνοι δημοσιευθῆ. Ἐκτὸς τοῦ ὕφους, καὶ περισσότερον αὐτοῦ, ἔψεγα τὸν συγγραφέα ὡς μὴ λησμονοῦντα ποτὲ ὅτι ἐχρημάτισε γραμματεὺς τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντη. «Ὁ ἐνθουσιασμός του ὑπὲρ τῶν Ὑψηλαντῶν, ὑπερ-

»βολικὸς εἰς τὸν πρῶτον τόμον, καταντᾷ εἰς τὸν δεύ-
»τερον ἀφόρητος. . . Αἱ κρίσεις τοῦ Τρικούπη περὶ
»τῶν Ὑψηλαντῶν μὲ πείθουν πολὺ περισσότερον ἢ
»οἱ πανηγυρικοὶ τοῦ Φιλήμονος».

Ἀναχωρῶν ἀπὸ τὴν Σύραν ἀπεχαιρέτησα τοὺς γονεῖς μου μὲ τὴν ὑπόσχεσιν, ἢ μᾶλλον μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ τοὺς ἐπανίδω μετὰ τρία πάλιν ἔτη. Εὐτυχῶς αἱ κατοπιναί μου ἐπισκέψεις ἔγειναν πολὺ συχνότεραι. Ἰδοὺ πῶς:

Περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1860 Μήλιος κατέχων γαίας θειούχους εἰς τὴν πατρίδα του, ἀλλὰ μὴ ἔχων τὰ μέσα πρὸς ἐκμετάλλευσίν των, ἦλθε πρὸς τοὺς Ἀδελφοὺς Μελᾶ μὲ προτάσεις συνεργασίας. Ὁ θεῖός μου Βασίλειος δὲν ἦτο ἐκ τῶν περιοριζομένων εἰς τὴν τετριμμένην ὁδόν. Ἡ ζωηρά του διάνοια ἠρέσκετο εἰς πᾶν ὅ,τι νέον. Διαβλέπων ὠφέλειαν εἰς τὴν πρότασιν τοῦ Μηλίου τὴν ἀπεδέχθη κατ' ἀρχήν. Ἀλλ' ἔπρεπε τὸ πρᾶγμα νὰ μελετηθῇ καὶ νὰ ἐξετασθῇ ἐπιτοπίως. Τὸ ἔργον ἀνετέθη εἰς ἐμέ. Ἀνεχώρησα λοιπὸν ἀμέσως, ἐφοδιασθεὶς μὲ τὰς ἀναγκαίας ὁδηγίας, καὶ κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας του Νοεμβρίου εὑρισκόμην εἰς τὴν Σύραν. Ἔμεινα ὀλίγας μόνον ἡμέρας πλησίον τῆς μητρός μου καὶ διὰ πρώτης εὐκαιρίας μετέβην εἰς τὴν Μῆλον. Ἐκεῖ διέμεινα ἕνα περίπου μῆνα. Ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων ἐφάνη, ὅτι δὲν ἀπέτυχεν ἡ ἀποστολή μου, οὔτε ἦσαν ἀπατηλαὶ αἱ πλη-

ροφορίαι τὰς ὁποίας μετέδιδα εἰς τὸ Λονδῖνον. Αἱ δυσκολίαι, ὅσας παρουσιάζει πᾶσα νέα ἐπιχείρησις, ὑπερενικήθησαν βαθμηδόν, οἱ δὲ ἐνδιαφερόμενοι δὲν ἀπεκόμισαν ζημίας ἐκεῖθεν. Καὶ οὔτε ὠφελήθησαν ἐκεῖνοι μόνοι. Ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν θειωρυχείων τῆς Μήλου δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἀφετηρία τῶν μεταλλευτικῶν ἐπιχειρήσεων εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τότε πρῶτον, διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ θείου μου Βασιλείου, μεταβάντος τὸ ἑπόμενον ἔτος εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐψηφίσθη καὶ Νόμος περὶ Μεταλλείων.

Περιττὸν νὰ προσθέσω ὅτι ἐνῷ, συνοδευόμενος ἀπὸ εἰδικὸν ὀρυκτολόγον, ἐπεσκεπτόμην τὰς ἐξοχὰς καὶ τὰ μᾶλλον ἀπόκεντρα ἄκρα τῆς νήσου, δὲν εἶχα τὰ βλέμματα ἀποκλειστικῶς προσηλωμένα εἰς τὸ χῶμα, πρὸς ἀνεύρεσιν θησαυρῶν ὑπογείων. Τὰ ἔστρεφα περισσότερον πρὸς τὰς ὡραίας τοποθεσίας ὅσας διηρχόμην, καὶ ἐνετυποῦντο εἰς τὴν μνήμην μου ποικίλα ἐπεισόδια τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς τῶν ἡμέρων νησιωτῶν. Ἐδῶ ἡ φιλόξενος δεξίωσις γραίας χωρικῆς καὶ ἡ ἔμφυτος εὐγένεια τῶν τρόπων της, — ἐκεῖ ἡ σπανία ὡραιότης νεαρᾶς Μηλίας σκαπτούσης τὸν πατρικὸν ἀγρόν, — παρέκει, εἰς τὴν ἐρημίαν, ἡ καλύβη λεπροῦ, τοῦ μόνου τότε, ἴσως τοῦ τελευταίου εἰς τὴν Μῆλον, — ἰδοὺ εἰκόνες τὰς ὁποίας, καὶ μετὰ τόσα ἔτη, ἐνθυμοῦμαι πολὺ ζωηρότερον ἢ τὰς γεωλογικὰς ἐρεύνας τοῦ συνοδοιπόρου μου.

Χάρις εἰς τὴν τότε διαμονήν μου καθὼς καὶ εἰς τὰς ἑπομένας ἐπισκέψεις μου, ἐγνώρισα περισσότερον ἀπὸ τὰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου τὴν Μῆλον καὶ τοὺς χωρικούς της, — τοὺς γνησίους Μηλίους. Καὶ αὐτοί, καθὼς ὅλοι σχεδὸν οἱ νησιῶται τοῦ Αἰγαίου, ἔχουν εἰς τοὺς τρόπους ἐν γένει, εἰς τὴν συμπεριφοράν, εἰς τὴν ὁμιλίαν καὶ εἰς αὐτὸν ἀκόμη τὸν τόνον τῆς φωνῆς των, εὐγένειαν φυσικὴν καὶ χάριν ἰδιάζουσαν.

Αἱ ἀγαθαί μου ἐντυπώσεις αὐταὶ δὲν περιορίζονται εἰς μόνην τὴν τάξιν τῶν χωρικῶν. Ἑκάστη νῆσος ἔχει τὴν ἀριστοκρατίαν της, ἔχει οἰκογενείας παλαιὰς διατηρούσας παραδόσεις εὐγενείας, εὐγενείας τὴν ὁποίαν μαρτυρεῖ ὄχι μόνον ὁ τρόπος τοῦ ζῆν καὶ τοῦ φέρεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπεροχῆς των ἀπὸ τὰς ταπεινοτέρας τάξεις τῶν συμπολιτῶν των. Μετὰ τὰς ἐκδρομὰς τῆς ἡμέρας εἰς τὰ βουνὰ καὶ τὰ παράλια τῆς Μήλου, ἐπέρασα πολλὰς εὐαρέστους ἑσπέρας συναναστρεφόμενος ἄνδρας καὶ γυναῖκας εἰς τὰς ἀπερίττους ἀλλ' εὐπρεπεῖς πάντοτε οἰκίας των. Ὁμιλῶ περὶ παλαιῶν ἀναμνήσεων, ἀλλ' ἐλπίζω, ὅτι τὰ πράγματα δὲν μετεβλήθησαν ἔκτοτε. Ὁποῖαι ἀληθοῦς πολιτισμοῦ ἑστίαι ἠδύναντο νὰ γίνουν αἱ ὡραῖαι μας νῆσοι, ἐὰν ἀνεπτύσσετο ὁ πλοῦτος των διὰ τῆς γεωργίας, τῆς ναυτιλίας, τοῦ ἐμπορίου! Πόσον τερπνὰ καὶ ἑλκυ-

στικὰ ἐνδιαιτήματα διὰ τὸ θέρος θὰ ἐγίνοντο, ἐὰν ἀπέκτων ὁδούς, ὅπου νὰ χρησιμοποιῆται ὁ τροχός, τὸ μέγα τοῦτο ὄργανον ἐκπολιτισμοῦ, ἐὰν ἐγίνετο πυκνοτέρα καὶ πλέον εὐάρεστος ἡ διὰ θαλάσσης συγκοινωνία! Τώρα τοὐλάχιστον τὰ ἀτμόπλοια προσεγγίζουν συχνότερον εἰς τὰ παράλιά των. Τότε κατὰ δεκαπέντε μόνον ἡμέρας προσήγγιζαν εἰς τὴν Μῆλον. Ἤρχοντο τὴν ἑσπέραν, ἀπεβίβαζαν τοὺς ὀλίγους ἐπιβάτας, ἀνεχώρουν ἀμέσως δι᾿ ἄλλας νήσους, καὶ τὴν ἐπαύριον ἤρχοντο πάλιν πρωῒ πρωΐ, ἐπιστρέφοντα εἰς τὴν Ἑρμούπολιν.

Δυστυχῶς ἐδοκίμασα τότε τὰς ὀδυνηρὰς συνεπείας τῆς τοιαύτης ἀτελοῦς συγκοινωνίας. Μίαν ἑσπέραν, μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, τὸ ἀτμόπλοιον ἦλθεν, ἀλλὰ τὰ γράμματα ἔμειναν κάτω, εἰς τὸν Ἀδάμαντα, τὸν παράλιον συνοικισμὸν τῶν Κρητῶν. Τὸ πρωΐ, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν καὶ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ ἀτμοπλοίου, ὁ ἐξασκῶν τὰ καθήκοντα ταχυδρόμου ἔφερεν εἰς τὴν κωμόπολιν Πλάκα, ὅπου διέμενα ἀνύποπτος, ἐπιστολὴν τῆς μητρός μου. Μὲ ὅλην τὴν προσπάθειάν της νὰ μετριάσῃ τὴν ἐντύπωσιν τῆς θλιβερᾶς εἰδήσεως, τὴν ὁποίαν δὲν ἠδύνατο ν᾿ ἀποκρύψῃ, δὲν ἦτο δύσκολον νὰ ἐννοήσω τὴν σοβαρότητα τῆς νέας πάλιν συμφορᾶς μας. Ὁ πατήρ μου εἶχε πάθει ἡμιπληγίαν. Ἡ ζωή του, ἔγραφε, δὲν ἦτο εἰς κίνδυνον, ἀλλά... ἀλλὰ ἐγνώ-

ριζα τί σημαίνει· ἡμιπληγία. Ἤθελα ν' ἀναχωρήσω ἀμέσως, — νὰ ἐπιστρέψω εἰς τὴν Σύραν. Ἀλλὰ πῶς; Τὸ ἀτμόπλοιον εἶχε φύγη, ὁ δὲ βορρᾶς ἔπνεε σφοδρὸς καὶ ἀπεκλείετο πᾶσα ἀπόπειρα ἀναχωρήσεως μὲ τὰ μικρὰ καΐκια τῆς νήσου. Ὁ ἀποκλεισμὸς ἐκεῖνος διήρκεσε δύο τρεῖς ἡμέρας, ἀλλὰ πόσον μ' ἐφάνησαν μακραί, ἀτελείωτοι! Ἐπὶ τέλους ἀνεχώρησα!

Ἡ ζωὴ τοῦ πατρός μου δὲν ἐκινδύνευε, ἀλλ' οἱ ἰατροὶ ἐπέβαλλαν ἄκραν ἡσυχίαν καὶ πλήρη ἀφροντισίαν. Ἔπρεπε ν' ἀποφεύγη πᾶσαν κόπωσιν διανοητικήν, πᾶσαν φροντίδα περὶ τῶν ὑποθέσεών του. Ἄλλως ἡ τόσον σφοδρῶς κλονισθεῖσα ὑγεία του δὲν ἤθελεν ἀνθέξει, καὶ μία δευτέρα προσβολὴ θὰ ἐπέφερε τὸν θάνατον. Ἦτο εὐτύχημα, ὅτι συνέπεσε νὰ εὑρίσκωμαι πλησίον του. Πρὸς ἡσυχίαν του ἀνέλαβα τὴν διεξαγωγὴν τῶν ὀλίγων ἐκκρεμῶν δοσοληψιῶν του. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ θεῖός μου Βασίλειος δὲν μοῦ ἠρνήθη τὴν ἀπεριόριστον παράτασιν τῆς διαμονῆς μου εἰς τὴν Σύραν, διὰ νὰ προβῶ εἰς τὴν τακτοποίησιν τῶν ὑποθέσεων τοῦ πατρός μου. Τὸ κύριον καὶ οὐσιῶδες ἦτο, ὅτι ὁ πατήρ μου ἐσώθη. Αἱ συνέπειαι τῆς προσβολῆς δὲν ἐξηλείφθησαν· τὸ σωμά του ἔμεινε κατὰ τὸ ἥμισυ ἐξησθενημένον, σχεδὸν παράλυτον, ἀλλ' ἀπεφύγαμεν τὸν κίνδυνον νὰ τὸν χάσωμεν.

Ἀφοῦ ὅμως ὁ πατήρ μου ἦτο καταδικασμένος εἰς ἀεργίαν ὡς ἐκ τῆς παθήσεώς του, δὲν ὑπῆρχε λόγος διὰ νὰ διαμένῃ εἰς τὴν Σύραν. Εἶχεν ἐγκατασταθῆ ἐκεῖ, διότι εἰς τὸ ἐμπορικὸν ἐκεῖνο κέντρον ἠδύνατο νὰ ἐξακολουθῇ ἐργαζόμενος. Τώρα ἡ ἐγκατάστασις τῆς οἰκογενείας εἰς τὰς Ἀθήνας ὑπεδεικνύετο ὡς προτιμοτέρα ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν. Ἐκεῖ, ἐκτὸς τόσων ἄλλων συγγενῶν, θὰ εὑρίσκετο ἡ μήτηρ μου ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ πρωτοτόκου της ἀδελφοῦ, τοῦ ἀγαπητοῦ μου θείου Λέοντος. Ἐκεῖ θὰ ἦτο εὐκολωτέρα καὶ τῶν σπουδῶν τῶν ἀδελφῶν μου ἡ ἐξακολούθησις καὶ αὐτὴ ἡ ἀποκατάστασίς των, καθὼς καὶ τοῦ μικροῦ μου ἀδελφοῦ ἡ ἐκπαίδευσις. Ἀπεφασίσθη λοιπὸν ἡ μετοικεσία εἰς τὰς Ἀθήνας. Πρὸς τοῦτο ἡ παρουσία μου δὲν ἦτο ἀναγκαία. Ἡ μήτηρ μου εἶχε τὴν δέουσαν ἱκανότητα, ἀσκηθεῖσα κατὰ τὰς τόσας περιπλανήσεις μας.

Αὐτὴ ἦτο ἡ τελευταία τῆς οἰκογενείας μετανάστευσις. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἐρρίζωσεν ἐπὶ τέλους. Ἐκεῖ ἐστήθη καὶ ἔμενεν ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἀσάλευτος ἡ σκηνή της. Ἐκεῖ ἀπέθανε πρῶτος ὁ πατήρ μου καὶ μετ' ἐκεῖνον ἡ μήτηρ μου. Ἐκεῖ ἐνυμφεύθησαν καὶ ἀπεκατεστάθησαν αἱ δύο ἀδελφαί μου, ἐκεῖ ὁ ἀδελφός μου ἀνδρωθεὶς ἐσχημάτισεν οἰκογένειαν, ἐκεῖ ἐπὶ τέλους ἦλθα καὶ ἐγὼ νὰ προσθέσω τὴν μονήρη φωλεάν μου.

Ἦτο πλέον καιρὸς νὰ ἐπιστρέψω εἰς τὸ Λονδῖνον καὶ ν' ἀναλάβω τὰ διακοπέντα καθήκοντά μου. Ἀλλὰ προτοῦ ἀναχωρήσω ἔπρεπε νὰ φροντίσω καὶ περὶ τῶν εἰς τὴν Μῆλον ἐκκρεμῶν συμφερόντων. Ἐνόσῳ ἔμενα εἰς τὴν Σύραν ἐξηκολούθουν δι' ἀνταποκρίσεως νὰ τὰ διευθύνω, ἀλλ' ἕνεκα περιπλοκῆς τινός, τῆς ὁποίας λησμονῶ τὰ καθέκαστα, ἦτο ἀνάγκη νὰ συνεννοηθῶ προφορικῶς μετὰ τοῦ ἐπάρχου τῆς Μήλου. Τὸν εἰδοποίησα προηγουμένως νὰ καταβῇ πρὸς συνάντησίν μου εἰς τὸν Ἀδάμαντα, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐπιστρέψω εἰς τὴν Σύραν τὴν ἐπομένην πρωΐαν διὰ τοῦ ἀτμοπλοίου, τὸ ὁποῖον θὰ μ' ἔφερε τὴν ἑσπέραν εἰς τὴν Μῆλον.

Ταῦτα συνέβαιναν τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1861.

Ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἐπισκέψεώς μου εἰς τὴν Μῆλον, εἶχα γείνει μάρτυς αὐτόπτης σκηνῆς, ἡ ὁποία ἐπροκάλεσε τὴν ἀγανάκτησίν μου. Διηρχόμην ἄφροντις τὴν πλατεῖαν, τὴν κοινῶς λεγομένην Πλαταίαν, ὅτε αἴφνης βλέπω νὰ τὴν διασχίζουν ἄνθρωποι πολλοὶ τρέχοντες προτροπάδην καὶ διωκόμενοι ἀπὸ λόχον στρατιωτῶν ὑπὸ τὴν διοίκησιν μοιράρχου τῆς χωροφυλακῆς. Ὁ βραχύσωμος μοίραρχος ἔτρεχεν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ λόχου, κινῶν βιαίως τὰ κοντὰ σκέλη ὑπὸ τὴν προέχουσαν γαστέρα του. Σείων γυμνὸν τὸ ξῖφος καὶ ὑψώνων τὴν φωνήν,

ἐπροσπάθει νὰ δώσῃ θάρρος εἰς τοὺς στρατιώτας καὶ νὰ ἐνσπείρῃ τὸν τρόμον εἰς τὸν φεύγοντα ὄχλον. Παρεμέρισα ἐγκαίρως διὰ νὰ μὴ μὲ παρασύρῃ ἡ ὁρμὴ τῶν φευγόντων καὶ ἡ ἔφοδος τῶν διωκόντων, ὅτε δὲ ἐπανῆλθεν ἡ ἡσυχία ἔμαθα, ὅτι τὴν στρατιωτικὴν ἐπίθεσιν ἐπροκάλεσαν ταραξίαι ζητωκραυγάζοντες ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας.

Ἦσαν τότε παραμοναὶ ἐκλογῶν. Ἡ προλαβοῦσα Βουλή, ἡ προτελευταία τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος, μόλις συνελθοῦσα τὴν 29ην Ὀκτωβρίου 1859 εἶχε διαλυθῇ τὴν 16ην Νοεμβρίου, ἕνεκα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Θρασυβούλου Ζαΐμη ὡς προέδρου. Ἡ ἐκλογὴ ἐθεωρήθη — καὶ ἦτο πράγματι — ἐκδήλωσις πνεύματος ἀντιβασιλικοῦ, καθόσον μάλιστα ὁ ἐκλεχθείς, ἐκφωνῶν τὸν πρῶτον προεδρικόν του λόγον, ἐτόνισεν, ὅτι «τὸ μέλημα ἁπάντων πρέπει νὰ εἶναι ὁ θρόνος καὶ αἱ συνταγματικαὶ ἐλευθερίαι». Ἡ Κυβέρνησις, συγκαλοῦσα νέαν Βουλήν, ἐλάμβανεν ὅλα τὰ δυνατὰ μέτρα διὰ νὰ τὴν ἔχῃ πειθήνιον, ἄνευ περιττοῦ ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὰς συνταγματικὰς ἐλευθερίας.

Δὲν εἶχεν ἴσως ἄδικον ὁ βασιλεὺς Ὄθων θεωρῶν πρόωρον τὴν ἀπόκτησιν τοιούτων ἐλευθεριῶν, ἀλλ' ἀφοῦ ἅπαξ ἠναγκάσθη νὰ τὰς παραχωρήσῃ, ἦτο πολὺ ἐπικίνδυνος ἡ διὰ τῆς βίας ποδηγέτησις τοῦ λαοῦ του πρὸς σώφρονα ἐξάσκησιν τῶν παρα-

χωρηθέντων δικαιωμάτων. Ὁ βασιλεὺς Γεώργιος δὲν ἠκολούθησε τὸ παράδειγμα τοῦ προκατόχου του. Κατηγορεῖται συχνάκις ὁ Γεώργιος διότι δὲν ἐπιβάλλει περισσότερον τὴν θέλησίν του, διότι δὲν καθιστᾷ αἰσθητὴν τὴν δύναμιν τοῦ θρόνου, καὶ καταλέγονται εἰς βάρος του τὰ ἀποτελέσματα τῆς συνταγματικῆς ἀκολασίας. Ὁ Ὄθων, ἐξ ἀγαθοῦ τοῦ συνειδότος, ἐνόμιζε καθῆκόν του νὰ κυβερνᾷ, νὰ ἐμποδίζῃ τὸ κακόν. Εἰς τί δὲ ἀπέληξε τὸ σύστημά του; Ὁποῖον τὸ ἀποτέλεσμα τῶν διὰ τῆς βίας ἐκλογῶν ἐκείνων; Δὲν λέγω, ὅτι δὲν ἔχει τὰ ψεκτὰ τὸ ἀντίθετον σύστημα τοῦ βασιλέως Γεωργίου. Ἀλλ' εἰς αὐτὸ ὀφείλομεν τοῦτο τοὐλάχιστον: ὅτι ἀπὸ τῆς ἐνθρονίσεώς του ἡ Ἑλλὰς δὲν ἐξῆλθε τῆς νομιμότητος. Οὔτε στάσεις μᾶς διετάραξαν, οὔτε ἐπαναστάσεις ἐκλόνησαν τὸ πολιτικόν μας οἰκοδόμημα.

Ἀφοῦ προητοίμασε δεόντως εἰς τὴν Σύραν τὸ ἐκλογικὸν ἔδαφος, ὁ μοίραρχος μετέβη μὲ τὸν λόχον του εἰς τὰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου. Δὲν εἶχα γνῶσιν τοῦ δρομολογίου του, ὥστε ἦτο μεγάλη ἡ ἔκπληξις καὶ ἔτι μεγαλειτέρα ἡ δυσαρέσκειά μου ὅτε, μόλις ἀποβιβασθεὶς εἰς τὴν Μῆλον, εἶδα παρατεταγμένους εἰς τὴν προκυμαίαν τοῦ Ἀδάμαντος περὶ τοὺς ἑβδομήκοντα στρατιώτας καὶ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν προγάστορα μοίραρχόν των. Ἦτο ἄδικος, τὸ ὁμολογῶ, ἡ ἀγανάκτησίς μου ἐναντίον του. Ἀλλ'

ἤμην πολὺ νέος ἀκόμη καί, ἐπὶ τέλους, αὐτὰς ἐξεπροσώπει ἐκεῖ τὴν ἀσχημοναῦσαν Ἐξουσίαν. Δὲν ἐπρόφερα λέξιν, ἀλλ' ἡ σιωπή μου αὐτὴ καὶ ἡ ἔλλειψις τοῦ προσδοκωμένου χαιρετισμοῦ ἦσαν ἀρκοῦσαι ἐνδείξεις ψυχρότητος. Ἐν τούτοις ὁ μοίραρχος πλησιάσας μὲ ἠρώτησε:

— Τί νέα ἀπὸ τὰς Ἀθήνας;

— Τίποτε, ἀπεκρίθην λακωνικῶς, καὶ εἰσῆλθα μετὰ τοῦ ἐπάρχου εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τελώνου διὰ νὰ συνομιλήσωμεν.

Ἐνῷ ἐκαθήμεθα εἰς τὸν σοφᾶν συνδιαλεγόμενοι, ἀνοίγει τὴν θύραν ὁ μοίραρχος καὶ προχωρεῖ πρὸς ἡμᾶς σύνοφρυς. Δὲν ἠγέρθημεν πρὸς δεξίωσίν του, ἀλλ' ὁ ἔπαρχος μὲ ἐσύστησεν ὡς ἔμπορον ἐκ Λονδίνου.

— Ἕνα παρᾶν δὲν δίδω δι' ἐμπόρους, ἀπήντησε σκαιῶς ὁ μοίραρχος· καὶ διὰ τῆς χειρὸς ὑπέδειξεν ὅτι ἤθελε καὶ αὐτὸς θέσιν εἰς τὸν σοφᾶν.

Εἶχε προφανῶς ὄρεξιν δι' ἔριδα, ἀλλ' ἐγὼ δὲν συνεμεριζόμην ποσῶς τὰς πολεμικάς του διαθέσεις. Καὶ τότε καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις μὲ ὠφέλησε τὸ μάθημα τῆς φρονίμου καὶ καλῆς μάμμης μου: «Ἔξυπνος, ἔλεγεν, εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἠξεύρει νὰ ὑποκριθῇ τὸν βλάκα». Ὡς νὰ μὴ ἐνόησα τὴν προσβλητικὴν διὰ τοὺς ἐμπόρους φράσιν του καὶ τὴν προκλητικὴν χειρονομίαν του διὰ νὰ καθίσῃ μεταξὺ

τοῦ ἐπάρχου καὶ ἐμοῦ, καὶ νὰ καταλάβῃ οὕτω τὴν πρωτοκαθεδρίαν, ἀπέτεινα πρὸς αὐτὸν ὀλίγας λέξεις ἀδιαφόρους περὶ ἀνέμων καὶ ὑδάτων, — ἀλλ' ὄχι περὶ ἐκλογῶν, ἐννοεῖται, οὔτε περὶ τῆς τρομοκρατικῆς χάριν αὐτῶν ἐκστρατείας του.

Μετ' ὀλίγα λεπτὰ ἐσηκώθη καὶ ἐξῆλθεν ἀπὸ τὸ δωμάτιον σιωπῶν καὶ μὴ εὐχαριστημένος. Εἶχεν εἰσέλθῃ μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ μᾶς ἐξουδενώσῃ, καὶ ἐξήρχετο μὲ μόνην τὴν ἱκανοποίησιν ὅτι ἐκάθησε μεταξύ μας.

Τὴν ἐπαύριον, πολὺ πρωΐ, τὸ ἀτμόπλοιον ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὸν γῦρόν του καὶ ἐπεβιβάσθην. Ὁμολογῶ ὅτι δὲν εἶδα μὲ πολλὴν εὐχαρίστησιν τοὺς ἑβδομήκοντα στρατιώτας ἐπὶ τοῦ καταστρώματος. Ἐπέστρεφαν εἰς τὴν Σύραν. Ὁ μοίραρχος, ἅμα μὲ εἶδεν, ἦλθε πρὸς ἐμέ. Δὲν εἶχε τίποτε τὸ ἄγριον ἡ ἔκφρασις τοῦ στρογγύλου προσώπου του.

— Δὲν μοῦ λέγεις, εἶπε φιλικώτατα, ὅτι εἶσαι ὁ υἱὸς τῆς μητρός σου;

Ὅτε ἐπρόσθεσε τὸ ὄνομά του ἐνθυμήθην τὴν μακρινὴν συγγένειαν, ἡ ὁποία μᾶς συνέδεεν.

— Ἐὰν δὲν ἐμάνθανα ποῖος εἶσαι, ἐπανέλαβε, θὰ σ' ἔπνιγα σήμερα.

— Διατί, κύριε μοίραρχε;

— Νὰ σ' ἐρωτήσω Τί νέα, καὶ ν' ἀποκριθῇς ξηρὰ ξηρά: Τίποτε!.

'Εξήγησα τοὺς λόγους τῆς ψυχρότητός μου.

—Εἶμαι στρατιώτης, ἀπεκρίθη, καὶ ἐκτελῶ διαταγάς.

Εἶχε δίκαιον ὁ ἄνθρωπος. Ἦτο περιττὴ πᾶσα περαιτέρω συζήτησις. Ἴσως ἔβλεπε καὶ αὐτός, ὅτι ἡ ἐκτέλεσις τοιούτων διαταγῶν δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα· δὲν ἦτο ἔργον του ὅμως νὰ ἐκφέρῃ γνώμην.

Μέχρις οὗ φθάσωμεν εἰς τὸν λιμένα τῆς Σύρας ἐγείναμεν ἄκροι φίλοι, ὁ μοίραρχος καὶ ἐγώ. Ἀλλὰ τὸν ἀπεχωρίσθην μὲ τὸ προαίσθημα, ὅτι αἱ σκηναὶ τὰς ὁποίας εἶχα ἰδεῖ ἦσαν προεόρτια κλονισμῶν μεγαλειτέρων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΔΕΚΑΤΟΝ

Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΙΣ

Ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου τὸ ὁποῖον καὶ πάλιν μὲ μετέφερεν εἰς τὰ ξένα, τὸν Μάρτιον τοῦ ἔτους 1861, συνεταξείδευσα μὲ νέον Ἠπειρώτην μεταβαίνοντα εἰς τὸ Λονδῖνον. Ἦτο ἐφωδιασμένος μὲ συστατικὰς ἐπιστολάς, ἀλλ' ἡ ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου γνωριμία διηυκόλυνε περισσότερον τὴν εἰσαγωγήν του εἰς τὸν οἰκογενειακόν μας κύκλον. Ὠνομάζετο Βασιλειάδης. Μίαν ἑσπέραν ὁ θεῖός μου Βασίλειος τὸν ἠρώτησε, μὲ τὴν συνήθη λεπτὴν εἰρωνείαν του, πῶς ὀνομάζεται ἀληθῶς ἡ οἰκογένειά του;

— Τὰ εἰς άδης, εἶπεν, εἶναι νεόπλαστα. Πῶς ἔλεγαν τὸν πατέρα σου;

— Κάβουρα, ἀπεκρίθη ὁ Ἠπειρώτης.

— Ὦ Χριστιανέ, ἀνέκραξεν ὁ θεῖός μου! Ἡμεῖς ἀναζητοῦμεν εἰς γῆν καὶ θάλασσαν ἕνα Καβούρ. Καὶ σύ, ἐνῷ ἔχεις τὸ ὄνομά του, τὸ ἀπαρνεῖσαι!

Ὁ ἀγαθὸς Βασιλειάδης ἀπὸ τὴν ἑσπέραν ἐκείνην παρήτησε τὸ ἐπώνυμόν του καὶ ἔγεινεν — ὄχι Κάβουρας καθὼς τὸν πατέρα του, — ἀλλὰ Καβούρ!

Ἤρχετο εἰς τὸ Λονδῖνον ὡς μέλος καὶ αὐτὸς

τοῦ ἐπιτελείου, τὸ ὁποῖον κατήρτιζεν ὁ Στέφανος Ξένος πρὸς ἔκδοσιν τῆς εἰκονογραφημένης ἑβδομαδιαίας ἐφημερίδος Ὁ Βρετανικὸς Ἀστήρ.

Ὁ Ξένος τότε εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀκμὴν — εἰς τὸν κολοφῶνα τῶν ἐπιτυχιῶν του. Τὸν εἶχα γνωρίσει ἀπὸ τὴν πρώτην σχεδὸν ἡμέραν τῆς ἀφίξεώς μου εἰς τὸ Λονδῖνον. Ἐξήσκει κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν τὸ ἐπάγγελμα μεσίτου ναύλων ἢ ἀσφαλειῶν καὶ ἐσύχναζεν ὡς τοιοῦτος εἰς τὸ γραφεῖον τῶν θείων μου. Ἦτο εὔμορφος νέος, ξανθὸς τὴν κόμην καὶ τὸν μύστακα. Ἐκπαιδευθεὶς εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Εὐελπίδων, διετήρει τὸ παράστημα καὶ τὴν στάσιν τῆς στρατιωτικῆς ἀνατροφῆς του. Ἐκ πρώτης ὄψεως εἶχέ τι τὸ ἑλκυστικόν. Τὸ κύριόν του προτέρημα ἦτο ἡ ἐργατικότης: ἐργατικότης σωματικὴ καὶ διανοητική. Ὁ νοῦς του ἦτο διηνεκῶς εἰς κίνησιν· ἀλλ' ἀτυχῶς τὸν ὡδήγει ἡ φαντασία πολὺ περισσότερον ἢ ἡ κρίσις.

Ὅτε τὸν ἐγνώρισα ἦτο ἤδη γνωστὸς ὡς συγγραφεύς. Εἶχε δημοσιεύσει Ἀγγλιστὶ τὸ τρίτομον μυθιστόρημά του Ὁ Διάβολος ἐν Τουρκίᾳ. Δὲν ἦτο μικρὸν τὸ κατόρθωμα, ὄχι μόνον νὰ συγγράψῃ ἀλλὰ καὶ νὰ εὕρῃ ἐκδότην διὰ τὸ σύγγραμμά του. Κατεγίνετο δὲ τότε εἰς τὴν δημοσίευσιν ἄλλου ἔργου του ἑλληνιστί, τῆς περιγραφῆς τῆς Διεθνοῦς Ἐκθέσεως, ἡ ὁποία εἶχε γείνει εἰς τὸ Λονδῖνον τὸ προη-

γούμενον ἔτος (1851). Μετὰ τὸ εἰκονογραφημένον ἐκεῖνο βιβλίον, διὰ τοῦ ὁποίου ἔφερεν ἐπιτυχῶς εἰς γνῶσιν τῶν ὁμογενῶν τὰ θαυμάσια τῆς πρώτης ἐκείνης Πανηγύρεως τῶν Ἐθνῶν, ἐδημοσίευσεν εἰς δύο πολυτελεῖς τόμους πλήρεις εἰκόνων τὴν Κιβδηλίαν. Τὴν Κιβδηλίαν ἔγραψε πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ πατρός του, κατηγορηθέντος τότε, καὶ πρὸς στηλίτευσιν ὅσων ἐθεώρει ὡς ἐχθρούς του. Τόση ὅμως ἐμπάθεια διαπνέει τὸ βιβλίον, ὥστε ἡ ἐντύπωσίς μου ἔκτοτε ἦτο, ὅτι ἔβλαψε μᾶλλον ἢ ὠφέλησε τὴν ὑπόληψιν τοῦ πατρός του. Τὸ ἐπιτυχέστερον τῶν ἔργων τοῦ Ξένου, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πρὸ πάντων διέδωσε τὴν φήμην του ὡς συγγραφέως εἶναι τό ἱστορικὸν μυθιστόρημά του Ἡ Ἡρωῒς τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα του ἔργα ἐπιμαρτυροῦν, νομίζω, τὴν γνώμην, ὅτι ἡ φαντασία ὑπερέβαινε τὴν κρίσιν του καὶ ὅτι ἡ συγγραφική του ἐργασία δὲν ἐβασίζετο εἰς θεμέλια ἐπαρκοῦς μορφώσεως καὶ κρίσεως ἀσφαλοῦς.

Τὸ αὐτὸ δύναταί τις, νομίζω, νὰ εἴπῃ καὶ διὰ τὰς ἐπιχειρήσεις του. Συνελάμβανε σχέδια μεγαλεπήβολα· διὰ τῆς δραστηριότητός του, καὶ διὰ τῆς τόλμης τὴν ὁποίαν ἐνέπνεεν ἡ αὐτοπεποίθησις προέβαινεν εἰς ἔναρξιν τῆς πραγματοποιήσεώς των· ἐνόμιζεν ἀσφαλῆ καὶ διαρκῆ τὴν ἐπιτυχίαν. Ἀλλ' αἱ βάσεις ἦσαν σαθραί. Ἐπήρχετο τὸ ναυάγιον καὶ

συμπαρέσυρε μετ' αὐτοῦ ὅλους, ὅσοι πλανηθέντες τὸν εἶχαν παρακολουθήσει.

Κατ' ἐκείνην τὴν περίοδον εἶχε σχηματίσει στόλον φορτηγῶν ἀτμοπλοίων. Ἡ ἐπιχείρησις ἐφαίνετο τότε ἀκμάζουσα, ἀλλ' ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἦλθεν ἡ καταστροφὴ πλήρης καὶ ἀνεπανόρθωτος. Διὰ ν' ἀποδείξη ὅτι δὲν ἔπταισεν αὐτός, ἐδημοσίευσεν ἀγγλιστὶ βιβλίον ὁλόκληρον (Depredations, or Overend, Gurney and the Greek and Oriental Steam Navigation Company). Ἐκ τῆς ἀναγνώσεώς του ὅμως πείθεταί τις, ὅτι δὲν εἶχεν ἄδικον ὁ Ἄγγλος τραπεζίτης, ὁ ὁποῖος, καθὼς ὁ Ξένος ἀναφέρει, ἔλεγε πρὸς αὐτόν: «Ξένε, ὁ μεγαλείτερός σου ἐχθρὸς εἶναι ὁ Στέφανος Ξένος.».

Ἀλλὰ κατὰ τὸ 1861 ἤκμαζεν ἀκόμη, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἡ ἀτμοπλοϊκὴ ἑταιρεία του. Ὡς ὄργανον δὲ καὶ ἐπικουρικόν, τρόπον τινα, παράρτημά της συνέλαβε τὴν ἰδέαν τῆς ἐκδόσεως ἐφημερίδας. Ὁ ἀληθὴς ὅμως σκοπὸς ἦτο ἡ ἐκθρόνισις τοῦ Ὄθωνος. Ὁ Βρετανικὸς Ἀστήρ, ἂν δὲν ἦτο ὁ κύριος ὑποκινητὴς τῶν τεκταινομένων τότε εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τοῦ βασιλέως της, ἔγεινεν ὅμως τὸ ὄργανον τῆς κατ' αὐτοῦ συνωμοσίας. Ἡ προέλευσις τῆς ἐφημεμερίδος ἐκείνης ἐκ τῆς Ἀγγλίας προσέδιδε κῦρος εἰς τὴν καταφοράν της κατὰ τῶν καθεστώτων. Δὲν φαίνεται δὲ ἀπίθανον, ὅτι καὶ ἡ Ἀγγλικὴ Κυβέρνη-

σις ἔβλεπε χωρὶς δυσαρέσκειαν ὑποσκαπτόμενον τὸν θρόνον τοῦ Ὄθωνος, πρὸς τὸν ὁποῖον πάντοτε καὶ ἰδίως τότε διέκειτο ἐχθρικῶς.

Ἡ ζωὴ τοῦ Βρετανικοῦ Ἀστέρος δὲν ἦτο μακροχρόνιος. Ἡ ἐμφάνισίς του ὅμως κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην ἐποχὴν συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἀνατρεπτικοῦ κινήματος, ὥστε κατὰ τοῦτο ἡ ἔκδοσίς του δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ μεγαλειτέρα ἐπιτυχία τοῦ Στεφάνου Ξένου. Ὁ Ὄθων ἐξεθρονίσθη. Ἴσως ὁ Ξένος ὠνειρεύετο, ὡς ἀμοιβὴν τῶν ἐκδουλεύσεών του, τὴν θέσιν πρεσβευτοῦ. Ἀντὶ τούτου, ἔλαβε κατὰ τὴν μεταπολίτευσιν τὸν διορισμόν του ὡς γενικοῦ προξένου τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ Λονδῖνον. Ἀλλ' ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις οὔτε ὡς τοιοῦτον ἠθέλησε νὰ τὸν ἀναγνωρίσῃ. Βραδύτερον, ὅτε μετὰ τὴν οἰκονομικήν του ἀποτυχίαν ἦλθε νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὰς Ἀθήνας, ἡ πολιτικὴ τὸν εἵλκυσε καὶ πάλιν, συνέλαβε δὲ τότε τὸ σχέδιον συμμαχίας μὲ τὸν Σουλτάνον καὶ πρὸς τοῦτο μετέβη μυστηριωδῶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ παραπρεσβεία του ἐκείνη ἔδωκεν εἰς τὸν Σουρῆν ἀφορμὴν νὰ γράψῃ τινάς των ἐπιτυχεστέρων σατυρικῶν του στίχων.

Ὁ Βρετανικὸς Ἀστὴρ εἶδε κατὰ πρῶτον τὸ φῶς τὴν 1ην Ἰουλίου 1861. Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1862 ἐξερράγη ἡ στάσις τῆς φρουρᾶς τοῦ Ναυπλίου, καὶ μετ' οὐ πολὺ ἐπηκολούθησε τὸ αἱματηρὸν ἐπει-

σόδιον τῆς Κύθνου, ὅπου ἐθανατώθησαν ὁ Λεωτσάκος, ὁ Σκαρβέλης καὶ ὁ Μωραϊτίνης.

Τότε ἐπῆλθεν ἡ πρώτη ῥῆξις μεταξὺ τοῦ Ξένου καὶ τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας τοῦ Λονδίνου. Οἱ ἀποτελοῦντες καὶ ἐκπροσωποῦντες τὴν κοινότητα, οἱ ἱδρυταὶ καὶ διευθυνταὶ τῶν παλαιῶν καὶ στερεῶν ἐμπορικῶν οἴκων τοῦ Λονδίνου, δὲν ἐθεώρουν τὸν Στέφαονν Ξένον ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν χορείαν των,εἰς τὴν ὁποίαν, ἄλλως, οὔτε ἐκεῖνος ἐφαίνετο εὐδιάθετος νὰ καταταχθῇ. Τὸ ἄστρον του δὲν τοὺς ἐθάμβωνε· διέβλεπαν, ὅτι δὲν θὰ εἶναι διαρκὴς ἡ λάμψις του. Τὴν δικαιολογημένην δυσπιστίαν των ἐνίσχυεν ἴσως καὶ δόσις τις φθόνου. Ὁ Ξένος δὲν διῆγε βίον ἥσυχον καὶ περιωρισμένον καθὼς ἐκεῖνοι. Ὡς συγγραφεὺς εἶχε γείνει μέλος λέσχης ἐκλεκτῆς καὶ ἀποκλειστικῆς, τοῦ Ἀθηναίου. Ἐγνώριζε καὶ συνανεστρέφετο Ἄγγλους περιωπῆς ἀνωτέρας τοῦ ἐμπορικοῦ κύκλου, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκεῖνοι συνεχρωτίζοντο. Εἶχεν ἀποκτήσει εἰς τὴν ἐξοχὴν ἔπαυλιν ἀρχοντικὴν καὶ ἀντήλλασεν ἐπισκέψεις μὲ τὸν γείτονά του δοῦκα τοῦ Ὠμάλ, τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου Φιλίππου! Ἐπὶ τέλους δὲ ἐκεῖνοι, φύσει συντηρητικοί, ἦσαν ὑπὲρ τῶν ἑκάστοτε καθεστώτων, ἐνῷ ὁ Ξένος, ἐπαναστάτης, ἐπεζήτει τὴν ἀνατροπήν των.

Ἀφορμὴ τῆς ῥήξεως ἦτο ἡ αἴτησις τοῦ Ξέ-

νου καὶ τῶν ὀλίγων περὶ αὐτόν, νὰ τελεσθῇ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν Μνημόσυνον δημοτελὲς ὑπὲρ τῶν ἐν Κύθνῳ πεσόντων. Τὴν αἴτησιν ἀπέκρουσαν οἱ Ἐπίτροποι τῆς Ἐκκλησίας, ὑποστηριζόμενοι ἀπὸ τὴν ὁλομέλειαν σχεδὸν τῆς Ἀδελφότητος. Ὁ Ὄθων ἐβασίλευεν ἀκόμη, ἐνομίζετο δέ, ὅτι ἀφοῦ κατεβλήθησαν τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ Φεβρουαρίου, ὁ θρόνος του ἔμενε στερεός. Πῶς νὰ ἀναμιχθῇ ἡ κοινότης εἰς τὴν ἀποθέωσιν τῶν στασιασάντων ὑπηκόων του; Ἐπηκολούθησαν διαμαρτυρίαι, διενέξεις, σχεδὸν ἀπειλαί. Ἀλλ' οἱ Ἐπίτροποι ἔμειναν ἀκλόνητοι. Τὸ Μνημόσυνον δὲν ἐτελέσθη. Τοτε ἐδημοσιεύθη ἀνωνύμως φυλλάδιον ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Τὸ ἀτέλεστον μνημόσυνον. Κατ' ἀρχὰς διενεμήθη μεταξὺ τῶν ὁμογενῶν τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ φυλλαδίου. Ἦτο δῆθεν περιγραφὴ ἑσπερινῆς συναναστροφῆς, τῆς βεγγέρας, ὅπου συνεζητεῖτο ἡ ὑπόθεσις τοῦ Μνημοσύνου. Τὰ διαλεγόμενα πρόσωπα δὲν ἦσαν φανταστώδη. Ἐδίδοντο εἰς αὐτὰ πλήρη καὶ ἀνελλιπῆ τὰ ὀνόματα πολλῶν ἐκ τῶν μελῶν τῆς Ἑλληνικης παροικίας. Φανταστώδη ὅμως ἦσαν τὰ τιθέμενα εἰς τὰ χείλη των. Παριστάνοντο ὅλοι λέγοντες πράγματα, τὰ ὁποῖα οὔτε εἶπαν οὔτε ἦτο δυνατὸν νὰ εἴπουν. Τὸ φυλλάδιον ἦτο ἀληθὴς λίβελλος. Ἐμάντευσα τὸν ἀνώνυμον συγγραφέα του καὶ πρὸς ἐξακρίβωσιν τῶν ὑποψιῶν μου

ἠρώτησα ἄνευ περιφράσεων τὸν τέως Βασιλειάδην, τώρα δὲ Καβούρ, ἂν ἦτο ἰδικόν του τὸ ἔργον. Ἠρνήθη τὴν πατρότητά του καὶ τὸν συνεχάρην διὰ τοῦτο, χαρακτηρίσας τὸ ἔργον ὡς κακόηθες. Ἀλλ' εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ φυλλαδίου, τὸ ἐκδοθὲν μετά τινας ἡμέρας, ἦλθε καὶ ἡ ἰδική μου σειρά. «Ὁ Βικέλας, ἔλεγεν, ὁ μαθὼν τὴν χρηστοήθειαν εἰς τὸ γυμνάσιον τῆς Σύρου...» Ἐννοεῖται ὅτι δὲν διεμαρτυρήθην.

Μετά τινας μῆνας ὁ δυστυχὴς Καβούρ, παθὼν ἐκ φυματιώσεως ἠναγκάσθη νὰ ἀναχωρήσῃ ἐκ Λονδίνου καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἀπεβίωσε προώρως.

Ἐν τούτοις τὰ πράγματα εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν ἐβάδισαν ὅπως ἐφαντάζετο ἢ καὶ ἤλπιζεν ἡ συντηρητικὴ πλειοψηφία τῶν ὁμογενῶν τοῦ Λονδίνου. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ ἰδίου ἔτους (1862) ἦλθεν ἡ ἀπροσδόκητος εἴδησις τῆς ἀναιμάκτου καὶ ἐθνοσωτηρίου Μεταπολιτεύσεως. Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ κινήματος ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὁλοκλήρου ἄνευ τῆς ἐλαχίστης διαμαρτυρίας, ὁ ἀποχαιρετισμὸς τοῦ Ὄθωνος πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἰσοδυναμῶν πρὸς ὁριστικὴν παραίτησιν, ἡ συγκρότησις τῆς προσωρινῆς Κυβερνήσεως, τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν της καὶ ἰδίως τοῦ Κανάρη τὸ ἔνδοξον ὄνομα, τα πάντα ἠλέκτρισαν τοὺς Ἕλληνας καὶ ἔφραξαν το στόμα ἐκείνων ὅσοι ἐνδομύ-

χως κατεδίκαζαν τὴν νέαν ἐκείνην Ἐπανάστασιν. Εἰς τοὺς Ἕλληνας τοῦ Λονδίνου ἐξήσκει πρόσθετον ἐπίδρασιν ἡ ὁμόφωνος ἐπιδοκιμασία τοῦ Ἀγγλικοῦ τύπου, ἐμπνεομένου ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴν ἀντιπάθειαν κατὰ τοῦ ἀτυχοῦς Ὄθωνος. Ὁ Ξένος ἐθριάμβευε! Τὸ κατ' ἐμὲ ὁμολογῶ ὅτι ἤμην ἐκ τῶν ἠλεκτρισθέντων. Καὶ ὅμως διέβλεπα τὸν κίνδυνον μελλουσῶν περιπλοκῶν. «Ἡ ἀρχή, ἔγραφα πρὸς τὸν Φιλήμονα,» (ἐκράτουν τότε ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν μου,)· «ἡ ἀρχὴ εἶναι λαμπρά, εἴθε καὶ τὸ »τέλος νὰ εἶναι ἐπίσης καλόν!.... Ἀνεκτήσα»μεν τὴν ὑπόληψιν καὶ τὰς συμπαθείας τῆς Εὐ»ρώπης. Ἀπὸ ἡμᾶς κρέμαται νὰ τὰς διατηρή»σωμεν, — ἀπὸ τὴν φρόνησιν καὶ τὴν ὁμόνοιάν »μας».

Κατ' ἀρχὰς ἐπεκράτησε καὶ φρόνησις καὶ ὁμόνοια. Καὶ τὰ μέτρα πρὸς διατήρησιν τῆς τάξεως ἀνεδείχθησαν ἐπιτυχῆ. Ἓν ἐξ αὐτῶν ἦτο ἡ συγκρότησις τῆς Πανεπιστημιακῆς Φάλαγγος. Πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν φοιτητῶν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος, τὸ ὁποῖον ἀνετέθη εἰς τὸν πατριωτισμόν των, καὶ πρὸς ἔνδειξιν ταὐτότητος αἰσθημάτων καὶ ἀδελφοσύνης, ἔλαβα τὴν πρωτοβουλίαν εἰσφορᾶς πρὸς τὴν Φάλαγγα ἐκ μέρους τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας τοῦ Λονδίνου. Συνέλεξα οὕτω τριακοσίας λίρας καὶ τὰς ἀπέστειλα δι' ἐπιστολῆς ἐνθουσιώδους

πρὸς τὸν τότε Πρύτανιν τοῦ Πανεπιστημίου, τὸν Πέτρον Παπαρρηγόπουλον.

Ἀλλ' ἐπεβάλλετο ἐνέργεια ἀποτελεσματικωτέρα ἐκ μέρους τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας. Πρὸς τοῦτο εἰργάζοντο ὁ θεῖός μου Βασίλειος καὶ ὁ ἀδελφὸς τῆς μάμμης μου Δημήτριος Βασιλείου, ἐβοήθουν δὲ καὶ ἐγὼ ὅσον ἠδυνάμην. «Διὰ νὰ ἐκτελέσω τὸ καθῆκόν »μου — ἔγραφα εἰς Ἀθήνας πρὸς ἀγαπητόν μου »συγγενῆ, τὸν ὑποδιοικητὴν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέ»ζης Γεώργιον Βασιλείου, — ἐνεργῶ καὶ προσπαθῶ »ὅπως ἡ ἐνταῦθα Κοινότης ἐνισχύσῃ τὴν προσω»ρινὴν Κυβέρνησιν διὰ τῆς ἐκφράσεως τῆς ἐπιδο»κιμασίας καὶ τῶν εὐχῶν της, — καὶ δι' οὐσιωδε»στέρου εἰ δυνατὸν τρόπου». Οὔτε ἡ ἡλικία μου, οὔτε ἡ κοινωνική μου θέσις μεταξὺ τῶν εὐπόρων ὁμογενῶν προσέδιδαν βαρύτητα εἰς τὰς ἐνεργείας μου, ἀλλ' εἰς τοιαύτας ἐκρύθμους περιστάσεις δὲν ἀποβαίνει ἄχρηστος ἡ τόλμη καὶ ἡ ζωηρότης τῆς νεότητος.

Ἔχω τὸ ἀντίγραφον τῆς προσκλήσεως πρὸς συγκρότησιν συνελεύσεως τῶν μελῶν τῆς κοινότητος. Ἡ πρόσκλησις φέρει τὰς ὑπογραφὰς τῶν δύο θείων μου καὶ τριῶν ἄλλων ὁμογενῶν, ἐγράφη δὲ διὰ τῆς χειρός μου. Ἰδοὺ αὐτή: «Κατὰ συνέπειαν »τῶν τελευταίων ἐν Ἑλλάδι συμβάντων, ἐξεφράσθη »πολλαχόθεν ἡ γνώμη καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ συγκρο-

»τηθῇ Συνέλευσις, ἐν ᾗ νὰ ληφθῶσιν ὑπὸ σκέψιν »ἀντικείμενα ἐνδιαφέροντα τοὺς ὁμογενεῖς. Πρὸς »ἱκανοποίησιν τοῦ γενικοῦ τούτου αἰσθήματος οἱ »ὑπογεγραμμένοι προσκαλοῦμεν τοὺς ὁμογενεῖς νὰ »συνέλθωσι τὴν ἑσπέραν τῆς 8ης Νοεμβρίου εἰς τὴν »οἰκίαν τοῦ κ. Μιχαὴλ Ῥοδοκανάκη».

Οἱ συνελθόντες ἦσαν περὶ τοὺς ἑκατόν. Πρόεδρος ἐξελέχθη ὁ οἰκοδεσπότης, τὰ δὲ χρέη γραμματέως ἀνετέθησαν εἰς ἐμέ. Τὸ ἀντίγραφόν μου τῶν πρακτικῶν εἶναι δυσανάγνωστον ὡς ἐκ τῆς πολυκαιρίας, ἀλλὰ μὲ βοηθεῖ ὁπωσδήποτε πρὸς ἀνάμνησιν τῶν τῆς ἑσπέρας ἐκείνης. Ἡ συζήτησις ἦτο ζωηρά, χάρις εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Ξένου. Ἡ ἐπιτυχία ηὔξανε κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην τὴν τόλμην του. Ὁ σκοπός, τὸν ὁποῖον ἐπεδίωκε διὰ τοῦ Βρετανικοῦ του Ἀστέρος, εἶχε πραγματοποιηθῇ. Ἀλλ' οἱ ὁμογενεῖς, καίτοι ἀπεδέχοντο τὰ τετελεσμένα γεγονότα, δὲν ἤθελαν ὅμως νὰ τοὺς παρασύρῃ ὁ ἐπαναστάτης ἐκεῖνος εἰς διαβήματα μὴ συνᾴδοντα πρὸς τὴν συντηρητικὴν ἐπιφυλακτικότητά των. Ὁ Ξένος ἐζήτει μετ' ἐπιμονῆς νὰ ἐκφρασθῇ ἡ συνέλευσις ὑπὲρ τῆς ἐκλογῆς τοῦ δευτεροτόκου υἱοῦ τῆς Βασιλίσσης τῆς Ἀγγλίας Ἀλφρέδου, ὡς βασιλέως τῆς Ἑλλάδος. Τοῦτο ἦτο γενικὴ τῶν Ἑλλήνων ἐπιθυμία, ὡς ἀπέδειξεν ἡ μετ' οὐ πολὺ διὰ δημοψηφίσματος ἐκλογὴ τοῦ Ἄγγλου

ἡγεμονόπαιδος, ἀλλ' ἡ συνέλευσις ἐθεώρησεν ὡς ἀλλότριον τοῦ σκοποῦ της τὸ ζήτημα τοῦτο. Τὸν Ξένον ἀντέκρουσεν ὁ θεῖος μου Δημήτριος Βασιλείου. «Ποῖος θὰ ἐκλεχθῇ βασιλεὺς καὶ ποῖος ὄχι, εἶπεν ὡς συμπέρασμα τοῦ λόγου του, θ' ἀποφασισθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τοῦτο δὲν εἶναι ἰδική μας φροντίς». Ἐπρότεινε δὲ τὴν διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας ἐκλογὴν δεκαπενταμελοῦς ἐπιτροπῆς, ἐχούσης τὴν ἐντολὴν νὰ σκεφθῇ περὶ τοῦ τρόπου ἐκδηλώσεως τῆς πρὸς τὴν προσωρινὴν Κυβέρνησιν ἐμπιστοσύνης.

Ἀλλ' ὁ Ξένος ἀντέτεινε. Ὁ σκοπός του ἦτο νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὴν Κοινότητα καὶ νὰ τὴν διευθύνῃ αὐτός. Ἐπρότεινε τὴν ἄμεσον ἐκλογὴν ἐπιτροπῆς συγκειμένης ἐξ Ἑλλήνων ἓξ καὶ ἰσαρίθμων Ἄγγλων, πρὸς ἐξασφάλισιν δῆθεν τῆς Ἀγγλικῆς εὐμενείας. Τὸ λᾶθος τοῦ Ξένου ἦτο, ὅτι ἐπέδειξεν εἰς τὴν συνέλευσιν ἐπιστολὴν βουλευτοῦ Ἄγγλου, φίλου του, γράφοντος ὅτι προθύμως δέχεται νὰ ἀποτελέσῃ μέρος τῆς ἐπιτροπῆς, καὶ ὅτι ἀνέφερεν ὀνόματα καὶ ἄλλων Ἄγγλων, ὑποσχεθέντων τὴν συμμετοχήν των. Αἱ τοιαῦται ἐκ τῶν προτέρων ἐνέργειαι τοῦ Ξένου ἐψύχραναν τὴν συνέλευσιν. Ὁ Δημήτριος Βασιλείου, ὠφελούμενος τῶν διαθέσεών της, ὑπέβαλε τὴν ἑξῆς πρότασιν: «Νὰ συγκροτηθῇ δωδεκαμελὴς ἐπιτροπὴ διὰ νὰ συντάξῃ ἀναφορὰν

πρὸς τὴν προσωρινὴν Κυβέρνησιν καὶ διὰ νὰ σκεφθῇ διὰ ποίων καταλλήλων μέσων ἡ Ἑλληνικὴ ἐν Λονδίνῳ Κοινότης δύναται νὰ συνεργήσῃ εἰς τὸ καλὸν τῆς πατρίδος». Ἡ πρότασις ἔγεινε δεκτὴ παμψηφεί, ἡ ἐπιτροπὴ ἐξελέχθη, συμπεριληφθέντος εἰς αὐτὴν καὶ τοῦ Ξένου, συνετάχθη ἡ ἀναφορά, ἡ δὲ σκέψις «ὑπὲρ τοῦ καλοῦ τῆς πατρίδος» ἀπέληξεν εἰς τὴν ἐγγραφὴν τῶν ὁμογενῶν, ἀναλόγως τῶν δυνάμεων καὶ τῆς ὀρέξεως ἑκάστου, εἰς τὸ πατριωτικὸν δάνειον τῶν ἓξ ἑκατομμυρίων δραχμῶν, τὸ ὁποῖον ἡ προσωρινὴ Κυβέρνησις ἐξέδωκε πρὸς ἐξοικονόμησιν τῶν ἀναγκῶν της.

Ἀναπολῶν σήμερον μὲ ἀπάθειαν τὴν ἔξαψιν τῶν συζητήσεων ἐκείνων ἀπορῶ διὰ τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἀπεδίδαμεν εἰς τὰ διαβούλιά μας. Καὶ ὅμως τὸ νὰ παθαίνωνται οὕτω αἱ διεσπαρμέναι Ἑλληνικαὶ παροικίαι εἰς περιστάσεις κρισίμους, εἶναι ἀπόδειξις τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος. Δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰς σκέψεις καὶ τὰς ἀποφάσεις των ἡ τύχη τῆς πατρίδος, ἀλλὰ μαρτυρεῖ τὴν ζωήν, τὴν δύναμιν καὶ τὴν συνοχὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ ὁ ταυτόχρονος παλμὸς ὅλων τῶν ἑλληνικῶν καρδιῶν, ἡ ὁμόφωνος ἔκφρασις ἀγαλλιάσεως ἢ πόνου εἰς πᾶσαν ἐθνικὴν περίστασιν χαρᾶς ἢ πένθους.

Κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην εὑρισκόμην ὑπὸ τὸ κράτος νευρικοῦ ἐρεθισμοῦ. Ἠσθανόμην τὴν ἀνάγ-

κην δράσεως οἱασδήποτε, τὴν ἐπιθυμίαν νὰ συμμεθέξω, ἔστω καὶ μακρόθεν, εἰς τὸν ἐθνικὸν ὀργασμόν. Μὴ δυνάμενος νὰ πράξω ἄλλο τι ἔγραφα. Ἔγραφα πρὸς φίλους εἰς τὴν Ἑλλάδα· ἔγραφα πρὸς τὸν Λεβίδην τῆς Ἐλπίδος, πρὸς τὸν Λειβαδᾶν τῆς Τεργεσταίας Κλειοῦς, πρὸς τὸν Κουμουνδοῦρον, τὸν ὁποῖον εἶχα γνωρίσει πρό τινων μηνῶν, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸ Λονδῖνον [1]· καὶ μὴ ἀρκούμενος εἰς ὅσα ἔγραφα πρὸς ὁμογενεῖς, ἔγραφα καὶ ἀγγλιστὶ εἰς ἐφημερίδας, προσπαθῶν νὰ „ἐπανορθώσω κακοβούλους πληροφορίας καὶ νὰ ὑπερασπίσω τὰ δίκαιά μας. Ἀλλὰ μόνον μία ἐπιστολή μου ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν ἐφημερίδα Times καὶ μία ἄλλη εἰς τὴν ἐφημερίδα Daily News.

Ἡ νευρική μου δραστηριότης διωχετεύθη πρὸς ἄλλην διέξοδον ὅτε ἐπῆλθεν ἡ ἐκλογικὴ πάλη. Ἡ προσωρινὴ Κυβέρνησις εἶχε παραχωρήσει εἰς ἑκάστην ὠργανωμένην Ἑλληνικὴν κοινότητα τὸ δικαίωμα νὰ στείλῃ πληρεξούσιον ἀντιπρόσωπον εἰς τὴν Ἐθνοσυνέλευσιν. Οἱ ἀποτελοῦντες τὴν Ἀδελφότητα τοῦ Λονδίνου, ἐξαιρέσει ὀλιγίστων, παρεδέχθησαν ὡς ὑποψήφιον, ἐν ἀγνοίᾳ του, τὸν Μᾶρκον Ῥενιέρην. Τὸ ἔντιμον παρελθόν, ἡ δικαίως ἀποκτη-

1) Εἰς τὰς Διαλέξεις καὶ Ἀναμνήσεις μου ἔγραψα περὶ τῆς γνωριμίας καὶ περὶ τῶν ἔκτοτε σχέσεών μου μετὰ τοῦ ἀειμνήστου ἐκείνου πολιτευτοῦ.

θεῖσα ὑπόληψίς του, τὸ ἀκέραιον τοῦ χαρακτῆρός του ἦσαν λόγοι ἱκανοὶ πρὸς δικαίωσιν τῆς ἐκλογῆς του, ἀλλ᾽ ὑπεδείκνυαν ταὐτοχρόνως καὶ τὴν συντηρητικότητα τῶν ὑποστηριζόντων τὴν ὑποψηφιότητά του. Ναὶ μὲν δὲν ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς Ὀθωνιστής, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχαν Ὀθωνισταὶ μετὰ τὴν ἔξωσιν καὶ τὴν παραίτησιν τοῦ Ὄθωνος, ἀλλ᾽ ὁπωςδήποτε, τὸ ὄνομα τοῦ Ῥενιέρη δὲν ἀνταπεκρίνετο εἰς τὸ ἐπικρατοῦν ἐπαναστατικὸν πνεῦμα. Ὁ Στέφανος Ξένος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ταχθῇ ὑπὲρ αὐτοῦ. Νέα λοιπὸν ἀφορμὴ διαστάσεως μεταξὺ τοῦ Ξένου καὶ τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας.

Ἐναντίον τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ Ῥενιέρη ὁ Ξένος ἀντέταξεν ὡς ἰδικόν του ὑποψήφιον τὸν Γεώργιον Λασκαρίδην, ἄνθρωπον ἀγαθὸν ἀλλὰ μὴ ἔχοντα προσὸν ἄλλο ἢ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ πολιτικοῦ ἀναδόχου του.

Ὁ Λασκαρίδης εἶχε χρηματίσει μαθητὴς τοῦ Καΐρη εἰς τὴν Ἄνδρον. Ὅτε ἔφθασα εἰς τὸ Λονδῖνον ἐλογίζετο εἷς τῶν εὐπορωτέρων τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας, ἀλλ᾽ ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἡ περιουσία του ἐξητμίσθη. Περιεπλέχθη εἰς ἐπιχειρήσεις, τῶν ὁποίων ἡ διεξαγωγὴ ὑπερέβαινε τὸ μέτρον τῆς ἱκανότητός του. Κατ᾽ ἐκείνην ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴν εὑρίσκετο ἀναμεμιγμένος εἰς τοὺς πολυπλόκους καὶ ῥιψοκινδύνους συνδυασμοὺς τῆς ἀτμοπλοϊκῆς ἑταιρείας

τοῦ Ξένου. Μετὰ τὸ ἐμπορικόν του ναυάγιον ἀπεσύρθη εἰς ἓν χωρίον τῆς Κερκύρας, ὅπου ἀφιερώθη εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν μικρῶν χωρικῶν. Τοῦτο ἦτο ὁ ἀληθὴς προορισμός του. Δὲν ἠξεύρω κατὰ πόσον ὁ Καΐρης ἐπηρέασε τὰς θρησκευτικάς του ιδέας, ἀλλὰ εἰς τὸ σχολεῖον τῆς Ἄνδρου ἐποτίσθη τὴν πρὸς τὸ διδάσκειν τάσιν. Ἂν δὲν ἠκολούθει τὸ ἐμπορικὸν στάδιον, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν διέπρεψε, θὰ ἐγίνετο ἴσως καλὸς διδάσκαλος. Ἦτο φίλος τῶν γραμμάτων. Συνέγραψε μάλιστα λεξικὸν Ἀγγλοελληνικόν.

Ἐννοεῖται ὅτι ἤμην καὶ ἔμεινα ὑπέρμαχος τοῦ Ῥενιέρη — ὑπέρμαχος ἔνθερμος· τόσον ἔνθερμος, ὥστε ὁ ζῆλός μου ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας του ἐπροκάλει τὸ μειδίαμα τῶν ἀπαθεστέρων ὑποστηρικτῶν του. Εἶχα γείνει εἰς ἄκρον εὐερέθιστος. Μίαν ἡμέραν φίλος μου σχετικός, τοῦ ὁποίου ὅμως ὑπώπτευα τὴν ἐκλογικὴν σταθερότητα, μὲ ἠρώτησεν εἰρωνικῶς:

— Πῶς τὰ πηγαίνει ὁ Ῥενιέρης σου;

Διαβλέπων ἐμπαιγμὸν εἰς τὸ ἐρώτημα ἀντηρώτησα προκλητικῶς:

— Τί ἐννοεῖτε;

Τὸ ὕφος μου ἦτο ἀπότομον τόσον, ὥστε ὁ φίλος μου παρωργίσθη καὶ μ᾽ ἔστειλεν εἰς τὸν διάβολον.

— Ὕστερον ἀπὸ σᾶς, ἀνεφώνησα!

Ἐπὶ ἓξ μῆνας δὲν ἀντηλλάξαμεν χαιρετισμόν, τοῦτο δὲ μ᾽ ἐλύπει τόσον περισσότερον, καθόσον

ἕως τότε δὲν εἶχε συμβῆ, καθὼς οὔτε κατόπιν συνέβη, νὰ ἐπέλθη ποτὲ διακοπὴ σχέσεων φιλικῶν ἐξ ὑπαιτιότητός μου.

Ἐν τούτοις ἡ ἐκλογικὴ πάλη διεξήγετο μὲ ἀρκετὴν ἐκ μέρους μου ζωηρότητα, ὄχι ὅμως καὶ μὲ τὴν ἀπαιτουμένην ἐπιτηδειότητα. Ἐπανεπαυόμην εἰς τὴν ὁμοφωνίαν τῶν ἀποτελούντων τὴν Ἀδελφότητα, ἐνῷ ὁ Ξένος ἀπέβλεπεν ὄχι εἰς τὸ ποιὸν ἀλλ' εἰς τὸ ποσὸν τῶν ψήφων. Τὴν ἡμέραν τῆς ἐκλογῆς, ἐκτὸς τῶν ὀλιγίστων ἐμπόρων καὶ ἐμποροϋπαλλήλων, ὅσοι τὸν παρηκολούθησαν, εἶδα προσερχομένους εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Προξενεῖον ὅλους, ὅσοι εἰργάζοντο ἄγνωστοι καὶ ἀφανεῖς εἰς τοὺς λιμένας καὶ τὰ ἐργοστάσια τοῦ Λονδίνου, ὅλους τοὺς ναύτας, ὅσοι συνέπεσε νὰ εὑρίσκωνται ἐκεῖ. Δὲν ἐξεπροσώπουν αὐτοί, βεβαίως, τὴν Ἑλληνικὴν Κοινότητα, εἶχαν ὅμως ὅλοι δικαίωμα ψήφου. Τὸ δὲ ἀποτέλεσμα; Ὁ Γεώργιος Λασκαρίδης ἀνεκηρύχθη πληρεξούσιος, ὁ δὲ ὑπέρμαχος τοῦ Ῥενιέρη ἔμεινε ζεματισμένος.

Ἡ ἐκλογὴ ἐκείνη δὲν μὲ ἔπεισε περὶ τῶν πλεονεκτημάτων τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΩΔΕΚΑΤΟΝ

ΤΑ ΙΟΥΝΙΑΚΑ

Τὸ ἐπόμενον ἔτος μετέβην πάλιν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Χάρις εἰς τὰ θειωρυχεῖα τῆς Μήλου αἱ ἐπισκέψεις μου εἰς τὴν πατρίδα εἶχαν γείνει τελευταίως συχνότεραι. Τώρα ὅμως εἶχα λόγους ἐξαιρετικούς, δικαιοῦντας τὴν ἐπιθυμίαν νὰ εὑρεθῶ πλησίον τῆς οἰκογενείας μου. Ἤθελα νὰ παρασταθῶ εἰς τοὺς γάμους τῆς ἀδελφῆς μου Αἰκατερίνης καὶ νὰ γνωρίσω προσωπικῶς τὸν μελλόνυμφόν της,— τὸν νέον μου ἀδελφόν. Εἴχαμεν συναντηθῆ πρὸ δύο ἐτῶν εἰς τὴν Σύραν, ὅπου ἦτο πρωτοδίκης τότε, χωρὶς ὅμως νὰ σχετισθῶμεν. Ἡ μήτηρ μου τὸν ἐγνώρισε κατόπιν περισσότερον, τὸν ἐξετίμησε καὶ ἀπεφάσισε νὰ τὸν ἐκλέξῃ ὡς σύζυγον τῆς θυγατρός της.

Εἶχε πράγματι μεγάλα προτερήματα ὁ Ἀριστείδης Οἰκονόμος. Σώφρων, εὐπρεπής, εὐπαίδευτος καὶ προσπαθῶν διαρκῶς ν' ἀποκτήσῃ νέας γνώσεις, — ἀκριβὴς εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος, ζωηρὸς τὴν διάνοιαν καὶ σοβαρὸς τοὺς τρόπους, ἦτο κατὰ πάντα ἄξιος τῆς ἐκλογῆς τῆς μητρός μου. Συνεδέθημεν ἀμέσως διὰ φιλίας εἰλικρινοῦς, τὴν

ὁποίαν δὲν ἐπεσκίασαν αἱ κατόπιν ἀναφανεῖσαι μεταξύ μας διαφοραὶ ἰδεῶν καὶ φρονημάτων.

Ἀπὸ τὴν Σύραν ὁ Οἰκονόμος εἶχε μετατεθῆ εἰς τὰς Πάτρας. Ἐκεῖ εὑρίσκετο ὅτε ἐξερράγη ἡ Ἐπανάστασις τοῦ Ὀκτωβρίου 1862. Ταχθεὶς ἐκ τῶν πρώτων μεταξὺ τῶν προμάχων τῆς Μεταπολιτεύσεως, προήχθη εἰς πρόεδρον τῶν Πρωτοδικῶν εἰς τὰς Πάτρας, ὁπόθεν, ἓν ἔτος μετὰ τὸν γάμον του, διωρίσθη ἐφέτης καὶ μετετέθη εἰς τὰς Ἀθήνας.

Ἡ Ἑλλὰς τότε δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν περίοδον τοῦ ἀναβρασμοῦ. Ὁ νεωστὶ ἐκλεχθεὶς βασιλεὺς Γεώργιος δὲν εἶχε καταβῆ εἰς τὴν νέαν πατρίδα του· ἡ τάξις δὲν εἶχεν ὁριστικῶς ἀποκατασταθῆ· πνεῦμα ἐπαναστατικὸν ἐπεκράτει καὶ ἡ Ἐξουσία ἐξησκεῖτο σπασμωδικῶς ἀπὸ τὰ ἀντιμαχόμενα ἐντὸς τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως κόμματα. Ἐπεριμένετο ἀνυπομόνως ἡ ἄφιξις τοῦ βασιλέως, ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως οἱ μὴ ἀναμιγνυόμενοι εἰς τὴν πολιτικὴν ἐφαίνοντο φοβισμένοι. Τοὺς ἐφόβιζε προπάντων ἡ στάσις τῶν ἀρχηγῶν τῶν διαφόρων στρατιωτικῶν ὁμάδων. Τῶν κομμάτων ἡ πάλη εἶχε περιορισθῆ ἕως τότε ἐντὸς τοῦ βουλευτηρίου, ἀλλ' ἡ ῥῆξις ἠδύνατο καὶ ἐκτὸς τοῦ βουλευτηρίου νὰ ἐκδηλωθῇ ἐνόπλως. Δὲν ἦτο εὐχάριστος οὔτε ἡσυχαστικὴ ἡ ὄψις τῶν πραγμάτων, ἐντὸς ὅμως τοῦ οἰκογενειακοῦ μας κύκλου τὰ πάντα ἦσαν ἤρεμα καὶ εὐχάριστα.

Ὁ γάμος ἐτελέσθη, τὸ νεόνυμφον ζεῦγος ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐγὼ δέ, συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν νεωτέραν τῶν ἀδελφῶν μου Ἑλένην, μετέβην εἰς τὴν Μῆλον. Ὥστε δὲν μᾶς ἐδόθη τότε, εἰς τὸν γαμβρόν μου καὶ εἰς ἐμέ, καιρὸς ἢ περίστασις νὰ διαφωνήσωμεν. Ἄλλως αἱ λαϊκαί του ἰδέαι, βαθμηδὸν διαμορφωθεῖσαι, ἐξεδηλώθησαν βραδύτερον. Τὰς λέγω λαϊκὰς παραδεχόμενος τὸν ἰδικόν του ὁρισμὸν καὶ μὴ γνωρίζων πῶς ἄλλως νὰ τὰς χαρακτηρίσω. Ἔλεγεν ὅτι εἶναι συνταγματικός, ἀλλ' ἡ συνταγματικότης του ἐφαίνετο πολὺ ἀποκλίνουσα πρὸς δημοκρατικότητα. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ ἡ ἐνδελεχὴς μελέτη τῶν συμβάντων τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως συνετέλουν πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν εἰς ἄκρον φιλελευθέρων φρονημάτων του. Στηρίζων τὴν πολιτικήν του δύναμιν εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα, ἐξήσκει ἐπ' αὐτῶν τὴν βαθμηδὸν αὐξάνουσαν ἐπιρροήν του. Ἠγάπα εἰλικρινῶς τὸν λαόν, εἶχε δὲ ὅλα τὰ προσόντα διὰ νὰ γίνεται δημοφιλής. Ἑλκυστικὸς τοὺς τρόπους, ἁπλοῦς τὴν συμπεριφοράν, πειστικός, εὔγλωττος, ἤρχετο εὐκόλως εἰς ἐπαφὴν μὲ τὰς ἐργατικὰς τάξεις, ἐπεδίωκε δὲ καὶ ἐπετύγχανε τὴν ὀργάνωσιν σωματείων καὶ συνδέσμων. Δὲν μὲ βοηθεῖ ἡ μνήμη πρὸς ἀπαρίθμησιν ὅσων συνδέσμων λαϊκῶν ἐθεμελίωσε. Ἦτο ἄρα γε

ἡ ἀνάμιξίς του εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ Ὀκτωβρίου ἀφορμὴ ἢ αἰτία τῆς πολιτικῆς, τὴν ὁποίαν ἔκτοτε ἠκολούθησεν; Ἢ ἀνῆκεν εἰς τὴν τάξιν τῶν ἐκ φύσεως ἀντιπολιτευομένων;

Ὅτε ὁ Χαρίλαος Τρικούπης κατηγγέλθη διὰ τὸ περιβόητον ἐκεῖνο ἀντιβασιλικὸν ἄρθρον του Τίς πταίει; ὁ Οἰκονόμος ἦτο ὁ ὑπὲρ αὐτοῦ ἀμυνθεὶς εἰς τὸ συμβούλιον τῶν ἐφετῶν καὶ πείσας τοὺς συναδέλφους του νὰ ἐκδώσουν ἀπόφασιν ἀθωωτικὴν ὑπὲρ τοῦ κατηγορουμένου. Καὶ τοῦτο ἐκ πεποιθήσεως καὶ ἐναντίον τῶν ἀτομικῶν του συμφερόντων, καθόσον τὸν προβιβασμόν του ἐχρεώστει εἰς ὑπουργεῖον ἀντίθετον τοῦ Τρικούπη. Πρὸς τιμωρίαν του τὸ ὑπὸ τὸν Κουμουνδοῦρον ὑπουργεῖον τὸν μετέθεσεν εἰς τὸ Ναύπλιον. Ὁ Οἰκονόμος ἀντέταξεν εἰς τὴν μετάθεσίν του τὸν ἰσχυρισμὸν, ὅτι ἡ ἰσοβιότης συνεπάγεται τὸ ἀμετάθετον τῶν δικαστῶν. Τὸ δικαστήριον δὲν ἐπεκύρωσε τὴν ἑρμηνείαν του, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Τρικούπης ἀνῆλθεν εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ ὁ Οἰκονόμος προήχθη εἰς εἰσαγγελέα τῶν ἐφετῶν. Ὡς τοιοῦτος ἐσημείωσεν ἐποχὴν εἰς τὰ δικαστικὰ χρονικὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ εὐφράδεια, ἡ ἀκεραιότης καὶ πρὸ πάντων ἡ ἀφοβία του κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων του δὲν ἐλησμονήθησαν μέχρι τῆς σήμερον. Αὐτὸς κατήγγειλεν αὐτεπαγγέλτως ἐπὶ σιμωνίᾳ τοὺς δωρο-

δοκήσαντας τότε ἐπισκόπους καὶ τὸν δωροδοκηθέντα ὑπουργὸν καὶ ἐπέβαλε τὴν καθαίρεσιν τῶν πρώτων καὶ τὴν τιμωρίαν τοῦ δευτέρου.

Μετὰ πολυετῆ δημόσιον ὑπηρεσίαν ἐπεδόθη εἰς τὸ δικηγορικὸν στάδιον. Ἡ φιλεργία του ἦτο ἀκαταπόνητος. Αἱ δικηγορικαί του ἀσχολίαι δὲν τὸν ἠμπόδισαν ν' ἀναλάβῃ ὡς ὑφηγητὴς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τὴν διδασκαλίαν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἔκδοσιν τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιθεωρήσεώς του, τὴν ὁποίαν ἐπὶ δέκα συνεχῆ ἔτη ἐξηκολούθησε.

Ἡ ἀξία του ἀνεδείχθη προπάντων εἰς τὴν Βουλήν, ὅπου ἀντεπροσώπευσε κατὰ πρῶτον τὴν πατρίδα του τὰ Καλάβρυτα, νικήσας ἐκεῖ ἀντιπάλους πανισχύρους. Ἡ ψῆφος τοῦ λαοῦ τὸν ἔφερε καὶ δευτέραν φορὰν εἰς τὸ κοινοβούλιον ὡς βουλευτὴν Ἀττικῆς, μεθ' ὅλην τὴν ἀντίπραξιν τῶν μετέπειτα ὀνομασθέντων Ἀττικαρχῶν. Ἡ εὐγλωττία του, ἡ ἑτοιμότης τῶν καυστικῶν ἀπαντήσεών του εἰς τὰς ἐπιθέσεις τῶν ἐναντίων του ἐπέσυραν τὴν γενικὴν προσοχὴν ἀλλὰ καὶ ἐπολλαπλασίασαν τοὺς ἐχθρούς του. Ηὔξησε δ' ἔτι περισσότερον τὸν ἀριθμόν των κατόπιν διὰ τῆς ἐφημερίδος του Νέαι Ἰδέαι, διὰ τῆς ὁποίας, ἐν ὀνόματι πάντοτε τοῦ λαοῦ, ἐπετίθετο κατὰ τῶν προνομιούχων τάξεων καὶ ἰδίως κατὰ τῶν πλουσίων. Ἡ κατὰ τῶν τε-

λευταίων τούτων σφοδρὰ καταφορὰ ἐπέφερε τὴν διακοπὴν τῶν σχέσεων μετὰ συγγενῶν του, διότι οὗτοι κατελέγοντο μεταξὺ τῶν εὐπόρων.

Τὸ νὰ ἔχῃ ἐχθροὺς εἶναι πολλάκις ἀπόδειξις ὑπεροχῆς ἑνὸς πολιτικοῦ ἀνδρός. Ἀλλὰ τὸ νὰ μὴ ἔχῃ φίλους φέρει τὴν ἐξουδετέρωσιν τῶν προτερημάτων, ὅσα ἀποτελοῦν τὴν ὑπεροχήν. Οὕτω τὰ πολλὰ καὶ ἀληθῶς μεγάλα πλεονεκτήματα τοῦ Οἰκονόμου ἔμειναν ἀχρησιμοποίητα. Ἐὰν ἡ ζωή του παρετείνετο, ἴσως αἱ μεταβαλλόμεναι περιστάσεις καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ διὰ τῆς ἡλικίας καὶ τῆς τριβῆς τοῦ βίου ἐπερχομένη ἡμερότης ἐξ ἑνός, καὶ ἐξ ἄλλου ἡ ἐπιβαλλομένη ἀναγνώρισις τῆς ἀξίας του, θὰ ἔθεταν τέρμα εἰς τὴν πολιτικήν του ἀπομόνωσιν, πρὸς ὄφελος τῆς πολιτείας. Ἀτυχῶς ὁ θάνατος ἐπῆλθε πρόωρος. Ἐνῷ ὡδήγει πρὸς τὴν τράπεζαν τὴν μητέρα μου, γευματίζουσαν τὴν ἑσπέραν ἐκείνην εἰς τὴν οἰκίαν του, ἔπεσε νεκρός.

Ἔφθασα μετὰ τῆς ἀδελφῆς μου εἰς τὴν Μῆλον κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Ἰουνίου. Ἡ διεύθυνσις τῆς ἐπιχειρήσεως τῶν θειωρυχείων εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τὸν ναυπηγὸν τοῦ Βασιλικοῦ Ναυτικοῦ Σπυρίδωνα Μόστραν, νυμφευθέντα πρό τινος τὴν πρωτότοκον θυγατέρα τοῦ θείου μου Λέοντος. Τὸ νεόνυμφον ζεῦγος εἶχεν ἐκλέξει ὡς τόπον διαμονῆς

τὴν παράλιον κωμόπολιν Ἀδάμαντα, καθ' ὃ πλησιεστέραν τῶν θειωρυχείων. Ἐκεῖ ἐφιλοξενήθημεν εἰς τὴν μικρὰν οἰκίαν των. Χάριν τῶν γνωριμιῶν μου ἤθελα προτιμήσει, τὸ κατ' ἐμέ, τὴν Πλάκα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Ἀδάμαντα διήρχοντο εὐχαρίστως αἱ ὧραι. Ἄλλως, τὰς καθημερινὰς ἐπεσκεπτόμεθα τὰ διάφορα σημεῖα τῆς νήσου, ὅπου ἐγίνοντο ἐργασίαι πρὸς ἐξόρυξιν θείου, τὰς δὲ ἑσπέρας εἰς τὸν στενὸν οἰκογενειακόν μας κύκλον δὲν ἔλειπεν ὕλη εὐθύμου ὁμιλίας.

Τὰ πράγματα ἐφαίνοντο ἥσυχα, ἀλλ' ὁ Μόστρας, εὑρισκόμενος εἰς διαρκῆ ἐπαφὴν πρὸς τοὺς κατοίκους, διέβλεπεν ὑπὸ τὴν ἤρεμον ἐπιφάνειαν τὸν σάλον τοῦ ἐπαναστατικοῦ ῥεύματος καὶ δὲν ἀπέκρυπτε τοὺς φόβους του περὶ ἐπικειμένων ταραχῶν. Ἐγνώριζε τὰ τρέχοντα εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ ἔλεγεν, ὅτι ὁ ἐλάχιστος ἐκεῖ κλονισμὸς θὰ ἔχῃ ὡς ἀντίκτυπον εἰς τὴν Μῆλον πλήρη ἀναρχίαν. Κίνδυνος τοιοῦτος δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἀλλ' ὁ Ἀδάμας εἶναι συνοικισμὸς Κρητῶν, καταφυγόντων εἰς τὴν Μῆλον μετὰ τὸν σχηματισμὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ τὴν παράδοσιν τῆς Κρήτης εἰς τὸν Μεχμεταλῆν τῆς Αἰγύπτου. Οἱ μέτοικοι ἐκεῖνοι, ἐπαναστᾶται ἡττηθέντες, ἄνθρωποι ὅλοι τῶν ὅπλων, δὲν ἦσαν βεβαίως ὑποδείγματα ἠπιότητος, οἱ δὲ ἥμεροι

καὶ εἰρηνικοὶ Μήλιοι εὑρέθησαν ἀπέναντι εἰσβολῆς, ἡ ὁποία ἀνεποδογύρισε τὰς ἕξεις τοῦ ἡσύχου βίου των. Ἦτο ἀληθὴς κατ' ἀρχὰς τρομοκρατία. Μολονότι ἡ πρώτη γενεὰ τῶν μετοίκων εἶχεν ἐκλείψει ἢ γηράσει, τὰ πράγματα δὲν εἶχαν οὐσιωδῶς μεταβληθῆ, ὅτε πρὸ ἡμισείας περίπου ἑκατονταετηρίδος ἐγνώρισα τὴν Μῆλον. Οἱ κάτοικοι τοῦ Ἀδάμαντος ἐπεβάλλοντο διὰ τοῦ φόβου εἰς τοὺς γνησίους Μηλίους. Ὑποθέτω, ὅτι ἔκτοτε ἐπῆλθεν ἐξημέρωσις καὶ ὅτι συγχωνεύονται βαθμηδὸν τὰ δύο στοιχεῖα. Ἀλλὰ τότε, ἐν μέσῳ μάλιστα τῆς ἐπικρατούσης πολιτικῆς ἀνωμαλίας, δὲν ἐφαίνοντο ἀκόμη σημεῖα ἐξημερώσεως.

Οἱ φόβοι τοῦ Μόστρα δὲν ἦσαν χωρὶς βάσιν. Διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον εἶχεν ἐξευμενίσει διὰ χρημάτων ἕνα πελώριον καὶ ὡραῖον Κρῆτα ἔχοντα εἰς βάρος του πολλὰς ἁμαρτίας, καὶ ἔτη τινὰ φυλακίσεως εἰς τὸ παθητικόν του. Τὸν εἶχεν ὁ Μόστρας ὡς μυστικὸν σωματοφύλακα καὶ ὑπερασπιστήν, ἂν ἡ χρεία τὸ καλέσῃ, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπαναπαύεται ἐντελῶς εἰς τὴν ἀφοσίωσίν του. Ὁπωςδήποτε, αὐτὸς πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἐφαίνετο ἐπικίνδυνος. Ἐπίφοβος ὅμως ἦτο ὁ ἀπαίσιος τὴν μορφὴν καὶ ἄγριος τὴν ὄψιν Καμπούρης.— Ἐννοεῖται ὅτι δὲν ἦτο αὐτὸ τὸ οἰκογενειακόν του ὄνομα. Ἡ θρασύτης του ηὔξανε καθόσον διε-

δίδοντο εἰδήσεις ἐξ Ἀθηνῶν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀνησυχαστικαί.

Ἐντούτοις αἱ ἡμέραι παρήρχοντο καὶ εἶχα ὑποσχεθῆ εἰς τὴν μητέρα μου, ὅτι θὰ ἐπαναφέρω εἰς Ἀθήνας τὴν ἀδελφήν μου μὲ τὸ προσεχῶς ἀναμενόμενον ἀτμόπλοιον, διὰ νὰ μὴ παραταθῇ ἐπὶ δεκαπέντε ἀκόμη ἡμέρας ἡ διαμονή μας εἰς τὴν Μῆλον. Τοῦτο ἐτρόμαζε τὴν ἀδελφήν μου, ἀνυπομονοῦσαν νὰ εὑρεθῇ καὶ πάλιν ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς μητρός της. Ἡτοιμαζόμεθα λοιπὸν νὰ ἀναχωρήσωμεν, ὅτε τὴν παραμονὴν τῆς ἀφίξεως τοῦ ἀτμοπλοίου ἦλθε — δὲν ἐνθυμοῦμαι διὰ τίνος μέσου, ἐν ἐλλείψει τηλεγράφου, — ἦλθεν ἡ εἴδησις τῆς ἐκρήξεως ἐμφυλίου πολέμου εἰς τὴν πρωτεύουσαν. Ἀνατροπὴ τῆς Κυβερνήσεως, διάλυσις τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως, ἀνακήρυξις Δημοκρατίας... Τοιαῦται ἐξωγκωμέναι φῆμαι ἐκυκλοφόρησαν εἰς τὸν Ἀδάμαντα, ἐξάπτουσαι τὰ πνεύματα. Καὶ ἡμεῖς ἐσκεπτόμεθα, ὅτι ἀπέναντι τῆς ἐπικειμένης ἀναρχίας ἐξεπροσώπει τὴν κλονιζομένην ἀρχὴν ἐκεῖ ἐπάνω — εἰς τὴν Πλάκα — ὁ ἀγαθὸς ἔπαρχος καὶ οἱ δύο χωροφύλακές του, μόνοι φύλακες τῆς τάξεως καθ' ὅλην τὴν νῆσον. Ἐὰν ἐνεφανίζετο τὴν ἡμέραν ἐκείνην εἰς τὴν προκυμαίαν τοῦ Ἀδάμαντος ὁ φίλος μου μοίραρχος μὲ τοὺς ἑβδομήκοντα στρατιώτας του, δὲν θ' ἀπεκρινόμην Τίποτε εἰς τὸ ἐρώτημά του!

Εἶδα τότε — καὶ ἐλπίζω νὰ μὴ ἐπανίδω ποτὲ — τὸν ἀντίκτυπον κυβερνητικῆς παραλυσίας εἰς ἀπόκεντρον γωνίαν τοῦ Κράτους: τὰ κακοποιὰ στοιχεῖα ἐξεγειρόμενα, τὴν ἀπειλητικὴν προπέτειαν, τὴν προκλητικὴν στάσιν τῶν ἐχόντων ἐκκρεμεῖς λογαριασμοὺς μὲ τὴν Δικαιοσύνην, τὴν ἐξαφάνισιν τῶν ἐκπροσωπούντων τὴν Ἐξουσίαν, τὸ δέος τῶν φιλησύχων κατοίκων, τὴν ἀνησυχίαν ζωγραφισμένην εἰς ὅλων τὰ πρόσωπα, ἐν ἑνὶ λόγῳ τὴν ἀναρχίαν!

Ἡ στιγμὴ ἦτο κρίσιμος. Ἐὰν ὁ Καμπούρης παρέσυρε καὶ ἄλλους, δὲν ἠξεύρω τί ἠδύνατο νὰ συμβῇ. Εὐτυχῶς ὁ κίνδυνος ἀπεσοβήθη, χάρις εἰς τὴν ψυχραιμίαν, τὴν ἐπιτηδειότητα καὶ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ Μόστρα. Πρὸς τὴν ἑσπέραν ὁ Καμπούρης τὸν συνήντησεν εἰς τὴν προκυμαίαν καὶ ἐτόλμησε νὰ ἐπιτεθῇ κατ' αὐτοῦ διὰ λόγων ἀπειλητικῶν. Μὴ ἀρκούμενος εἰς λόγους, ὥρμησε κρατῶν γυμνὴν τὴν μάχαιράν του ἐναντίον — ὄχι τοῦ Μόστρα ἀπ' εὐθείας, ἀλλ' ἑνὸς τῶν ζητούντων νὰ τὸν καθησυχάσουν. Ὁ σκοπός του ἦτο νὰ φοβίσῃ τὸν Μόστραν, ἀλλ' ἐκεῖνος δὲν ἐπτοήθη. Ἡ στάσις του καὶ ἡ μεσολάβησις τῶν φρονιμωτέρων κατοίκων τοῦ Ἀδάμαντος ἐπανέφεραν τὴν γαλήνην. Ἀλλὰ θὰ ἦτο ἆρά γε διαρκὴς ἡ γαλήνη; Ὁ Μόστρας ἐπέστρεψεν εἰς τὴν οἰκίαν πλήρης εὐλόγου ἀνησυχίας καὶ μᾶς διηγήθη τὰ διατρέξαντα. Ἀπεφάσισα νὰ μεταβῶ

ἀμέσως πρὸς συνάντησιν τοῦ Ἐπάρχου διὰ νὰ τὸν ὠθήσω πρὸς ἐνέργειαν, πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων του.

Ἔσπευσα ἔφιππος εἰς τὴν Πλάκα. Ὁ Ἔπαρχος εἶχε κλεισθῇ εἰς τὴν οἰκίαν του, ὄχι ἀπὸ φόβον ἴσως, ἀλλ' ἐξ ἐμφύτου ἀδρανείας. Δὲν ἦτο ὁ ἁρμόδιος ἄνθρωπος διὰ περιστάσεις δυσκόλους. Ἐν τούτοις ἡ ἐπίσκεψίς μου δὲν ἔμεινεν ἄνευ ἀποτελέσματος. Ἀπεφάσισε νὰ ἐξέλθῃ τῆς οἰκίας του, διέδωσεν ἐπιτηδείως, ὅτι αἱ ταραχαὶ τῶν Ἀθηνῶν ἦσαν παροδικαί, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ὑφίσταται, ὅτι ἀναμένεται ὁ βασιλεύς. Οἱ φιλήσυχοι πολῖται ἀνεθάρρησαν, οἱ ταραξίαι ἐσυμμαζεύθησαν, βοηθούσης δὲ καὶ τῆς στάσεως τοῦ Μόστρα, ἐφάνη ὅτι παρῆλθεν ὁ κίνδυνος καταιγίδος, ἂν καὶ δὲν εἶχαν ἐντελῶς διαλυθῇ τὰ νέφη. Ὥστε τὴν ἐπαύριον ἐπεβιβάσθην μὲ τὴν ἀδελφήν μου εἰς τὸ ἀτμόπλοιον, χωρὶς πολλὴν ἀνησυχίαν διὰ τὰ τῆς Μήλου.

Εἰς τὸν Πειραιᾶ, πρὶν ἀκόμη προφθάσωμεν ν' ἀποβιβασθῶμεν, τὸ ἀτμόπλοιον, τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο ν' ἀποπλεύσῃ ἀμέσως διὰ τὴν Πελοπόννησον, ἐγέμισεν ἀπὸ ἐπιβάτας, σπεύδοντας νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὰς πατρίδας των. Μεταξὺ τῶν φυγάδων ἦτο ὁ βουλευτὴς Κατσικαπῆς, περιώνυμος τότε διὰ τὴν φορτικὴν ἀνάμιξίν του εἰς πᾶσαν συζήτησιν ἐντὸς τοῦ Κοινοβουλίου καὶ διὰ τὸ θράσος τῆς ἀμαθείας

του. Ἐφόρει ἀκόμη τότε τὴν φουστανέλλαν. Δὲν ἐνθυμοῦμαι πῶς ἔτυχε νὰ τὸν γνωρίσω προσωπικῶς. Ἐνθυμοῦμαι ὅμως τὴν ἔκπληξίν του ὅτε μὲ εἶδεν ἐπὶ τοῦ καταστρώματος. «Πῶς! ἀνέκραξε. Ἔρχεσαι ἐνῷ ὅλοι φεύγουν!» Καὶ διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν φυγήν του, ἐπρόσθεσε διθυραμβικῶς: «Ἐδῶ εἴμεθα ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς!»

Δὲν εἶχε πολὺ ἄδικον ὁ Κατσικαπῆς. Ἡ ὄψις τῶν Ἀθηνῶν ἦτο ἀκόμη ἀγρία. Τὰς ἐντυπώσεις μου ἔγραψα τότε πρὸς τὸν Λιβαδᾶν διὰ μακρῶν. Ἡ ἐπιστολή μου ἐδημοσιεύθη τὸν Ἰούλιον εἰς τὴν Κλειὼ τῆς Τεργέστης. Ἀντιγράφω μερικὰ ἀποσπάσματά της, ὄχι μόνον ὡς παράστασιν τῆς τότε καταστάσεως, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἔνδειξιν τῶν πολιτικῶν μου σκέψεων καὶ φρονημάτων. Δὲν ἤμην ἐξ ἀρχῆς ἄκρος θιασώτης τῆς Μεταπολιτεύσεως, ἀλλὰ τὰ Ἰουνιακὰ μὲ ἐπανέφεραν ὁριστικῶς εἰς τὴν ὁδὸν τῆς συντηρητικότητος. Δὲν ἤμην γεννημένος δι' ἐπαναστάτης.

Ἰδοὺ ἡ ἀρχὴ τῆς ἡ ἐπιστολῆς μου: 1)

«Γράφω ὑπὸ τὸ κράτος μεγάλης μελαγχολίας, »διότι τὰ τελευταῖα ὀδυνηρὰ συμβάντα, ἐκθέσαντα »τὴν πολιτικὴν καὶ ἠθικήν μας ἀσχημοσύνην καθ' »ὅλην τὴν γυμνότητά της, πολλὰς παρηγόρους πλά-

1) Ὁ Λιβαδᾶς μετέτρεψε τὸ λεκτικόν μου συμφώνως πρὸς τὰς ὑπερκαθαρευούσας ἀρχὰς τῆς Κλειοῦς. Ἐπαναφέρω τὴν ἐπιστολὴν εἰς τὸ ὕφος καὶ τὴν γλῶσσαν μου.

»νας μου διέλυσαν καὶ πολλὰς γλυκείας μου ἐλπί-
»δας διαψεύδουν.

»Πρὸ ἑνὸς περίπου μηνὸς ἔλειπα ἐξ Ἀθηνῶν, »εὑρισκόμενος εἰς τὰς Κυκλάδας, ὅπου, ὡς ἐκ τῆς »ἐλλείψεως τακτικῆς καὶ συχνῆς συγκοινωνίας, χω- »ρισμένος ἀπὸ τοῦ λοιποῦ κόσμου, οὔτε εἶδα, οὔτε »ἤκουσα, οὔτε νὰ φαντασθῶ ἠδυνάμην τὰ λαβόντα »χώραν εἰς τὰς Ἀθήνας ἀνοσιουργήματα κατὰ τὴν »παρελθοῦσαν ἑβδομάδα. Ἀλλὰ καὶ πάλιν, μολονότι »βλέπω παντοῦ τὰ ἴχνη τῆς βεβήλου καὶ ἀδελ- »φοκτόνου πάλης, μόλις δύναμαι νὰ πιστεύσω ὡς »ἀληθῆ, ὡς γενόμενα, ὅσα ἀκούω καὶ ὅσα ἀκόμη »βλέπω.

»Καὶ ὅμως ὑπάρχει τόση μεταβολὴ εἰς τὴν φυ- »σιογνωμίαν τῆς πρωτευούσης, ὥστε δὲν δύναται »δυστυχῶς νὰ διαρκέσῃ ἐπὶ πολὺ ἡ ἀμφιβολία περὶ »τῶν διαπραχθέντων. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ ὅλαι »αἱ ἐπὶ τῆς πλατείας Λουδοβίκου οἰκίαι εἶναι κατα- »τρυπημέναι ἀπὸ σφαίρας μεγάλας καὶ μικράς, »καθὼς καὶ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ πρόσοψις τῶν Ἀνακτό- »ρων. Ἐκτὸς δὲ τῶν κέντρων τούτων τῆς πάλης, »βλέπει τις σποραδικῶς, καθ' ὅλην τὴν πόλιν, τοὺς »τοίχους τῶν οἰκιῶν σημαδευμένους ἀπὸ τὰς σφαί- »ρας. Πολλαχοῦ τὸ λιθόστρωτον εἶναι κηλιδωμένον »ἀπὸ αἷμα. Πλησίον τῆς Τραπέζης ὁ τοῖχος μιᾶς οἰ- »κίας εἶναι μαῦρος ἀπὸ τὰ αἵματα τὰ ῥεύσαντα ἀπὸ

»τὸν ἐξώστην, ὅπου στρατιῶται τινὲς ἐφονεύθησαν. »Εἰς πολλὰς γωνίας ὁδῶν μένουν ἀκόμη οἱ λίθοι, »διὰ τῶν ὁποίων εἶχαν σχηματισθῆ ἐκ τοῦ προχεί- »ρου ὀχυρώματα ἢ μετερίζια. . .

»Μεγαλειτέραν ὅμως ἐντύπωσιν προξενοῦν αἱ »λοιπαὶ μεταβολαὶ τῆς ὄψεως τῶν Ἀθηνῶν. Πρὸ »τῆς ἀναχωρήσεώς μου ἡ πόλις ἦτο πλήρης στρα- »τιωτῶν, περιπολούντων ἢ περιφερομένων πεζῆ »ἢ ἐπὶ ὀχημάτων, ἢ χαρτοπαιζόντων εἰς τὰ καφε- »νεῖα. Οἱ στρατῶνες ἦσαν πλήρεις, οἱ ἀξιωματικοὶ »καὶ προπάντων οἱ ὑπαξιωματικοὶ ἔσυραν τὴν σπά- »θην των εἰς τὰ λιθόστρωτα ἢ ἐκάλπαζαν εἰς τὰς »ὁδοὺς ἔφιπποι. Μουσικαὶ στρατιωτικαὶ ἐπαιάνιζαν »καθ' ἑκάστην εἰς τὰς πλατείας καὶ τοὺς περι- »πάτους. Ἐκτὸς τῆς στρατιωτικῆς ταύτης ἐπιδεί- »ξεως, ἡ κίνησις τῆς Ἐθνοφυλακῆς, ἡ ὕπαρξις τῆς »Ἐθνοσυνελεύσεως καὶ ἡ ἐπαναστάτικὴ ἐν γένει ζωη- »ρότης τῶν Ἀθηναίων προσέδιδαν εἰς τὴν πρωτεύ- »ουσαν ὄψιν ἔκτακτον, ἡ ὁποία δὲν εὐχαρίστει ἴσως »τὸν φιλήσυχον πολίτην ἢ τὸν φιλοσοφοῦντα παρα- »τηρητήν, ἔθελγεν ὅμως τὸν ἀδιάφορον θεατήν, τὸν »ἀναζητοῦντα ἐντυπώσεις φαιδράς. Τώρα οὐδὲ εἷς »σχεδὸν στρατιώτης φαίνεται εἰς τὰς ὁδούς, οἱ στρα- »τῶνες εἶναι κενοὶ καὶ οὔτε σκοποὶ φρουροῦν εἰς »τὰς κλειστὰς θύρας των. Μόνοι οἱ ἐθνοφύλακες πε- »ριπολοῦν. Τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν κατέχουν ἐναλ-

»λὰξ Ἄγγλοι, Γάλλοι, Ῥῶσσοι· μουσικὴ οὐδαμοῦ »ἀκούεται· πολλαὶ οἰκίαι μένουν κλεισμέναι· οἱ κά- »τοικοί των ἔφυγαν εἰς τὸν Πειραιᾶ, εἰς τὰς ἐπαρ- »χίας, ἢ ἐκτὸς τοῦ κράτους. Γενικὴ κατήφεια βα- »σιλεύει. Νομίζει τις ὅτι ὀργὴ Κυρίου κατεμάρανε »τὴν ἀτυχῆ πόλιν.

«Πραγματικῶς, ὀργὴ Κυρίου τὴν ἐπεσκέφθη! »Διατὶ δὲ ἡ ἔξαψις τῶν παθῶν καὶ ἡ αἱματοχυ- »σία καὶ ἡ ἐρήμωσις τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ σχεδὸν »κατωρθωθεῖσα καταστροφὴ τοῦ οἰκοδομήματος »τοῦ μόλις διὰ τοσούτων μόχθων ἀνεγερθέντος; »Ἐπρόκειτο μήπως περὶ μεγάλου τῆς πατρίδος »συμφέροντος; Μὴ ἐκινδύνευε τὸ στέγασμα τῆς »ἐθνικῆς αὐθυπαρξίας. Ἡ ἐπρόκειτο κἂν περὶ ἀρ- »χῶν πολιτικῶν, καὶ ἐζήτει ἡ μία μερὶς τὴν κατα- »στροφὴν τῆς ἄλλης, διὰ νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς τὴν πο- »λιτείαν τὰς ἰδικάς της ἀρχάς;... Ὁ ἀγὼν ἦτο περὶ »ἑνὸς ἀθλίου καὶ ἐφημέρου ὑπουργείου! Χάριν »μικρῶν προσωπικῶν παθῶν, χάριν εὐτελοῦς ἰδιο- »τελείας ἡ Ἑλλὰς ἐκινδύνευσε ν' ἀπολεσθῇ, καὶ »ὅταν ἡ Εὐρώπη ἐπαναλάβῃ τὴν φράσιν τῆς δια- »κοινώσεως τῶν τριῶν πρέσβεων, ὅτι ὁ ἀληθὴς »πατριωτισμὸς ἐξέλιπεν ἀπὸ τὰ στήθη τῶν »Ἑλλήνων, ὁ κατησχυμμένος Ἕλλην θὰ κύπτῃ »τὴν κεφαλὴν καὶ θὰ σιωπᾷ».

Καὶ ἐξακολουθεῖ ἡ ἐπιστολὴ μὲ μακρὰν ἀφή-

γησιν τῆς διαμάχης τῶν κομμάτων, τῆς πάλης μεταξὺ Ὀρεινῶν καὶ Πεδινῶν, ἡ ὁποία ἀπέληξεν εἰς τὸν ἀπαίσιον ἐμφύλιον πόλεμον, καὶ μὲ λεπτομερῆ περιγραφὴν τῶν συμβάντων τῆς 18ης καὶ τῆς 20ης Ἰουνίου:

«Εἴθε ὁ Βασιλεὺς νὰ ἔλθῃ ταχέως! Τοῦτο εὔ»χονται ὅλοι, εὐλογοῦντες τὸν Ὕψιστον ὅτι διέφυ»γεν ἡ Ἑλλὰς καὶ πάλιν τὸν ἄκρον κίνδυνον. Διότι »ἠδύναντο τὰ πράγματα νὰ εὑρίσκωνται σήμερον »εἰς θέσιν καὶ τῆς παρούσης πολὺ χειροτέραν. Ἂν »συνέπιπτε νὰ ὑπερτερήσῃ εἴτε ἡ μία εἴτε ἡ ἄλλη »μερίς, ἡ μοῖρα τῆς Ἑλλάδος θὰ ἦτο ὀλεθρία. »Καὶ ποῖον νὰ προτιμήσῃ τις ὡς νικητήν; Τοὺς »Πεδινούς, τῶν ὁποίων οἱ στρατιῶται, μετὰ ληστῶν »συμμαχήσαντες, ἐλήστευσαν καὶ ἐγύμνωσαν τὰς »οἰκίας, ὅπου διὰ πολεμικοὺς σκοποὺς εἰσέβαλαν; »Ἢ τοὺς Ὀρεινούς, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ ὥρας ἔμειναν ἔμπροσθεν τῆς Τραπέζης καὶ τὴν ἐπολέ»μουν διὰ νὰ τὴν κυριεύσουν καὶ νὰ γείνουν διὰ »μιᾶς κύριοι ὁλοκλήρου τῆς Ἑλληνικῆς περιουσίας;

»Πᾶν ὅμως κακὸν ἔχει καὶ τὰς ἀγαθάς του »συνεπείας. Εἰς δὲ τὴν παροῦσαν περίστασιν τὰ »ἀγαθά, καίπερ ὑπερόγκως καὶ ὑπερμέτρως πλη»ρωθέντα, εἶναι: πρῶτον, ὅτι ἀπηλλάγη ἡ πρωτεύ»ουσα τῆς παρουσίας τοῦ στρατοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε »καταστῇ γιανιτσαρικὸς συρφετός.. δεύτερον κα-

»λὸν εἶναι, ὅτι ἔπεσεν ἡ προσωπὶς ἀπὸ τοὺς πολι-
»τικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς φατριάρχας, οἱ ὁποῖοι
»ἀπ' ἀρχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως ἠγωνίζοντο ν' ἀνα-
»δειχθοῦν ὁδηγοὶ καὶ ἀρχηγοί της, πρὸς ζημίαν τοῦ
»Ἔθνους. Τὸ διττὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα· ἴσως εὐκο-
»λύνη τὸ ἔργον τοῦ μέλλοντος κυβερνήτου τῆς Ἑλ-
»λάδος. Ἀλλὰ μὴ διὰ τούτων ἀποπλύνεται τὸ αἶ-
»σχος, τὸ ὁποῖον ἐκηλίδωσεν ἐλόκληρον τὴν Ἑλ-
λάδα;»

Αἱ τελευταῖαι φράσεις μαρτυροῦν, ὅτι ἔμε-
νεν εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς μοῦ ἡ αἰσιοδοξία. Ὑ-
περίσχυεν ὅμως ἡ πικρία τῆς ἀπογοητεύσεως.

Μὲ τοιαύτας ἐντυπώσεις ἐπέστρεψα εἰς τὸ Λον-
δῖνον καὶ ἐπανέλαβα τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν συνήθη
ἐκεῖ ζωήν μου. Ἀλλ' ὁ νοῦς μου ἦτο εἰς τὴν
Ἑλλάδα. Τὰ ἐκεῖ συμβαίνοντα δὲν ἦσαν τοιαῦτα,
ὥστε νὰ μεταβληθοῦν αἱ ἰδέαι μου περὶ πραγμάτων
καὶ προσώπων. Γράφων πρὸς τὴν μητέρα μου δὲν
ἀπέκρυπτα τὴν ἀδημονίαν μου.

«Τὸ δυστύχημα τοῦ ἔθνους μας, ἔγραφα, εἶναι ὅτι
»δὲν ἔχομεν ἀνθρώπους — ὁδηγούς. Ἀληθῶς οἱ ἄν-
»θρωποι, οἱ ὁποῖοι μορφόνουν ἢ σώζουν τὰ ἔθνη
»εἶναι σπάνιοι. Ἡ Ἰταλία ἐπερίμενε τόσους αἰῶνας
»ν' ἀποκτήσῃ ἕνα Καβοὺρ καὶ τώρα, ἀφοῦ τὸν
»ἔχασεν, εὑρίσκεται καὶ ἐκείνη εἰς τὰ στενά. Ἀλλ'
»ἐκτὸς τῶν μεγάλων αὐτῶν ἡλίων, ὑπάρχουν εἰς τὰ

»ἄλλα ἔθνη ἀστέρες· μικρότεροι μέν, ἀλλὰ φωτι-»ζοντες ὁπωςδήποτε τὰ ἔθνη. Ἡμεῖς μήτε αὐτοὺς »τοὺς ἀστέρας δὲν ἔχομεν. Αὐτὴ εἶναι ἡ δυστυχία »μας. Ὁ λαός μας ὡς λαὸς εἶναι ἴσως ὁ καλλίτερος »τῆς Εὐρώπης, ἀλλ' ἡ κλάσις τῶν ἀνθρώπων, οἱ »ὁποῖοι μᾶς διοικοῦν, εἶναι χωρὶς ἀνατροφὴν καὶ »χωρὶς ἀνεξαρτησίαν χαρακτῆρος. Τὸ δὲ χειρότε-»ρον, καὶ οἱ ἔχοντες αὐτὰ τὰ προτερήματα δὲν »ἔχουν τὴν πολιτικὴν ἀνατροφήν, τὸ θάρρος νὰ »φωνάξουν καὶ νὰ ἐνεργήσουν. Ἂν οἱ εἴκοσι ἢ τριά-»κοντα ἄνθρωποι καθὼς πρέπει, οἱ ὁποῖοι εἶ-»ναι ἐντὸς τῆς Συνελεύσεως ἦσαν ἡνωμένοι, ἂν »εἶχαν τὴν τόλμην νὰ ὑψώσουν τὴν φωνὴν καὶ νὰ »δείξουν ὅτι ὑπάρχουν, δὲν θὰ εὑρισκόμεθα εἰς τὴν »σημερινὴν ἀθλιότητα. . . »

Αὐτὰ ἔγραφα κατὰ τὸ 1863. Δὲν θὰ ἠδύναντο ἄρα γε νὰ γραφοῦν καὶ σήμερον;

Ὁ δὲ Ἀριστείδης Οἰκονόμος ἀποκρινόμενος εἰς τὰς μεμψιμοιρίας μου ἔφερε παραδείγματα ἐκ τῆς Ἀρχαιότητος, πρὸς ἐξήγησιν ἢ δικαιολόγησιν τῶν συμβαινόντων καὶ ἐτελείωνε μίαν ἐπιστολήν του ἐρωτῶν: « Ὁποῖοι ἀληθῶς εἶναι οἱ ἀρχαῖοι; ». Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἐρωτήματος ἔγραψα τὸ ποίημα Οἱ Ἀρχαῖοι. Ἡ ἀγανάκτησίς μου κατὰ τῶν συγχρόνων, τῶν παρῳδούντων τὴν ἀρχαιότητα, ἐξεχύθη διὰ τοῦ ποιήματος ἐκείνου εἰς βάρος τῶν προγόνων.

Εἶπα ἔγραψα· ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Τὸ ἐστιχούργησα καθ' ὁδόν, ἐπιστρέφων τὴν ἑσπέραν πεζὸς ἀπὸ τὸ γραφεῖον. Εὐτυχῶς δὲν περιῆλθε τοῦτο εἰς γνῶσιν τῶν Χίων ἐμπόρων, οὔτε τοῦ θείου μου Βασιλείου.

Ἐνθυμοῦμαι, μίαν ἑσπέραν, μόνος καθ' ὁδόν, ἀπήγγελα τοὺς στίχους μου μὲ τόσην ἔμφασιν, ἴσως μάλιστα καὶ χειρονομῶν, ὥστε μία γραῖα διέκοψεν ἔντρομος τὸν δρόμον της καὶ μὲ παρετήρει μὲ ἔκπληξιν. Ἴσως μὲ ἐξέλαβεν ὡς παράφρονα μονολογοῦντα.

Τὸ ποίημα ἐκεῖνο ἔστειλα εἰς τὸν Ῥαγκαβῆν. Τὸ ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν ἐφημερίδα του τὴν Εὐνομίαν, προτάξας εὐμενέστατον προοίμιον. Ἀντὶ τοῦ ὀνόματός μου ἔφερεν ὡς ὑπογραφὴν ψευδώνυμον. Μολονότι ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ποιήματος εἶχα θέσει τὴν παροιμίαν «Ἐσὲ τὰ λέγω πεθερὰ γιὰ νὰ τ' ἀκούσ' ἡ νύφη», μολονότι τὰς τελευταίας στροφάς του διαπνέει ὁ θαυμασμὸς τῆς ἐνδόξου Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, οἱ στίχοι μου ὅμως ἐσκανδάλισαν τὴν ἀρχαιολατρείαν τινῶν. Ἡ ἐπίθεσίς των ἐστράφη κατὰ τοῦ Ῥαγκαβῆ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπεδόθη τὸ ποίημα. Τοῦτο ἦτο μεγάλη δι' ἐμὲ τιμή, ἀλλ' ἦτο καὶ μάθημα, ὅτι ἕκαστος πρέπει νὰ φέρῃ τὴν εὐθύνην τῶν πράξεών του καὶ νὰ μὴ βαρύνουν ἄλλους αἱ ἁμαρτίαι του. Ἀπεφάσισα ἔκτοτε νὰ μὴ

δημοσιεύσω ποτὲ ἔργον μου ἄνευ τῆς ὑπογραφῆς μου ἢ τῶν ἀρχικῶν ψηφίων τοῦ ὀνόματός μου, καὶ ἐτήρησα τὴν ἀπόφασίν μου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑΙ ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

Ἡ γλῶσσα τοῦ ποιήματος οἱ Ἀρχαῖοι δύναται ἀσφαλῶς νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς καθαρεύουσα. Μετὰ τόσων ἐτῶν παρέλευσιν δὲν δύναμαι νὰ ἐξακριβώσω διατί ἐπροτίμησα γλῶσσαν τοιαύτην; Ἀρά γε διότι ἥρμοζεν εἰς τὸ θέμα καὶ εἰς τοὺς ἑνδεκασυλλάβους στίχους τοῦ ποιήματος; Ἢ ἁπλῶς καὶ μόνον διότι τὸ ἔστειλα πρὸς τὸν Ραγκαβῆν, διὰ νὰ δημοσιευθῇ εἰς τὴν ἐφημερίδα του; Πρὸ δύο μόλις ἐτῶν εἶχα δημοσιεύει εἰς τὸ Λονδῖνον, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Στίχοι, συλλογὴν ποιημάτων εἰς τὴν ὁμιλουμένην. Δὲν λέγω εἰς τὴν δημοτικήν, διότι οἱ ἄκροι ὑπέρμαχοι τῆς νεωτέρας ἐπαναστατικῆς σχολῆς θὰ διεμαρτύροντο κατὰ τοῦ τοιούτου ὁρισμοῦ. Ἔγραφα εἰς τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ὁμιλοῦμεν, καὶ τὴν ἔγραφα ὅπως τὴν προφέρομεν. Ὁπωσδήποτε, εἰς τὴν συλλογὴν ἐκείνην ἓν μόνον ποίημα περιλαμβάνεται γραφὲν εἰς γλῶσσαν καθαρεύουσαν, — καὶ εἰς ἑξαμέτρους μάλιστα! Ἐγράφη κατὰ τὸ 1858.

Ἦτο ἡ ἐποχὴ τότε τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν

καὶ τοῦ ἐξοστρακισμοῦ τῆς δημοτικῆς ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον. Δὲν εἶχα ἀκόμη τὴν τόλμην, κατὰ τὰ πρῶτα ἐκεῖνα ἔτη νὰ ἐπαναστατήσω κατὰ τοῦ τοιούτου ἀποκλεισμοῦ. Τὰς Ἀναμνήσεις τῆς Πριγκήπου εἶχα γράψει εἰς καθαρεύουσαν, συνησθανόμην δὲ ὅτι ἡ ἀποτυχία τοῦ ποιήματος ἐκείνου, κατὰ τὸ 1855, ἐχρεωστεῖτο καὶ εἰς ἄλλους λόγους, ὄχι μόνον εἰς τὴν γλῶσσάν του. Ἄλλως, ἐπηρεαζόμην καὶ ἀπὸ τὸν θεῖόν μου Λέοντα, ὁ ὁποῖος ἦτο ὑπὲρ τῆς ὀρθοεπείας εἰς τὴν ποίησιν ὅπως καὶ εἰς τὸ πεζόν, καὶ ἐμέμφετο τὴν ἀποκοπὴν τοῦ τελικοῦ ν καὶ τὰς ἄλλας ἐλευθερίας τῶν πρώτων παιδικῶν ποιημάτων μου. Καὶ ὅμως οἱ στίχοι, ὅσους ἐν τῷ μεταξὺ ἔγραφα, ἐμαρτύρουν πάντοτε τὴν προτίμησίν μου διὰ τὴν γλῶσσαν τὴν ὁποίαν ὁμιλοῦμεν, γραφομένην ὅπως προφέρεται. Ἐνίοτε δὲ ὁ θαυμασμός μου διὰ τὰ Δημοτικὰ τραγούδια μὲ παρέσυρε μακρύτερα ἀκόμη. Τὸ ποίημά μου Ἡ Σκλαβιὰ καὶ ὁ Γάμος — κατὰ ὑπόθεσιν ἀρχαίου ἀγγλικοῦ ἄσματος, — δημοσιευθὲν ἀνωνύμως εἰς τὴν Πανδώραν τοῦ 1858 ἐξελήφθη ὑπό τινων ὡς Δημοτικὸν τραγοῦδι.

Δὲν εἶχα εὕρει ἀκόμη τὸν δρόμον μου. Ἐξ ἑνὸς μὲ εἵλκυεν ἡ δημώδης ποίησις, ἐξ ἄλλου ἐπέβαλλαν τὸν ὄγκον των τὸ Πανεπιστήμιον, ὁ θεῖός μου Λέων Μελᾶς καὶ ὁ Ῥαγκαβῆς.

Τοὺς στίχους τοῦ Ῥαγκαβῆ ἀπεστήθιζα παιδιό-

θεν. Προσωπικῶς τὸν ἐγνώρισα κατὰ πρῶτον εἰς τὸ Λονδῖνον, δὲν ἔπαυσα δὲ τρέφων πρὸς αὐτόν, μέχρι τοῦ θανάτου του, φιλίαν καὶ σέβας, καὶ ἀφοῦ ἀκόμη ἔπαυσα ν' ἀκολουθῶ τὴν γνώμην καὶ τὸ παράδειγμά του. Τότε, συζητῶν τὰς θεωρίας του περὶ ποιητικῆς γλώσσης, ἔφερα ὡς ἐπιχείρημα ἐναντίον του τὰ πρῶτα ποιήματα τῆς νεανικῆς του περιόδου, τὰ ὁποῖα εἶχε γράψει εἰς γλῶσσαν οὐδόλως ὑποδουλουμένην εἰς τοὺς τύπους τῆς ἀρχαίας γραμματικῆς:

Κόρη, μὲ τὰ χρυσᾶ μαλλιὰ 'ς τοὺς κρυσταλλένιους ὤμους,
Ποῦ τρέχεις ὁλομόναχη 'ς τῆς ἐρημιᾶς τοὺς δρόμους;...

Τὸν ἠρώτων ἀστειευόμενος ἐὰν ἤθελε τολμήσει νὰ μεταχειρισθῇ τὰς ἐξεζητημένας λέξεις τῆς λογίας γλώσσης διὰ νὰ ἐκφράσῃ εἰς ὡραίαν νέαν τὰ αἰσθήματά του, καὶ ἂν ἡ νέα τότε θὰ ἐπίστευεν εἰς τὴν εἰλικρίνειαν τοῦ αἰσθήματός του. Βεβαίως ὁ Ῥαγκαβῆς, ὁ ὁποῖος εὐκόλως ἐμαγεύετο ἀπὸ τὸ ὡραῖον φῦλον, δὲν θὰ διέπραττε λάθος τοιοῦτον. Ἀλλ' ὑπεξέφευγε τὸ ἐρώτημά μου μὲ τὴν συνήθη χάριν καὶ τὴν σπινθηροβόλον εὐφυΐαν του.

Δὲν ἦσαν αὐτὰ τὰ μόνα προσόντα του. Ἐκτὸς τῆς φιλολογικῆς γονιμότητος, τῆς πολυμαθείας καὶ τῆς ἀκαταπονήτου φιλεργίας του, εἶχε τὴν εὐγέ-

νειαν τῶν τρόπων. Ἀγαθὸς καὶ γενναῖος πρὸς τοὺς νέους, ἐγνώριζε πῶς νὰ τοὺς ἐνθαρρύνῃ, νὰ τοὺς χειραγωγῇ καὶ νὰ ἑλκύῃ τὴν συμπάθειαν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην των. Δὲν ἀποτελῶ βεβαίως μοναδικὸν τούτου παράδειγμα. Ἐξ ἄλλου ὅμως γνωρίζω, ὅτι ὅλοι οἱ νέοι δὲν ἐξετίμων πάντοτε τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν εὐθύτητά του, ὅταν μάλιστα δὲν ἐβραβεύοντο τὰ ἔργα των εἰς διαγωνισμούς, τῶν ὁποίων εἰσηγητὴς ἦτο ὁ Ῥαγκαβῆς.

Σήμερον καὶ ἡ φιλολογική του ἀξία ἐνίοτε ὑποβιβάζεται. Μέμφονται ἰδίως τὸν Ῥαγκαβῆν, ὅτι ἐπιδοθεὶς εἰς πολλὰ δὲν κατέλαβεν εἰς οὐδένα κλάδον τὴν πρώτην θέσιν. Τοῦτο εἶναι ἐν μέρει ἀληθές, ἀλλ' ἡ μομφὴ εἶναι ἄδικος. Ναὶ μέν, ἐκτὸς τῶν ποιημάτων καὶ τῶν δραμάτων του, ἐδημοσίευσε μεταφράσεις πεζὰς καὶ ἐμμέτρους, ἔγραψε διηγήματα, ἔγραψε βιβλία περὶ ἀρχαιολογίας, ἔγραψε βιβλία παιδικά, σχολικὰ... καὶ τί δὲν ἔγραψε! Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ, ὅτι ὀλίγοι τότε ἦσαν οἱ δυνάμενοι νὰ γράφουν πρὸς φωτισμὸν τοῦ ἔθνους, αἱ δὲ ἀνάγκαι ἦσαν πολλαὶ καὶ ποικίλαι. Ὁ Ῥαγκαβῆς διὰ νὰ τὰς θεραπεύσῃ ἐσπατάλησε τὸν διανοητικόν του πλοῦτον. Τὸν ἐσπατάλησεν ἀφειδῶς κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἐθνικῆς διαπλάσεως, μὲ ὅσην αὐταπάρνησιν καὶ οἱ ἔχοντες

χρήματα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τὰ ἐθυσίαζαν ὑπὲρ τοῦ Ἔθνους. Κατόπιν ἡ φιλοπονία του ἔγεινε συνήθεια καὶ ἡ πολυγραφία του ἐξηκολούθησεν ἄνευ τῆς προτέρας ἀκμῆς, ἴσως δὲ καὶ ἄνευ τῆς προτέρας ἐθνικῆς ἀνάγκης. Ἀλλ' ἐξ ὅσων ἔγραψεν εἰς τὴν νεότητά του τίποτε ἴσως δὲν ἦτο περιττὸν τότε ἢ ἄσκοπον.

Ὁ Ῥαγκαβῆς δὲν ἠρκέσθη εἰς τὸν ἔντεχνον χειρισμὸν τοῦ νέου ἑλληνικοῦ στίχου, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἁρμονίαν εἶναι συνειθισμένη ἡ ἀκοὴ τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων. Ἠθέλησε νὰ εἰσαγάγῃ τὴν ἀρχαίαν μετρικὴν εἰς τὴν νεωτέραν ποίησιν, τὴν δὲ περὶ τούτου θεωρίαν ἐφήρμοσεν εἰς δραματικάς του μεταφράσεις, εἰς τοὺς χοροὺς τοῦ ἐπιτυχεστέρου δραματικοῦ του ἔργου, τῆς κωμῳδίας ὁ Γάμος τοῦ Κουτρούλη, καὶ εἰς τὴν παράφρασίν του τοῦ Α. τῆς Ὀδυσσείας.

Ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα τοῦ Ῥαγκαβῆ ἔγραψα εἰς ἑξαμέτρους καὶ εἰς γλῶσσαν καθαρεύουσαν τὸ ποίημα Σκιαὶ καὶ Φῶς. Εἰς τὴν νέαν ἔκδοσιν τῶν Στίχων μου, τοῦ 1885, περιελήφθη καὶ πάλιν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Παρὰ τὸν Τάμεσιν. Ἡ μετονομασία του αὐτὴ εἶναι ὄχι μόνον μετριοφρονεστέρα, ἀλλὰ καὶ ἀκριβεστέρα· διότι συνετέθη κατὰ τὸ 1858, ὅτε διῆλθα μῆνας τινὰς τοῦ θέρους εἰς ἐξοχήν, πλησίον τοῦ πάρκου τοῦ Greenwich, ὅπου

ἐκτυλίσσεται ἡ ὑπόθεσις. Ἀλλ' ἐὰν τὸ μέτρον καὶ ἡ γλῶσσα μαρτυροῦν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ῥαγκαβῆ, τὴν πηγὴν ὅμως τῆς ἐμπνεύσεως θ' ἀνεύρουν εἰς τὸν Wordsworth ὅσοι ἀνέγνωσαν τὸν Ἄγγλον ἐκεῖνον,

τὸν ποιητὴν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας.

Ἐπὶ ἡμίσειαν ἤδη ἑκατονταετηρίδα τὸ ποίημά μου ἐκεῖνο ἔμεινε τὸ μᾶλλον ἀπαρατήρητον ἐξ ὅλων τῶν ἔργων μου. Ἔπταισε τὸ μέτρον, ἡ γλῶσσα, ἢ ἡ ἔμπνευσις; Ἢ καὶ τὰ τρία συγχρόνως; Δὲν ἠξεύρω. Ἠμπορῶ ὅμως σήμερον ταπεινῶς νὰ ὁμολογήσω, ὅτι ὅτε τὸ ἔγραψα ἀπέδιδα μεγάλην ἀξίαν εἰς τὸ ἔργον μου καὶ ὅτι ἐξηκολούθησα νὰ μὴ τὸ θεωρῶ ἐντελῶς ἄξιον ἀποκηρύξεως. Ἀλλέως δὲν θὰ τὸ περιελάμβανα καὶ εἰς δευτέραν ἔκδοσιν τῶν Στίχων μου. Ἀλλ' εἶναι τόσον ἀπατηλὴ ἡ πατρικὴ στοργή!

Πρὸς ἐλάφρυνσιν τῆς ποιητικῆς μου συνειδήσεως προσθέτω, ὅτι ποτὲ δὲν ἐπανέλαβα τὸ λάθος νὰ γράψω ἑξαμέτρους, καὶ ὅτι δὲν ἐβράδυνα νὰ ἐπανέλθω εἰς τὰς προτέρας περὶ γλώσσης ἰδέας μου, χωρὶς ὅμως ἀκόμη ν' ἀπαρνηθῶ ἐντελῶς τοὺς ἀρχαίους θεούς. Εὑρισκόμην εἰς περίοδον μεταβατικήν. Ἐξ ἑνὸς ὁ Ῥαγκαβῆς καὶ οἱ ποιητικοὶ διαγωνισμοί, ἐξ ἄλλου ἡ δημώδης ποίησις καὶ ὁ φίλος μου Σπυρίδων Πανᾶς. Δὲν εἶχε βεβαίως αὐτὸς τὸ Πανεπιστημιακὸν κῦρος, ἀλλ' ἡ γνώμη του καὶ οἱ στίχοι του ἀντα-

πεκρίνοντο πρὸς τὰς ἐνδομύχους κλίσεις μου. Κεφαλλὴν ἐκεῖνος, ἠκολούθει τὸν δρόμον, τὸν ὁποῖον εἶχαν χαράξει οἱ ποιηταὶ τῶν Ἰονίων νήσων.

Δὲν ἠδυνάμην ν' ἀποκρούσω ἐντελῶς τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν ἀποδιδόντων εἰς τοὺς ποιητὰς ἐκείνους ὀλίγην ἑλληνομάθειαν καὶ πολλὴν ξενικὴν ἐπίδρασιν, ἀλλ' ὁ θαυμασμός μου διὰ τὸν Σολωμὸν καὶ διὰ τὰ Κλέφτικα τραγούδια ὑπέσκαπτεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὴν ἐπιβολὴν τῶν Σούτσων καὶ αὐτοῦ τοῦ Ῥαγκαβῆ. Ἐνῷ ἐξηκολούθουν ἀκόμη ν' ἀμφιρρέπω, ἀνέτειλε τὸ ἄστρον τοῦ Βαλαωρίτου. Ἡ ὁρμὴ τῆς ποιήσεώς του μὲ παρέσυρε. Ἀνέγνωσα τὰ Μνημόσυνά του μ' ἐνθουσιασμόν, τὸν ὁποῖον δὲν ἠλάττωσε ἡ μετ' οὐ πολὺ ἐμφάνισις τῆς Κυρᾶ Φροσύνης. Δὲν ἐγνώριζα τὸν ποιητήν, οὔτε εἶχα τὴν ἐλαχίστην ἀφορμὴν σχέσεως πρὸς αὐτόν. Ἡ ἔμμετρος ἐπιστολή, τὴν ὁποίαν ἀπηύθυνα τότε πρὸς τὸν Βαλαωρίτην, ἦτο αὐθόρμητος ἀπήχησις τοῦ ἐνθουσιασμοῦ μου, ἀναγνώρισις τῆς ποιητικῆς δυνάμεώς του, καὶ ὁμολογία τῆς ἐπιρροῆς, τὴν ὁποίαν διὰ μιᾶς ἐξήσκησεν εἰς τὴν ψυχήν μου,

καθὼς 'ς τὴν λύρα τὴν βουβὴ ποῦ κρέμεται 's τὸν τοῖχο
ἁρμονικὸ τρεμούλιασμα σπαράζει 's ταῖς χορδαίς της,
ὅταν κοντά της ἀκουσθῇ ὁ ἦχος ἄλλης λύρας,
ὁποῦ τὴν παίζουν δάκτυλα τεχνίτου ξακουσμένου.

Τὸ ποίημα ἐκεῖνο ἔγεινεν ἀφορμὴ τῆς φιλίας μου μὲ τὸν Σπυρίδωνα Τρικούπην καὶ μὲ ὅλην τὴν οἰκογένειάν του, — φιλίας μὲ τὴν ὁποίαν καὶ ἐκεῖνος καὶ ὁ ὑπέροχος υἱός του Χαρίλαος μὲ ἐτίμησαν ἐνόσῳ ἔζων.

Οἱ θεῖοί μου μὲ εἶχαν παρουσιάσει εἰς τὸν Τρικούπην καὶ εἰς τὴν οἰκογένειάν του, ἀλλ᾽ ἡ εὐγενὴς προσήνεια, μὲ τὴν ὁποίαν εἶχα γείνει δεκτὸς εἰς τὸν οἶκον τοῦ πρέσβεώς μας, δὲν εἶχεν ἀκόμη μεταβληθῇ εἰς οἰκειότητα. Ἐγνώριζα ἐγώ, ὅτι κατεγίνετο τότε εἰς τὴν συγγραφὴν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐγνώριζα τὸν ὡραῖον του ἐπιτάφιον εἰς τὸν Βύρωνα καὶ τοὺς στίχους ὅσους εἶχε δημοσιεύσει, ἀλλ᾽ ἐκεῖνος δὲν ἐγνώριζεν, ὅτι καὶ ἐγὼ ἔγραφα στίχους.

Ὁ ἀξιωματικὸς Μόστρας διέμενε τότε εἰς τὴν Ἀγγλίαν διὰ τὴν ναυπήγησιν τοῦ ἀτμοδρόμωνος Ἀμαλία, τοῦ μετονομασθέντος Ἑλλὰς μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος, καὶ χρησιμεύσαντος εἰς τὰ γηρατεῖά του ὡς σχολὴ Ναυτική. Ὁ Μόστρας δὲν εἶχεν ἀκόμη νυμφευθῇ τὴν ἐξαδέλφην μου, ἀλλ᾽ ἐσύχναζε πολὺ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ θείου μου καὶ εἴχαμεν συνδεθῇ διὰ στενῶν σχέσεων. Ἤμεθα νέοι καὶ οἱ δύο, μολονότι δὲ ἦτο ὅλως ἀμέτοχος ποιητικῶν διαθέσεων, ἐγνώριζεν ὅμως καὶ ἀνείχετο τὰς ἰδικάς μου. Ἐκεῖνος ἐπρόδωσε τὸ μυστικόν μου εἰς τὸν πρέσ-

βυν. Ὁ ἀγαθὸς καὶ σεβάσμιος γέρων ἐζήτησε νὰ ἀναγνώσω μίαν ἑσπέραν, ἐνώπιον αὐτοῦ καὶ τῆς οἰκογενείας του, τὸ πρὸς τὸν Βαλαωρίτην ποίημα. Οἱ ἔπαινοί του ἦσαν μεγάλη δι' ἐμὲ ἐνθάρρυνσις. Μοῦ ἀνέγνωσε καὶ ἐκεῖνος τὰς στροφάς, τὰς ὁποίας συγχρόνως σχεδὸν εἶχεν ἀπευθύνει πρὸς τὸν Βαλαωρίτην:

Τ' ἀηδόνι δὲν ἀπέθανε,
Τ' ἀηδόνι ἀκόμα ζῇ...

Ἔπειτα ἐζήτησε νὰ ἀνακοινώσω εἰς αὐτὸν καὶ ἄλλα μου ἔργα. Ἄλλην ἑσπέραν, κατὰ πρόσκλησίν του, ἀνέγνωσα τὰς Σκιὰς καὶ Φῶς, τὸ ἐντελέστερον, ὡς ἐνόμιζα, τῶν ποιημάτων μου! Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔτυχε τῆς ἐπιδοκιμασίας του. Οἱ ἑξάμετροί μου δὲν ἤρεσαν εἰς τὸν ποιητὴν τῆς Λίμνης τοῦ Μεσολογγίου. Ἐπηκολούθησε τὴν ἑσπέραν ἐκείνην ζωηρὰ συζήτησις περὶ ποιήσεως, περὶ ποιητικῆς γλώσσης καὶ περὶ στιχουργίας. Μετὰ δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας ἔστειλα εἰς τὸν Τρικούπην ἔμμετρον ἐπιστολήν, ὅπου, συνοψίζων τὰς συζητήσεις τῆς ἑσπέρας ἐκείνης, διετύπωνα τὰς ἰδέας καὶ τὰ αἰσθήματά μου:

Μία βραδειὰ δυὸ ποιηταὶ εἶχαν φιλονικία..
'Μιλούσανε γιὰ ποίησι καὶ στίχους κι' ἁρμονία...

Τὸ ποίημά μου, ἀντὶ νὰ τὸν μεταπείσῃ, ἐπροκάλεσε τὴν ἑπομένην ἐπιστολήν του. Εὐτυχῶς τὴν διετήρησα:

19/31 Ἰανουαρίου 1860.

«Ὁ νέος ποιητής, χωρὶς νὰ θέλῃ καὶ χωρὶς »ἴσως νὰ τὸ αἰσθανθῇ, ἐδικαίωσε πληρέστατα τὴν »ὑπὲρ τῆς χυδαίας γλώσσης καὶ τοῦ δεκαπεντα»συλλάβου μέτρου γνώμην τοῦ γέροντος, διὰ τῶν »αὐτῶν λόγων διὰ τῶν ὁποίων ἐπεχείρησε νὰ τὴν »ἀνασκευάσῃ. Ἀπόδειξις εἶναι ἡ ἐν τῇ χυδαϊκῇ »γλώσσῃ καὶ ἐν τῷ δεκαπενταμυλλάβῳ μέτρῳ χθὲς »σταλεῖσα ᾠδή, πλήρης ποιητικῆς χάριτος. Δὲν πα»ραξενεύομαι, ὅτι ἐδικαίωσε τὸν γέροντα ὁ νέος, χω»ρὶς νὰ θέλῃ. Ὁ ποιητὴς δὲν γράφει πάντοτε ὅπως »αὐτὸς θέλει, ἀλλ᾽ ὅπως ἡ Μοῦσα ὑπαγορεύει. Ἂν »ἡ ἀληθὴς ποίησις εἶναι ἔμπνευσις, ἡ ἔμπνευσις δὲν »εἶναι τῶν ἐφ᾽ ἡμῖν· εἶναι χάρισμα τῆς Μούσης, καὶ »ὁ ἐμπνευσθεὶς παρ᾽ αὐτῆς ἄγεται καὶ φέρεται. »Τὸ μυστήριον τοῦτο τῆς ἐμπνεύσεως παρὰ τὴν »θέλησιν τοῦ ποιητοῦ μᾶς τὸ ἀπεκάλυψε πρὸ »χιλιάδων ἐτῶν ὁ Ἀνακρέων. Ἤθελεν, ὡς λέγει, »νὰ ψάλῃ τοὺς Ἀτρείδας καὶ τὸν Κάδμον, ἀλλ᾽ »ἡ λύρα του ἔλεγεν ἄλλ᾽ ἀντ᾽ ἄλλων. Ἤλλαξε »τὰς χορδάς της, ἀλλ᾽ εἰς μάτην. Τί ἔκαμε »τότε ὁ εὐφυὴς ποιητής; Παρήτησεν ὅ,τι αὐτὸς

»ἤθελε καὶ ἔκλινε γόνυ ἐνώπιον τῆς Μούσης. Εὔ-
»χομαι καὶ ὁ νέος ποιητὴς νὰ μιμηθῇ τὸν γέροντα
»τοῦτον, νὰ παραιτήσῃ τὰ ψευδώνυμα ἑξάμετρα, τὰ
»ὁποῖα οὐδεὶς ἠξεύρει πῶς τὰ ἐτόνιζαν οἱ παλαιοὶ
»καὶ οὐδεὶς τῶν νεωτέρων τὰ αἰσθάνεται, καὶ ν' ἀ-
»κούσῃ τὴν ἔμπνευσιν τῆς Μούσης του, ἤτοι ν' ἀ-
»σπασθῇ τὸ θέλγον παντὸς Ἕλληνος τὴν ἀκοὴν δε-
»καπεντασύλλαβον μέτρον, καὶ νὰ μεταχειρισθῇ τὴν
»χυδαίαν γλῶσσαν, τὴν γλῶσσαν τῆς ποιήσεως καὶ
»τῆς καρδίας τῶν Ἑλλήνων, καθ' ἃς ἔδωκεν ἐσχά-
»τως ἀψευδεῖς ἀποδείξεις αὐτὸς ὁ νέος ποιητὴς καὶ
»πρὸς τὸν κύριον Βαλαωρίτην καὶ πρὸς τὸν γρά-
»φοντα.»

Κατὰ πόσον ἐπέδρασεν εἰς τὴν φιλολογικήν μου μόρφωσιν ἡ ἀνταλλαγὴ ἐκείνη σκέψεων μὲ τὸν γέροντα ποιητήν; Ἰδοὺ τί ἔγραφα εἰς τὸ ἡμερολόγιον τῶν ἀναγνώσεών μου τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1860. Ἀναγινώσκων αὐτὰ σήμερον βλέπω, ὅτι δὲν παρεδεχόμην ἀνεπιφυλάκτως τὴν καταδίκην τοῦ ποιήματος Σκιαὶ καὶ φῶς:

«Συναισθάνομαι, ἔγραφα, ὅτι δὲν θ' ἀρέσῃ εἰς
»πολλούς. Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες δὲν συνείθισαν
»εἰς αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ποίησιν, τὴν ποίησιν
»τῆς σκέψεως καὶ τοῦ αἰσθήματος. Ἡ ποίησις τῆς
»φαντασίας καὶ τῆς φιλοπατρίας βασιλεύει μόνη
»πρὸς τὸ παρὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ δὲν εἶναι εὔ-

»κολος ἡ εἰσαγωγὴ νέου εἴδους ποιήσεως. Μόνος »τρόπος εἶναι νὰ ἑλκύσῃ τις, εἰ δυνατόν, τοὺς ανα»γνώστας διὰ στίχων, ὁποῖοι οἱ ἀγαπώμενοι σήμερον »παρὰ τῶν Ἑλλήνων, καὶ οὕτω νὰ τοὺς δελεάσῃ διὰ »νὰ ἀναγνώσουν καὶ νὰ ἀγαπήσουν σοβαρωτέραν »ποίησιν!»

Μὲ ἄλλας λέξεις, φαίνεται ὡς νὰ ἐφρόναυν, ὅτι ἐὰν αἱ Σκιαὶ καὶ Φῶς ἐγράφοντο εἰς τὴν Ἀγγλικὴν θὰ εἶχαν μεγαλειτέραν ἐπιτυχίαν. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἰσοδυναμεῖ πρὸς καταδίκην τοῦ ποιήματος, καθότι ποίημα Ἕλληνος, ἀποτεινομένου πρὸς Ἕλληνας, ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ἑλληνικὴν τὴν ἔμπνευσιν ὅσον καὶ τὴν μορφήν. Καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ μέτρου δὲν μὲ μετέπεισεν ὁ Τρικούπης. «Δὲν δύναμαι, ἔγρα»φα, νὰ παραδεχθῶ τὴν ἀποκλειστικότητά του. »Φρονῶ ὅτι δύνανται ἐξαίρετα νὰ εἰσαχθοῦν τὰ ἀρ»χαῖα μέτρα εἰς τὴν νέαν ποίησιν, τονικῶς ἐφαρμο»ζόμενα, κατὰ τὴν θεωρίαν τὴν ὁποίαν ὁ Ῥαγκα»βῆς ἀνέπτυξε καὶ ἐφήρμοσεν.»

Ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦτο δὲν ἐβράδυνα νὰ μεταπεισθῶ. Ἑξαμέτρους δὲν ἐπεχείρησα ποτὲ πλέον νὰ γράψω.

Περὶ γλώσσης δὲ ἰδού τι ἔγραφα ὑπὸ τὴν ἰδίαν ἡμερομηνίαν εἰς τὸ ἡμερολόγιόν μου. Ἔγραφα ἐκ τοῦ προχείρου καὶ διὰ μόνον τὸν ἑαυτόν μου. Πλανῶμαι ἄρά γε νομίζων, ὅτι αἱ σκέψεις μου ἐκεῖναι

ἦσαν ἐπὶ τοῦ ὅλου ὀρθαί, καὶ ὅτι, μετὰ παρέλευσιν ἡμισείας ἑκατονταετηρίδος, τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖον τότε μὲ ἀπησχόλει, εὑρίσκεται εἰς τὸ ἴδιον περίπου σημεῖον καὶ σήμερον; Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι, ὅτι σχεδὸν ὅλοι οἱ νεώτεροι ποιηταὶ παρῄτησαν τὴν καθαρεύουσαν, χωρὶς ὅμως ν' ἀποφεύγουν οἱ περισσότεροι τὴν ἐπιτήδευσιν καὶ τὰς ὑπερβολάς, τὰς ὁποίας καὶ τότε κατεδίκαζα, — καὶ ὅτι ἡ ἰδία ἐπιτήδευσις καὶ αἱ αὐταὶ ὑπερβολαὶ ἤρχισαν νὰ εἰσάγωνται καὶ εἰς τὴν πεζογραφίαν. Ἀλλὰ δὲν θέλω νὰ παρασυρθῶ εἰς συζήτησιν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Ἀντιγράφω ἁπλῶς καὶ μόνον ὅσα ἔγραφα τότε καθ' ἑαυτόν:

«Δὲν συμφωνῶ μὲ τοὺς ποιητὰς ὅσοι, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν δῆθεν τὴν ἀθανασίαν τῶν ἔργων »των, γράφουν εἰς τὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία θὰ »ὑπάρξῃ, καὶ ἀποφεύγουν πᾶσαν λέξιν, πᾶσαν »ἔκφρασιν, πάντα σχηματισμόν, ἂν δὲν ὑπάρχῃ εἰς »τὸ συντακτικὸν ἢ εἰς τὰ λεξικὰ τῆς ἀρχαίας. Ἀλλὰ »δὲν συμφωνῶ καὶ μὲ ὅσους δὲν θέλουν ν' ἀναγνω»ρίσουν τὴν πρόοδον τῆς γλώσσης μας καὶ γράφουν »εἰς τὴν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως γλῶσσαν τῶν »Κλεφτῶν, ἀποφεύγοντες πάντα νεωτερισμὸν καὶ »αὐτὴν ἀκόμη τὴν ὀρθογραφίαν. Οἱ μὲν σφάλλουν, »διότι πηδοῦν εἰς τὸ μέλλον τὸ ὁποῖον δὲν γνωρί»ζουν, οἱ δέ, κατ' ἀντίστροφον λόγον, διότι προσ»κολλῶνται εἰς τὸ παρελθόν, λησμονοῦντες ὅτι ἡ

»γλῶσσα δὲν εἶναι στάσιμος καὶ δὲν ἐτελειοποιήθη »εἰσέτι. Ἀλλ' ἀναμφιβόλως τὸ παρελθὸν τῆς χθές, »τὸ ὁποῖον ἐγνωρίσαμεν καὶ ἠγαπήσαμεν, εἶναι πολὺ »προτιμότερον ἀπὸ τὸ μέλλον τῆς αὔριον, τὸ ὁποῖον »οὔτε γνωρίζομεν οὔτε δυνάμεθα νὰ προφητεύσωμεν, »καὶ τὸ ὁποῖον, κατὰ συνέπειαν, εἶναι ψυχρὸν καὶ »ψευδές. Διὰ τοῦτο ἡ δημοτικὴ γλῶσσα εἰς τὴν »ποίησιν μᾶς ἑλκύει πολὺ περισσότερον παρὰ τὴν »σχολαστικὴν γλῶσσαν τῶν καθαρολογούντων. Διὰ »τὸν ἴδιον λόγον καὶ αἱ εὐγενέστεραι τῶν ποιητι»κῶν ψυχῶν τῆς νέας Ἑλλάδος ἐπροτίμησαν τὴν »δημοτικήν.

»Ἀλλὰ νομίζω, ὅτι ὑπάρχει μέση ὁδός, τὴν »ὁποίαν δύναται νὰ βαδίσῃ ὁ ποιητής: Νὰ παρα»δεχθῇ τὴν γλῶσσαν τῆς ἡμέρας, ὅπως προώδευσε »καὶ ἐκαθαρίσθη· νὰ γράφῃ καθὼς σκέπτεται καὶ »καθὼς ὁμιλεῖ. Διότι, βεβαίως, τώρα κανεὶς γραμ»ματισμένος δὲν σκέπτεται οὔτε ὁμιλεῖ εἰς τὴν »γλῶσσαν τοῦ Κλέφτη. Ἡ γνῶσις τῆς γραμμα»τικῆς δὲν βλάπτει τὴν ποίησιν· ἡ προσποίησις— »ἡ ἐπιτήδευσις—τὴν ἀφανίζει. Καὶ ἂν εἶναι ἐπι»τήδευσις ἡ παραδοχὴ γλώσσης ἀρχαϊζούσης, ἐπι»τήδευσις εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ἐπιμονὴ εἰς τὴν χυ»δαίαν, τὴν ἐκλείπουσαν ἀπὸ τὰ στόματα τοῦ λαοῦ...

»Ὅταν ὅλοι ἐλευθερωθῶμεν καὶ παγιωθῇ Κρά»τος μέγα Ἑλληνικόν, ὅταν παύσῃ νὰ εἶναι πρό-

»δλημα ἡ πολιτικὴ συγκρότησις ὁλοκλήρου τοῦ »Ἔθνους, τότε ἡ γλῶσσα μας ἡ νέα θὰ κανονισθῇ »ὁριστικῶς. Μάταιον νὰ ἐλπίζῃ τις ἀπὸ τοῦδε, ὅτι »θὰ δυνηθῇ νὰ τὴν σχηματίσῃ. Ὁ προορισμὸς τῶν »γραφόντων τώρα τὴν νέαν Ἑλληνικὴν εἶναι νὰ »προετοιμάζουν τὸ μέλλον της...

«Ἅμα παραδεχθοῦν τοῦτο οἱ Ἕλληνες συγγρα»φεῖς, —οἱ ποιηταὶ μᾶλλον, διότι ἄλλο τῶν πεζο»γράφων τὸ ἔργον, —καὶ παραιτοῦντες τὰς ὀπισθο»δρομικὰς ἢ μελλοβατικὰς θεωρίας καὶ συστή»ματα, γράψουν τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν λαλοῦν »καὶ τὴν ὁποίαν οἱ πολλοὶ ἐννοοῦν καὶ αἰσθάνονται, »χωρὶς νὰ φαίνεται εἰς αὐτοὺς ἐπιτετηδευμένη μήτε »κατὰ ἕνα τρόπον μήτε κατ' ἄλλον, ἅμα γράψουν, »ὄχι μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ διορθώσουν οὕτως ἢ ἄλλως »τὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ κινήσουν »τὰς καρδίας, τότε θὰ ἔχουν πολὺ περισσοτέρας πι»θανότητας ἐπιτυχίας. Αὐτὰ φρονῶ καὶ... ὅταν γρά»φω στίχους δὲν ἐνθυμοῦμαι τὰ λεξικὰ καὶ τὸ συν»τακτικὸν τῆς ἀρχαίας, ἀλλὰ δὲν προσπαθῶ καὶ »νὰ λησμονήσω τὴν γραμματικήν... Ἂν ζητῶν »ν' ἀποφύγω τὰς θεωρίας, πίπτω κ' ἐγὼ εἰς τὸν »λάκκον, τὸν ὁποῖον θέλω ν' ἀποφύγω, δὲν τὸ γνω»ρίζω. Ἴσως μίαν ἡμέραν ὑποβάλω τὰς ἰδέας »μου εἰς τὴν δοκιμασίαν τῆς δημοσιότητος. Ἐν τῷ »μεταξύ, σιωπή, μελέτη καὶ σκέψις».

Κατ' ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ ἔτος ἦλθεν εἰς τὸ Λονδῖνον ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος μὲ τὴν σύζυγόν του. Ἡ γνωριμία μου καὶ μὲ τοὺς δύο ἔλαβεν ἀμέσως τὸν χαρακτῆρα εἰλικρινοῦς φιλίας. Ὡς ποιητὴς ὁ Τυπάλδος μοῦ ἦτο ἀγαπητὸς καὶ προτοῦ τὸν γνωρίσω προσωπικῶς. Ὅλα ὅσα ἐδημοσίευσε δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ἄξια θαυμασμοῦ. Ἀλλ' ἡ μικρὰ συλλογή του περιέχει τινα τῶν ὡραιοτέρων, τῶν γλυκυτέρων ποιημάτων τῆς γλώσσης μας. Ἐξέχει πρὸ πάντων εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἐρωτικοῦ αἰσθήματος. Ἡ ἁρμονία τῶν στίχων του ἑλκύει ὅσον καὶ ἡ ἔμπνευσίς των. Ἀπόδειξις τῆς ἐντελείας των εἶναι καὶ τοῦτο: ὅτι ἔγειναν δημοτικοὶ καὶ μένουν εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, χωρὶς νὰ διατηρῆται τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ. Πολλάκις ἀναφέρων εἰς φίλους τὸ ὄνομα τοῦ Τυπάλδου, εἶδα ὅτι ἀγνοεῖται.—Πῶς! Δὲν γνωρίζετε τὰ Δύο λουλούδια, τὸ Πλάσμα τῆς φαντασίας, τὸ Ξύπνα γλυκειά μου ἀγάπη;—Ἃ ἰδικά του εἶναι!

Ὁ Τυπάλδος εἶχε τὸ πρόσθετον χάρισμα, ὅτι ἡ μορφή του ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν προσδοκίαν τοῦ θαυμαστοῦ τῶν στίχων του. Τοῦτο δὲν συμβαίνει πάντοτε. Πολλάκις δὲ ἡ διάψευσις τῆς ἐκ τῶν προτέρων σχηματισθείσης ἰδέας περὶ ἐξεχόντων προσώπων κλονίζει τὸν προϋπάρχοντα θαυμασμόν. Οὕτω, ἔπρεπε νὰ ἑλκυσθῇ τις ἀπὸ τὴν πνευματώδη

ὁμιλίαν, τὴν ζωηρὰν ἔκφρασιν τοῦ γωνιώδους προσώπου τοῦ Ῥαγκαβῆ, διὰ νὰ ἐξουδετερωθῇ ἡ ἐντύπωσις τοῦ μικροσκοπικοῦ του ἀναστήματος. Τὸν δὲ Σπυρίδωνα Τρικούπην δὲν ἐφανταζόμην βεβαίως ὅπως ἦτο, ὅτε ἀνεγίνωσκα τοὺς Σωζομένους λόγους του καὶ τὴν ὡραίαν μετάφρασίν του τῶν στίχων τοῦ Τυρταίου. Εἶναι ἀληθές, ὅτι τότε ἦτο νέος. Ἀλλ' ὅτε τὸν ἐγνώρισα γέροντα, καὶ μὲ τὰ δυσκίνητα μέλη παραμορφωθέντα ἀπὸ τὴν ποδάγραν, οἱ κακόγλωσσοι ἐκ τῶν συχναζόντων εἰς τὴν οἰκίαν του τὸν παρωμοίαζαν μὲ ἱπποπόταμον, καὶ δὲν εἶχαν πολὺ ἄδικον. Ἀλλ' ἡ ἀγαθότης του, ἡ ἀφελὴς εὐγένεια τῶν τρόπων καὶ ἡ πολυμάθειά του ἀνεπλήρωναν τὴν χάριν ὅση ἔλειπεν ἀπὸ τὴν μορφήν του.

Ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος εἶχεν ἀνδρικὸν τὸ ἀνάστημα, τὴν κεφαλὴν κανονικῶς ὡραίαν καὶ τὴν ἔκφρασιν ἠρέμως μελαγχολικήν. Ἴσως καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ παραστήματός του συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ προσελκύσῃ τόσον ταχέως τὴν συμπάθειάν μου. Ἐννοεῖται, ὅτι ἀφορμὴ τῶν σχέσεών μας καὶ ὕλη συνήθης τῶν συνομιλιῶν μας ἦτο ἡ ποίησις. Ἰδοὺ τί ἔγραφα εἰς τὸ ἡμερολόγιόν μου τὴν 8ην Σεπτεμβρίου 1860. Σημειώνω τὴν χρονολογίαν διότι νομίζω ὅτι ἔχει τὴν σημασίαν της. Φαίνεται τόσον ἀπέχουσα ἡ ἐποχὴ ἐκείνη, καὶ ὅμως πόσοι νέοι ποιη-

ται καὶ σήμερον ἴσως διέρχονται παρομοίαν κρίσιν.

«Ὡμίλησα πολλὰ μὲ τὸν Τυπάλδον περὶ γλώσ-»σης. Ἠγρύπνησα ἐξ αἰτίας του, ἐσκέφθην... καὶ »χθὲς ἀπεφάσισα καὶ ἔσχισα ὅλους τοὺς στίχους τῆς »τραγωδίας μου, διὰ νὰ τὴν ἀρχίσω εἰς τὴν δημο-»τικήν. Νὰ ἰδῶ»...

Τῆς τραγῳδίας μου εἶχα γράψει δύο πράξεις εἰς ἰάμβους. Ἡ θυσία των ἀπέβη ὁριστική. Οὔτε ἰάμβους ἔγραψα ποτὲ πλέον, οὔτε ἐπανέλαβα τὴν ἀπόπειραν δραματικῆς ποιήσεως. Συνησθάνθην ἐγκαίρως τὴν δυσκολίαν τοῦ ἔργου καὶ τὴν πρὸς τοῦτο ἀναρμοδιότητά μου. Ταῦτα ἐν παρενθέσει. Ἐξακολουθῶ τὸ ἡμερολόγιον: «Ἀφότου ἐσχετί-»σθην τὸν Τρικούπην ὑπάρχει ἐντός μου αὐτὴ ἡ »πάλη μεταξὺ δημοτικῆς γλώσσης καὶ διωρθωμένης. (Δὲν μετεχειριζόμην τὴν λέξιν καθαρευούσης). »Ὡς ἐκ τῆς διαμάχης αὐτῆς εἰς τὴν κεφαλήν μου »δὲν ἠδυνήθην νὰ γράψω τίποτε κατὰ τὸ διά-»στημα τοῦτο, ἐκτὸς ἀποπειρῶν ὄχι ἐπιτυχῶν...»

Μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἔγραφα πάλιν:

«Αἱ ἀμφιβολίαι μου δὲν ἦσαν ὡς πρὸς τὸ θέμα »καὶ τὴν φύσιν τῆς ποιήσεως, ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν »μορφήν, ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν... Νὰ ἴδωμεν »τώρα, μετὰ τοῦ Τυπάλδου τὴν παρακίνησιν. Φο-»βοῦμαι ὅμως μήπως, παραδεχόμενος τὴν δημοτι-»κὴν γλῶσσαν, ὑπάγω εἰς ὑπερβολὰς καθὼς τόσοι

»ἄλλοι. Ὁ μέσος ὅρος, — ἡ μέση ὁδός! Ἐκεῖ εἶναι »ἡ σωτηρία. Ἀλλὰ ποῦ νὰ τὴν εὕρῃ τις; Πῶς νὰ »περιπατήσῃ εἰς τὸ σχοινὶ τοῦτο χωρὶς νὰ χάσῃ »τὴν ἰσορροπίαν του καὶ νὰ κρημνισθῇ! Ἤδη τὴν »μέσην αὐτὴν ὁδὸν τὴν θέτω μακρύτερα ἢ ὅτε ἔ- »γραφα εἰς τὸ τετράδιον τοῦτο πρὸ ὀλίγων μη- »νῶν τὰς σκέψεις μου περὶ γλώσσης. Ἀλλὰ καὶ »πάλιν, σκέπτομαι ὅπως καὶ τότε περίπου. Καὶ »πάλιν λέγω: Μελέτη, σπουδὴ καὶ σιωπή!»

Τὰ αὐτὰ περίπου ἔγραφα καὶ πρὸς τὴν μητέρα μου, ἀλλὰ τὰ ἔγραφα μὲ περισσοτέραν ζέσιν, διότι ἐκείνη, φοβουμένη μὴ κλίνω εἰς ὑπερβολάς, ἀντέτασσεν εἰς τὰ ἐπιχειρήματά μου συμβουλὰς ὑπαγορευομένας ἀπὸ τὴν εὐθυκρισίαν καὶ τὴν ἔμφυτον καλαισθησίαν της.

«Μὲ ἀδικεῖτε, ἔγραφα, νομίζουσα ὅτι μὲ πει- »ράζουν αἱ συμβουλαί σας. Ἀπ' ἐναντίας, μ' εὐχα- »ριστοῦν πολύ, διότι ἐπιθυμῶ νὰ συζητῶ μαζί σας »αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ἀλλὰ πρὶν ἔλθωμεν εἰς τὴν συ- »ζήτησιν, πρέπει νὰ συμφωνήσωμεν ὡς πρὸς μερι- »κὰς βάσεις τοῦ ζητήματος. Ἡ πρώτη βάσις εἶναι »νὰ συνεννοηθῶμεν ὡς πρὸς τὰ ἐπίθετα, τὰ ὁποῖα »δίδετε εἰς τὴν δημοτικήν. Τὴν λέγετε ξένην καὶ »νέαν δι' ἐμέ. Διατί; Λέγετε ὅτι ἡ γλῶσσα μου »εἶναι ἡ γλῶσσα τῶν Ἀθηναίων. Πῶς τοῦτο; Τίνων »Ἀθηναίων; Μὲ ἠκούσατε ποτὲ νὰ ὁμιλῶ μὲ μετο-

»χὰς καὶ ἀπαρέμφατα; Διὰ νὰ γράψω καὶ διὰ νὰ »γράψῃ πᾶς ἄλλος τὴν Ἀττικίζουσαν, πρέπει νὰ »σκέπτεται, διότι δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ γλῶσσα τῆς καρ»δίας του. Φαντασθῆτε ἕνα λογιώτατον θυμωμένον. »Ἐνόσῳ ὁμιλεῖ ψυχρά, ἠμπορεῖ νὰ ὁμιλῇ μὲ τὸ ν »καὶ μὲ τὸ σ καὶ νὰ τὸν ἀκούετε χωρὶς νὰ γελᾶτε. »Ἀλλ' ἅμα θυμώσῃ, θὰ ὁμιλήσῃ τὴν φυσικήν του »γλῶσσαν καὶ θὰ γελάσετε ἂν μεταχειρισθῇ καμ»μίαν μετοχὴν εἰς τὸν θυμόν του. Παρατηρήσατε »ὅταν κανεὶς ὁμιλεῖ μὲ ζέσιν: Καὶ τὴν καθαρεύου»σαν ἂν μεταχειρίζεται, θὰ τὴν προφέρῃ καθὼς »προφέρει ὁ λαός, θὰ τρώγῃ τὰ ν, θὰ τονίζῃ τὰς »λέξεις ὅπως τὰς τονίζει ὁ λαὸς καὶ ὄχι ὅπως λέγει »ἡ γραμματική, θ' ἀλλάζῃ δὲ καὶ τὰς καταλήξεις. »Αὐτὴν τὴν γλῶσσαν μεταχειρίζεσθε καὶ σεῖς κ' ἐγὼ »καὶ ὅλοι μας. . . Δὲν παραδέχομαι λοιπὸν ὅτι ἡ δη»μοτικὴ εἶναι ξένη ἢ νέα δι' ἐμέ. Τὸ ξένον καὶ »τὸ νέον εἶναι νὰ τὴν βλέπωμεν γραμμένην.

»Τώρα ἔρχεται τὸ ζήτημα: Διατί νὰ τὴν γράφω; »Εἶδα ὅτι ὅσα ἔγραψα εἰς αὐτὴν τὴν γλῶσσαν ἤγ»γισαν τὴν καρδίαν τῶν ὀλίγων, ὅσοι ἤκουσαν τὰ »ποιήματά μου, πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὰ γραμ»μένα εἰς τὴν ἄλλην γλῶσσαν, τὴν διωρθωμέ»νην, μολονότι καὶ εἰς τὰ μὲν καὶ εἰς τὰ δὲ ἐξ »ἴσου ἐξεδίπλωνα τὴν καρδίαν μου. Ἀφοῦ λοιπὸν τὸ »βάθος καὶ τῶν δύο εἶναι τὸ ἴδιον, τὸ δὲ ἔνδυμα μό-

»νον διαφορετικόν, δὲν εἶναι δύσκολον τὸ συμπέρα-»σμα, ὅτι ἡ διαφορὰ τοῦ ἐνδύματος προξενεῖ τὴν »διαφορὰν τῆς ἐντυπώσεως. Αὐτὴ ἡ ἀνακάλυψις »μὲ ἔφερεν εἰς ἄλλην σειρὰν σκέψεων: Διατί τὸ ἔν-»δυμα τοῦτο ἀρέσκει περισσότερον; . . . Αὐταὶ αἱ »σκέψεις μὲ ἐπασχολοῦν ἓν ἔτος ἤδη, καὶ εἰς τὸ διά-»στημα τοῦτο, καθὼς σᾶς εἶπα καὶ ἄλλοτε, δὲν ἠμ-»πόρεσα νὰ γράψω τίποτε, ταλαντευόμενος μεταξὺ »τῶν δύο δρόμων. Διατί ἐπὶ τέλους ἀπεφάσισα ν' »ἀκολουθήσω τὸν δρόμον τῆς δημοτικῆς; . . . Ἡ »ποίησις εἶναι διὰ τὸν λαόν. Ὁ δὲ προορισμὸς τοῦ »ποιητοῦ εἶναι νὰ γείνῃ διδάσκαλός του, — ὄχι δι-»δάσκαλος γραμματικῆς, ἀλλὰ διδάσκαλος ἠθῶν »καὶ αἰσθημάτων. Διὰ νὰ εἶναι δὲ εἰς ἐπαφὴν μὲ »τὸν λαόν, πρέπει νὰ ὁμιλῇ τὴν γλῶσσαν του. Ἡ »ἀνταμοιβὴ τοῦ τοιούτου ποιητοῦ εἶναι πρόχειρος· »διότι ἡ ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ ἔχει περισσο-»τέραν ἁρμονίαν, ἔχει μερικὰς λεπτότητας, μερι-»κὰς βαθμολογίας τοῦ αἰσθήματος, τῶν ὁποίων δὲν »γίνεται χρῆσις, ὅταν μεταχειριζώμεθα γλῶσσαν »τεχνητήν, τὴν γλῶσσαν τῶν βιβλίων. . .

Ἐπαναλαμβάνων τὰ αὐτὰ περίπου εἰς ἄλλην σύγχρονον ἐπιστολὴν τοῦ 1860, ἔγραφα πρὸς τὴν μητέρα μου: «Ἡ καρδία μου κλίνει πρὸς τὴν δη-»μοτικήν, ἀλλὰ μὲ τὴν σκέψιν εὑρίσκω ὅτι ὑπάρ-

»χει καὶ μία μέση ὁδὸς τὴν ὁποίαν δύναταί τις »ν' ἀκολουθήσῃ ἀσφαλῶς».

Κατώρθωσα ἆρα γε νὰ εὕρω τὴν ζητουμένην μέσην ὁδὸν καὶ νὰ τὴν ἀκολουθήσω; Δύο ἔτη μετὰ τὴν κρίσιν, τὴν ὁποίαν μαρτυροῦν αἱ σημειώσεις εἰς τὸ ἡμερολόγιον μου καὶ αἱ ἐπιστολαί μου, καὶ ἕνδεκα ἔτη μετὰ τὴν πρώϊμόν μου ἐμφάνισιν εἰς τὴν δημοσιότητα, ἐτυπώθη εἰς τὸ Λονδῖνον ἡ Συλλογή μου ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Στίχοι. Ἀντὶ προλόγου, παρέθεσα τὸ κείμενον καὶ τὴν ἑξῆς μετάφρασιν ἀποσπασμάτων ἐκ τοῦ περὶ «Ἐπιστήμης τῶν γλωσσῶν» διασήμου τότε συγγράμματος τοῦ Μὰξ Μύλλερ:

«Ἡ ἀληθὴς καὶ φυσικὴ πάσης γλώσσης ζωὴ »ἔγκειται ἐν ταῖς διαλέκτοις αὐτῆς. Μ' ὅλην δὲ »τὴν ὑπὸ τῶν κλασσικῶν ἢ λογίων γλωσσῶν ἐξα»σκουμένην τυραννίαν, πολὺ ἀπέχει ἡ ἡμέρα τῆς »ὁλοσχεροῦς τῶν διαλέκτων ἐκριζώσεως.

»Ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ μεταβάλῃ »καὶ βελτιώσῃ τὴν γλῶσσαν, δὲν εἶναι ποσῶς νέα· »ἀλλὰ πᾶσαι αἱ πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ἰδέας »ταύτης προσπάθειαι ἀπέβησαν ἀείποτε μάταιαι. »Ἂν δὲ ἐπέλθῃ ποτὲ μεταβολή τις τοιαύτη, θέλει »κατορθωθῇ οὐχὶ ἐκ τῆς βουλήσεως ἀτόμου τινός, »οὐδ' ἐκ τῆς ἀμοιβαίας συνθήκης ἀριθμοῦ τινος »ἀτόμων, ἀλλὰ μᾶλλον ἐναντίον τῶν προσπαθειῶν »τῶν τε γραμματικῶν καὶ τῶν Ἀκαδημιῶν»

Τὴν ἀποσκίρτησίν μου ἀπὸ τὴν καθαρεύουσαν ἐμαρτύρει καὶ τὸ ἐπίγραμμα τὸ περιεχόμενον εἰς τὴν Συλλογὴν ἐκείνην:

Ποῦ τὴν τραβᾶτε, ὦ γραμματισμένοι,
τὴν νέα γλῶσσα τὴν ἑλληνική;
Ἐμπρὸς ἐκείνη μόνη της πηγαίνει.
Ἀφῆτέ την νὰ ἰδοῦμε ποῦ θὰ 'βγῇ...

Ἴσως τὸ ἐπίγραμμα ἐκεῖνο δύναται σήμερον νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ εἰς ἄλλους γραμματισμένους, οἱ ὁποῖοι μὲ ἴσην βίαν τραβοῦν τὴν γλῶσσαν πρὸς ἀντίθετον διεύθυνσιν.

Ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος ἦτο πλέον ῥιζοσπάστης καὶ ἀπὸ τὸν Τρικούπην καὶ ἀπὸ τὸν Βαλαωρίτην, καθόσον ἐφήρμοζε καὶ εἰς τὸν πεζὸν λόγον τὰς περὶ γλώσσης ἰδέας του. Ἐπηρεάζετο πολὺ ἀπὸ τὰς γνώμας τοῦ Τομαζέου, τὰς ὁποίας μετέφρασε καὶ παρέθεσεν εἰς τὴν Συλλογὴν τῶν ποιημάτων του.

Τὸν ἔξοχον ἐκεῖνον Ἰταλὸν ἐγνώρισα εἰς τὴν Φλωρεντίαν, χάρις εἰς τὸν Τυπάλδον. Βλέπων πέρυσι τὸν ὡραῖον ἀνδριάντα, ὁ ὁποῖος ἐστήθη εἰς μνήμην του εἰς μίαν τῶν πλατειῶν τῆς Βενετίας, ἀνεπόλουν τοὺς περιπάτους μας παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Ἄρνου, ὅτε, τυφλὸς καὶ γέρων, στηριζόμενος εἰς τὸν βραχίονά μου ὡμίλει περὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ποιή-

σεως καὶ τῆς γλώσσης της. Ἠγάπα εἰλικρινῶς τὴν Ἑλλάδα. Τὴν ἐγνώριζεν ἀφότου εἶχε προσφύγει καὶ διαμείνει εἰς τὴν Κέρκυραν, μετὰ τὰ ἀποτυχόντα κατὰ τὸ 1848 ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς Ἰταλίας. Ἐγνώριζε τὰ δημοτικά μας ᾄσματα, τῶν ὁποίων ἐδημοσίευσε συλλογὴν μετὰ μεταφράσεως ἰταλικῆς καὶ μετὰ σχολίων. Κατεῖχε τὴν δημώδη γλῶσσαν καὶ ὡμίλει εὐγλώττως ὑπὲρ αὐτῆς, συνιστῶν τὴν χρῆσίν της εἰς τὸν πεζὸν λόγον ὅσον καὶ εἰς τὴν ποίησιν.

Ἀλλ' ὁ Τομαζέος ἦτο ξένος, οἱ δὲ ξένοι, καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἀποξενωθέντες Ἕλληνες, δὲν δύνανται νὰ εἰσδύσουν εἰς ὅλα τὰ μυστήρια τοῦ ἐθνικοῦ μας τούτου ζητήματος. Δὲν ζοῦν, δὲν σκέπτονται, δὲν αἰσθάνονται καθὼς ἡμεῖς, δὲν παρακολουθοῦν ἐκ τοῦ πλησίον καὶ δὲν ἀντιλαμβάνονται τὰ ἐλατήρια, τὰ ὁποῖα κινοῦν τὴν Ἑλληνικὴν ψυχήν· ὥστε μετὰ πολλῶν ἐπιφυλάξεων πρέπει ν' ἀκούωμεν καὶ νὰ παραδεχώμεθα τὴν γνώμην των. Εἰς φίλον μου ξένον, συμβουλεύοντα ἀπὸ καθέδρας πῶς νὰ γράφωμεν, ἐτόλμησα νὰ εἴπω, ὅτι τὸ ζήτημα τῶν μελλόντων συνόρων τοῦ ἐλευθέρου Ἑλληνικοῦ Κράτους ἐξαρτᾶται ἀτυχῶς ἀπὸ τῶν ξένων τὴν θέλησιν καὶ τὴν ἀπόφασιν, ἀλλὰ τὸ ζήτημα τῆς φιλολογικῆς μας γλώσσης εἶναι ὑπόθεσις ἀποκλειστικῶς ἰδική μας

καὶ ἰδικόν μας ἔργον ἡ λύσις του. Νομίζω δὲ ὅτι δὲν εἶχα ἄδικον.

Ἀλλ' ὅμως καὶ ὡς πρὸς τὸν πεζὸν λόγον εἶχε πρὸς στιγμὴν κλονίσει τὰς ἰδέας μου ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος. Ἐκτὸς τῆς ἐπιστολῆς μου εἰς τὴν Κλειὼ περὶ τῶν Ἰουνιακῶν, καὶ μιᾶς ἐπιστολῆς δημοσιευθείσης εἰς τὴν Πανδώραν τὸ 1860 περὶ τοῦ τάφου τοῦ τελευταίου τῶν Παλαιολόγων, τὸν ὁποῖον εἶχα ἐπισκεφθῆ, δὲν εἶχα ἀκόμη δημοσιεύσει τίποτε ἄλλο εἰς τὸ πεζόν. Κατὰ τὸ 1865 ὅμως ἐδημοσιεύθη εἰς παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ ἡ Χρυσαλλὶς μετάφρασίς μου τῆς πραγματείας τοῦ Γάλλου ἑλληνιστοῦ Egger «Περὶ τῆς γλώσσης καὶ τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα». Εἰς τὸ σύντομον προοίμιόν μου ἔλεγα, ὅτι «μετέφρασα »αὐτὴν εἰς γλῶσσαν ἁπλῆν, καὶ ἂν δὲν ἐφοβούμην »μὴ κλεισθῶσι διὰ τὴν μετάφρασίν μου αἱ στῆλαι »τῆς Χρυσαλλίδος, ἤθελον ρυθμίσει αὐτὴν πολὺ »ἐπὶ τὸ δημοτικώτερον, συμμορφούμενος οὕτω καὶ »εἰς τὰς περὶ νεοελληνικῆς γλώσσης ἰδέας τοῦ κ. »Ἐγέρου, τὰς ὁποίας συμμερίζομαι».

Ἡ περιττὴ διακήρυξις τῶν δῆθεν ἀνατρεπτικῶν ἰδεῶν μου ἦτο ὅλως ἀνώδυνος καὶ πλατωνική. Διότι καὶ εἰς τὴν μετάφρασιν ἐκείνην καὶ εἰς τὰς ὁδοιπορικὰς ἀναμνήσεις Ἐκ τῶν ἄκρων τῆς Ἀγγλίας, τὰς ὁποίας κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1865 ἐδη-

μοσίευσα εἰς τὴν Π α ν δ ώ ρ α ν, μετεχειρίσθην τὴν συνήθη γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων πεζογράφων. Καὶ οὔτε βλέπω διαφορὰν οὐσιώδη μεταξὺ τῆς γλώσσης ἐκείνης καὶ τῆς γλώσσης τῶν κατοπινῶν μου ἔργων. Ἐὰν τῳόντι τὰ διακρίνει ἁπλότης, τοῦτο εἶναι ζήτημα ὕφους καὶ ὄχι γλώσσης. Ἐὰν ἐτόλμησα καὶ τότε καὶ κατόπιν καὶ ἐνταῦθα νὰ μεταχειρισθῶ ἐνίοτε λέξεις καὶ τύπους τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης, νομίζω ὅτι διὰ τοῦτο δὲν προσλαμβάνουν χαρακτῆρα διαλεκτικὸν ἢ δημώδη τὰ πεζογραφήματά μου. Ἐὰν ἐπεδίωξα τὴν μετὰ μέτρου προσέγγισιν τῆς γραφομένης πρὸς τὴν κοινὴν γλῶσσαν, ἐλπίζω ὅτι δὲν προσέκρουσα εἰς τὴν ἀρχήν, τὴν ὁποίαν πρεσβεύω: ὅτι ἀνεξαρτήτως τῶν τοπικῶν καὶ διαλεκτικῶν σχηματισμῶν, οἱ ὁποῖοι δίδουν ζωὴν καὶ χάριν εἰς τὴν ὁμιλουμένην καὶ καθιστοῦν αὐτὴν ἁρμοδίαν διὰ τὴν ποίησιν, ἐπιβάλλεται εἰς τὸ ἔθνος μας, καθὼς ἐπεβλήθη εἰς τὰ ἄλλα ἔθνη, ἡ χρῆσις μ ι ᾶ ς ἐθνικῆς γλώσσης· ὅτι ἡ ὑπάρχουσα τοιαύτη γ ρ α π τ ὴ γλῶσσα διεπλάσθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν παρελθόντων αἰώνων καὶ ἐξακολουθεῖ διαπλαττομένη, συμφώνως πρὸς τοὺς ὅρους τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τοῦ ὅλου Ἔθνους· καὶ ὅτι ἡ γλῶσσα αὕτη εἶναι καὶ θὰ εἶναι τὸ πανελλήνιον ὄργανον, ἡ φιλολογικὴ οὕτως εἰπεῖν σημαία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὴν ἀνάγκην τοιούτου ὀργάνου

φαίνονται λησμονοῦντες οἱ ἄκροι τῆς σήμερον χυδαϊσταί.

Ἀλλὰ δὲν ἀναμιγνύομαι εἰς τὴν συζήτησιν περὶ γλωσσικοῦ ζητήματος, δὲν ἠξεύρω δὲ καὶ ἂν ὑφίσταται ἀληθῶς γλωσσικὸν ζήτημα. Ὅσα περὶ τούτου σκέπτομαι τὰ διετύπωσα τὸν Ἰούλιον τοῦ 1893 εἰς τὰ προλεγόμενα τῶν Ἀναμνήσεων καὶ Διαλέξεων μου, καὶ δὲν μετεβλήθησαν αἱ σκέψεις μου ἔκτοτε καθώς, κατ' οὐσίαν, δὲν μετεβλήθησαν καὶ ἀπὸ τοῦ 1860, ὅτε ἔγραφα τὸ ἡμερόλογιόν μου.

Τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος ἐγράφη ἐκ διαλειμμάτων ἀπὸ τοῦ **μηνὸς** Ἰουλίου τοῦ ἔτους **1901** μέχρι τοῦ μηνὸς Μαρτίου τοῦ ἔτους **1907**.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'.

("Ιδε σελίδα 7)

Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1901 ἐπεσκέφθην τὴν Βέροιαν φιλοξενηθεὶς ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου. Ὁ Μητροπολίτης Κωνστάντιος Ἰσαακίδης συγγενεύει μὲ τὴν οἰκογένειάν μας μητρόθεν, καθὼς καὶ διάφοροι ἄλλοι εἰς Θεσσαλονίκην καὶ εἰς Βέροιαν. Ἀλλὰ τὸ ὄνομα τῆς οἰκογενείας δὲν ὑφίσταται πλέον, μένει ὅμως εἰς τὴν οἰκογενειακὴν οἰκίαν, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ λέγεται τὸ Μπικελάδικο σπίτι. Κειμένη ἐπὶ στενῆς λιθοστρώτου ὁδοῦ, διατηρεῖ εἰσέτι τὴν ἐπιβλητικότητά της. Ἡ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ θύρα φέρει ἀκόμη ὅλα τὰ μεγάλα πλατυκέφαλα καρφία, τὰ ὁποῖα τὴν ἐθωράκιζαν· ὁ δὲ στερεὸς τοῖχος τοῦ ἰσογείου ὑψοῦται χωρὶς παράθυρα μέχρι τοῦ πρώτου πατώματος. Αἱ τοιαῦται προφυλάξεις μαρτυροῦν τὴν ἔλλειψιν ἀσφαλείας καὶ τὸν φόβον κακοβούλων ἐπιδρομῶν. Εἰς τὰ ὄπισθεν τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου πατώματος ἐκτείνεται καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς οἰκίας εὐρεῖα στοὰ ὑπόστεγος. Εἰς τὸ ἄκρον τῆς στοᾶς τοῦ δευτέρου πατώματος κεῖται ἡ αἴθουσα τῆς ὑποδοχῆς. Ἡ πλουσία διακόσμησις τῶν τοίχων της καὶ τῆς ἐπιχρύσου ὀροφῆς, ἡ γλυπτὴ ξυλεία, εἶναι ἐνδείξεις τῆς εὐπορίας τῶν πρώτων ἰδιοκτητῶν. Μεταξὺ δύο παραθύρων τῆς αἰθούσης εἶχε ζω-

γραφηθῇ ἐπὶ τοῦ τοίχου ἐπιγραφή, δυσανάγνωστος σήμερον, ἐκ τῆς ὁποίας φαίνεται ὅτι ἡ αἴθουσα διεκοσμήθη κατὰ τὸ 1773.

Παρεκτὸς τῆς οἰκοδομῆς ταύτης, μοῦ ἔδειξαν, ὡς μνημόσυνα οἰκογενειακά, εἰς μίαν μὲν ἐκκλησίαν εἰκόνα ἀφιερωθεῖσαν κατὰ τὸ 1803 ὑπὸ τοῦ Χρ. Μπικέλα, εἰς ἄλλην δὲ ἐκκλησίαν ὡραῖον χειρόγραφον περγαμηνὸν τῆς λειτουργίας τῆς ἁγίας Ματρώνας. Εἰς ἓν τῶν ἐσωφύλλων τοῦ χειρογράφου ἀναγράφεται ὡς ἐξουσιαστής του ὁ Μανουὴλ Μπικέλας, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 20 Ὀκτωβρίου 1800, εἰς ἄλλο δὲ φύλλον, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 1 Ἰανουαρίου 1803, ἀφιερόνει ὁ Μητάκος Μπικέλας τὸ χειρόγραφον εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Δημητρίου, μὲ ἀφορισμοὺς καὶ κατάρας «εἰς ὅποιον τὸ ἀποξενώσῃ ἢ τὸ κρατήσῃ καὶ δὲν τὸ δώσῃ πλέον».

Δυστυχῶς, κατὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊὰν (τοῦ 1864 νομίζω), ὅτε μέγα μέρος τῆς Βεροίας ἀπετεφρώθη, ἐκάησαν καὶ τῆς Μητροπόλεως τὰ ἔγγραφα, ὥστε καθίσταται ἀδύνατος ἡ ἐξακρίβωσις τῶν διαφόρων διακλαδώσεων τῆς γενεᾶς τοῦ Ναβουχοδονόσορος ἐκείνου, τὸν ὁποῖον ἐξύμνησεν ὁ ἱεροκῆρυξ Κορνήλιος. Ἐλλείψει μαρτυριῶν ὡς πρὸς τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του δὲν δύναμαι νὰ ἀποφανθῶ ἂν ἦτο υἱὸς ἢ ἔγγονος ἢ δισέγγονός του ὁ πάππος μου Δημήτριος. Ἀλλ' εἰκάζω τὸ δεύτερον μᾶλλον. Τὴν εἰκασίαν μου ἐνισχύει ἡ ἑξῆς περικοπὴ ἐκ τοῦ Voyage dans la Macédoine τοῦ M. E. Cousinéry. (Paris, Imprimerie Royale, 1831). Ὁ Cousinéry ἦτο ἐπὶ 30 καὶ πλέον ἔτη πρόξε-

νος τῆς Γαλλίας εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, μέχρι τοῦ ἔτους 1793, ὅτε ἐπαύθη μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Γαλλικῆς μοναρχίας. Περιγράφων τὴν εἰς Βέροιαν ἐπίσκεψίν του (σελ. 68) λέγει, ὅτι «ἐφιλοξενήθη λίαν φιλοφρόνως ὑπὸ τοῦ Bikela». Ἀτυχῶς δὲν ἀναφέρει τὸ κύριον ὄνομά του. Ὁ Βικέλας οὗτος, λέγει, ἦτο λόγιος καὶ ἐγνώριζε καλῶς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικήν, ἦτο δὲ πλούσιος καὶ δυνάμει βερατίου διετέλει ὑπὸ τὴν Ἀγγλικὴν προστασίαν. Ὡς ἐκ τῶν ὑποθέσεών του ἤρχετο συχνὰ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ὅπου ἐπὶ τέλους, λέγει, ἀπέθανε πτωχός. Τὰ δὲ τέκνα του, διὰ νὰ σώσουν τὰ λείψανα τῆς περιουσίας, ἀνεχώρησαν εἰς τὴν Γερμανίαν.

Ὥστε ὁ φιλοξενήσας τὸν πρόξενον θὰ ἦτο εἷς ἐκ τῶν υἱῶν· οἱ δὲ μεταναστεύσαντες ἦσαν ἔγγονοι τοῦ Ναβουχοδονόσορος ἐκείνου. Ἔγγονος δὲ ἐξ ἄλλου υἱοῦ θὰ ἦτο ἴσως καὶ ὁ πάππος τοῦ πατρός μου. Ἄλλως οἱ ἄνθρωποι κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἐνυμφεύοντο νέοι. Ὁ Cousinéry δὲν ὁρίζει πότε ἐπεσκέφθη τὴν Βέροιαν, ἀλλ' ἀφοῦ ὁμιλεῖ περὶ τῆς μακρᾶς γνωριμίας του μὲ τὸν Βικέλαν, πιθανώτερον εἶναι ὅτι μετέβη ἐκεῖ κατὰ τὰς ἀρχὰς μᾶλλον τῆς τριακονταετοῦς του διαμονῆς εἰς τὴν Μακεδονίαν, δηλαδὴ περὶ τὰ 1763

Ἀναφέρει πρὸς τούτοις (σελ. 71) ὅτι ἔλαβε παρὰ τοῦ Βικέλα ἀκριβεῖς τοπογραφικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς πληροφορίας περὶ τῆς τοποθεσίας τῆς ἀρχαίας Πέλλης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'

("Ιδε σελίδα 220)

Ὁ υἱὸς τοῦ θείου μου Λέοντος καὶ ἐξάδελφός μου Βίκτωρ Μελᾶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 1904, τακτοποιῶν τὰ ἔγγραφα τοῦ πατρός του, ἀνεῦρεν ἐπιστολὴν σταλεῖσαν πρὸς αὐτὸν ἐξ Ὕδρας τὴν 19 Νοεμβρίου 1828 καὶ ληφθεῖσαν εἰς τὴν Κέρκυραν τὴν 2 Δεκεμβρίου, δηλαδὴ μετὰ 13 ἡμέρας. Τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν ἔγραφαν κατὰ σειρὰν πρὸς τὸν ἀπόντα ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας, οἱ ἀδελφοί, οἱ γονεῖς καὶ αὐτὴ ἡ τροφός, ἡ Κυρὰ Ταρσὴ διὰ τῆς χειρὸς τοῦ μικροῦ Κωνσταντίνου Μελᾶ.

Ἡ μήτηρ μου, δωδεκαετὴς τότε, γράφει πρώτη, μετ' αὐτὴν ὁ ὀκταετὴς Βασίλειος, ἔπειτα ὁ δεκαετὴς Κωνσταντῖνος δι' ἑαυτὸν καὶ ὡς γ ρ α μ μ α τ ι κ ὸ ς τῆς τροφοῦ· κατόπιν ἡ μήτηρ καὶ τελευταῖος ὁ πατήρ. Εἰς τὸ οἰκογενειακὸν τοῦτο ἔγγραφον προσδίδει χάριν ἡ παράθεσις τῶν διαφόρων γραφικῶν χαρακτήρων καὶ ἡ παλαιότης ἀκόμη τοῦ χάρτου. Ἀλλὰ καὶ ἄνευ τούτου, φρονῶ, ὅτι θὰ ἐνδιαφέρῃ τὸν ἀναγνώστην ἡ διαπνέουσα τὴν συγγενικὴν αὐτὴν ἐπιστολὴν ἀγάπη, ἡ λεπτότης αἰσθημάτων, ἡ παιδικὴ φιλομάθεια, τὴν ὁποίαν δὲν πτοεῖ ἡ στέρησις καὶ διδασκάλων καὶ ὀργάνων διδασκαλίας, καὶ ἡ μητρικὴ στοργὴ ἡ μεταδίδουσα εἰς τὸν ἀπόντα υἱόν, μετὰ τῆς ἐκχειλιζούσης τρυφερότητος, τὴν

ἐλπίδα μέλλοντος καλλιτέρου. Ἐννοεῖται ὅτι ἐσεβάσθην τὸ λεκτικόν, τὰς παιδικὰς ἀνορθογραφίας τῶν μικρῶν ἐπιστολογράφων, καθὼς καὶ τὴν στίξιν. Ἰδοὺ πιστὸν ἀντίγραφον:

«Ἀκριβέστατέ μου Λέοντα ἐκ ψυχῆς σὲ γλυκοασπάζομαι.

Μὲ μεγάλην μου δυσαρέσκειαν σὲ λέγω φίλτατε ὅτι ὑστερούμεθα γράμματά σου, τὸ ὁποῖον μᾶς ῥίπτει εἰς ἀνησυχίαν, μὴν ἠξεύροντες πῶς περνᾶς. Ἡμεῖς θείᾳ χάριτῃ ὅλοι ὑγειαίνομεν κατὰ τὸ παρόν. Τώρα Λέοντά μου ὅπου ὑστεροῦμαι τὸν ἀδελφόν μου ὑστερήθηκα καὶ τὸν διδάσκαλόν μου, καὶ τέλος πάντων ὅλον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἤλπιζα νὰ μάθω, ὅμως μὴν φαντασθῇς σὲ παρακαλῶ ὅτι ἀφοῦ σὲ ὑστερήθηκα θέλω λησμονήσῃ τοὺς κόπους σου καὶ ἀφεθῶ τῆς μελέτης μου, ὄχι ἀλλὰ τοὐναντίον, θὰ τοὺς στοχάζομαι ἀκόμη μεγαλητέρους παρὰ πρότερον, καὶ μελετοῦσα δὲν θέλω τοὺς ἀφήσει ποτὲ νὰ ὑπάγουν ἐπὶ ματαίου. Κατὰ τὸ παρὼν ἐξακολουθῶ ἀκόμη νὰ μελετῶ μὲ τὸν Κωστάκην Ἑλληνικά, Γαλλικὰ δὲ ἀποκτήσασα λεξικὸν καὶ Τηλέμαχον... μελετῶ μόνη μου ὅμως χωρὶς γραμματικήν, ὁμοίως μόνη μου μελετῶ καὶ Γεωγραφίαν εἰς τὴν ὁποίαν δυσκολεύομαι ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως τῶν χάρτων, Ἀριθμητικὴν δὲ ἐκάναμεν συμφωνίαν μὲ τὰ παιδιὰ νὰ τα παραδίδω κάθε ἑσπέραν, ἐνίοτε κάμνω καὶ κανένα γύμνασμα Χθὲς σὲ ἔγραψεν ἡ σεβαστὴ μητέρα εἰς τὸ ὁποῖον ἐπρόσθεσα καὶ ἐγὼ ἡ ταπεινή σου ἀδελφὴ ἕνα μόνον χαιρετισμὸν βιαστικόν, χθὲς σὲ ἐστεί-

λαμεν καὶ καμπόσαις ὀκάδες σῦκα ὁμοῦ μὲ τὰ ὁποῖα σὲ στέλνει ἕνα κουτὶ χαλβὰ ἢ ντα ντά, ἡ Ἑλέγκω σὲ γλυκοφιλεῖ καὶ σὲ παρακαλεῖ νὰ κάμῃς τὸν κόπον νὰ εἰπῇς εἰς τὸν παπᾶ Κασιμάτην ὅτι ταπεινῶς τὸν προσκυνεῖ... [1])»

μένω ἡ ταπεινή σου ἀδελφὴ

Σμαράγδα

«Ἀκριβέ μου ἀδελφὲ ἀσπάζομαι τὴν δεξιάν σου.

Λέοντά μου δὲν ἠξεύρεις πόσην λύπην ἔλαβα ὅταν σὲ ἀποχορίσθηκα, εἰς τὴν Σύρα ἐκαθίσαμεν δύο μῆνες χωρὶς διδάσκαλον τώρα ὅμως ἐδῶ εἰς τὴν Ὕδρα ἐμβήκαμε εἰς ἕνα διδάσκαλον ὀνομαζόμενον Κυρίλιον καὶ παραδίδομε νεκρικοὺς διαλόγους, σὲ παρακαλῶ νὰ δώσῃς τοὺς προσκυνισμούς μου εἰς ὅλους τοὺς συγγενεῖς μου, νὰ περιπατῇς εἰς ὅλα τὰ σπίτια νὰ τοὺς λέγῃς καὶ ταῦτα πάντα μένω ἐγὼ ὁ»

Βασίλειος

«Ἀκριβέστατέ μου ἀδελφὲ σὲ ἀσπάζομαι.

Δὲν ἐμπορεῖς νὰ καταλάβῃς τὴν χαρὰν ὅπου ἔλαβα ὅταν ἡ σεβαστὴ μήτηρ μοί εἶπε διὰ νὰ σὲ γράψω ἐπειδὴ τόσον καιρὸν ὑστεροῦμαι τῆς συνομιλίας σου ἂς εἶναι τοὐλάχιστον τώρα καὶ διὰ γραμμάτων μάλλον ὅτι εἶναι καὶ αὐτὰ σπάνια ὅμως παύει ὀλίγο ἡ θλῆψις μου. Ἐχάρην κατὰ πολλὰ ὅταν ἤλθαμε εἰς τὴν Ὕδρα

1) Ἕπονται ἀσπασμοὶ καὶ χαιρετίσματα εἰς διαφόρους συγγενεῖς.

ἐπειδὴ ὅλον τὸν καιρὸν τὸν ὁποῖον ἤμεθα εἰς τὴν Σύρα τὸν ἐπέρασα ματαίως ἐπειδὴ διδάσκαλον δὲν ἤχαμε... Ἐδῶ ὅμως καθὼς ἤλθαμε ἐφρόντισε ὁ πατὴρ καὶ μᾶς ἔβαλε εἰς ἕνα διδάσκαλον Σμυρναῖον Ἱεροκύρηκα τῆς Ὕδρας εἰς τὸν ὁποῖον παραδίδομαι τὸν πρῶτον τόμον τοῦ Ξενωφόντος ὅμως ὑστεροῦμαι ἀπὸ γραμματικὴν ἐπειδὴ καμίαν ἄλλην ἀπὸ τὸ ἀπάνθησμα δὲν ἔχω καθὼς ἠξεύρεις λυποῦμαι ὅμως κατὰ πολλὰ ὅτι τὰ ὀλίγα Λατινικὰ καὶ Ἰταλικὰ ὅπου ἤξευρα θὰ τὰ ξεχάσω ὅλως δι' ὅλου ἐπειδὴ οὔτε διδάσκαλον οὔτε βιβλία ἀναγκαῖα ἔχω καταγίνομαι διὰ νὰ μάθω ὀλίγα Ἑλληνικὰ δὲν ἠξεύρεις πόσον μὲ λυπεῖ ἡ στέρησίς σου ἐπειδὴ τώρα δὲν ἔχω καν' ἕνα βοηθόν· τὰ Ἑλληνικὰ τὰ συμελετοῦμε μὲ τὴν Σμαραγδίτζα καθὼς καὶ τὴν Ἀριθμητικὴν τοῦ Κούμα σὲ παρακαλῶ νὰ προσφέρῃς τοὺς χαιρετισμούς μου εἰς τὴν καιρὰ Ἀγκαιλικὴ καὶ καιρὰ Χρυσὴ... σὲ παρακαλῶ νὰ ἐνθυμήσε τὸν ἀπομακρισμένον ἀδελφόν»

Κ. Μελᾶν

«Λεονταράκη μου σὲ γλυκοασπάζομαι καὶ φιλῶ τὰ μάτια σου Λεονταράκη μου ἂν ἦτον τρόπος ἤθελα νὰ ἔλθω νὰ σὲ ἰδῶ ὅμως ἡ καραντίνα μὲ ἐμποδίζει κάθε ὥρα σὲ ἐνθυμοῦμαι καὶ κλαίω, τὸν χωρισμόν σου δὲν ἐμπορῶ νὰ τὸν ὑποφέρω παρακαλῶ τὸν Θεὸ καὶ τὸν ἅγιον Σπυρίδωνα νὰ δίνῃ τὴν ὑγείαν σου, μὲ γράφεις Λεονταράκη μου ὅτι κάθε ἑορτὴ πηγαίνεις εἰς τὴν ἐκκλησία καὶ ὅτι σὲ ἀγαποῦν καὶ ἡ μητέρα τοῦ Ἰωαινήδη ὅτι ἔχει τὸν τόπον μου καὶ ἐχάρικα καὶ νὰ ἔχῃς

τὴν εὐχὴ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Σπυριδώνου νὰ μὴν ἀφίσῃς τὴν ἐκκλησίαν, καθὼς σὲ ἐνθυμηθῶ τὰ μάτια μου τρέχουν σὲ ἔστειλα καὶ ἕνα γράμμα δὲν ἠξεύρω ὅμως ἂν τὸ ἔλαβες σὲ παρακαλῶ νὰ φέρῃς τοὺς προσκυνισμούς μου εἰς τὸν παππὰ Κασημάτη εἰς τὸν ὁποῖον ἔστειλα δύω γράμματα μὰ δὲν ἠξεύρω ἂν τὰ ἔλαβε... σὲ ἔστειλα ἕνα κουτὶ χαλβὰ ἐπειδὴ δὲν εἶχα τίποτε ἄλλο... εἰς τὴν Ὕδρα δὲν ἐμπορῶ νὰ εὔγω ἔξω ἐπειδὴ δὲν ἔχει τόπον μόνον σπίτια καλὰ ἔχει τὴν τζάτζα Ἑλένη προσκινῶ καὶ τὴν ἀγαπῶ διότι σὲ πλήνει τὰ ῥοῦχα σου καὶ σὲ παρακαλῶ νὰ ἐνθυμάσαι τὴν ἀγαπημένην σου ντάντα

Ταρσὴ Θεοδώρου

Σήμερον ἐλάβαμε τὸ 3 Νοεμβρίου γράμμα σου καὶ μὲ γράφεις νὰ μὴ δουλεύω διὰ ἐσένα πλέον διὰ νὰ μὴ ζουλεύουν οἱ ἄλλοι ἀλλὰ μάλιστα χαίρονται ἐγὼ ἂν ἦτον τρόπος θὰ δούλευα πάντοτε διὰ ἐσένα...»

Τῇ 19 Νοεμβρίου.

«Ἀκριβέ μου Λεοντα πόσην χαρὰν μὲ ἐπροξένησεν ἐχθὲς τὸ γράμμα σου δὲν ἠμπορῶ νὰ σὲ παραστήσω, ἐπειδὴ ὄχι μόνον ἐπιθυμοῦσα νὰ μάθω τὴν ἀκριβέστατήν μου ὑγείαν σου διὰ τὴν ὁποῖαν ἐπέρασαν δύο μῆνες χωρὶς νὰ ἠξεύρω, ἐχάρηκα ἀκόμη περισσότερον βλέποντας σε τόσον εὐχαριστημένον, τόσον ἀγαπημένον ἀπὸ ὅλην τὴν ἀξιοσέβαστην φαμίλιαν. Τώρα φίλτατέ μου

εἶμαι ἥσυχη διὰ ἐσένα ἐπειδὴ βλέπω ὅτι σὲ προμηθεύουν ἀπὸ ὅλα τὰ ἀναγκαῖα σου καὶ ὅτι περνᾷς πολλὰ καλήτερα παρὰ ἂν ἤσουν μαζή μας. Ἀνάγκη ἀκριβέ μου νὰ δοξάζωμεν τὸν Θεὸν καὶ νὰ τὸν παρακαλοῦμεν νὰ δίδῃ ὑγείαν καὶ εὐτυχίαν εἰς αὐτοὺς τοὺς καλοὺς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνον ὠφελοῦν ἐσένα ἀλλὰ κάμουν καὶ τοὺς γονεῖς σου εὐτυχεῖς. Τὸ ἠξεύρω φίλτατέ μου ὅτι δὲν ἔχεις χρείαν ἀκόμη ἀπὸ κάλτσες πλὴν δὲν ἠμπορῶ νὰ χάσω τόσον ὀγλήγορα τὴν συνήθειαν νὰ φροντίζω καὶ διὰ ἐσένα καθὼς καὶ διὰ τὰ λοιπὰ ἀδέλφια σου... Δοξάζω τὸν Θεὸν Λέοντά μου ὁποῦ περνᾷς μὲ ὅλους καλὰ καὶ εἶσαι κατὰ τοῦτο ἥσυχος. Εἶδα καὶ τὰ ὅσα περὶ τῶν νομικῶν μοῦ λέγεις καὶ ἔχεις δίκαιον. . . Ἐσὺ ἀκριβέ μου ἔχεις καὶ κλίσιν καὶ νοῦν καὶ μέσα διὰ νὰ σπουδάσῃς, ἀνάγκη λοιπὸν νὰ σπουδάσῃς. Ἀπὸ ὅσα μὲ λέγει ὁ ἄνθρωποςς ὁ ὁποῖος ἐχθὲς μᾶς ἔφερεν τὸ γράμμα σου, εἶναι ἀμφίβολον τὸ ἄνοιγμα τῆς Ἀκαδημίας καὶ μὲ κακοφαίνεται ὁποῦ δὲν θὰ ἀκολουθήσῃς τὴν φυσικὴν καὶ χημίαν· χαίρω ὁποῦ ἐξακολουθῆς καὶ τὰ Ἰταλικὰ εἰς τὸν Γρεσέτη. Φανέροσέ με πότε ἔχουν σκοπὸν διὰ τὴν Εὐρώπην. Μὴν βιάζεσαι ἀκριβέ μου ἐπειδὴ ἀκόμη εἶσαι νέος καὶ ἔχεις καιρόν, μὴν βλέπεις τὰ μουστάκια σου. Ἐπροχθὲς σὲ ἔγραψα ἀρκετὰ καὶ ἐλπίζω νὰ ἔλαβες καὶ ἐκείνην τὴν γραφὴν καθὼς θὰ λάβῃς καὶ αὐτὴν ἀσφαλῶς· σὲ ἐστείλαμεν καὶ μερικὰ συκάκια ἐπειδὴ εἶναι προϊὸν τῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ τρατάρῃς τοὺς μουσαφίριδές σου ὡς Ἕλλην. Σὲ ἔστειλε καὶ ἡ ντάντά σου ἕνα κουτὶ χαλβά...Ἄμποτε

νὰ λαμβάνω πάντοτε γράμματά σου καθὼς ἐκεῖνο τῶν 3 Νοεμβρίου τὸ ὁποῖον ἔδωσεν εὐχαρίστησιν εἰς ὅλους μας.

'Η μήτηρ σου.»

«Φίλατε Λέων ἀσπάζομαί σε πατρικῶς. Ἀπὸ τὸ πρὸς τὴν Μητέρα σου γράμμα τῶν 3 τρέχοντος μαθὼν τὴν ἀκριβήν μοι ὑγείαν σου ἐχάρην, καθὼς καὶ περὶ ὅσων ἄλλων γράφετε, καὶ δοξάζω τὸν Ὕψιστον ὁποῦ καθ' ὅλα εἶσαι εὐχάριστος, καὶ νὰ μὲ ἀξιώσῃ νὰ σὲ ἀπολαύσω κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν μου... Τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους προσκυνῶ, ὑγείαινε καὶ γράφε μας συχνά.

'Ο πατήρ σου

Γεώργιος Μελᾶς»

---

4 45

Τιμᾶται δρ. 2.50 εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τῆς ***Κρήτης.*** *—Φράγκα χρυσᾶ 3 εἰς τὸ Ἐξωτερικόν.*

3 2044 024 174 492

WIDENER
FEB 1 0 1995
SEP 2 2 1995
BOOK DUE
CANCELLED